THE

ŚĀṄKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER

WITH THE COMMENTARY

OF

VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

EDITED BY

ALFRED HILLEBRANDT, PH. D.

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF BRESLAU.

VOLS III. – IV

Adh. IX–XVIII

THE COMMENTARY OF VARADATTASUTA ĀNARTĪYA.

NEW SERIES, NOS. 827, 835, 853, 892.

PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

57, PARK STREET.

1897.–99

THE

ŚĀṄKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER

WITH THE COMMENTARY

OF

VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

AND

GOVINDA

EDITED BY

ALFRED HILLEBRANDT, PH.D.,

Professor of Sanskrit in the University of Breslau.

VOL. IV.

Adh. XVII. XVIII.

THE COMMENTARY OF GOVINDA.

NEW SERIES, No. 938.

FOR BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

1899.

PREFACE, VOLUME III.

It is with a certain degree of hesitation that I lay this volume before the public on account of its many deficiencies owing partly to the unsatisfactory state of my manuscripts. Besides the materials described in page 241 of the first volume, I had, through the kindness of the late Dr. Rost, access to the manuscript belonging to the India Office (Eggeling Catalogue No. 261, marked in the present edition with the letter D), but it proved to be of little value and not worthy of careful collation. For it generally agrees with C, and is apparently derived from the same archetype, as will be seen from the selection of various readings, mostly intended to show the close relation of the two manuscripts. Much more trustworthy, and even better than C is the manuscript belonging to His Highness the Maharaja of Alwar, most kindly transmitted to me through His Excellency the Under Secretary of State for India (A). It consists altogether of 506 leaves and contains all eighteen Adhyāyas. Though quite modern, it is a very good copy and has, in many cases, rendered me valuable service. I only regret, that I have not been able once more to revise the various readings taken from it, after the original.

Notwithstanding all the labour this work has cost me, I feel that I have fallen short of my own intention to present the text in a most satisfactory condition. Though many difficult passages have been made the object of repeated and careful reflection, I have found it impossible without further materials to offer it in a more satisfactory form. On the other hand, I think that a Commentary like that of Anartīya, is not edited for its own sake, but for the aid which it affords to a proper understanding of the main work. In this respect, I trust my edition will meet all reasonable demands.

BRESLAU, A. H.
MONHAUPT STRASSE, 14.

ADDITIONS AND CORRECTIONS.

Page 9 line 12 read १०. १२१. १ instead of ७. ६. ११

„ 29 „ 11 „ ६ „ „ ५

„ 33 „ 19 „ ०ष्क० „ „ ०ष्क०

„ 34 „ 1 „ अयं मिथेश इति चारि०

„ 38 „ 11 „ त्राकतम्

„ 45 „ 21 „ ०मर्थान्तरं

„ 49 note 1 „ , over the line ' instead of , in marg

„ 54 line 13 „ ०थाज्कल्वा

„ 56 „ 14 „ श्रुतत्वात्

„ „ „ 18 „ श्रुतेः

„ „ note 1 „ ०देशं

„ 57 „ „ वैश्वानरीयं

„ 71 „ 4 „ C (orig.)

„ 74 „ 1 „ C वेतर०

„ 75 „ 1 insert , the Visarga .

„ 95 line 17 read ९७. ६

„ 127 „ 7 „ ऊर्ह०

„ 142 „ 12 „ चतुर्विंशा

„ 145 note 1 „ C ह्यधास (?)

„ 149 „ 1 „ परो०

„ 150 „ 2 „ ०ष्यान्नूयमाने

„ 151 „ 1 „ ११ ६। instead of ९. C

„ 165 „ 2 „ कुमार्ये (?)

„ 172 „ 1 „ ०संया०

„ 175 line 6 „ ०स्विमा रथ०

„ 190 note 1 insert C ०मा०

„ 192 „ 6 read ०मयास्त्र

„ 199 „ 1 „ ०ष्ठि० instead of ०ष्ठि०

Page 204 line 6 read पङ्गुः instead of पङ्गः

" 208 note 4 " C चपंकपकुपङ०

" 210 " 1 " CD परिसंख्यापरिम०

" 214 line 7 " ०साध्यमित्ये०

" 220 note 5 " संभा०

" 223 " 2 " ०पुरोडाशा

" 234 " 1 " ०ध्यंतरं

" 236 " 2 dele (?)

" 248 " 2 read युक्तं instead of यक्तं

" 253 " 1 insert after कथं instead of उपगतकृत्यः किमर्थं

" 254 " 1 after A the sign , ; '

" 273 " 3 read om. in CD

" 274 " 1 " स्वर्णि०

" 282 line 18 " ३

" 283 note 1 " C मश्चाभि०

" 288 " 3 " ०ह्नितवेत०

" 289 " 3 " मनुष्य०

" 301 line 16 " संज्ञके

" 309 " 6 dele १

" 310 " 13 read सौचपत्याः and cancel note 1

" 325 note 1 " पिब्धयामो

" 328 line 9 " रोचितो ऽस्माद् ग्राम०

" " note 3 " ०ह्वरो

" 335 line 9 " मषद्०

" 358 line 3 " एतद्द्रुत

" 360 " 11 " षरोह

On pages 26, 131, 156, 314, 319, note 1, should be cancelled; on page 113, notes 1 and 2; and on page 161, note 6. In note 1, page 88, omit the first three words, also the remark with regard to C in note 3, page 202, and note 1, in page 205.

अथ नवमोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।
अक्षरं तद्दामशर्मा मुञ्जसूनुरकल्पयत् ॥

१. यो ऽयं व्याख्यात ऋत्विग्वरणप्रभृत्युदवसानीयापर्यन्त एषो ऽग्निष्टोमसंज्ञः । स वा एषो ऽग्निष्टोम इत्येवमादिश्रुतेः । प्रथमसोमश्चायम् । यो ह वा एतेनानिष्ट्वेत्येवमाद्यर्थवाददर्शनात् । प्रकृतिः । चतुःसंस्थो ऽपि । द्वादशाहस्येति द्वादशसुत्यः क्रतुर्द्वादशाहवाच्यः । तस्य चायं प्रकृतिः । एकसुत्या एकाहाः । विषुवदादयः । एतेषां चायं प्रकृतिः । प्रकृताववगतायां विकृतिषु सुखमवगमो भवतीति प्रकृतिकथनम् ।

२. तस्येत्यग्निष्टोमः परामृश्यते । तस्याग्निष्टोमस्य प्रकृतिरूपेण व्यवस्थितस्य[1] यो विकार उक्थ्यादिसंस्थाविशेषस्तं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञाचार्यस्य शिष्यहितार्था । प्रकृतिसंबन्धेनेदं तावत्सर्वप्रकृतिविकृत्यर्थमाह ।

३. प्रकृतौ भवं प्राकृतम् । किं पुनस्तत् । पदार्थविशेषाभिधायकं नाम । तद्यथा । पञ्च प्रयाजान्यजति समिधः समिधो ऽग्न आज्यस्य व्यन्त्विति प्रथम इत्येवमादि तदेतत्पञ्चवाराभ्यस्तस्य विधिप्र-

---

१ D om. प्रकृतिरूपेण व्यवस्थितस्य ।

याज्यासंयुक्तस्य यज्ञेर्नामधेयम्। एतद्विकृतमन्यस्मिन्द्रव्ये श्रूयमाणमन्यसङ्ख्याविशिष्टं चेष्टिकर्तृकालभिन्नमपि पशावेकादश प्रयाजान्यजतीति श्रूयमाणं निवर्तयति। न प्राकृतेन सह विकल्प्यते नापि समुच्चीयत इत्यभिप्रायः।

४. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते। प्राकृतस्य वस्तुनो विकृतौ प्रतिषेधः श्रूयमाणः प्रकृतिं निवर्तयति। अत्रापि विकल्पशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम्। उदाहरणम्। उत्सर्गो अपानां न निगदमाहेत्येवमादि।

५. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते। प्राकृतो ऽर्थो विकृतौ श्रूयमाणो विकृतौ भवादर्थान्निवर्तते। तद्यथा। चतुस्त्रिंशदिति पुरस्तादङ्गीणामित्यनेन (१६.३.२४) वङ्क्रीणां सङ्ख्यार्थकृतत्वात् षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्यावयतादित्येवं निवर्तते।

६. प्रकृतिं निवर्तयतीत्यनुवर्तते। प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्या। तद्यथा। वास्तोष्पते प्रतिजानीहीत्यनूच्य वास्तोष्पते शग्मयेति यजतीत्येतावदेव भवति। शिष्टं प्रकृतं धर्मजातं निवर्तयति।

७. उपजनः प्राकृतस्याभ्यधिकता। सा च प्रकृतिं निवर्तयतीति। वाशब्दश्चशब्दस्यार्थे। तत्रोदाहरणम्। पञ्चपञ्च सूक्तानि निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्यन्त इति। पञ्चसूची इयं विकल्पसमुच्चयसंदेहव्युदासार्थीक्ता। इदानीं तस्य विकारं व्याख्यास्याम इत्येतस्यानन्तरं यद्वक्तव्यं तदुच्यते।

८. आग्निमारुतादूर्ध्वं शस्त्रचयस्यागमादुक्थ्याख्यः क्रतुर्भवति।

९. एकस्य शस्त्रस्यागमादुक्थ्याख्यशस्त्रेभ्य ऊर्ध्वं षोडशी भवति।

१०. चयोदशानां शस्त्राणां षोडशिनः ऊर्ध्वमागमादतिरात्राख्यः क्रतुर्भवति ।

११. यान्येतान्युक्थ्यशस्त्रादीन्युक्तानि एतेषामन्तरेणाग्निमारुतमनुयाजांश्च स्थानं भवति । ननु उक्तमेवैतदाग्निमारुतादूर्ध्वमित्येवमादिभिः सूत्रैः । सत्यम् । एतत्क्रमनियमो मा भूदित्येवमर्थमेतत्सूत्रम् । तेनात्यग्निष्टोमे आग्निमारुतादूर्ध्वं षोडशिपक्षे स्तुते शस्त्रं शाखान्तरात् । उक्थ्यशस्त्रेभ्यो ऽप्यूर्ध्वं नावश्यं षोडशिचरणम् । अकृत्वापि षोडशिनं चयोदशागमादतिरात्रो भवत्येव ।

२.

१. उक्थ्यशस्त्राण्युच्यन्ते । तत्र साकमश्वाख्यं स्तोत्रं मैत्रावरुणस्य । तस्मिन्स्तुति यच्छस्त्रं भवति तदाह ।

२. एन्द्रू षु ब्रवाणि ते । अयं तृचः स्तोत्रियो भवति । अनन्तरो ऽनुरूपः ।

३. चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिति तृचः । अस्तभ्नाद्यामसुरो विश्ववेदा इत्ययं च तृचः ।

४. सूक्तमेतत् ।

५. आ वां राजानावध्वरे ववृत्यामिति सूक्तम् ।

६. ऐन्द्रावरुणी मैत्रावरुणस्येति श्रुतत्वात् ।

३.

१. सौभरं स्तोत्रं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति। तस्मिन्स्तुवति।

२. वयमु त्वामिति स्तोत्रियः। यो न इदमिदं पुरेत्यनुरूपः। एतौ[1] प्रगाथौ। उत्तमं ककुभः प्रत्यादत्ते सतोबृहत्या (७.२५. १५) द्वितीयमिति।

३. प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इति तृचः। यो अद्रिभि-न्प्रथमजा ऋतावेति च तृचः।

४. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्निति सूक्तमुद्धृत्य उत्तमां शंसेत्।

५. उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इत्येतत्सूक्तं शस्त्वा ततः।

६. या पूर्वस्य सूक्तस्योद्धृता तया परिदध्यात्। बृहस्पतिर्न इति परिधायेति वक्तव्ये गुरुसूचकरणं पर्यासानामुत्तमांस्तृचाच्छावाकाः शंसन्तीत्युक्ते (११.३.२) अन्यास्तिस्र उत्तमाः इयं तु पृथग्भूता परिधानीयैव इत्येतदर्थम्।

४.

१. नार्मेधाख्यं स्तोत्रमच्छावाकशस्त्रस्य भवति।

२. अधा हीन्द्र गिर्वण इति स्तोत्रियः। परिष्टिष्टो ऽनुरूपः।

३. ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परीति सूक्तम्।

४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तम्।

५. प्र वः पान्तमन्धसो धियायत इति सूक्तम्।

---

[1] C D om. एतौ।

६. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीति सूक्तम्।

७. ऐन्द्रावैष्णव्यच्छावाकस्येति (१६.११) श्रुतेः। ऐन्द्राग्न्या-न्युक्थ्योक्थानि भवन्तीत्युक्थ्यशस्त्रेषु शंसनं सामान्येनोक्तम्। विशेषः शाखान्तरात्।

५.

१. यजमानः षोडशिग्रहमुपतिष्ठेतेति सूत्रच्छेदः। षोडशि-ग्रहाय स्तोत्रं स्तोष्यमाणेषु च्छन्दोगेषु।

२. यस्माज्जात इत्येवमादिना मन्त्रेण षोडशिग्रहमुपतिष्ठेत।

३. इन्द्र जुषस्वेत्येवमादिकं स्तोत्रियं शस्त्वा। इन्द्र जुषस्व प्र वहा याहि शूर हरिहेत्ययमनुक्रमस्य ब्राह्मण आम्नातस्य स्तोत्रियस्य दीर्घपाठः शाखान्तरीयत्वात्।

४. अन्यस्मिन्नपि स्तोत्रिये सति शस्त्वा विभक्त्यन्तरनिर्देशात्।

५. आ त्वा वहन्तु हरयः स्वादोरित्था विषूवतः। इत्येतौ तृचौ विहरेत्। गायत्रं पाङ्क्तं चेति वचनं यथासमाम्नातपक्षे क्रमार्थम्।

६. प्रथमेन गायत्रेण पादेन आ त्वा वहन्तु हरय इत्यनेन प्रथमं पाङ्क्तं पादं स्वादोरित्था विषूवत इत्येतं संधाय अवस्यति। पादेन पादमिति वचनं वालखिल्यासु[1] तथाक्रमधर्मार्थम्।

७. वृषणं सोमपीतये मध्वः पिबन्ति गौर्यः।

८. तृतीयेन गायत्रेण पादेन इन्द्र त्वा सूरचक्षस इत्यनेन आ इन्द्रेण सयावरीरित्येतं संधायावस्यति।

---

१ C in marg. विह।

९. वृषा मदन्निं शोभसे वक्षीरनु स्वराज्यमित्येताभ्यां प्रणौति। एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यम्। गायत्रीश्च पङ्क्तीश्च विहरतीति श्रुतेः।

१०. इन्द्राय साम गायतेत्येतमौष्णिहं तृचं आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति बार्हतं च विहरति। उष्णिहश्च बृहतीश्च विहरतीति श्रुतेः।

११. प्रथमेनौष्णिहेन पादेन इन्द्राय साम गायतेत्यनेन प्रथमं बार्हतं पादं आ मन्द्रैरिन्द्रं हरिभिरित्येतं संधायावस्यति।

१२. द्वितीयेनौष्णिहेन विप्राय बृहते बृहदित्यनेन द्वितीयं बार्हतं पादं याहि मयूररोमभिरित्येतं संधाय प्रणौति।

१३. अष्टाक्षरमौष्णिहस्य पादस्य धर्मकृते विपश्चित इति। अष्टाक्षरं बार्हतस्य मा त्वा केचिन्नि यमन्निमिति। एताभ्यामौष्णिहबार्हताभ्यामष्टाक्षराभ्यां संदधत् ताभ्यामन्ते ऽवस्यति।

१४. चतुरक्षरे उभयोरौष्णिहबार्हतयोर्ये अवशिष्टे। पनस्यवे न पाशिन इत्येते। ते उभे चतुरक्षरे समस्य एकत्र पादरूपे कृत्वा उत्तममन्त्यं बार्हतं पादं अति धन्वेव ताँ इहीत्येतं संधाय प्रणौति। पनस्यवे न पाशिनो ऽति धन्वेव ताँ इहो३ इति। एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यम्।

६.

१. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिति द्विपदां विंशत्यक्षरामुदं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रिष्टुभं च विहरति। द्विपदां च विंशत्यक्षरां त्रिष्टुभं च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः।

३. प्रथमेन द्वैपदेन पञ्चाक्षरेण आ धूर्ष्वस्मा इति सविकर्षेण प्रथमं[1] त्रैष्टुभं पादं उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येतं संधायावस्यति।

३. द्वितीयेन पञ्चाक्षरेण दधातावानित्यनेन द्वितीयं त्रैष्टुभं पादं स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्तीत्येतं संधाय प्रणौति।

४. तृतीयेन पञ्चाक्षरेण इन्द्रो न वज्रीत्यनेन तृतीयं त्रैष्टुभं पादं ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू इत्येतं संधायावस्यति।

५. चतुर्थेन पञ्चाक्षरेण हिरण्यबाहुरित्यनेन चतुर्थं त्रैष्टुभं पादं उप स्थेयाम शरणा बृहन्तेत्येतं संधाय प्रणौति। छन्दोग्रहणं अक्षरग्रहणं च सर्वत्रापूर्यमाणे विकर्षार्थम्।

६. एष ब्रह्मेत्येवमादिको द्वैपदस्तृचस्तं च प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येवमादिकं च जागतं विहरति। द्विपदाश्च षोलशाक्षरा जगतीश्च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः।

७. प्रथमेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणैष ब्रह्मेत्यनेन प्रथमं जागतं पादं प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येतं संधायावस्यति।

८. द्वितीयेन चतुरक्षरेण य ऋत्विय इत्यनेन द्वितीयं जागतं पादं प्र ते वन्वे वनुषो हर्यतं मदमित्येतं संधाय प्रणौति।

९. तृतीयेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणेन्द्रो नामेत्यनेन तृतीयं जागतं पादं घृतं न यो हरिभिश्चारु सेचत इत्येतं संधाय अवस्यति।

१०. चतुर्थेन द्वैपदेन चतुरक्षरेण श्रुतो गृणे इत्यनेन चतुर्थं जागतं पादमा त्वा विशन्तु हरिवर्पसं गिर इत्येतं संधाय प्रणौति।

[1] CD om. प्रथमं।

एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं। इन्द्र त्वचना यं पृणक्ति हरिभिर्न येनव (१०.९६.२) इत्यवसाय तिरातय इति शुद्धेन तिकारेण प्रारम्भः। त्वामिच्छ सो अस्य वज्रो हरितो य आयस इत्यवसानम्। विकर्षेण द्वैपदं चतुरचरं वसस्पते (८.६.२१) हरिर्निकामो हरिरा गभस्त्योरिति वकारेण आरम्भः।

११. इन्द्रो दधीच अस्थभिरित्येतासां तिसृणां गायत्रीणां प्रश्नधर्म उच्यते। द्वाभ्यामवसाय पादाभ्यां। इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुत इत्येताभ्यां। ततो द्वाभ्यां प्रणौति। जघान नवतीर्नवेच्छन्नश्वस्य यच्छिर इति। द्वाभ्यामवसाय। पर्वतेष्वपश्रितं तद्विदच्छर्यणावतीत्येताभ्याम्। ततः। द्वाभ्यां प्रणौति। अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्याः इति।

१२. उत्तमेन गायत्रेण पादेन इत्था चन्द्रमसो गृह इत्यनेन प्रो अस्मै पुरोरथमित्येतस्याः पादं संधायावस्यति।

१३. द्वितीयतृतीयाभ्याम्।

१४. चतुर्थपञ्चमाभ्याम्।

१५. प्रणौतीति वाक्यशेषः। गायत्रीः शंसति सप्तपदां शंसतीति श्रुतेः।

१६. प्र प्र व इत्येवमादिकं तृचं शंसति। अथ नित्या अनुष्टुभः शंसतीति (१७.३) श्रुतेः। नित्या इति वचनात् पूर्वास्वतस्रो ऽनुष्टुभः कृत्रिमा इति ज्ञायते।

१७. एकावचनं तृचाधिकारनिवृत्त्यर्थम्।

१८. यो व्यतीँरफाणयदित्येतासां तिसृणामुत्तमां परिशिष्य

अर्भको न कुमारक इत्येता। ततो ऽस्य मदे जरितरिन्द्र इति[1] निविदं दध्यात्।

१९. स्तोत्रिये चाहावः। चशब्दादनुरूपे च क्रियमाणे। न तु स्वश्रुत्या[2]। निविदि च परिधानीयायै च।

२०. ततो ऽर्भको नेति परिशिष्टां शस्त्वा उदप्रुतमस्येत्यनया परिदध्यात्[3]। उदप्रुतस्य विष्टपमिति परिदधातीति (१७.३) श्रुतेः।

२१. रोदोभ्यामित्यादिकम्।

२२. अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति।

२३. इन्द्र जुषस्वेत्येतस्मिन् स्तोत्रिये क्रियमाणे शाखान्तरीये ऽनुरूपे सत्यपि, चत्वारिंशत्संपदानुष्टुभो भवन्ति। तत्र त्वावतः पुरू-वसो (८.४६.१) अत्राह गोरमन्वत (१.८४.१५) प्रो अस्मै पुरोरथ (७.६.१२) मित्येतास्तिस्र उद्धरेदनुरूपाक्षरपरिमाण-साम्यात्। एतत्प्रतिरूपमु हैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्याश्वलायनके पठित एवानुरूपः। स्वशाखायां तु तस्मादृचानुरूपं नाद्रियेतेत्यकरणमेवा-नुरूपस्य युक्ततरम्[4]।

२४. विक्रियमाणे स्तोत्रिये शाखान्तरादन्यस्मिन् क्रियमाणे यथासमाम्नातमविकृतं शस्त्रं भवति। तेनेदं चेत्षोळशिसाम कुर्यु-रविकृतः षोळशी शस्तव्य इत्याश्वलायनकम्। अत्र प्रत्यक्षे पिपी-

---

१ C D om. the beginning of the nivid.

२ A adds एतत् प्रतिरूपमु हैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्युपक्रम्य तस्मादृचानुरूपं नाद्रियेतेति श्रुतेः।

३ C D om. from ततो up to परिदध्यात्।

४ C in marg. श्रुधी हवं मे इत्याद्याः।

षत इति स्तोत्रिय इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः। स्वरसाम्नि दृष्ट-त्वात्। यद्यनुरूपः क्रियते सर्वमन्यत्तुल्यम्।

२५. इन्द्रस्य समाडित्येवमादिना मन्त्रेण ग्रहं भक्षयति। शाखान्तरे कश्चिद्यजमानाय भक्षाहरणं सोमस्यांशान्यजमानस्थानेन[1] मन्त्रेण भक्षयति।

७.

१. पान्तमा वो अन्धस इत्येवमादिकौ[2] तृचौ। प्रथमः स्तोत्रिय उत्तरोऽनुरूपः। होतृग्रहणं होत्रकाणामपि स्तोत्रियानुरूपग्रहण-निवृत्त्यर्थम्[3]। प्रथमेषु रात्रिपर्यायेष्विति विशेषणं रात्रिपर्यायेषु त्रिष्वेव[4] भेदप्रदर्शनार्थम्। ततश्च सर्पणादयः प्रथममध्यमोत्तमाः पर्यायाः।

२. उक्तमेतत् प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानु-रूपाणां प्रथमान्पादानभ्यस्यन्तीत्येवमादि। तदपवादोऽयमुच्यते। प्रथमस्य रात्रिपर्यायस्य प्रथमं पादं नाम्रेडयति। नाभ्यस्यतीत्यर्थः।

३. स्तोत्रियानुरूपावशिष्टो यः सूक्तशेषस्तदुक्थमुखं भवति। उक्थमुखमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थम्।

४. अभि त्वं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति सूक्तं शंसति। जागत-मिति संज्ञायाः शास्त्रे संव्यवहारः प्रयोजनम्। उक्थमुखानां जगतीनां च द्वे द्वे शंसेयुरिति।

५. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येतया यजति।

---

१ C in marg. यजमानाय instead of यं शोमस्यांशान्य।   २ C in marg. कौ।
३ A °ग्रहणा° C °पग्रहणनि° D °पग्रहणनि°।   ४ A त्रिष्वपि।

८.

१. स्तोत्रियानुरूपौ होतुरित्येतस्मात् स्तोत्रियानुरूपाविति वर्त्तते। प्र व इन्द्राय मादनमिति स्तोत्रियः। प्र कृतान्यृजीषिण इत्यनुरूपो मैत्रावरुणस्य।

२. सुरूपकृत्नुमूतय इत्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं मैत्रावरुणः शंसति।

३. त्यं सु मेषं महया स्वर्विदमित्येतस्य सूक्तस्य आगताख्यस्य नवमीं चोत्तमां चोद्धृत्य शंसनत्वेन परिहाय चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदश्या परिधाय पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमित्येतया यजति। ननु चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदश्या परिधायेत्युक्ते सिद्ध एवोत्तमाया उद्धारः। किं वचनेन। उच्यते। अनुरूपादन्तराण्यैन्द्राणि आगतान्यन्यानीति (१२.१०.२) वचनात्तत्राप्यस्य विनियुज्यमानस्य समान[1] उद्धारः कथं नाम स्यादिति वचनम्। इहैव व्युत्क्रमशंसनं। त्रिष्टुब्भिः परिदधतीति वचनात्। नवमीं चोत्तमां चेति द्विवचनशब्दात् नवम्युत्तमे मरुत्वत्यौ इन्द्रप्रसादादेवास्य लाभात्। मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः[2]।

९.

१. पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः।

२. इन्द्र त्वा वृषभं वयमित्येतत् सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसति।

---

[1] A समानस्योत्तमाया उद्धारः। C (orig.) D ॰युज्यमानस्योति मन्त्रा।

[2] C ॰शब्दात् मरुत्वतीये पुनरनुद्धारो नवम्युत्तमे मरुत्वत्यौ इन्द्र तत्प्रसादादेवास्य (orig. इन्द्रप्र॰) लाभात् D इन्द्रप्रसादादे॰ M इन्द्रतत्प्रसादादेवास्य All MSS. with the exception of A have मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः immediately after ॰शब्दात्

३. पूर्वेण सह विकल्पः। उक्तमाया उद्धारो गायत्र्युक्थमुखानि शंसतीति वचनात्।

४. न्यू षु वाचं प्र महे भरामह इत्येतत्सूक्तं आगताख्यं शंसति।

५. वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्थेत्येतया यजति।

१०.

१. इन्द्राय मदने सुतमिति स्तोत्रियः। इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदित्यनुरूपः।

२. इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदित्येतस्य सूक्तस्य यो ऽनुरूपशेषस्तदुक्थमुखं भवति।

३. मा नो अस्मिन् मघवन् पृत्स्वंहसीति आगताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतया यजति।

११.

१. होतृवचनमसंदेहार्थम्। मध्यमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारप्रयोजनाय। मध्यमान्मध्यमेषु। मैत्रावरुणाय ब्राह्मणाच्छंसिने च मध्यमानामिति।

२. उद्वेदभि श्रुतामघमित्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत्। उक्तमामुद्धृत्य गायत्रीसंदेहात्। उक्तमामृचमैन्द्रीं गायत्रीं इन्द्र इषे ददातु न इत्येतां सूक्तादुद्धृत्य बहिःकृत्वा।

३. अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरित्येतज्जागतं सूक्तं शंसेत्।

४. अपाय्यस्यान्धसो मदायेत्येतया यजति।

१२.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य यथाक्रमेण।

२. एन्द्र सानसिं रयिमित्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमित्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसेत्।

४. अस्य मदे पुरु वर्पांसि विद्वानित्येतया यजति।

१३.

१. अभि त्वा वृषभा सुत इति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः। अभि प्र गोपतिं गिरेत्यनुरूपः।

२. आ तू न इन्द्र मद्र्यगिति एतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेति जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. यस्ते रथो मनसो जवीयानित्येतया यजति।

१४.

१. इदं वसो सुतमन्ध इति स्तोत्रियः। इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यनुरूपो ऽच्छावाकस्य।

२. इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यस्य सूक्तस्य अनुरूपत्वेनुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. अजातशत्रुमजरा स्वर्वतीत्येतस्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्याग्निलिङ्गात् त्रिष्टुभं चेति कृत्वा उद्वत्सह: सहस आजनिष्टेति परिधाय ऐन्द्रेषु आगतेष्वजातशत्रुमिति प्रयुज्यमानमेवं भवति परिधायेति वचनात्। इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्रेत्येतया यजति।

१५.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ होतुर्भवत उत्तमेषु रात्रिपर्यायेषु सत्सु। उत्तमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था। त्रिष्वपि पर्यायेषु प्रायशो होतु: स्तोत्रियानुरूपौ न व्यभिचरत इति स्तोत्रियानुरूपवचनमधिकारार्थम्।

२. महाँ इन्द्रो य ओजसेत्यस्य सूक्तस्यानुरूपशेषमुक्थमुखाख्यं शंसेत्। उत्तमास्तिस्रो दाममंत्त्वादुद्धियन्ते।

३. विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इत्येतच्चागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येतया यजति।

१६.

१. आ त्वेता नि षीदतेति स्तोत्रिय:। आ त्वद्यवा गहीत्यनुरूप:।

२. यस्य संस्थे न वृण्वत इत्युक्थमुखाख्यं समग्रं शंसेत्।

३. अहं दां गृणते पूर्व्यं वस्विति आगताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. प्र घा न्वस्य महतो महानीत्येतया यजति।

१७.

१. योगेयोगे तवस्तरमिति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः। युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमित्यनुरूपः।

२. युञ्जन्ति ब्रध्नमित्येतस्य सूक्तस्यानुरूपावशेषमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. इमां ते धियं प्र भरे महो महीमिति जागतास्यस्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्य शेषमन्यत्रापि जागतत्वविनियोगे शंसेत्। उत्तमा त्रिष्टुप्[1] मित्रादिभ्यो वाच[2] यज्ञः कृता इत्येवानैन्द्रीत्युद्ध्रियते।

४. तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टमिति त्रिष्टुभा परिधाय।

५. प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन्नित्येतया यजति।

१८.

१. इन्द्रः सुतेषु सोमेष्वित्ययं स्तोत्रियो ऽच्छावाकस्य इन्द्रं वर्धन्तु नो गिर इत्यनुरूपः।

२. उष्णिहावेतौ स्तोत्रियानुरूपौ। तयोरुत्तमानि चतुरक्षराण्यभ्यस्यन्ति। तथा ह्यानुष्टुभो रात्रिरिति च्छन्दसो ऽन्यत्वानूह्यः[3] कृतो भवति।

३. उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरमित्येवमादिकमुक्थमुखाख्यं सूक्तं[4] शंसेत्।

---

१ C D M उत्तमां त्रिष्टुभं। १? A वा D वा वषडभ्यः कृताभ्यः।
३ C D छन्दा चान्यत्वा° M. च्छन्दान्यत्व। ४ C D om. सूक्तं।

४. प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येतच्चागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

५. प्रोग्रां पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यामित्येतया यजति।

१९.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। विशिष्टेष्वहीनेषु एकोत्त-रेषु भवा आहीनिक्याः। अच्छावाकस्यातः परमुच्यते। चतुरत्त-राभ्यासनिवृत्त्यर्थं पुनरच्छावाकवचनम्।

२. प्रथमे रात्रिपर्याये ऽच्छावाकस्यैतौ स्तोत्रियानुरूपौ। प्राकृतयोर्निवृत्तिः। श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्द्रव्ये प्रकृतिं निवर्तयतीति वचनात् (८. १. ३)। एह हरी ब्रह्मयुजेत्याकारान्तः पादः एकारादिश्च। तत्र पादाभ्यासे।

समानाक्षरे सस्थाने दीर्घमेकमुभे स्वरम्[1]।

इत्याकारयोरेकदीर्घं कृत्वा तत इकारोदय एकारमिति एह हरी ब्रह्मयुजेह हरी ब्रह्मयुजा।

३. उत्तमे रात्रिपर्याये स्तोत्रियानुरूपावाहीनिक्यावच्छावाकस्य।

४. आहीनिक्यनिवृत्त्यर्थमनुवादः प्राकृतक्रमार्थः।

२०.

१. आश्विनाय स्तोष्यमाणेषु छन्दोगेषु[2] प्रवृताहुती जुहोति। संस्थेषु छन्दोगेषु प्रवृतहोमीये आहुती जुहोतीति श्रुतेः। प्रवृताहुती जुष्टो वाचो भूयासमित्येवमादिके।

---

१ Rigveda Prātiśākhya (ed. Max Müller) 119.

२ A adds चोऽहि इति ब्राह्मणभाष्यकारः। तदुक्तं चाश्विनशस्त्रे होतुरेवाधिकारात्। यत्र प्रवरानुपूर्व्येणेति (१. ९. १९) सप्तसंख्यापदमात्रमुक्तं नचित्रम्।

२. मध्यमेन स्थानेन शंसेत्।

३. प्रवर्धमानेन स्थानेनेत्यर्थः। एवं वा आश्विनं शंसेत्।

४. अतिदेशो ऽयम्। ततश्छन्दोऽनन्तरेण वेत्यादि यदुक्तं (६.६.१७) तदभिव्योपाश्विने[1] ऽपि भवति।

५. तस्याश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्य यो विकारस्तं व्याख्यास्यामः।

६. त्रीणि पदानि समस्य पङ्क्तीनामवस्येदिति न भवति।

७. बार्हतच्छन्दसां याः प्रतिपदश्छन्दोगैः स्तुतास्तासां प्रातरनुवाकातिदेशात्प्रकृतिवत्प्रयोगे प्राप्ते वचनम्। अथ यद्बार्हतीनां प्रतिपदां प्रथमंप्रथमं प्रगाथं पुनरादायं ककुप्कारं शंसति पुनरादायं वै सामगाः स्तुवते तथैवैतद्रूपं क्रियत इति श्रुतेः। (१८.२)।

८. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदाश्विनस्य भवति। भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नदेवतत्वाच्च समुच्चये प्राप्ते वचनमापोरेवती-मुद्धृत्येति।

९. प्रातरनुवाकवत् प्रतिपत्समारोहणीयानन्तरेण गायत्रात् छन्दसश्चतुर्दशोद्धरति। त्रच एव ताः। तथा प्रकृतत्वात्। उद्धरतीति पुनर्वचनं पूर्वत्र स्थानादेशसंबन्धात्।

१०. आनुष्टुभाच्छन्दसो द्वे त्रचावुद्धरति।

११. उद्धरतीत्यनुवर्तते। त्रैष्टुभाच्छन्दसस्त्रयोदशाधिकं शतं त्रचानुद्धरति।

१२. माथव्याभ्यामिति त्रीणि कक्षीवता दृष्टानि काक्षीवतानि

---

१ A श्रोषा। C अभिश्रोषा alt. to अभिश्राश्वा। M श्रोष्मा। See Comm. on ११.

तानि नित्यानि। अभिद्योषाश्विने[1] ऽपि नोद्धर्तव्यानि नित्यत्वात्। तथा युवो रजांसीति सूक्ते तं युञ्जाथामिति सूक्ते। एतानि चत्वार्यागस्त्यानि त्रिष्वपि षष्टिशतेषु नोद्धर्तव्यानि।

१३. प्रथमं काक्षीवतं नासत्याभ्यामिति सूक्तं शस्त्वा ततः का राधद्धोत्राश्विना वामिति नव शंसेत्।

१४. सुपर्णमादित आरभ्य अधिकं शतं शंसेत् आगस्त्येभ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वं। इमानि वां भागधेयानि सिस्रत इत्येताः सप्त जगत्यो वरुणेन्द्रदेवत्यास्तु। ततश्च न शस्तव्या आश्विने।

१५. वाशब्दो विकल्पार्थः। अन्यासां वाश्विनीनां सौपर्णव्यतिरिक्तानां वा तावन्मात्रं शंसेत् अधिकं शतं यावत्परिमाणं सुपर्णं। आश्विनीनामिति वचनात्[2] उद्धृतानामपि प्रक्षेपः। आश्विनीत्वात्। त्रिशतप्रक्षेपं वक्ष्यामः। ग्रावाणेवाष्टौ (२.३९.१-८)। नासत्या मे पितरा बन्धुपृच्छेत्येका (३.५४.१६)। धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानेति नव (३.५८.१-९)। क उ श्रवदिति चतुर्दश (४.४३.१-१४)। प्र वामवोचमश्विनेत्येका (४.४५.७)। अचिर्यद्दामवरोहन्नृबीसमित्येका (५.७८.४)। स मे वपुश्छदयदश्विनोर्य इत्येका (६.४९.५)। उत त्या मे हवमा जग्म्यातमित्येका (६.५०.१०)। सुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्तेति विंशतिः (६.६२.१-७.१०-२२। यद्रोदसी प्र दिवो अस्ति भूमेति (६.६२.८.९) द्वे उद्धरेत्। प्रति वां रथं नृपती जरध्या इति दश (७.६७.१-१०)। इकाय विश्वयमानाय शक्तमित्यष्टा-

१ C अभिद्योषा alt to अभिद्या०। २ C D वचनं।

विंशतिः (७. ६८. ८-७२. ५)। उभा उ नूनमित्येकादश (१०. १०६. १-११)। एतच्छस्त्वा ततः समारोहणीयं सूक्तं शंसेत्।

१६. समिद्धश्चित्समिध्यस इत्येतास्तिस्र उद्धरति। आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकात्।

१७. अयं वां मधुमत्तम इति प्रथमा तृतीया पञ्चमी चेत्युक्तं। तस्यापवादः। एता अष्टौ यथाक्रमं शंसेत्।

१८. औष्णिहाच्छन्दस एकादश त्वच उद्धरेत्। पञ्चमीनिर्देशात्।

१९. यथा एकादशौष्णिहादुद्धर्तव्यास्तथाग्नेयात् क्रतोर्जागताच्छन्दसः।

२०. आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्योक्तमेन पाङ्क्तेन पादेनाशस्ते-मादित्योदयं प्रतीक्षते।

२१. उदित आदित्ये सौर्याणि वक्ष्यमाणानि सूक्तानि शंसेत्।

२२. उदु त्यं जातवेदसमित्याद्या नवर्चः।

२३. चित्रं देवानामुदगादनीकमित्येतत्सूक्तम्।

२४. नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्येतत्सूक्तम्।

२५. इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्ययं प्रगाथः शस्तव्यः। प्रगाथवचनं सर्वानैन्द्रान्प्रगाथान्प्रगाथस्यायतन इति (१८.३) चोदनार्थम्। तेन चतुःशतमैन्द्राः प्रगाथा ऋग्वेदप्रसिद्धाः।

२६. मही द्यौः पृथिवी च न इत्येतास्तिस्रः शंसेत्।

२७. विश्वस्य देवीमित्येवमादिका द्विपदा शस्तव्या विंशत्यक्षरा। प्रथमः पादो द्वादशाक्षरो ऽर्थाद्द्वितीयो ऽष्टाक्षरः।

२८. बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादित्येतया परिदध्यात्। बार्हस्पत्यया परिदधातीति श्रुतेः।

२९. द्विरेवाश्विनावाक्रयते प्रतिपदे चैव परिधानीयायै चेति (१८. ४) श्रुतेः।

३०. तथा शंसेद्यथा तच्छस्त्रमाश्विनं नानाछन्दस्कमपि संपदा बृहतीनां सहस्रं संपद्यते। यद्यप्यन्यच्छन्दस्काः स्तोत्रियाश्छन्दोगानां तथापि ककुप्कार एव कर्तव्यः सूत्रारम्भसामर्थ्यात्। अत्र कैश्चि-द्दाश्विनपद्धत्यर्थाः सप्त श्लोका उपदिष्टास्ते लिख्यन्ते।

शस्तं तथाश्विनं प्राज्ञैर्यथा सूत्रकृतोदितम्।
व्यक्तमारभ्यते वक्तुं मन्दधीप्रतिपत्तये ॥१॥
त्वमग्ने ऽग्ने कदागन्म पुरु त्वेति जनस्य च।
युवोरित्यन्तरैः सूक्तैराभ्यो याः प्रागनन्तराः ॥२॥
दशाधिकाश्चतुर्भिर्द्वे त्रिंशदभ्यधिका त्रिभिः।
एकादश दशैकाभ्यास्तिस्रो द्वे च पृथक्पृथक् ॥३॥
आश्विनप्रकृतेरेता यथासङ्ख्यं सुमेधसा।
ऋचः प्रातरनुवाकादुद्धर्तव्या यथाक्रमम् ॥४॥
धेनुः स्तुषे नरेत्या वामतारिष्मेत्यतः परा।
यथासङ्ख्यं प्रयोक्तव्या नासत्या मे प्र वामिति ॥५॥
अत्रिर्यद्वां स मे वपुरुत त्या प्रति वां रथम्।
द्वयो द्वकाय भूतांश्च आद्यास्तेका यथाक्रमम् ॥६॥
चतस्रो द्वादश ताश्च एकादश ततः पराः।
अग्निं समिद्धः कार्यं वामिति कार्यं यथोदितम् ॥७॥

२१. इमे सोमासस्तिरोअह्न्यास इत्येवमादिका प्रैषान्ताः[1] पठिता पुरोनुवाक्या कार्या।

२२. होता यक्षदश्विना सोमानामित्येवमादिकः प्रैषो भवति। आप्तोर्यामे ऽप्ययमेव प्रैषो ऽतिरिक्तोक्थेष्वचाहितः[2]।

२३. उभा पिबतमश्विनेत्येतया प्र वामन्धांसीत्येतामध्यर्धां संधायोत्तरेणार्धर्चेन वषट्करोति।

२४. विराजैव यजेदिति ह स्माह कौषीतकिरिति श्रुतेः।

२५. अश्विना वायुना युवं सुदक्षेति त्वेव स्थिताश्विनी त्रिष्टुप् तिरोअह्न्यवतीति (१८.५) श्रुतौ विशेषप्रशंसनादियमेव युक्ततरा।

२१.

१. त्रिवृत्सञ्ज्ञाको बहिष्पवमानो भवति। सत्यपि छन्दोगानां स्तोत्रे[3] नानारूपे स्वमतप्रकाशनार्था षट्सूत्री।

२. सन्धिषाम आश्विनं स्तोत्रं तदपि त्रिवृदेव भवति।

३. आदौ बहिष्पवमानस्तोत्राणि[4] चत्वार्याज्यानि माध्यन्दिनश्च पवमान इत्येतानि पञ्चदशानि भवन्ति।

४. रात्रिपर्यायस्तोत्राणि पञ्चदशान्येव। सङ्ख्यासामान्यात् क्रमेण वचनं सन्धिषामवत्।

---

१ C D प्रैषंन्ताः।

२ C च्च हितः in marg. क्त instead of च. D ०च हितः।

३ C D स्तोमे स्तोत्रे।

४ C आदौ बहिष्पवमानस्तोत्रम्। ततो ऽनन्तराणि पञ्च स्तोत्राणि। चत्वार्याज्यानि etc.

५. चत्वारि पृष्ठान्याभवश्च पवमानः।

६. अग्निष्टोमसाम चैाण्युक्थानि षोडशी च।

७. एष ज्योतिष्टोमो नाम चतुःसंस्थो ऽपि भवतीत्यर्थः। ज्योतिष्टोमचोदनायामेतस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं। सोमयागस्य प्रधानं। इतराणि दीक्षणीयादीनि तदङ्गानि। सोमयागस्य ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यत्वात्। एतानि ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमाः यस्यैते भवन्ति स ज्योतिष्टोमः। सोमपाणाच्चैते भवन्ति। तत्संनिधौ श्रवणात्। ग्रहं गृहीत्वा चमसं चोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति।

८. एत एव स्तोमा ये त्रिवृदादयस्ते ऽभिप्लवस्यापि षळहस्य भवन्ति। एत एवेति वचनाम्नायमेव क्रमः। प्रथमोत्तमे अहनी ये एवंक्रमेण।

२२.

१. अग्निरिष्टकाचयः सोमयागाङ्गं द्वितीयादिषु सोमयागेषु। तत्संबन्धेन धर्मविशेषा वक्तव्यास्तदर्थस्तुशब्दः। चेदग्निं चेष्यमाणस्य यदृच्छया यजमानस्य अदीक्षितस्य प्राग्दीक्षणीयाया इत्यर्थः। इष्टिर्वक्ष्यमाणिका भवति।

२. एतानि त्रीणि हवींषि भवन्ति।

३. गुणाशङ्कया संदेहो मा भूदिति सूत्रम्।

४. ब्रह्म प्रजावदा भरेति पुरोनुवाक्या। ब्रह्म च ते जातवेदो नमस्चेति याज्या। [१] किमर्थमग्नये ब्रह्मण्वत इत्युच्यते। किम-

---

१ A ins. नतु।

श्रुतिषु चोदनानुपूर्व्येणेति सिद्धत्वात्। उच्यते। शाखान्तरेण प्रकृत-गुणमिष्टिचयं समाम्नातं क्वचित्क्वचिदिष्टिद्वयं। तस्यार्थस्य प्रति-पादनार्थमेवमुक्तम्।

५. अर्वन्तन्त्वा हवामहे अग्नेः चयवतः पुरोनुवाक्या। अस्मा-कमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या। अग्ने द्युम्नेन जागृवे इत्यग्नेः चय-भृतः पुरोनुवाक्या। स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति याज्या। उत्तरयोरिति चयवत्चयभृतोः पृथगपीष्टिर्ब्राह्मणत एवमिष्टिद्वय-मपि शाखान्तरे ऽस्तीति ज्ञायते। स्वशाखायां तु चित्वविध्का एकैवेष्टिः।

६. इयमिष्टिः संनिवपनप्रयोजना बहूनां चेष्यमाणानां भवति। ते वै दीचिष्यमाणा अग्नीन्संनिवपन्त इत्येवमुपक्रम्य सर्वमाम्नातं। बहूनामिति सत्रिणो ऽभिप्रेत्योक्तम्।

७. एकस्य चिन्वतः संनिवपनाभावात् उखासंभरणप्रयोजना इयमेवेष्टिर्भवति। उखा विशिष्टाग्निप्रधारणार्था स्थाली विशिष्टप्रमाणा आध्वर्यवधर्मसमुदायवती। तस्या इष्ट्यनन्तरं उपकरणानि संनिवप-नीत्यत्र ब्राह्मणः साद्यर्थं वचनम्।

२३.

१. अग्निचित्यायामयं चापरो धर्मविशेषः। आध्वर्यवाधीतेन क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवति। अथैतेन प्राजापत्येन पशुना यजन्त इति श्रुतेः।

२. वायव्यो वा पशुबन्धो भवति शाखान्तरात्।

३. पशुबन्धो भवतीत्यनुवर्तते। वाशब्दो विकल्पार्थः। पूर्वेसूत्रा-दनुवर्तमान एवोच्यते। कथं नाम अग्निभ्यः कामायेत्येतच्छाखान्त-रोक्तमुपसंख्येत।

४. पुरुषो वैश्यो राजन्यो वा। अजः छागः। अविर्मेषः। गौरश्वश्च। पशुशब्दः[1] पुरुषे ऽपि द्रष्टव्यः। इति पञ्च पशवः। इति प्रकारप्रदर्शनार्थः। एवंप्रकारा अध्वर्युशाखासु बहवो विकल्पाः।

५. अजो वा एक एव पशुर्भवति। तूपरो विषाणरहितः।

६. प्राजापत्ये पशौ केचिद्वायव्यं पशुपुरोळाशं कुर्वन्ति। यद्देवत्यः पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुपुरोळाशमनुनिर्वपतीति प्राप्ते।

७. वायव्ये पशौ एके प्राजापत्यं पशुपुरोळाशं कुर्वन्ति।

८. अग्नये वा कामायेति यो ऽयमुक्तस्तस्मिन्नेके वैश्वानरीयं पशुपुरोळाशं कुर्वन्ति।

९. प्राजापत्यस्येति वचनान्न सर्वत्र।

१०. प्राजापत्यस्येति वर्तते।

११. एकया च दशभिश्च स्वभूते। राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे। कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः। इत्येताः पुरोनुवाक्या वायव्यस्य वपापुरोळाशपशूनां। पीवोअन्नान् रयिवृधः सुमेधाः। प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ। प्र वायुमच्छा बृहती मनीषेत्येताः पूर्ववत् याज्या वायव्यस्य। नियुत्वतो ऽप्येता एव।

१२. आ ते वत्सो मनो यमत् तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाग्निः परेषु

[1] C.D कोशयोः पशुशब्दो नापि द्रष्टव्य इति। पञ्च पशव इति।

धामच्छिदित्येता आग्नेयस्य[1] वपापुरोडाशपशूनां पुरोनुवाक्याः। अयं ते अद्य ररिमा हि कामं अग्नाम तं काममग्ने तवोती ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरित्येता याज्याः। अग्नेः शुद्धस्येत्येता एकान्यासंभवात्। आग्नेयस्येति शुद्धस्यैवं निर्देशात्।

१३. बहुवत् बहुवचनेनेति यावत्। पशुनिगमाः मेधमित्येवमादयः पशूस्तु पशुषु क्रियमाणेषु पृथिवीं शरीराणीति यावत्। प्राप्तमेवैतदुच्यते संदेहव्युदासार्थम्।

१४. एकवचनान्तेन पशुनिगमा अत ऊर्ध्वं। चतुर्णामपि कायप्रापनं ततो न्यदिष्टकार्यापत्त्येति (का० १६.१.१८) शरीराणां विनियोगात्[2]। अनेन [3]यज्ञसमाप्तिस्तस्मादेकवदत ऊर्ध्वम्।

२४.

१. अयं चापरो धर्मविशेषः साग्निचित्ये।

२. एतानि चौणि हवींषि दीक्षणीयायां भवन्ति।

३. त्यासु चर्चियां अव इति पुरोनुवाक्यादित्येभ्यः। धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था इति याज्या। इतरयोः पूर्वोपदिष्टाः।

४. पञ्चहविषं दीक्षणीयामिष्टिमेके तन्वत इति (१८.४) श्रुतेः।

५. क्रमार्थं वचनं चतुर्थः पञ्चम इति।

६. एकहविः पञ्चहविर्वातिथ्या कार्या। अथैतामातिथ्यां पञ्चहविषमवेष्टिमेके तन्वत इति श्रुतेः।

---

१ C D om. आग्नेयस्य। २ D विनियोगात्। ३ A यज्ञसमाप्ति॰।

७. आग्नेयैन्द्रौ पुरोळाशौ वैश्वदेवबार्हस्पत्यौ चरू वैष्णवश्च नवकपालः।

८. शुचिमर्कैर्बृहस्पतिमिति बार्हस्पत्यस्य पुरोनुवाक्या। तं शग्मासो अरुषासो अश्वा इति याज्या। शेषाणां पूर्वोपदिष्टाः।

९. चितिभ्यः प्रणीयमानाभ्य इत्येवमादिना निगदेन संप्रेषितो वक्ष्यमाणमनुवचनमाह।

१०. पुरीष्यासो अग्नयः प्रो त्ये अग्नयो ऽग्निषु विश्वेभिरग्ने अग्निभिः अग्ने विश्वेभिरग्निभिरित्येता ऋचो ऽन्वाह इष्टकाः प्रणीयमानाः पश्चादनुसमेति। अथैता बह्वीरन्वाह बह्वीन् ह्यग्नीन् प्रणयन्ति तां वै चतस्रो भवन्तीति (१९. ४) श्रुतेः।

२५.

१. संचिते ऽग्निस्थले परिष्टुते सामभिर्वक्ष्यमाणं कर्म।

२. प्रजापतिहृदयसामपरिष्टवादनन्तरं अन्नुक्थमनुशंस इति[1] संप्रेषितो ऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इत्याज्येयस्तूष्णींशंस उक्तः। यश्च तूष्णींजपः पिता मातरिश्वेत्यादिस्तेन जपेन सहोक्थं शंसति। आद्यावस्तत्र च उक्तस्तं न करोति। यत्ततृयस्णात्स एव क्रमः परिगृह्यते।

३. वैश्वानरायानुब्रूहीति संप्रेषितः पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया[2]

---

1 C D om. the Praisha.

2 A in marg. चमाषाणं and नाभिं चमाणानां

यजति। प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्यार्थं। परिसङ्ख्या च प्रकृतिं निवर्तयति।

४. प्रयाजानुयाजान्वा मुक्त्वा शिष्टान्यङ्गानि भवन्ति।

२६.

१. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः। अग्नीषोमीयस्य पशोः पुरोडाशमनुगतानि देवसूभ्यो वक्ष्यमाणाभ्यो देवताभ्यो देवसूसंज्ञिकाभ्यो हवींषि भवन्ति। काभ्यः पुनस्ताभ्य इत्यत आह।

२. अग्नये गृहपतय इत्येवमादिभ्योऽष्टभ्यः सगुणेभ्योऽष्टौ हवींषि भवन्ति। ता वा अष्टौ भवन्तीति (१८.५) श्रुतेः।

३. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्या। हव्यवाळग्निरजरः पिता न इति याज्या। त्वं च सोम नो वश इति सोमस्य वनस्पतेः पुरोनुवाक्या। ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामिति याज्या। आ विश्वदेवं न प्रमिय इति सवितुः सत्यप्रसवस्य क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ये। यथा नो अदितिः करदिति रुद्रस्य पशुपतेः पुरोनुवाक्या। उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरमिति याज्या। बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रमिति बृहस्पतेर्वाचस्पतेः पुरोनुवाक्या। हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरिति याज्या। इन्द्रं वयं महाधन इतीन्द्रस्य ज्येष्ठस्य पुरोनुवाक्या। उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति याज्या। मित्रस्य चर्षणीधृतो महाँ आदित्य इति मित्रस्य सत्यस्य। अनधिगच्छंस्तल्लिङ्गे दैवतेन तुल्येदिति वचनात् (१.१७.५)।

इमं मे वरुण शुधीति वरुणस्य धर्मपतेः पुरोनुवाक्या। यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन इति याज्या।

४. देवसूहविर्भ्यो ऽनन्तराणि सर्वपृष्ठानि हवींषि वक्ष्यमाणानि भवन्ति।

२७.

१. अग्नये वासन्तिकाय गायत्राय त्रिवृते राथन्तरायेत्येवमादिभ्यः सगुणेभ्यो[1] दश सर्वपृष्ठानि हवींषि। तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

२. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेर्वासन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या। इन्द्रस्य पूर्वोपदिष्टे। इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरिति गुणविशिष्टलिङ्गानधिगमात्। विश्वे देवासः स्तीर्णे बर्हिषीति वैश्वदेवस्य पूर्वोपदिष्टे। घृतेन द्यावापृथिवीति मित्रावरुणयोः शारदादिगुणयुक्तयोः[2] पुरोनुवाक्या प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न इति याज्या। बृहस्पते-र्जुषस्व न इति बृहस्पतेर्हैमन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या। एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ण इति याज्या। अनागसो ऽदितय इति सवितुः शैशिरादिगुणविशिष्टस्य[3] पुरोनुवाक्या वाममद्य सवितर्वाममु श्व इति याज्या। अन्वद्य नो ऽनुमतिरित्येवमादिकानुमतेः पुरोनुवाक्या अन्विदनुमते त्वमित्येवमादिका याज्या। वैश्वानरो न ऊतय इत्यग्नेर्वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या पृष्टो दिवीति याज्या। एते

---

१ C D सगुणाभ्यो। २ C D गुणयोः।
३ C गुणयुक्तविशिष्टस्य। D गुणयुक्तवि॰।

पूर्वोपदिष्टे एव। हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति कस्य पुरोनुवाक्या यः प्राणत इति याज्या। एते अपि पूर्वोपदिष्टे एव। उत त्यामदितेर्मही त्यदितेर्विष्णुपत्न्याः पुरोनुवाक्या महीमू षु मातरमिति याज्या। तल्लिङ्गानधिगमात्।

३. यच्च[1] तन्त्रे पशुप्रयुक्तमङ्गजातं तस्मिन्नवैति चोद्यमानानि प्रधानदेवतासंबन्धेन परतन्त्रोपनिपातीनि निगमानावाहनादीन्न लभन्ते।

४. वपान्तमनूबन्ध्यायाः कर्म परिसमाप्य त्वष्टृदेवताकेन पशुनोपांशु पत्नीशाले प्रचरन्ति। नाग्निः प्रणीयते। अथ सुन्वन्ति यावदहं कामयन्ते। अथानूबन्ध्यस्य वपायां संस्थितायां त्वाष्ट्रेण पशुनेत्येवमाद्युपक्रम्य (१८.५) सर्वमाम्नातम्।

५. तं त्वाष्ट्रं पशुं त्वाष्ट्रपशुकर्म पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा उत्सृजन्ति न संस्थापयन्ति। पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ति न संस्थापयन्तीति श्रुतेः। न संस्थापयन्ति वपायाः पूर्वं सकलं कुर्वन्तीत्यर्थः। तत्र आवाहनं भवति। तथा च श्रुतिः। तदाहुर्यद्देते देवते आवाहयति त्वष्टारं च वनस्पतिं च क्वास्यैते इष्टे भवत इति प्रयाजेषु वा एते देवते यजति तत्रैवास्यैते इष्टे भवत इति (१८.६)।

६. वाग्रब्दो विकल्पार्थः। पशुधर्मणा आज्येन। न प्रतिनिधिविधिविकारः श्रद्धानां। न च पशुद्रव्यसंबन्धिनो धर्माः कर्तव्याः।

७. शिवस्त्वष्टरिहा गहीति पुरोनुवाक्या प्रथमभाजं यशसं वयोधामिति याज्या। त्वाष्ट्रस्य पशोराज्यपक्षे[2] भवेत्।

---

१ A यत्र।　　२ C D om. आज्यपक्षे।

२८.

१. साग्निचित्य एव प्रकरणात्। अथानूबन्ध्यस्य पशुपुरोडाश-मन्वग्नि देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१९.७) श्रुतेः।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति। तानि वै पञ्च हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे। विभक्तिकृतस्तु विशेषः। [१]राका-सिनीवालीभ्यां पूर्वोपदिष्टाः।

४. देविकाहविर्भ्यो ऽनन्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति। चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः। अथ हैके देवीभ्यो हवींषि निर्व-पन्ति। तथा[२] तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

५. अप्सु इत्येवमादिभ्यो दशभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते। तेषां वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः।

६. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यपां पुरोनुवाक्या। यो वो वृताभ्यो अकृणोदु लोकमिति याज्या।

७. या ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या। अति विश्वाः परि ष्ठा इति याज्या।

८. यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदिति गवां पुरोनुवाक्या। न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुत इति याज्या।

९. प्रति ष्या सूनरी जनीत्युषसः पुरोनुवाक्या। सत्या सत्ये-भिर्महती महद्भिरिति याज्या।

---

१ C D insert कुहे। २ C (orig.) D om. तथा।

१०. रात्री व्यख्यदायतीति रात्रेः पुरोनुवाक्या। ये ते रात्रि नृचक्षस इत्येवमादिका याज्या।

११. द्वे ते चक्रे सूर्य इति सूर्यायाः पुरोनुवाक्या। सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपमिति याज्या।

१२. एन्द्र याहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या। सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या।

१३. स्योना पृथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या। बळित्था पर्वतानामिति याज्या।

१४. देवीं वाचमजनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या। यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानीति याज्या।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या। वचोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति याज्या।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भवन्ति। चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः। अत्र हैके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा तानि वै यजूंषि भवन्तीति च।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः पशूः यजूंषि। तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः।

१८. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः। संस्थितायामुदवसानीयायामिष्टौ अग्निहोत्रहोमान्ते मैत्रावरुण्या पयस्यया यागो भवति। तथा चाग्निहाग्निचिन्मैथुनं न चरेत्। प्राजापत्यपशुयागादारभ्यायं प्रतिषेधः। तथैव शतपथश्रुतेः। तत्र हि प्राजापत्यपशुप्रकरणोक्तं। तदाङ्गैर्नैतेन पशुनेष्ट्वोपरि शयीत न मांसमश्नीयान्न

मिथुनमुपेयात्[1] पूर्वदीक्षा वा एष पशुः अनवक्लृप्तं वै तद्यद्दीक्षित उपरि शयीत यन्मांसमश्नीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति। न त्वेवैषा दीक्षा नैव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिनमिष्टका वा एतां कुरुते तस्मादु काममेवोपरि शयीतैतदु सर्वमन्नं यदेते पशवस्तदस्याचा-समारब्धं भवति तद्यानि कानि चामधुनो ऽशनानि तेषामस्य सर्वेषां कामाशनं यदि लभेत। मिथुनं तु नोपेयात्पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्याया इति। विरम्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये नवमो ऽध्यायः समाप्तः।

---

[1] शतपथ० ९. ५. २. २९।

अथ दशमो ऽध्यायः।

१०

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना।
अक्षरं तद्धावशर्मा सुब्रह्मनुरकल्पयत्॥

उक्तो ज्योतिष्टोमः साग्निचित्यः। इदानीं श्रुतिक्रमेण गवामयनप्रकरणाम्नातानि चतुर्विंशतिरहान्यनभ्यावृत्तिरूपाणि वक्ष्यामि। तेषां तावदुपदेशलाघवार्थं सत्राहीनोभयप्रकृतिरूपं द्वादशाहमाह।

१. शुक्लपक्षविशिष्टायामष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्ते। तिथिनियमः शाखान्तरात्। प्रक्रमप्रसवोत्थानान्येवमेव हि शुक्ले संभाव्यन्ते। प्रकृतिवत्।

२. दीक्षापरिमाणं शाखान्तरात्।

३. नियमार्थं वचनम्।

४. सुत्यान्यहानीति सावनमानपरिच्छिन्नान्यहानि द्वादश भवन्ति।

५. अतिरात्रसंज्ञं सुत्यानां प्रथममहरुत्तमं च भवतः।

६. प्रथमोत्तमयोरह्नोर्मध्ये दशको ऽहर्गणो दशरात्रसंज्ञको भवति। तस्याप्यवयवशो नामान्युच्यन्ते शास्त्रसंव्यवहाराय।

७. तस्य दशरात्रस्य यः प्रथमः षडहः स पृष्ठ्यसंज्ञो भवति।

८. षडहादनन्तरं त्र्यो ऽहर्विशेषाश्छन्दोमसंज्ञा भवन्ति।

९. छन्दोमेभ्यो ऽनन्तरं दशममहर्भवति। संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था।

१०. अयं यज्ञो देवया अयंमियेध इति हारियोजनस्य याज्या भवति।

११. अनतुवषट्कृत एव हारियोजने ऽसंप्रेषितो मैत्रावरुणः परा याहि मघवन्ना च याहीत्येतां पुरोनुवाक्यामुक्त्वा जायेदस्तं मघवन् सेदु योनिरित्येतां वा। इह मद एव मघवन्निन्द्र तेभ्य इत्येवमादिकमतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिष्वहःसु।

१२. प्रायणीयाख्यं प्रथममहरतिरात्रसंस्थं तस्मिन्पत्नीसंयाजान्ते तदहरेवाग्निष्टोमसंस्थमहः प्रारभ्यते। अतः प्रायणीयहारियोजने ऽननुवषट्कृते पुरोनुवाक्यामनूच्यातिप्रैषो विकल्पेन भवति। यदा च प्रयुज्यते तदा यथासमाम्नातं भवति। श्वःशब्दस्य सुत्याभिप्रायात्।

१३. आग्नीध्रो ऽतिप्रेषिते स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविश्याह श्वः सुत्या वामित्येवमादिकं मन्त्रम्।

१४. अयं यज्ञ इत्यादि यदनुक्रान्तं तदेतत् प्रागुत्तमादह्नो नित्यं भवति।

१५. प्रागुत्तमादह्नः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि भवन्ति।

१६. प्रागुत्तमादह्न इति वर्तते। इडासूक्तवाकयोः प्रागुत्तमादह्न आशिषो न निर्वक्तव्याः।

१७. यजमाननामधेयस्य सूक्तवाके प्रागुत्तमादह्नो ऽग्रहणम्। मद्यादग्राहविकारेष्वप्यहर्गणेषु नित्यमेतत् प्रागुत्तमादह्न इत्यादि यदनुक्रान्तं तद् भवतीत्यस्यार्थस्य प्रज्ञापनार्थस्सूकारः।

१८. प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोः अग्नये आरभ्यतकृत्यो नैत्यः। नित्यमेतदित्यधिकारात्। माधुच्छन्दसे वेति विकल्पो वा

भवितिसूर्यारम्भः। अन्येष्वहःसु वचनप्रामाण्यात् यथोक्तः सारस्वतः।

१९. माधुच्छन्दसः प्रउग इत्येवमुच्यमाने अहाद्याद्यविकारे-ष्वहःसु वा सारस्वतस्तृचो भवति।

२०. अहःसंघातेष्विति द्विरात्रप्रभृत्यात्विद्ध्वे संघातग्रहणं सन्निधानार्थं। तेनायमर्थो भवति। द्विरात्रप्रभृतिषु अतिरात्रगणेषु यस्मिन् काले होता आश्विनं शंसेत्तत्समकालमेव मैत्रावरुणः प्रातरनुवाकमनुब्रूयाद्दर्शगणेषु अग्नीषोमीयात्तं तन्त्रमभ्यातं अर्ध्वं यावभ्यथाद्विभावात्।

२.

१. त्रिवृत्स्तोमं सर्वमेवाहः। रथन्तरपृष्ठं नियमतः। अग्निष्टोमसंस्थं। प्रथममिति शास्त्रसंव्यवहारार्थं नाम दशरात्रिकं तस्येद-मिति। त्रिवृत्स्तोमं रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोम इति पूर्वकारित्वप्राद्न्य-थापीति चेत्। सत्यं। तथापि स्वश्रुत्यनुकारेण[1] वचनम्।

२. व्यूळ्ह इति दशरात्रस्य विशेषाख्या। समूळ्ह इति च। तत्र व्यूळ्हपक्षे उपप्रयन्तो अध्वरमित्येतदाज्यसूक्तं भवति। प्राकृतस्याज्य-सूक्तस्यैव त्रिवृच्छिर्नामधेयात्। प्र वो देवायाग्नय इति समूळ्हपक्ष आज्यं भवति। तथैव श्रुतत्वात्।

३. उभयोरपि व्यूळ्हसमूळ्हयोः सह सारस्वतेन। प्रउगवचनात्।

४. आ यात्विन्द्रो ऽवस उप न इति मरुत्वतीयमेतत्सूक्तं भवति। प्राकृतस्य सूक्तस्यापवादेन निवृत्तिः। तथा श्रुत्युपचारात्।

---

[1] १ A °कारेण।

५. आ न इन्द्रो दूरादा न आसादित्येतत्सूक्तं निष्केवल्यं भवति।

६. अध्वर्यो उपवक्ष्यमिहाग्ने वर्चस्विमित्येवमादिना मन्त्रेणाति-ग्राह्यं मां इन्द्रमनुक्तं[1] भक्षयति। यजमानो मन्त्रलिङ्गात्। भक्षणं यजमानैरिति च कात्यायनस्य।

७. युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति सावित्रमिति वच-नात्प्राकृतनिवृत्तिः। इहेह वो मनसा बन्धुता न इत्यार्भवं। इयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरीति वैश्वदेवं। देवानां पत्नीरिति द्वे वा परिधाप्य। एवमेव श्रुतत्वात्। इति वैश्वदेवे विकार इति वचना-च्छेषं प्राकृतम्।

८. अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्येषा पञ्चजनीया परिधा-नीया। सर्वत्र द्वादशाहविकारेष्वपि[2] कार्या।

९. विकार इत्यनुवर्तते। प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्ये-तन्मारुतं प्राकृतस्य निवृत्तिं करोति।

१०. एतावतो ऽग्निष्टोमसंस्थादूर्ध्वं सप्ताहान्युक्थ्यसंस्थानि भवन्ति।

११. दाशरात्रिकं चतुर्थमहः षोळश्यन्तं कार्यम्। अथोक्थ्या-न्युपेत्य सप्ता षोळशिनमुपयन्तीति चतुर्थ एव श्रुतेः।

३.

१. पञ्चदशस्तोमं स्तोत्रम्। एवमेवाहर्बृहत्पृष्ठविशिष्टं द्वितीय-मित्येवमाख्यं भवति।

२. अग्निं दूतं वृणीमह इत्येतदाज्यसूक्तं पूर्वपक्षे भवति।

---

१ D चानुक्तं। २ C द्वादशाहेषि।

३. त्वं हि क्षैतवद्यश इत्येतदाज्यसूक्तं समूळ्हे भवति। किंतु यत्रैतत्सूक्तं प्रयुज्यते तत्र सर्वत्रोत्तमां मुक्त्वा प्रयुज्यते।

४. वंक्ष्यमाणः प्रउगो गार्त्समद इत्येवंनामा। शास्त्रसंव्यवहारार्थं नामकरणम्।

५. अयं तृचो वायव्यः।

६. शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येका। उभा देवेति द्वे। इत्ययमैन्द्रवायवस्तृचः।

७. अयं वां मित्रावरुणेत्येवमादीनि चत्वारि तृचानि मैत्रावरुणमाश्विनमैन्द्रं वैश्वदेवमिति।

८. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरित्येवमादिकः सारस्वतस्तृचः। इत्येतानि सप्त प्रउगतृचानि प्राकृतानां निवृत्तिं कुर्वन्ति नान्यस्य। प्रउगतृचानीति वचनात्।

९. विश्वानरस्य वस्पतिमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्। इन्द्र इत्सोमपा एक इत्यनुचरो मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य। तथैव श्रुतेः।

१०. प्राकृतस्य ब्राह्मणस्पत्यस्य निवृत्तिः। तन्नामधेयस्य द्रव्यान्तरे श्रुतत्वात्।

११. इन्द्रसोमं सोमपते पिबेममित्येतत्सूक्तं मरुत्वतीयं भवति। अर्थात्प्राकृतनिवृत्तिः।

१२. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतत्सूक्तं निष्केवल्यं भवति। तथैव श्रुतेः।

१३. इन्द्रौजस्विन्नित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो ऽतिपात्रं भक्षयति। प्रत्यगाशीर्योगात्।

१४. विश्वो देवस्य नेतुरित्येषा वैश्वदेवस्य प्रतिपद्भवति।

१५. विश्वो देवस्येत्येतस्या उत्तरे। अत्र हि सद्यस्कारमित्येते भवतः।

१६. आ विश्वदेवं सत्पतिमित्ययं तृचो ऽनुचरः।

१७. तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति सावित्रं। ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवेति द्यावापृथिवीयं। यज्ञस्य वो रथ्यं विश्पतिं विशामिति वैश्वदेवम्। इति वैश्वदेवे विकारः। विकारवचनादन्यत्प्राकृतम्।

१८. पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति वैश्वानरीयं। वृष्णे शर्धाय सुमखाय वेधस इति मारुतं। नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दत इति जातवेदसीयमित्याग्निमारुते विकारो ऽन्यत् प्राकृतम्।

४.

१. सप्तदश स्तोमाः सर्वेषु स्तोत्रेष्वस्मिन्नहनि तदिदं सप्तदशस्तोममहः। वैरूपपृष्ठमिति वैरूपं नाम निष्केवल्यस्तोत्रस्य साम। व्रतीयमिति शास्त्रसंव्यवहारार्थं नाम। स्तोमातिशंसनार्थं स्तोमसङ्कीर्तनम्।

२. निष्क्रयहस्तु नाभानेदिष्ठानि सूक्तपदे। नाभानेदिष्ठानि नवमो ऽध्याय इति (२२. २) श्रुतेः।

३. त्वमग्ने वसूंरिहेति सप्तसूक्तपदे आज्यं भवति। अस्मिन्नपि ब्राह्मणप्रयोगरूपे सर्वेषोताणां परिहाय शंसेत्।

४. औष्णिह आर्षेय इत्येवंसंज्ञको ऽग्निप्रउगे प्रथमो वायव्यादित्वचप्रको भवति।

५. वायव्यस्य तृचस्यैका भवति।

६. वायो याहि शिवा दिव इत्येते द्वे पूर्वा चैका एवमसौ वायव्यस्तृचः।

७. एवमेव ऐन्द्रवायवस्तृचः।

८. आ मित्रे वरुणे वयमिति मैत्रावरुणस्तृचः।

९. औष्णिह आश्विनस्तृचः समाख्यानात्।

१०. आ याह्यद्रिभिः सुतमित्यैन्द्रस्तृचः।

११. सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरित्येवमादिको वैश्वदेवस्तृचः।

१२. उत नः प्रिया प्रियास्विति सारस्वतस्तृचः। इति प्रउगतृचानीति वचनात् प्रउगतृचानामेव लिङ्गैरन्यत्प्राप्तम्।

१३. तंतमिद्राधसे मह इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः। अय इन्द्रस्य सोमा इत्यनुचर इति च।

१४. प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्ययं ब्राह्मणस्पत्यः स्वधर्मेण प्रगाथः।

१५. अर्यमा मनुषो देवतातेति सूक्तं मरुत्वतीयं भवति।

१६. यद् द्याव इन्द्रेति वैरूपस्य स्तोत्रियः प्रागाथेन धर्मेण। यदिन्द्र यावतस्त्वमित्यनुरूपः प्रागाथेन[1] धर्मेणैव। वैरूपस्यैतावन्यथा-प्युच्यमानौ प्रत्येतव्यौ।

१७. इन्द्र त्रिधातु शरणमिति त्रिवाच्याप्रगाथ इति श्रुतेः।

१८. अयं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरिति तीव्रसूक्तमिति श्रुतेः। यो

---

[1] A प्रागाथेन धर्मेण।

जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतस्मिंस्त्रिष्टुभे निविदं दधातीति च श्रुतत्वात्। द्विपूर्वं निष्केवल्यं। उपजनस्य प्रकृतिं निवर्तयति। सूक्तविहृधावन्ध्ये निविग्रथमे त्वाहाव इत्येतद्यथोक्तं कार्यम्।

१९. सूर्यं भ्राजस्विन्नित्येवमादिना मन्त्रेणातिग्राह्यभक्षो यजमानकर्तृकः। तस्यवितुर्त्तृणीमस्य इति प्रतिपदग्निष्टोमस्य।

२०. अभि त्वा देव सवितरित्यभिवाननुचर इति श्रुतेः।

२१. उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति सावित्रस्तृचः। घृतवती भुवनानामभिश्रियेति द्यावापृथिवीयस्तृचः। अनश्वो जातो अनभीशुरुक्थ्य इत्यार्भवम्। परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति[1] वैश्वदेवे विकारः। अन्यत्प्राकृतम्।

२२. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति वैश्वानरीयं। धारावरा मरुतो धृष्ण्वोजस इति मारुतम्। त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिरिति जातवेदसीयं। तथैव श्रुतत्वात्। इत्याग्निमारुते विकार इति वाक्यशेषः। प्राकृतमन्यद्विकारवचनात्।

५.

१. एकविंशस्तोममिति समासो ऽसर्वचनः। स्तोमसङ्ख्या सर्वत्र स्तोमातिशंसने होत्रकाणामुपयुज्यते। वैराजपृष्ठमिति वैराजशब्दो ऽपि क्वचित्संख्यात्वेन[2] व्याक्रियते। वैराजान्तृतीयसवनमिति। चतुर्थमिति संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्थैव।

२. आग्निं न स्वटक्तिभिरिति वैमदमाव्यमिति (११. ६) श्रुतेः।

---

१ A ins. वैश्वदेवं सकृत्तमिति। २ B संख्यात्वेन।

३. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति समूल्हे वैराजमाज्यमिति (२२. ५) श्रुतेः।

४. तथैव श्रुतेः। स उच्यते।

५. वायव्यस्य प्रथमा।

६. विहि होत्रा अवीता इत्येते द्वे। एवं वायव्यस्तृचः।

७. इन्द्रश्च वायवित्येवमादिको वायव्यात्परस्तृच ऐन्द्रवायवो भवति।

८. यश्चिकेत स सुक्रतुरिति मैत्रावरुणस्तृचः।

९. आ नो विश्वाभिरित्येवमादिमध्यम आश्विनस्तृचः।

१०. आ त्वा गिरो रथीरिवेत्यैन्द्रस्तृचः।

११. अप त्यं वृजिनं रिपुमित्येषा वैश्वदेवतृचस्यैका भवति। अप त्यं परिपन्थिनमित्येषा न भवति। यूयं हि ष्ठेति साहचर्यात्।

१२. यूयं हि ष्ठा सुदानव इत्येते वैश्वदेवस्य द्वे पूर्वोक्ता चैका। एवं वैश्वदेवस्तृचः। एकयानुष्टुभा छत्रिन्यायेनान्या अनुष्टुभः।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचो जागतः। जगत्प्रातःसवनो ह्येष त्र्यह इति (२२. ७) श्रुतेः।

१४. सामूल्हिके प्रउगे प्र णो देवीति सारस्वतस्तृचो भवति।

१५. तं त्वा यज्ञेभिरीमह इति यज्ञवत्या मरुत्वतीयं प्रतिपद्यत इति श्रुतेः।

१६. पार्ष्टिकस्य प्रथमस्य त्र्यहस्यानुचराः। इदं वसो सुतमन्धः। इन्द्र इत्सोमपा एकः। चय इन्द्रस्य सोमा इति। ये च ब्राह्मणस्पत्याः प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति उत्तरस्यापि त्र्यहस्य यथासङ्ख्येन त एव।

१७. अधी स्ववमिन्द्र मा रिषण्य इति मरुत्वतीयमिति (२१. ७) श्रुतेः।

१८. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममिति तृचः। इमं नु मायिनं हुव इति च। एतौ तृचौ पूर्वं च सूक्तम्।

१९. सूक्तविहृद्धावन्त्ये निविल्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

२०. वैराजस्य पृष्ठस्य पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ सन्यूङ्खौ भवतः। न्यूङ्ख इत्योकारो ऽभ्यस्त उच्यते। तद्धर्मयुक्तं स्तोत्रियानुरूपयोः शंसनम्।

२१. त्रिपादा एता विराजः। तत्र मध्यमस्य पादस्य द्वितीये ऽक्षरे यः स्वरस्तस्य द्विरोकारः सप्तमे ऽक्षरे यस्तस्यापि स्थाने द्विरोकारइत्येवंरूप आनुष्टुभाख्यो न्यूङ्खः। तस्योदाहरणम्।

२२. न्यूङ्खनीयस्येत्याद इत्यादि (१३. १.७) तत्रैव वक्ष्यामः।

२३. वैराजाख्यं न्यूङ्खस्वरूपमुच्यते। इह तावन्मध्यमाख्यस्यैव पादस्य द्वितीये ऽक्षरे द्वादशकृत्व ओकारो ऽभ्यस्यः। तत्र प्लुतत्वात्। त्रिष्कृत्व ओ उच्चार्य तत एकं दीर्घं स्वधर्मेण पुनरप्येवं द्विः इति वैराजो न्यूङ्खः। अस्योदाहरणम्।

२४. यं तो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ सुषाव हर्यश्वाद्रिः।

२५. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य[१] पञ्चपरस्य द्वितीयचतुर्थयो-

---

१ A om. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य।

रक्षरयोर्हिंष्पूर्वं द्विरक्षरमित्यानुष्टुभः प्रतिगरः। अस्योदाहरणम्। ओथो३ ओ३ मोदो३ ओ३ एवेति[१]।

२६. ओथा मोदैवेत्यस्य वैराजन्यूङ्खपक्ष द्वितीये ऽक्षरे वैराजः[२] प्रतिन्यूङ्खः प्रतिगरो[३] भवति[४]। आनुष्टुभप्रतिगरोदाहरणम्[५]।

२७. वैराजप्रतिगरोदाहरणम्[६]।

२८. ओथो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ मोदैव इति।

२९. इन्द्रमिद्देवतातय इत्यष्टेन्द्रः साम्नः प्रगाथः इति श्रुतेः।

३०. तुभ्येदिमा सवना शूरविश्वेत्येतासां तिसृणां पूर्वयोर्न्यूङ्खः कर्तव्यः। स्तोत्रियानुरूपयोरेव न्यूङ्खा उक्थमुखीययोरेति श्रुतेः।

३१. कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्येति सूक्तं। युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज इति सूक्तं। त्यमु वः सत्रासाहमिति तिस्रः। इत्येतत्सूक्तद्वयं तृचं च निष्केवल्यम्।

३२. विश्वो देवस्य नेतुरिति। एषा प्रतिपद् द्वितीयादह्नः प्रतिपत्तव्या[७]।

३३. हिरण्यपाणिमूतय इत्यूतिमाननुचर इति (२१.९) श्रुतेः।

३४. आ देवो सविता सुरत्न इति सावित्रं। प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिरिति द्यावापृथिवीयं। प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य

---

१ A om. from अस्योदाहरणं up to २६ ॰त्यस्य। D om. ओथो मोदैवेति।
२ A वैराजन्यूङ्खपक्षे तु ओथा मोदैवेत्येतस्य। ३ C om. प्रतिगरो। ४ D om. 26. 27.
५ C अस्य instead of आनुष्टुभप्रतिगर। ६ C D om. Sûtra and Text.
७ D om. C in marg.

इत्यार्भवं। त्रैष्टुभान्येतानि। त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः। प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति वैश्वदेवे विकारो ऽन्यत्प्राकृतम्।

२५. प्र सम्राजो असुरस्य प्रशस्तिमिति वैश्वानरीयम्। क ईं व्यक्ता नरः सनीळा इति मारुतं। क्रवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिमिति जातवेदसीयं। त्रैष्टुभान्येतानि। त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः। इत्याग्निमारुते विकार इति शेषः।

६.

१. पञ्चमसंज्ञकं दाशरात्रिकं पञ्चममहः। त्रिणवस्तोमं। स्तोमसङ्ख्या होत्रकाणां स्तोमातिशंसनप्रयोजनार्था। शक्वर्यो महानाम्न्यः। तद्योनिकं पृष्ठं सामेत्याहुः।

२. इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति यूळ्हपक्षे नवर्चमाज्यं भवति। जगत्प्रातःसवनो ह्येष त्र्यह इति श्रुतेः।

३. अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति समूळ्हपक्ष आज्यं कार्यम्।

४. तस्याग्निं तं मन्य इत्येतस्य प्रथमायै शंसनार्थं प्रकृतिवत्पदं अवगृह्य पदमवगृह्य[1] अवस्य द्वे अवगृह्य अवस्य[2] एकेन प्रणौति। एवमेतां सप्तिर्वर्णां शस्त्वा ततः।

५. अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्यस्य निवृत्त्यर्थं वचनम्।

६. श्रुत्यनुकरणार्थं वचनमहरुत्तीनां चोद्धारः पक्षे।

७. आ नो यज्ञमिति द्वे। आ नो वायो महे तन इत्येका। इत्ययं वायव्यस्तृचः।

---

[1] C D om. अवस्य and ins. शंसे।   [2] C D om. अवस्य।

८. आ वां सहस्रं हरय इत्यैन्द्रवायवस्तृचः। तिस्रो ऽपि गायत्र्यः बार्हतास्त्वस्तु च्छन्दिन्यायेन।

९. अधगित्था स मर्त्य इत्येते द्वे। प्र मित्राय प्रार्यम्ण इत्येका मैत्रावरुणो ऽयं तृचः।

१०. आश्विनो ऽयं तृचः।

११. तृचो ऽयमैन्द्रः।

१२. देवंदेवं वो ऽवसे देवंदेवमभिष्टय इत्येवमादिको वैश्वदेवस्तृचः। यस्तु प्राथम्यादाशङ्क्यते देवंदेवं वो ऽवस इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणीत्ययं न बार्हतो नापि वैश्वदेवः। तत्र केषिदाकरन्यो ऽप्येवमादिको बार्हतस्य वैश्वदेवस्य शाखान्तरे ऽस्ति। तन्निवृत्त्यर्थं विशेषणम्।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचः। एतान्युक्तानि प्रउगतृचानि। पुरोरुचस्तु नित्याः।

१४. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरिति सामूल्हिके प्रउगे सारस्वतस्तृचः।

१५. यत्पाञ्चजन्यया विशेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः।

१६. इत्था हि सोम इन्मद इति मद्वत्यांक्तमिति (२२.१) श्रुतेः सूक्तं। अविताासि सुन्वतो वृक्तबर्हिष इति षट्पदा इति श्रुतेः। मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणायेति विश्वातत्रैष्टुभमिति श्रुतेः। अयं ह येन वा इदमिति तिस्रः। एवमेकस्तृचः त्रीणि च पूर्वाणि सूक्तानीति मरुत्वतीयं। सूक्तविहृद्भावस्थे निविस्थमे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

१७. प्रकर्षो महामाख्य इत्यनर्थन्तरं। ता अरण्ये अनूच्याः। आसां न प्रतीकग्रहणम्।

१८. नवानां महानाम्नीनां शस्त्रविधिरुच्यते। यथा तिस्रो ऽनुष्टुभः शस्यन्ते अर्धर्चश एवमेकैका शस्यते। त्रिभिस्त्रिभिरेकैका भवतीत्यर्थः। ततस्तिस्रस्तिस्र उच्यन्ते। ऋगादौ तिस्र आवर्तन्ते। यथातथेति निर्देशात्। महानाम्नीनां योन्यनुशंसने ऽपि विनियुज्यमानानामयं[1] धर्मः। न[2] निवृत्तिः वैराजन्यूङ्खनिवृत्तिवत्।

१९. अथशुत्तमाशब्दस्तृतीये तृचे वर्तते। तस्या एवंरूपाया उत्तमाया आम्नायप्रसिद्धाया उत्तमा सा पङ्क्तिरिति। पङ्क्तिधर्मेण शस्यत इत्यर्थः।

२०. या सा पङ्क्तिरुत्तमा तस्या उत्तमे पादे पञ्च पदानि पुरीषाख्यानि निविच्छंसं शंसेत्। न प्रणवमन्तरा कुर्यादित्यर्थः। तानि चारण्ये ऽनूच्यानि।

२१. प्रत्यस्मा इत्येवमादिका यथोपदिष्टास्त्रयस्तृचा अस्माअस्मा इति दशमी। एवा ह्यसि वीरयुरिति वा दशमी। स एषो ऽनुरूपः। स इत्यतिरेकात्परोक्षपृष्ठे ऽस्य स्तोत्रियत्वेन विनियुज्यमानस्य महानाम्नीस्तोत्रियवत् प्रथमस्तृचस्त्रिरुच्यते। स इति सादृश्यार्थे शब्दनिर्देशात्।

२२. यदिन्द्र नाहुषीष्वेति साम्नः प्रगाथ इति (२३.२)श्रुतेः।

२३. इन्द्रो मदाय वावृध इति मरुत्वतीयं प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथेति षट्पदाः। अभूरेको रयिपते रयीणामिति विश्वातत्रैष्टुभं सवनधरणं[3] तमिन्द्रं वाजयामसीति तिस्रः[4]। गायत्रमध्य-

---

१ C (orig.) D °नामधेयं धर्मः। २ C (orig.) D om. न।
३ Om. in A. ४ C D om. तिस्रः।

न्द्रिमो शेष श्रह इति श्रुतिवचनादिति (२३. २) निष्केवल्यं। सूक्तविहङ्गावन्धे निविन्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

२४. तत्सवितुर्वरेण्यमिति वैश्वामित्रो ऽनुचर इति श्रुतेः।

२५. उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तृचं सावित्रं। मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं चतुर्ऋचम्। ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेत्यार्भवं। को नु वां मित्रावरुणावृतायन्निति वैश्वदेवं प्र शंतमेति वा श्रुत्यन्तरात्। इति वैश्वदेवे विकारो ऽन्यत्प्राकृतम्।

२६. हविष्पान्तमजरं स्वर्विदीति वैश्वानरीयं। अग्निसूक्ते एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध इति खैलिकापि मतौ नोद्धर्तव्या। प्रश्नव्याकरणयोः साहचर्यात्। वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्त्विति मारुतम्। अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति जातवेदसीयं। अग्निसूक्ते अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरिति त्रयोदशाक्षरपादः[1]।

अनुदात्तं तु पादादौ नोवर्जं विद्यते पदम्[2]।

इति। होतरित्यनुदात्तं। इत्याग्निमारुते। विकार इति वाक्यशेषः।

२७. सामूह्लिके पत्रे मूर्धानमित्येवमादीनि सूक्तानि वैश्वानरीयमारुतजातवेदसीयानि भवन्ति। तथा च श्रुतावथ समूह्ल इत्यारभ्य सर्वमाम्नातम्।

---

१ C अध्वरस्येति त्रयोदशाक्षरा।　　२ प्राति० १६. १७।

७.

१. षष्ठमहर्व्याख्यातव्यं। तस्य तावत्सामान्यमेतत् स्वरूपं। स्तोमषट्क्या होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्था। रैवतपृष्ठमिति स्वमतप्रकाशनं। षष्ठमिति संव्यवहारार्थम्।

२. नित्याभिः प्राकृतीभिर्याज्याभिः पारुच्छेपीर्वक्ष्यमाणिकाः संधाय यजन्ति। होत्रादयः। नित्याः पूर्वा याज्याः कृत्वा पारुच्छेपीभिर्यजन्तीति श्रुतेः। पारुच्छेपीभिरिति समानेषु प्रतीकेषु नियमार्थम्।

३. आ त्वा जुवो रारहाणा अभि प्रयः आ वां धियो ववृत्युरध्वराँ उपेत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये भवतः। ऋत्यन्तरात् नित्याभ्यां सह संधाय। नेद्च्युतं यज्ञस्य प्रियं देवानामन्तरयामेति चार्थवादस्य मुख्यत्वात्।

४. स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतये आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवस इति याज्ये नित्ययोरुत्तरे। तद्यदाभिस्तदहर्न वषट्कुर्वन्तीति (२३. ४) श्रुतेः।

५. सुषुमा यातमद्रिभिरिति नित्याया उपरि मैत्रावरुणग्रहस्य पुरोनुवाक्या कार्या। उत्तरा याज्या। इम आ यातमिन्दव इत्येषा नित्याया उपरि उत्तरा याज्या।

६. युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्येषा आश्विनस्य ग्रहस्य पुरोनुवाक्या नित्याया उपरि। उत्तरा याज्या अचेति दस्रेत्येवमादिका।

७. वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्दव इति होतुः प्राकृताया उपरि।

तां वां धेनुं न वासरीमिति मैत्रावरुणस्य नित्यानन्तरा। विश्वेषु हि त्वा सवनेषु तुञ्जत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नित्यामुक्ता। मो षु वो अस्मदभितानि पौंस्येति पोतुर्नित्या च पूर्वा। आ यन्नः पत्नी-र्गमन्त्यच्छेति नित्याया उपरि द्विपदा। ततस्ता नो रास्वातिषाचो वसूनीति नेष्टुः। यथासङ्ख्याभावान्नेष्टुर्वचनं। द्विपदा त्रिष्टुप् चेति च[1] समुच्चयार्थः। अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तमित्याग्नीध्रस्य नित्या च पूर्वा। दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अङ्गिरा इत्यच्छावाकस्य नित्याया उपरि। प्रातःसवने प्रस्थितानामेता याज्याः।

८. तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति पञ्चचयोः सूक्तयो-रेकैका होत्रादीनामृतुप्रैषादूर्ध्वं याज्या भवति। नित्यान्पूर्वानृतु-याजान् हुत्वा गार्त्समदैर्यजन्तीति (२ ३. ४) श्रुतेः।

९. होतरेतद्यजेत्यध्वर्युराह गृहपतिस्त्वित्यस्यापवादः। क्षत्रिय-वैश्ययोरपि स्वयंक्रिया स्वयमिति वचनात्।

१०. साग्निचित्ये[2] कर्मणि चित्यस्याग्नेः पश्चादुपविश्याध्वर्यु-र्यजति। अनग्निके उत्तरवेदेः[3] प्राङ्मुखीयस्याग्नेः पश्चादुपविश्य गृहपतिर्यजति।

११. पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नत। त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धने। पाहि न इन्द्र सुष्टुत स्रिधः। नू इत्था ते पूर्वथा च प्रवाच्यं। अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः। वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः। इत्येता माध्यन्दिने सवने होत्रा-दीनां प्रस्थितयाज्याः। भागो यथासङ्ख्येन नित्यानामुपरि।

---

१ D om. च, C has it in marg. २ C D साग्निके। ३ A ins. पश्चात्।

१२. न पात्न्येऽपीधानं। क्रियास्तु विकारः। उत माता बृहद्दिवा शृणोतु न इति नित्या यमेव न इति नित्यार्थे[1] प्रस्थित-याज्या भवति।

१३. अनवानन्तो ऽर्धर्चेष्ववस्यन्तः। त्रिष्वपि सवनेषु प्रस्थितानां द्विदेवत्यर्तुयाजानां च[2] यजन्ति।

१४. तद्वै खल्वैकाहिकीभिरेव यजेयुरिति (२३.५) श्रुतेः। अहीनेऽपि पृष्ठ्ये ऽनवानन्त एव।

८.

१. अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यमिति श्रुतेः। पद-विग्रहणमेकस्मिन्पादे।

२. वक्ष्यमाणकः। श्रुत्यन्तरे विशेषवचनात्।

३. स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतय इति वायव्यस्तृचः।

४. आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवस इत्यैन्द्रवायवस्तृचः।

५. अयं मित्राय वरुणाय शंतम इति मैत्रावरुणस्तृचः।

६. युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्याश्विनस्तृचः।

७. वृषन्निन्द्र[1] वृषपाणास इन्दव इत्येका ऐन्द्रस्य तृचस्य।

८. सवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी न इत्येते द्वे पूर्वया सहैन्द्र-स्तृचः।

९. ओ षू णो अग्ने शृणुहि त्वमीडित इति वैश्वदेवस्तृचः।

---

१ A निरेव C नित्या निवर्त्ये प्र॰ D नित्यां नियर्त्ये प्र॰। २ CD तु instead of च।

१०. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति बारहतस्तृचः। इति प्रउगशस्त्राणि। पुरोरुचस्तु नित्याः।

११. उत नः प्रिया प्रियास्विति समूल्हपक्षे बारहतस्तृचो भवति।

१२. स पूर्व्यो महानामिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः।

१३. यं त्वं रथमिन्द्र मेधसातये। स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोकाः। मरुत्वाँ इन्द्र मीढ्व इति तिस्र इति एतन्मरुत्वतीयं। सूक्तविहृद्धावन्ये निवित्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

१४. रेवतीर्नः सधमादे रेवाँ इद्रेवतः स्तोतेति रैवतस्यान्यत्रापि सत एतौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः।

१५. मा चिदन्यद्वि शंसतेति साम्नः प्रगाथ इति श्रुतेः।

१६. एन्द्र याह्युप नः परावतः। प्र घा न्वस्य महतो महानि। उप नो हरिभिः सुतमित्येतास्तिस्र इति निष्केवल्यं। सूक्तविहृद्धावन्ये निवित्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

१७. अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः। कविक्रतुमित्यतिच्छन्दसा वैश्वदेवं प्रतिपद्यत इति (२३. ८) श्रुतेः।

१८. तस्या इत्यन्यत्रापि शंसने सति प्रतिपत्त्वे वर्तमानाया एष एव धर्मः। षोडशाक्षरेण प्रतिपत्पदविग्रहणं। ततो ऽष्टादशाक्षरेण प्रणवः। पुनः पञ्चदशाक्षरेणावमानं। पञ्चदशाक्षरेण प्रणवः।

१९. अस्य हि स्वयशस्तरमित्येषमादिके प्रतिपद् उत्तरे भवतः।

२०. अभिव्यानमनुचर इति श्रुतेः।

२१. उदु ष्य देवः सविता सवायेति सावित्रमिति श्रुतेः।

२२. कतरा पूर्वा कतरापरायोरिति द्यावापृथिवीयमिति (२१. ८) श्रुतेः।

२३. किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्नित्यार्भवमिति श्रुतेः।

२४. इदमित्था रौद्रं गूर्तवचा इति वैश्वदेवं। तस्य द्वे उत्तमे परिशिष्य ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतं नाराशंसं समावपतीति श्रुतेः। परिशिष्टे इदमित्थेत्यस्य सूक्तस्य ये सूक्ते तस्मिन्काले शंस-तीति वैश्वदेवे विकारो ऽन्यत्प्राकृतम्।

२५. अग्नेय छण्णमहरणुनं चेति वैश्वानरीयमिति श्रुतेः।

२६. प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टय इति मारुतमिति श्रुतेः।

२७. इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः। इत्याग्निमारुते। विकार इति वाक्यशेषः। विकारवचना-दन्यत्प्राकृतम्।

२८. मध्यमस्याहस्तुर्थपञ्चमषष्ठान्यहानि। तत्र ये उक्ता निष्के-वल्यमरुत्वतीययोस्समास्तृचास्तानुत्सृजति समूल्हपक्षे। व्यूल्हपक्ष एव गायत्रमध्यन्दिनत्वं युज्यते। अन्यत्प्रकृतिवत् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनसवन-मिति।

२९. व्यूल्हपक्षे[१] यान्युक्तानि वैश्वदेवानि प्रथमे त्र्यहे तानि प्रथमा तदन्ते समूल्हपक्षे[२] स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रः। चकारः समुच्चयार्थः। एतास्तिस्रः प्राक् पञ्चजनीयायास्त्र्यहस्य प्राकरणेन व्यवस्थिताः करोति। यथासङ्ख्यं।

---

१ C in marg. समू। २ C D om. समूल्हपक्षे।

१०. समूल्ह एव क्रियमाणे ऽयमपरो विशेषः। ततं मे अपस्तदु तायते पुनरित्येतच्चतुर्थस्याह्न आर्भवं भवति। प्र ऋभुभ्य इत्येतन्निवर्तते।

११. चतुर्थ एवाहनि सम्बन्धात्। चतुर्थे ऽहनि यस्मादत्तमुक्तं क ईं व्यक्ता इति तस्यान्ते समाम्नावित्यर्थः। प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नय इति तिस्रः करोति शंसतीत्यर्थः। प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नय इति तिस्रो ऽधिकाः समूल्हा इति[1] (२१. ९) श्रुतेः।

१२. चतुर्थस्य समूल्ह इति वर्तते। वसुं न चित्रमहसं गृणीष इत्येतच्चतुर्थे ऽहनि समूल्हे जातवेदसीयं भवति। जुवे वः सुद्योत्मानमिति निवर्तते।

१३. वैयूल्हिकात्पञ्चाहात्सामूल्हिके यो विशेषः स उक्तः। परोक्षपृष्ठादिषु तु छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपाण्सामप्रगाथांश्च कुर्यात्। तत्र हि सामपरोक्षे एतेष्वेव स्तोत्रियेषु अन्यानि सामानि क्रमात् सामपरोक्षे ऽनुरूपेष्वन्यानि तत्रानुरूपे ऽपि वैराजे क्रियमाणे न्यूङ्खो भवत्येव। वैराजस्येति सामाश्रयत्वात्। यदि पुनर्विराट्सु सामान्तरं भवति ततो न न्यूङ्खः। न हि वैराजं तत्स्थानमन्यूङ्खमायेति श्रुतेः। शाक्वरं तु नान्यास्वृक्षु न शक्वरीष्वन्यत्सामेति समाख्यानात्। बृहद्रथन्तरमितरे। अथ कस्मादन्यद् बृहन्क्रियत इति श्रुतेः। दशमे वाहनि स्तयोमौ रथन्तरं। उपांशुपृष्ठ आपर्यापृष्ठे तनूपृष्ठे ब्रह्मसामानि छन्दोदट्स्तोमे व्यूल्हाः स्तोमा इति छन्दोगवार्त्ता।

---

१ A समूल्ह इति।

२४. उक्तानां पक्षाणां ये विशेषा उक्तास्तद्व्यतिरिक्तमन्यत्पृष्ठं समूळ्हेन। ततश्च समूळ्ह एषां प्रकृतिः[1]। उक्थ्यषोडशिनोस्तु न्यूङ्खो भवत्येव होतुः। यस्माच्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपाभ्यां सामप्रगाथाभ्यां चेति वचनं। श्रुत्यर्थवादस्यानुगृहीतो भवति। अथ कस्माच्चतुर्थेऽहनि न्यूङ्खयतीत्येवमादिकः।

२५. विश्वजिदपि परोक्षपृष्ठो बृहद्रथन्तरपृष्ठ उपांशुपृष्ठ आपर्त्यपृष्ठस्तनूपृष्ठश्छन्दोरुद्रस्तोम इत्येतैः प्रकारैर्भवति। तस्यापि तथैव भवति यथा पक्षस्य छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपक्रिया सामप्रगाथक्रिया च। अग्निं नर इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपावित्येतदसंयुक्तं विधीयमानत्वात्सर्वत्र साधारणम्। बृहद्रथन्तरपृष्ठयोर्यदि भवति बृहत्प्रत्यक्षपृष्ठस्तत्रापि[2] त्वं हि क्षैतवद्यश इत्येतदाज्यं भवति। उभयसामापि बृहत्पृष्ठो भवत्येवाथ कस्मादन्वहं बृहत्क्रियत इति लिङ्गात्। तनूपृष्ठस्य सामप्रगाथांश्छस्त्वा योनी परोक्षपृष्ठे। न[3] कण्वबृहद्रथन्तरयोर्योनी। स्वस्ति नो मिमीताभिति च तिस्रोऽन्ते वैश्वदेवानां करोतीत्येतत्समानमन्यत्समूळ्हेनेति वचनाद्विश्वजित्यपि सर्वेषु[4] भवति। परोक्षपृष्ठेऽपि न होतुः प्रतिशिल्पक्रिया होत्रकाणां तत्राधिकारात्।

९.

१. मध्ये दशरात्र इति प्रकृतम्। तस्य पृष्ठ्यषळह उक्तः। चतुरश्छन्दोमा वक्तव्याः। तत्र तावच्छान्दोमिकं प्रथममहर्दश-

---

१ C D प्रकृतिं। २ C D om. बृहद्। ३ C बृहत्प्रत्य॰ D बृहत्प्रत्यक्षपृष्ठ॰। ४ C सर्वेषु पक्षेषु।

रात्रस्य सप्तमं तदुच्यते। चतुर्विंशस्तोमं सर्वमहः। सोमकार्णां स्तोमातिशंसनार्थं वचनं। बृहत्पृष्ठमिति स्वश्रुत्यभिप्रायः। बृहद्रथन्तरपृष्ठे ऽपि दशरात्रे युग्मु बृहद्युग्मु रथन्तरमेवं प्राप्ते ऽप्यस्य सप्तमस्याह्नो बृहत्पृष्ठतैव वचनात्।

२. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्याज्यमिति (२ ६. ८) श्रुतेः।

३. वक्ष्यमाणकः।

४. प्र वीरया शुचयो दद्रिरे वामिति वायव्यमिति श्रुतेः तृचम्।

५. ते सत्येन मनसा दीध्याना इत्यैन्द्रवायवस्तृचः।

६. उदां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकमिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः।

७. आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम्।

८. आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्नित्यैन्द्रम्।

९. प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्निति वैश्वदेवम्।

१०. प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति सारस्वतम्। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

११. ये पार्ष्ठिकस्य प्रथमस्य त्र्यहस्य प्रतिपदनुचराः समाम्नाय-स्याद्यास्तोमास्ते छन्दोमेषु भवन्ति। स्वरसामानस्य वक्ष्यन्ते तेषु च त एवं भवन्ति। अभिप्लवे च पञ्चाहे आवृत्त्या[१] त एवं भवन्ति एवमतिदिष्टानां विशेषविनियोग उच्यते।

१२. पार्ष्ठिकात्प्रथमादह्नः प्रथमस्य छान्दोमिकस्याह्नो भवन्ति

१३. द्वितीयात्पार्ष्ठिकात् द्वितीयस्य छान्दोमिकस्याह्नो भवन्ति।

---

१ C D om. आवृत्त्या।

१४. तृतीयात्पार्ष्ठिकात् प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्पत्यास्तृतीयस्य च्छान्दोमिकस्याह्नो भवन्ति ।

१५. एवमेवेति पाठक्रमेण त्र्यहस्य पूर्वस्याभिप्लविकस्य पार्ष्ठिकाः प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्पत्याः प्रथमत्र्यहोक्ता भवन्ति ।

१६. आभिप्लविकस्येति वर्तते । येन क्रमेण पूर्वस्याभिप्लविकस्य त्र्यहस्य तेनैव क्रमेणोत्तरस्यापि । ये त्र्यहस्य प्रथमस्य प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्पत्यास्ते छन्दोमेष्वेवमादियत्तदोर्निर्देशं[1] कुर्वन्नैकाहिकानां पक्षे प्राप्तिं दर्शयति ।

१७. इत्थं छान्दोमिकेनैव क्रमेण स्वरसाम्नामपि पार्ष्ठिकप्रथमत्र्यहोक्ताः प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्पत्याः । स्वरसामभ्यः शस्त्राणीत्यत्र प्राकृतविकल्पार्थमेवमित्यतिरेकवचनं । व्युत्क्रमाद्युपदेशः छन्दोमानामभिप्लवस्य च वैश्वदेवसाहचर्यार्थं ।

१८. कया शुभा सवयसः सनीळाः । त्यं सु मेषं महया स्वर्विदमिति त्रैष्टुभजागते सूक्ते मरुत्वतीयम् एवमेव श्रुतत्वात् ।

१९. तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति त्रैष्टुभजागते सूक्ते उभे अभिवती । तद्राथन्तरं रूपं द्वे सूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्येते इति (२६.९) श्रुतत्वात् ।

२०. यद्यु कण्वरथन्तरं कुर्युर्नास्य योनिमनुशंसेत् इति श्रुते ।

२१. ये प्रथमयोः प्रथमद्वितीययोरित्यर्थः । अह्नोः पार्ष्ठिकयोरेवंनामत्वात् । प्रथमे ऽहनि च्छान्दोमिके प्रथमात्पार्ष्ठिकात् ।

---

१ C D उपनिर्देशं C alt. उ to त; in marg. उ देशं।

द्वितीये द्वितीयात्। तृतीये प्रथमात्। राथन्तरं शस्त्रमिति श्रुतिलिङ्गात्। एवमाभिप्लविके प्रथमे प्रथमात्पार्ष्ठिकात् द्वितीये द्वितीयात् तृतीये प्रथमादित्यादि ज्ञेयम्।

२१. तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रं तृचं सूक्तं। प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति द्यावापृथिवीयं तृचं सूक्तं। अयं देवाय जन्मन इत्यार्भवं तृचं सूक्तं। तृचग्रहणात्। ऋजुनीती नो वरुण इति पञ्चर्चं वैश्वदेवं। आ याहि वनसा सहेति दूचं सूक्तं। सूक्तसङ्ख्यावचनादाम्नानाच्च। छन्दोविचितौ च पितुभृतो न तन्तुमित्युदाहृतत्वात् चतुष्पदा। ओमासश्चर्षणीधृत इति तिस्रः। इत्येष वैश्वदेवे विकारः।

२२. वैश्वानरो न ऊतय इति कल्पजा पुनराधेयपठिता। वैश्वानरो न आ गमदित्येवमादिके गायत्र्याविह पठिते। एतत्तृचं वैश्वानरीयं[1] सूक्तं। प्र यद्वस्त्रिष्टुभमिति पञ्चदश नव वेति मारुतं। अर्चन्तस्त्वा हवामह इति जातवेदसीयं। इत्याग्निमारुते विकारः।

१०.

१. दशरात्रस्याष्टममहश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमं। स्तोमसङ्ख्या स्तोत्रकाणामेकया द्वाभ्यां वा स्तोममतिशंसतीत्येवंप्रयोजना। रथन्तरपृष्ठमिति स्वश्रुतिप्रकाशकम्।

२. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्याज्यमिति श्रुतेः।

---

१ C (orig.) D एते हे वैश्वानरीये सूक्ते; C (by alt.) एतद्वैश्वानरं सूक्तं।

३. वक्ष्यमाणकः।

४. कुविदङ्ग नमसा ये वृधास इत्येते प्रथमातृतीये द्वे वायव्यस्य तृचस्य।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इत्येका। पूर्वाभ्यां सह समुच्चयार्थश्चकारः।

६. यावत्तरस्तन्वो यावदोज इत्यैन्द्रवायवः।

७. प्रति वां सूर उदिते सूक्तैरिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः।

८. अप स्वसुरुषसो नग्जिहीत इत्याश्विनमिति श्रुतेः।

९. अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः।

१०. प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्तेति वैश्वदेवमिति श्रुतेः।

११. उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति श्रुतेः (२६. ११)। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

१२. महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति त्रैष्टुभानां प्रथमं मरुत्वतीयानामित्येवमारभ्य सर्वमाम्नातं श्रुतौ। क्व स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रमित्यत्र सूक्ते भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रन्निति चतस्रः सर्वत्रोद्धर्तव्याः। श्रुत्यन्तरात्। नरस्तुतेर्देवतासंदेहाच्च।

१३. त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षा इति त्रैष्टुभानां प्रथमं निष्केवल्यानामित्येवमनुक्रम्य श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

१४. चतुर्थ्यमेतत्सावित्रम्।

१५. मही द्यौः पृथिवी च न इति तृचं सूक्तं द्यावापृथिवीयम्। युवाना पितरा पुनरित्यार्भवम्।

१६. देवानामिद्वो महदिति सर्वं वैश्वदेवमिति श्रुतेः।

१७. इमा नु कं भुवना सीषधामेति द्विपदा इति श्रुतेः।

१८. विश्वे देवा ऋतावृध इत्येताश्चिस्रः। सूक्तविदूर्ध्वमध्ये चिविदश्चिप्रथमे त्वाहावो देवानामिद्वो मर्हदित्यश्चिम्। इति वैश्वदेवे विकारः।

१९. द्वे इह पठिते कल्पजे तृतीया चाणुपदिष्टाभ्युद्दृष्टाया-मिति वैश्वानरीयम्।

२०. मारुतमेतच्छ्रुतेः।

२१. दूतं वो विश्ववेदसमिति जातवेदसीयम्। इत्याग्निमारुते विकारः।

११.

१. दशरात्रस्य नवममहर्वक्ष्यमाणं तदष्टाचत्वारिंशस्तोमं। होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्था स्तोमसञ्ज्ञा। बृहत्पृष्ठमिति स्वश्रुत्य-भिप्रायः।

२. आगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्न इत्येते उभे तदाज्यमिति श्रुतेः।

३. आगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्न इत्ये-तयोर्यत्पूर्वं तदेव केवलमाज्यं भवति। तथा च श्रुतेः।

४. वक्ष्यमाणकः।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इति पञ्चकस्य सूक्तस्य प्रथमातृतीये द्वे ऋचौ अन्नमा चैवं वायव्यस्तृचः।

६. आ वायो भूषेत्यस्यैव सूक्तस्य द्वितीयाचतुर्थ्यावृचौ। अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इति च तृतीयेत्येवमैन्द्रवायवतृचः।

७. दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यामिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः।

८. आ विश्ववाराश्विना गतं न इत्याश्विनमिति श्रुतेः।

९. इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः (२६.१५)।

१०. ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदिति वैश्वदेवमिति श्रुतेः।

११. प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति सारस्वतमिति श्रुतेः। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

१२. अर्यमा मनुषो देवतातेत्येवमनुक्रम्य पञ्च सूक्तानि मरुत्वतीये शस्यन्त उत्तमे छन्दोम इति श्रुतेः।

१३. आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति त्रैष्टुभानां प्रथमं निष्केवल्यानामित्येवमाद्यनुक्रम्य[1] षळन्ततो निष्केवल्य इति (२६.१६) वचनात् षट्सूक्तं निष्केवल्यम्।

१४. अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रं तृचं सूक्तं। प्र वां महि द्यवी अभीति द्यावापृथिवीयं तृचं सूक्तम्।

१५. इन्द्र इषे ददातु न इत्येका। ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे इत्यार्भवमिति श्रुतेः।

१६. अग्निरुक्थे पुरोहित इत्येवमादीनि पञ्च सूक्तानि। सह तृतीयेन सूक्तेन तेषां तृतीयं वा काश्यप इति सविकल्पेन।

---

१ C D om. आदि।

१७. ये त्रिंशति त्रयस्पर इत्येतत्सूक्तमुपोत्तमामुद्धृत्य।

१८. सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकाग्रहणम्।

१९. आ शर्म पर्वतानामित्येतास्ततः।

२०. बभ्रुरेको विषुणः सूनरो युवेति चैतत्सूक्तं भवति। वाशब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः। मनुप्रवर्हवचनादुभयपक्षे ऽपि भारद्वाजस्तृचो भवति। उभयोः पक्षयोस्तुल्यत्वात्। ये त्रिंशतीत्युपोत्तमामुद्धृत्य न हि वो अस्त्यर्भक इत्येका शर्मेति चतस्रो बभ्रुरेक इति वा मनुप्रवर्हा। मनोः प्रवर्ह इति वृह उद्यमन इत्यस्य प्रपूर्वस्याजन्तस्य[१] रूपं। प्रकर्षोद्यतसार इत्यर्थः। यस्मात्सारं सार-स्तस्मान्न किंचिदुद्धर्तव्यम्। तेन त्रिवृद्दशरात्रपक्षे एकैकामितरेषां सूक्तानामित्युद्धारवचनान्मनुप्रवर्हपक्षो न भवति।

२१. विश्वे देवास आ गतेत्येतद्भारद्वाजं तृचं शस्त्वान्यं भवति। इति वैश्वदेवे विकारः। अभि त्वा देवेत्यत आरभ्य भारद्वाज-तृचावधिकः।

२२. दिवि पृष्ट इत्येवमादिके द्वे कल्पजे। तृतीया च सार्व-कामिक्यां। इत्येतत्तृचं वैश्वानरीयम्।

२३. मरुतो यस्य हि क्षय इति मारुतमिति श्रुतेः।

२४. अग्निर्होता पुरोहित इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः।

२५. विकार इति वाक्यशेषः। व्यूळ्हपक्षे छन्दोमानां यद्वक्तव्यं तदुक्तं। समूळ्हपक्ष इदानीमाह।

---

१ C in marg. जस्य instead of चस्य। A इन्त, C इन्त्य।

२६. [१]व्यूळ्हपक्षे यानि अहस्य प्रथमस्य प्रातःसवनतृतीयसवना-न्युक्तानि तानि समूळ्हपक्षे छन्दोमानामिति[२]दिश्यन्ते। किंचान्यत्।

२७. यानि च निष्केवल्यमरुत्वतीययोः छन्दोमगतयोर्जाग-तानि व्यूळ्हे ऽभिहितानि तानि समूळ्हपक्ष उत्सृजति। चशब्दात्।

२८. स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोका इत्येताः पञ्चदश कया-शुभीयादूर्ध्वं भवन्ति।

२९. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं तमुष्टुहीया-दूर्ध्वं भवति।

३०. [३]इन्द्रयन्तरपृष्ठो दशरात्रः पाक्षिको ऽस्ति। तस्मिन्क्रिय-माणे सर्वे छन्दोममध्यन्दिना होतुर्दिष्टुक्ता भवन्ति। सर्व इति वचनात् संघातप्रयुक्ताः नैकैकत्वेन प्रयुज्यमानाः[४]।

१२.

१. दशममहरिदानीं वक्तव्यं। तदेवंसंज्ञकं न विवक्ताव्यमित्य-विवाक्यं। केचित्तु मन्यन्ते न नामधेयमित्येतत् संव्यवहाराभावात्। अविवाक्यमिति गुणविधानमेतत्। नात्र विचारयितव्यमिदं साधु कृतमिदमसाध्विति। चतुर्विंशस्तोमं। स्तोमसञ्ज्ञा होत्रकाणां स्तोमा-तिशंसनार्था। अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दशममहरिति कात्यायनस्य।

२. अयस्त्रिंशमग्निष्टोमसामाग्निमारुतस्तोत्रं भवति।

३. मानसं स्तोत्रं चित्रं भवति।

---

[१] C D om. व्यूळ्हपक्षे। C has व्यूळ्ह in marg. [२] C चातिदिश्यन्ते।
[३] A ins. माध्यन्दिनसवनानि सुष्ठुप्रयुक्तानि भवन्ति। [४] C (orig.) D °मानाः।

४. वामदेव्यस्य साम्नो या योनिस्तस्यां रथन्तरं पृष्ठं। रथन्तरपृष्ठे गीतिर्भवतीत्यर्थः। एवं च सति यः शस्यकृतो विशेषः स उपरिष्टाद्वक्ष्यते।

५. यदि चेत्कश्चिच्छंसतः[1] प्रतिभाहानिः स्यात्ततोऽन्योऽविनियुक्तस्तदुपदेशार्थं स्वाध्यायवदनुब्रूयात्। नन्दति ह वै यज्ञो विदुषागच्छता[2] यतोऽसमृद्धं भविष्यत्ययं मे तत्समर्धयिष्यतीति। यदि कश्चित्प्रमत्त उपहन्याद्यस्तदधीयात् स तं देशं पार्श्वतः स्वाध्यायमधीयीतेति (२७. १) श्रुतेः।

६. उद्धृत्यानुष्टुभं छन्दो यत्प्राकृतमितरेषामनुष्टुब्विवर्जितानां छन्दसामनुष्टुप्संपदं संपाद्य पञ्चदशं सहस्रं कार्यमेकस्मिन्नवनीये[3]। यथा सहस्रं च पञ्चदशं चानुष्टुभः स्युस्तथैतदृचः संपादयेदिति वचनात्। तत्र तावद्यदेतस्मिन्नहनि शस्यमनुप्रयोक्तव्यम् तत्तावदुच्यते। आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इति चिरक्तार्यां तिस्रः। उपप्रयन्तो अध्वरमिति नव। स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः। अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तिस्रः। समस्य यद्वियुता सस्मिन्नूधन्निति पञ्च। अगन्म महेति तिस्रः। एना वो अग्निं नमसेति प्रगाथाः[4]। अयमग्निः सुवीर्यस्येति प्रगाथाः[5]। त्वामग्ने मनीषिण इति तृचौ मध्यमं विना। ईळिष्वा हि प्रतीव्यमिति तृचा दश। पुरु त्वा दाश्वान्वोच इति च तिस्रः। वेदिषदे प्रिय-

---

१ A C (orig.) D शंसतः। २ A om. the passage from गच्छता to श्रुतेः।
३ C (sec. h.) adds चति। ४ C (in marg.) षचः।
५ C (in marg.) चचः।

धामाय सुघुत इति सप्त। जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरिति षट्। अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश। कस्त उषः कधप्रिय इति तिस्रः। यावयद्द्वेषसं त्वेति चतस्रः। प्रति ष्या सूनरी जनीति तिस्रः। [1]उपो रुरुचे युवतिर्न योषेति षट्। प्रति स्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा इति तिस्रः। प्रत्यु अदर्श्यायतीति षट्। उषो यदद्य भानुनेति द्वे। उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्रः। एता उ त्या इति चतस्रः। महे नो दश। अश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः। आ मे हवं नव। आ शुभ्रा यातमिति तिस्रः। आ भातीति द्वे। उप त्या वह्नी इति द्वे। इमा उ वां दिविष्टय इति षट्। अयं वां मधुमत्तम इति प्रगाथौ। युवोरु षू रथमिति तिस्रस्त्रिश्चिन्नो अद्येति तिस्रः। क्व त्यिदद्य कतमास्वश्विनेति चतस्रः। प्रति प्रियतममिति नव। त्रिरुत्तमया परिधाय एकादश। एष प्रातरनुवाकः।

प्रशास्तुः स्तोकीयाः। जुषस्व सप्रथस्तममिति प्रथमा त्रिः। इमं नो यज्ञमित्येका। अभि प्रवन्तेति द्वे। तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीव इति त्रिर्द्वितीया।

अच्छावाकस्य। अच्छा नः शीरशोचिषमिति तिस्रः। यजमान होतरध्वर्यो इत्यादिको निगदः। उन्नीयमानाय प्रति श्रुताय वो धृषदिति तिस्रः। अस्माअस्मा इदन्धस इति चतुर्थी। गणधर्मस्तु प्रकृतिवत्।

आज्यमुच्यते। शों० अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य प्रकृतिवत्। सो

[1] from उपो up to अश्व om. in D.

अध्वरा करति जातवेदा३ अग्ने नमस्व। अश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं। हृदिस्पृशमृध्याम त ओहो३ अधा ह्यग्न इत्यादि। शों॰ शिवा नः सख्या सन्तु भ्रात्रेति। माधुच्छन्दसः प्रउगः। विश्वे देवासो अस्रिध इति परिधानीया।

मैत्रावरुणस्याज्यं। शो॰ ता नः शक्तमिति स्तोत्रियः। शो॰ आ नो मित्रावरुणेत्यनुरूपः। शो॰ आ नो गन्तं रिशादसेत्येका। प्र वो मित्रायेति पञ्च। प्र मित्रयोरित्यष्टौ शस्त्वा शो॰ ते स्याम देव परिधानीया।

ब्राह्मणाच्छंसिन आज्यम्। शो॰ युञ्जन्ति ब्रध्नमिति स्तोत्रियः। शो॰ आ याहि सुषुमा हि त इत्यनुरूपः। उच्चा मन्दन्तु स्तोमा इति तु [१]छन्दोगाः स्तोत्रियं कुर्वन्ति। तत्रायमेवानुरूपः। उदयनीये परे। सुरूपकृत्नुमूतय इति महाव्रते[२]। तत्रा याहि सुषुमा हि त इति द्वादश। प्रकृतं तूमः। शोंसावो आ नो याहि सुतावत इति दश। इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति द्वे। उद् घेदभि श्रुतामघं। शोंसावो स न इन्द्रः शिवः सखेति परिधानीया। अच्छावाकस्याज्यं। शोंसावो ता हि शश्वन्त ईळत इति स्तोत्रियः। शोंसावो इन्द्राग्नी आ गतं सुतमित्यनुरूपः। शोंसावो तोशा वृत्रहणा हुव इति षट्। इहेन्द्राग्नी उप ह्वय इति पञ्च। इन्द्राग्नी अवसा गतमिति द्वे। शोंसावो गोमद्धिरण्यवद्वस्विति परिधानीया। समाप्तं प्रातःसवनम्।

---

१ D छन्दोगाः। C (orig.) छन्दो गाः स्तो॰।

२ C D महाव्रते परे। परे seems to be struck out in C.

मृजानो वारे पवमानो अव्यय इत्येता यावस्तुतः । उष्णिहक्को-ऽभा यच्च आतं हविरिति समानं॥ मरुत्वतीयं । अध्वर्यो शोंसावो त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येका । तुविशुष्मेति द्वे । शोंसावो इदं वसो सुतमन्ध इत्यनुचरः । शोंसावो इन्द्र नेदीय एदिहीति प्रगाथः । शोंसावो प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति प्रगाथः । शोंसावो अग्निर्नेतेत्येका । शोंसावो त्वं सोम क्रतुभिरित्येका । शोंसावो पिन्वन्त्यप इत्येका । बृहदिन्द्राय गायतेति प्रगाथः । तथा प्र व इन्द्राय बृहत इति । शोंसावो जनिष्ठा उग्रः सहसे इत्यादि प्रकृतिवच्छेषं ।

निष्केवल्यम् । अध्वर्यो शोंसावो कया नश्चित्र आ भुवदिति स्तोत्रियः । शोंसावो कया त्वं न ऊत्येत्यनुरूपः । शोंसावो यद्वा-वानेति धाय्या । शोंसावो पिबा सुतस्य रसिन इति प्रगाथः । अभि त्वा शूर नोनुमः । अभि त्वा पूर्वपीतये । सखाय आ शिषामहीति नव । आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वान् । वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितं । तिग्ममेको बिभर्ति हस्त आयुधं[1] । शोंसावो इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्यादि प्रकृतिवत् ।

मैत्रावरुणस्य पृष्ठं । अध्वर्यो शोंसावो मा चिदन्यद्वि शंसतेति[2] स्तोत्रियः प्रगाथः । मा भेम मा श्रमिष्मेत्यनुरूपः । कस्तमिन्द्रेति सामप्रगाथः । अप प्राच इन्द्रेत्युक्थमुखीया । आ धूर्ष्वस्मै दधाता-श्वानिति द्विपदा । सद्यो ह जात इति सूक्तं । एवा त्वामिन्द्र

---

१ तिग्ममेको बिभर्ति हस्त आयुधम् is struck out in C.

२ C in marg. मैत्रावरुण ।

वयमिमिति सूक्तं। आद्ययोक्तमया परिधानीया। स्तोत्रिये लिखित एवाहावः। अनुरूपे शोंसावो इति। तथा साम प्रगाथे तस्य चानन्तरं परिधानीयार्थे चेति। उक्तं मैत्रावरुणस्य पृष्ठम्[१]। ब्राह्मणाच्छंसिन उच्यते। अध्वर्यो शोंसावो तं वो दस्ममिति स्तोत्रियः[२] प्रगाथः। शोंसावो तत्त्वा यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः प्रगाथ एव। शोंसावो कं नव्यो अतसीनामिति द्वे। शोंसावो अस्मा त इति चोक्थमुखीया[३]। छन्दोगवशादेवं। स्वशाखाभिप्रायस्तु। उदु त्ये मधुमत्तमा इति स्तोत्रियः। उदिन्न्वस्य रिच्यत इत्यनुरूपः। यदा त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुम इति स्तोत्रियः। तव त्यं नर्यं नृतो ऽप इन्द्र। तमिन्द्रं जोहवीमि। विश्वाः पृतना इत्यनुरूपः। ततः कद्वान्। तत उक्थमुखीया। ततो रायस्कामो वज्रहस्तमिति द्विपदा। तत इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दिति सूक्तं। तत उदु ब्रह्माणीति यथोक्त आहावः शस्त्रशेषस्य।

अच्छावाकस्य पृष्ठम्। अध्वर्यो शोंसावो तरोभिर्वो विदद्वसुमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। शोंसावो तरणिरित्सिषासतीत्यनुरूपः प्रगाथ एव। शोंसावो कद्रू न्वस्याकृतमिति कद्वान्[४] प्रगाथः। शोंसावो उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येका[५]। अया वाजं देवहितं सनेमेति[६] द्विपदा। भूय इद्वावृधे वीर्यायेति सूक्तं।

---

१ D om. the text from परिधानीया up to चानन्तरं। २ C D om. प्रगाथः। ३ A एका instead of उक्थमुखीया। C एका over the line. ४ C D om. कद्वान्। ५ C D उक्थमुखीया instead of एका। C एका over the line. ६ The MSS. differ as to the length of the quoted Pratikas. I have not registered these minutiæ.

अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यष्टोत्तमया आह्वावपूर्वया परिदधाति।

वैश्वदेवम्। अध्वर्यो शोंसावो अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुमित्येका। अस्य हि स्वयशस्तरमिति द्वे। इति वैश्वदेवस्य प्रातिपदिकस्तृचः। शोंसावो अभि त्वा देव सवितरित्यनुचरस्तृचः। शोंसावो अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो एकया च दशभिश्च स्वभूते। शोंसावो प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधेति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो सुरूपकृत्नुमूतये। शोंसावो तत्वत्र्य सुहतं विश्वनापस इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः। शोंसावो येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पयः। शोंसावो एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे। शोंसावो प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति सूक्तं। आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति सूक्तं सनिविल्कं। शोंसावो अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिधानीया। उक्थवीर्यं याज्या च प्रकृतिवत्। द्वितीया एतयाज्या भवा मित्रो न शेव्य इति।

आग्निमारुतं। अध्वर्यो शोंसावो वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु[१]। शोंसावो प्रत्वक्षसः प्रतवस इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियः। शोंसावो प्र ते अग्नयो ऽग्निभ्यो वरं निरित्यनुरूपः। शोंसावो प्र नव्यसीं नव्यसीं धीति-

---

१ C D ins. इत्येका।

मन्नय इति वनिविल्लं सूक्तं। शोंसावो आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यादि प्रकृतिवच्छेषम्।

अथ समूल्हे ऽतिरिक्तोक्थम्। अध्वर्यो शोंशोंवो आयं गौः पृश्निरक्रमीदिति स्तोत्रियः। शोंसावो मही द्यौः पृथिवी च न इत्यनुरूपः। शोंसावो तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथेति त्रयोदश। शोंसावो यज्ञो बभूव स आबभूवेति परिधानीया। प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति याज्या॥ इति प्रातरनुवाके शतद्वयं पञ्चदशाधिकमनुष्टुभां संपन्नं। तत्पूर्वलिखितमेवानुष्टुभां प्रातरनुवाकः पञ्चदशे शते इत्यत्र सूत्रे। अष्टौ शतान्यन्यान्यनुष्टुभां। तत्र गायत्रीणां शतद्वयं पञ्चाशदधिकं षोडशोष्णिहः। अष्टौ विराजः। चित्वारिंशद्बृहत्यः। षोडश पङ्क्तयः। शतद्वयमेकषष्टिश्च त्रिष्टुभः। अशीतिर्जगत्यः। द्विपदाः षड्विंशतिः। द्वे शक्कर्यौ। चत्वष्टय इति।

अथ गायत्र्यस्तिस्रो ऽग्नीषोमीये। एकचत्वारिंशत्पशुकर्मणि वपान्ते द्वे हविष्यंत्यां। द्विदेवत्येऽष्टौ। त्रयोदशोन्नीयमानसूक्ते। षट् प्रस्थितयाज्याः[१]। प्रति श्रुतायेति पञ्च। प्रातर्यावभिरित्येका। द्वादशर्तुयाज्याः। त्रयोविंशतिः प्रउगे सयाज्ये। षड्विंशतिःषड्विंशतिर्होत्रकाणामाज्येषु। त्रयस्त्रिंशदभिषवे। एका दधिघर्मे। पञ्च मरुत्वतीये। अष्टौ निष्केवल्ये। षड्वैश्वदेवे। तिस्र आग्निमारुते। द्वे पत्नीसंयाजेष्विति गायत्र्यः।

अथोष्णिहः। तिस्रो ऽभिषवे। चतस्रो मरुत्वतीये। नव निष्केवल्ये इत्युष्णिहः।

---

१ A ॰याज्याः। C D ॰याज्यास्तु।

अथ विराजः। आज्यनिष्केवल्ययोर्याज्ये। अग्निष्टोमसाम्नश्च स्तोत्रियानुरूपयोः षळिति।

अथ बृहत्यः। नव बहिःकर्मण्यच्छावाकस्य। चतस्रो मरुत्वतीये। तिस्रो निष्केवल्ये। नवनव शस्त्रेषु होत्रकाणामिति बृहत्यः।

अथ पङ्क्तयः। स्तोकीयासु तिस्रः। एकाच्छावाकस्य बहिः-कर्मणि। एकैवाभिषवे। द्वे मरुत्वतीये। तिस्रो निष्केवल्ये। एकैका होत्रकाणां शस्त्रेषु। तिस्र आग्निमारुते इति पङ्क्तयः।

अथ त्रिष्टुभः। अपोनप्त्रीये विंशतिः। पशुकर्मणि वपान्ते त्रयोविंशतिः। सप्ताभिषवे। द्वे दधिघर्मे। चतस्रः पशुपुरोळाशे। द्वे हविष्पंक्त्यां। चतुर्दशोन्नीयमानसूक्ते। सप्त प्रस्थितयाज्याः। द्वे मरुत्वतीयपक्षे। शस्त्रे षोळश सयाज्ये। अष्टादश निष्केवल्ये। विंशतिर्मैत्रावरुणस्य शस्त्रे। एकविंशतिर्ब्राह्मणाच्छंसिनः। एकोन-विंशतिरच्छावाकस्य। द्वे आदित्यपक्षे। सप्तदशकं मनोतासूक्तं। षट् पशुयागे। त्रयोदशोन्नीयमानसूक्ते। इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येति त्रिष्टुप् प्रस्थितयाज्या। सावित्रपक्षस्य च पुरोनुवाक्या। सूक्तस्य च सावित्रस्याद्योत्तमे। एकया च दशभिश्चेति वायव्या। ऋभुर्भराय सं शिशातु सातिमित्यार्भवस्योत्तमा। अयं वेनश्चोद-यत्पृश्निगर्भाः[1]। एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे[2]। ता नो राधवाति-षाचो वसूनीति चतस्रः। षष्ठी चानोभद्रीयस्य। भद्रं कर्णेभि-रिति च। विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे। घृतं मिमिक्षे घृतमस्य

---

१ C D ins. एकां। C sec. h. इति। २ C D ins. इत्येका।

योनिः[1]। त्वं सोम पितृभिः संविदानः[2] भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिः। ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ्। आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु। अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने। उत नो ऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु। उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीः। पैत्र्यस्तिस्रः। स्वादुष्किलीयास्तिस्रः[3]। ययोरोजसा स्कभिता रजांसि। विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचम्। एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीति तिस्रः। तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः। अतिप्रैषस्य पुरोनुवाक्या। परा याहि मघवन्ना च याहीति पञ्च पत्नीसंयाजेष्विति त्रिष्टुभः।

अथ जगत्यः। एका अपोनप्त्रीये। षोडशाभिषवे। पिन्वन्त्यप इत्येका। द्वे हविष्पंक्त्यां। षट् प्रस्थितयाज्याः। सावित्रग्रहस्य च याज्या। चतस्रः सावित्रे सूक्ते। पञ्च द्यावापृथिवीये। चतस्र आर्भवे। येभ्यो मातेत्येका। स्वस्तिनोभद्रीये। वैश्वानराय पृथुपाजस इति त्रयोदश। प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिन इति षट्। प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नय इति सप्त। देवानां पत्नीरित्येका। राकामहमिति द्वे। तन्तुं तन्वन्नित्येका। अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिरित्येका। युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिनेत्येका। पुनश्च देवानां पत्नीरिति।

अथ द्विपदाः। द्वे निष्केवल्ये। एकैका होत्रकाणां शस्त्रेषु। एकविंशतिर्वैश्वदेव इति। अथाष्टयः। त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येषा त्रिः। अभि त्यं देवं सवितारमोण्योरित्येषा[4] त्रिरिति।

---

१ C D ins. इत्येका।
२ C D ins. इत्येका।
३ C (orig.) D om. स्वादुष्किलीयास्तिस्रः।
४ C D इत्येषाष्टौ त्रिः।

अथ शक्वर्यौ । तच्छंयोरा वृणीमह इति शक्वरी द्विः प्रयुज्यते ।
एवमेतद्यथोपन्यस्तद्दृढीकरणाय संपत्त्यर्थैः श्लोकैरनूद्यते ।

शतद्वयं सपञ्चाशमप इष्येत्यतः परम् ।
गायत्र्युष्णिहश्चात्र षोलशाष्टौ विराजकाः ॥१॥
बृहत्यो ऽपि भवन्त्यत्र चत्वारिंशत्त्रिभिः सह ।
एकषष्ट्यधिकं विद्धि त्रिष्टुभां च शतद्वयम् ॥२॥
पङ्क्त्यः षोलशाशीतिर्जगतीनां सुनिश्चिता ।
द्विपदा विंशतिः षट् च द्वे शक्वर्यौ चलष्टयः ॥३॥
उक्ता एवं पृथग्भूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यदा ।
तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥
शक्वर्यौ[1] बृहतीरष्टौ गायत्रीणां गणे क्षिपेत् ।
अनुष्टुभस्तथैताः स्युस्त्रिष्टुबेकातिरिच्यते ॥५॥
[2]त्रैष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकषष्ट्याच्छतद्वयात् ।
अष्टानवतिरन्येति चतुरक्षरवर्जिता ॥६॥
चतुरक्षरहीनानि शतानि त्रीण्यनुष्टुभाम् ।
संपन्नान्यूनषष्टानि त्रिष्टुप्स्वपि न संशयः (२५९) ॥७॥
उष्णिहश्च विराजश्च पङ्क्त्यश्चैकधा कृताः ।
द्विचत्वारिंशदेताः स्युः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥८॥
जगतीनामशीतिर्या तद्विंशतिशतं भवेत् ।
संपदा षोडश ज्ञेया द्विपदोत्या अनुष्टुभः ॥९॥

---

१ A शक्वर्यौ । २ by alt., A C त्रिष्टुभात् ।

सप्ताग्नीतानि सप्तैव (७८७) पूर्वोक्तानि ह्यनुष्टुभाम्।
द्वादशाग्ने तमित्यष्टे:[१] संपन्नाः श्रुतिचोदिताः ॥१०॥
[२]गायत्र्यादिगणास्त्रिष्टुप्पादश्च द्विपदोत्थितः।
चतुरक्षरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः ॥११॥
शेषैरनुष्टुभं कुर्यादेवमष्टौ शतानि तु।
षोडशैवातिरिक्तानि[३] अक्षराणीह योजयेत् ॥१२॥
त्रिष्टुभश्च द्विरुक्तेयं[४] द्वादशाक्षरहीनिका।
तुभ्यं श्चोतन्ति तिसृभिरेवं षोडश योजयेत् ॥१३॥
सहस्रमेतत्कृत्युक्त[५] पूर्णं पञ्चदशाधिकम्।
सहप्रातरनुवाकं संपदानुष्टुभामिह ॥१४॥
अग्निस्तामिनोक्ता अत्रैव श्लोका लिख्यन्ते।
अथान्यानुष्टुबुद्धारः स हि सर्वत्र चोदितः।
न यत्राग्निप्रियाभावे नोद्धारः[६] स्यादनुष्टुभाम् ॥
प्रजाकामवशायागः सिनीवाल्याः क्रियेत चेत्।
नात्र तत्र तु कर्तव्ये स्वे स्वल्पस्या[७] अनुष्टुभौ ॥
उद्धृत्यानुष्टुभं यस्माच्छन्दसां संपदुच्यते।
शतातिरात्र उक्थ्यादेस्तस्मात्तानुष्टुभस्त्यजेत् ॥
उक्थ्यस्त्वेति न त्याज्या सप्तानां चोदनाश्रयात्।
ये तृचास इति सेषा त्यक्तव्या तद्विचारितम् ॥

---

१ A चाष्टे। २ C ०गणात्। ३ A षोडशैवा०। ४ C त्रिवक्ते० D ०स त्रिक्ते०। ५ C सहस्रमुक्तं D प्रयुक्तं। ६ I am not able to make out the meaning of this and several other passages in these verses. I have given the text as it is in the MSS. ७ D स्वल्पस्य च०।

द्वैधो ऽग्निष्टोमिष्टिरेषा पृषद्धादिगणस्ताम् ।
इति कात्येतरः शुद्धस्तुषप्रत्यायको ह्ययम् ॥
सर्वा दाशतयीश्चैता उत्तरास्तु शुभेक्षजः ।
अनेन व्यपदेशेन च्छन्दस्यस्या अनुष्टुता ॥
त्रिकद्रुकेष्वभि त्यं च ग्रंथोर्वाके तथैव च ।
शावतिच्छन्दसां वर्गावतिवर्गोत्तराश्रयात् ॥
अनुष्टुभा इति चैतच्च प्रतिपत्संपदश्रुतेः ।
सर्वार्थो वेतरच्छन्दो[1] विराजस्तेन न त्यजेत् ॥
विराडनुष्टुभोरैक्यादुक्थियेरन्विराजो ऽपि ।
संपत्त्याच्छन्दसामच सवनीयविशेषणात् ॥
अतिरिक्तक्रियायां हि संपत्त्वैवेति[2] चेद्भवेत् ।
एकस्मिन्निति वारंभादधिकेषु त्वनादरः ॥
एकस्मिन्नित्यसत्येतद्वाक्यं स्यादविवक्षितम् ।
इति स्यात्तच्च येनोक्तमनारंभो भवेत्तस्य ॥
आज्यभागौ विकल्पेन ग्रंथोर्वाकस्य यः परः ।
अग्नुयामपरात् स्या च सिनीवाली च राका च ॥
तथा पशुपुरोडाशः स्विष्टकृतश्च यो भवेत् ।
एकाहेन च विद्यन्ते तायमानस्य रूपाणि ॥
पूर्वकारिवशात्कर्म स्वशास्त्रे यदि कल्पितम् ।
क्रियेताभ्यधिकं किञ्चिदूनं वापि कदा चन ॥

---

१ C चेतरच्छंदो D चेतच्छन्दो । २ A संपत्त्वेरिति C संपत्त्वैवेति ; over the line रि D संपत्त्रिवेति ।

स्वशाखाविहितं वा स्यात् पूर्वकारी न चेत् कुर्यात्।
संपत् तथापि संपाद्या तदारम्भः[1] प्रयोजनम्॥
अथार्थ्याग्नीध्रप्रयोगेन क्रतुयाज्या विकल्पते।
न चेत्तथापि पूर्वेत संपत्तत्रावपेदिह॥
यथाक्रामी प्रकरणे ज्ञापकं परमेकेति।
ऊर्ध्वं चोक्थमुखीयाया आवापो ऽत्रापि चोदितः॥
अथवोक्थीयमानेषु सूक्तानां परिमाणतः।
श्रुतेः संपत्तु संपाद्या श्रुतिदृष्टा क्रिया यदि॥
अदृष्टं तु यदस्माकं क्रियेताभ्यधिकं रुचितम्।
संपत्तत्र न संपाद्या ज्ञापकं पशवो ऽधिकाः॥
वाजिनं च न संख्येयं तद्ध्यस्माकमचोदितम्।
पयस्यांगमिदं चेति स्यादियं कस्य चिन्मतिः॥
शाकमेधेषु तत्रापि प्रतिषेधान्न युज्यते।
गण्यते चातिरिक्तोक्थे समाख्या हितयोस्तथा॥
अत्यन्तं चैव भेदात्स्यात्संपदा विषमे हिते।
स्तोमातिरेकशस्त्रं च वै ताभ्यामुक्तकारणम्॥
शस्त्रं कलशभेदे यद्भावभेदे च यद्भवेत्।
संपत्तत्रापि संपाद्या तत्रैतन्नास्ति कारणम्॥
[2]स्तोमारम्भात्त्रिवृत्स्तोमेन संपाद्या भवेत्संपत्।
कार्यश्चतुष्टुमुद्धारः सूक्तारम्भात्पुनःपुनः॥
उक्तारम्भो विशेषार्थो न तेषां चास्ति चोदना।

---

१ C D om. २ C सोमा°।

कुर्युरित्युपदेशाद्धि तस्मात्तेषु न संपदाम् ॥
अनुष्टुप्संपदमत उच्यमानां निबोधत।
द्वे प्रातरनुवाके तु शते पञ्चदशाधिके ॥
जगत्येकापोनप्त्रीये त्रिष्टुभां विंशतिस्तिस्रः।
गायत्र्यो यस्य पीबेति न संख्या निगदा गणाः ॥
संपदानुष्टुभो ज्ञेया एकविंशत्संपादिका।
यत्परिव्ययणीयादि सवनीयानामत्र तु ॥
आज्यभागावसंख्याय संख्यायैकं पशुं[1] तथा।
आप्रियस्त्रिष्टुभः संख्यं[2] (?) सर्वेषां संपदस्तथा ॥
प्रजाकामवदाग्नेयी मारात्संख्यापि वाग्निष्टी।
गायत्री वा भवेन्नता संपद्यथा ऋचो ऽत्र तु[3] ॥
चतोऽष्टत्यस्तिस्रो ऽत्र द्वाविंशतिश्च त्रिष्टुभः।
तुभ्यं श्चोतन्ति वाय्येवा विराट्रूपाष्टकोत्तमा ॥
चत्वारिंशच्च तिस्रश्च गायत्र्यः स्युरनुष्टुभाम्।
अष्टावष्टिस्तु[4] संपन्नाः षोडशाक्षरवर्जिताः ॥
द्विदेवत्यादि चाज्यात् प्राग्ऋतुयाज्या ऋचो[5] ऽत्र तु।
ऋचत्यो नव गायत्र्यः चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
एका चतोऽष्टत्यश्च संपदानुष्टुभः पञ्च।
चत्वारिंशच्च ताः सार्धं चतुर्भिः स्युरिहाक्षरैः ॥
संपदानुष्टुभश्चाज्ये दश तिस्रश्च निश्चिताः।

---

१ C D पशुम्। २ C D सर्वाः। ३ C seems to read ज्ञेयो ऽत्र तु। ४ D ॰ष्टिश C ष्टिः॰। ५ C D ऋचो।

सयाज्ये प्रथमे च स्युः संपदा दश सप्त च ॥
होत्राज्येषु सयाज्येषु षष्टिरध्यर्धया विना ।
सवने ऽनुष्टुभां संपच्चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
शतानि पञ्च चत्वार्यक्षराणि च विंशतिः ।
ग्रावस्तोत्रे तु गायत्र्यस्त्रयस्त्रिंशत्तथोष्णिहः ॥
तिस्रः सतोबृहत्येका जगत्यः षोडशैव तु ।
त्रिष्टुभः सप्त संपन्ना द्विषष्टिः स्यात्सपादिका ॥
दधिघर्मादिशस्त्रात् प्राक् स्यान्नेत्यपशुपुरोलाशः ।
तत्स्विष्टकृत्पृथक्त्वे तु त्रिंशत्सैकाश्च त्रिष्टुभाम् ॥
गायत्र्येका च संपन्नाश्चत्वारिंशदनुष्टुभः ।
अधिका तिसृभिर्ज्ञेया अक्षराणि च द्वादश ॥
एका मरुत्वतीये तु सयाज्ये जगत्यस्तिस्रः ।
अष्टयः पञ्च गायत्र्यश्चतस्रः ककुभस्तथा ॥
बृहत्यः सतोबृहत्यस्त्रिष्टुभः षोडशैव तु ।
चत्वारिंशच्चतस्रश्च संपन्नाः पादवर्जिताः[1] ॥
निष्केवल्ये सयाज्ये तु गायत्र्यो ऽष्टौ विराडेका ।
तिस्रः सतोबृहत्यो ऽथ बृहत्यस्तिस्र एव च ॥
त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेया द्विपदे द्वे नवोष्णिहः ।
चत्वारिंशत्सहाष्टाभिः संपन्नाः स्युरनुष्टुभाम् ॥
मैत्रावरुणशस्त्रे तु सयाज्ये द्विपदैकिका ।
एका सतोबृहत्यश्च त्रिष्टुभो दश सप्त च ॥

---

१ C पादावर्जिताः ।

त्रिष्टुभस्तिस्रो विराट्स्थानानुख्यात्याश्चवको[1] नव ।
बृहत्यः संपदा तु स्याच्चत्वारिंशद्विनोष्णिहः ॥
ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे मार्ध्यते स्तोत्रिये कृते ।
एका सतोबृहत्यश्च सयाज्ये द्विपदा तथा ॥
बृहत्यो नव विज्ञेयाः त्रिष्टुभश्चैकविंशतिः ।
संपदानुष्टुभस्त्वेताश्चत्वारिंशत्सहोष्णिहा ॥
अच्छावाकस्य त्रिष्टुभः शस्त्र एकान्नविंशतिः ।
एका सतोबृहत्येका सयाज्ये द्विपदा तथा[2] ॥
बृहत्यो ऽनुष्टुभां त्रिंशत्साष्टा सचतुरक्षरा ।
सवने ऽनुष्टुभां संपन्नतानि त्रीणि पञ्च च ॥
ज्ञेयानि दशभिः सार्धमक्षराणि च षोडश ।
स्याच्चस्ताद्वैश्वदेवात्प्राग्यदादित्यग्रहादि तु ॥
जगत्यो ऽत्र नव ज्ञेयाश्चत्वारिंशच्च त्रिष्टुभः ।
अभूद्देव इति त्रिष्टुबेवमन्यत्राप्युपेक्षिता[3] ॥
संपदानुष्टुभो ज्ञेता अष्टाषष्टिः सहार्धेन ।
वैश्वदेवादि संख्याय परीक्ष्या[4] साग्निमारुतम् ॥
त्रिष्टुभो विंशतिस्तत्र जगत्यश्चैकविंशतिः ।
षट् गायत्र्यो ऽष्टयस्तिस्रो द्विपदाश्चैकविंशतिः ॥
संपन्नानामशीतिः षड्विंशत्यक्षरसंयुता ।
एकत्रिंशज्जगत्यः स्युः सयाज्ये त्वाग्निमारुते ॥

---

१ A मुख्याख्या D °मुख्या ख्यानुख्या ख्याश° । २ C नव ।
३ A °पिर्शेता C °पिक्षता । ४ C D परीक्ष्या ।

यास्ते राके सुमतय एषोपजगती स्मृता।
त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेयास्तिस्रश्चाक्षरपङ्क्तयः॥
विराजः षट् च गायत्र्यस्तिस्रः स्युः संपदा त्विह।
अनुष्टुभां त्वशीतिः स्यादधिकाष्टाभिरक्षरैः॥
शंयोर्वाकादि शंय्वन्तं शंयुः स्युः(?) स्यादिहोत्तरः।
सिनीवाली च राका च क्रियेयातां न चेदिह॥
गायत्र्यौ द्वे जगत्येका ककुभौ द्वे तथैव च।
उपत्रिष्टुप् च विज्ञेयाथं यत्र तृतीयमृक्॥
त्रिष्टुभो ऽष्टौ तु संपन्नाः स्युः षोडशभिरक्षरैः।
अधिका दशभिः सार्धं सदा ज्ञेया अनुष्टुभः॥
सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतान्यर्धतृतीयानि।
द्वे चैवाचापरे ज्ञेये चतुरक्षरवर्जिते॥
यास्ते राके जगती वा ज्ञेया त्रिष्टुबथापि वा।
एवं संपादिता संपद्युक्ता ब्राह्मणकल्पयोः॥

७. उपप्रयन्तो नव च हि यो मानुषा युगेति चतस्रः कस्त उषः इति तिस्रो यावयद्द्वेषसं त्वेति चतस्रो ऽश्विना यज्वरीरिष इति तिस्र आ मे हवं नवेति।

८. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तृचमाग्नेये। प्रति ष्या सूनरी जनीत्युषस्ये। आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वेत्याश्विने।

९. आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इति त्रिः सवस्य यद्द्युता चक्रिमूधन्निति पश्चागन्म मध्वेति तिस्र उपो हदवे षट् प्रति स्तोमेभिरिति तृचं। आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति द्वे उप त्या

वज्री गमतो विश्वं न इति द्वे इति चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो ऽनुब्रूयात्।

१० वेदिषद इति सप्त जनस्य गोपा इति षट् एता उ त्या इति तिस्रः चित्रश्चिको ऽग्नेति चतस्रः क स्विदस्य कतमास्वश्विनेति चतस्र इत्येताश्चतुर्विंशतिं जगतीरनुब्रूयात्।

११. एना वो अग्निं नमसेति त्रयः प्रगाथाः। अयमग्निः सुवीर्यस्येति त्रयः प्रगाथाः। प्रत्यु अदर्श्यायतीति त्रयः प्रगाथाः। उषो यदद्य भानुनेत्येकः प्रगाथः। इमा उ वां दिविष्टय इति त्रयः प्रगाथाः। अयं वां मधुमत्तम इति द्वौ प्रगाथौ। एतान्यश्चदश प्रगाथाननुब्रूयात्।

१२. त्वामग्ने मनीषिण इति तिस्रः। अग्ने यजिष्ठो अध्वर इति तिस्रः। ईळिष्वा हि प्रतीव्यमिति दश हथाः पुरु त्वा दाश्वान्वोच इति तिस्रः। उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्रः। युवोरु षू रथं हुव इति तिस्रः। तथा च श्लोकः।

त्वामग्ने मनीषिण इत्युद्धार्यो मध्यमस्तृचः।
तृचोपदेशात् कर्तव्यास्तिस्र उष्णिह आश्विने॥

१३. सर्वाण्येव भवन्ति। संख्यार्थं वचनं। सह त्रिवचनेनैकत्रिंशत्पङ्क्तयः।

१४. यः पूर्वसूक्तः प्रातरनुवाको द्वात्रिंशतं गायत्र्य इत्येवमादिः सो ऽनुष्टुभां द्वे शते पञ्चदशाधिके संपद्यते। तत्संपत्त्यर्थाः श्लोकाः।

द्वात्रिंशदेव गायत्र्यः पङ्क्तिराजस्तथैव च।
भवन्त्यनुष्टुभस्त्रिंशत्संपन्नास्ता यथा श्रुतिः॥

चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो जगत्यश्च तथैव याः[1]।
अनुष्टुभो ऽपि संपन्ना ऊनसप्ततिरेव ताः॥
पृथक्कृत्य प्रगाथेभ्यो बृहत्यो दश पञ्च च।
ताः सप्तदश संपन्नाश्चतुरक्षरवर्जिताः॥
च उक्ताः परिसंख्याय तृचाः पञ्चदशौष्णिहः।
त्रिंशच्च च संपन्ना अधिकत्वाद्दशाक्षराः॥
सतोबृहत्यः पञ्चदशैकत्रिंशच्च पङ्क्तयः।
प्रति त्या सूनरी तिस्रो द्वादशाक्षरमौष्णिहम्॥
अनुष्टुभस्तु संपन्नाः षष्टिरेताः समासतः।
चतुरक्षरमत्येति तत् क्षिपेत् बृहतीगणे॥

इति समाप्ता संपत्। ननु त्रिष्टुब्वा चैतावत्यनुष्टुप्संपत्। उच्यते। ज्ञापयत्याचार्यो जपानामच नोद्धारो न संपत्। तथा च वृद्धश्लोकाः।

या प्रातरनुवाकस्य संपत् त्रिष्टुब्व चोदिता।
जपास्तेन न संख्येयाः संपदुद्धारयोरिह॥
यज्ञपेक्षोत्तरेषां वै जपमन्त्राणि चोक्तवान्।
आप्यायनाद्यस्ते न करणे जपधर्मिणः॥
अनुद्रवो ऽपि तद्धर्मा प्रायश्चित्तश्रुतिर्यतः।
वाक्यभेदादनित्यत्वाच्चतुर्थत्वाद्यथापि च॥
ग्रावभेदो ऽर्बुदः शङ्खो यद्वत्तद्वद्भवेदिदम्।
इति स्यात् तत्र सोमार्थं विकल्पतो[2] यतः स्मृतौ॥
अद्य होतृवूर्याय इन्द्रमन्वारभामहे।

---

1 C. over the line च instead of च। 2 C D विकल्पेत।

इदमपि चरित्यृचो दधिक्राव्णो अकारिषम् ॥
समुद्रं वो नि वर्तध्वं नैतास्त्वाख्या अनुष्टुभः।
अपत्वात्करणत्वाच्च तथानुद्रवणादपि ॥

१५. स्तोकीयानां तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ। ते उद्धृत्याभि प्रवन्त समनेव योषा इत्येते द्वे प्रयोक्तव्ये।

१६. अच्छा नः शीरशोचिषमित्येतास्तिस्रो ऽच्छा वो अग्नि-मवस इत्येतासां तिसृणां स्थाने।

१७. प्रति श्रुताय वो धृषदित्येतास्तिस्रः। प्रत्यस्मै पिपीषत इत्येतासां तिसृणामनुष्टुभां स्थाने।

अस्माअस्मा इदित्येषा गणोद्धारो ह्यनुष्टुभाम्।
तेनैतासामिति प्रायः सूत्रमेतद्विचोदितम् ॥

१३.

१. तदेतत्सूक्तं दशमायाक्ने न संपादयेत्राद्रियेताचैव संपन्न-मिति (१७. २) श्रुतेः।

२. त्रिष्वपि वचनेषु उष्णिगुदेतीति नैमित्तिके (१७. १)। गायत्री वेति श्रुतायुक्तं। तदिदाव्ययाख्यासंबन्धेन पूर्वाचार्योक्तं लि-ख्यते श्लोकैः।

अग्निं नरस्तृचे चौष्णा शुभ्रेति तृचे तथा।
स्तोत्रिये चानुरूपे च षट्सु चैवाग्निमारुते ॥
एकं चाध्यस्य याज्यायां निष्केवल्यस्य चापरम्।
राया हिरण्ययेत्यस्यां पादयोरक्षरद्वयम् ॥

सुते अध्वर इत्यस्यां चित्कावक्षरद्वयम्।
अभूद्देव इत्युभये अधिके द्वे तथाक्षरे॥
अक्षरे अधिके अन्ये स्यातामक्षरपङ्क्तिषु।
पादयोरधिके चान्ये अया वाजं रथा इव॥
आ नो यज्ञाय पादे ऽस्मिन्नेकं चाधिकमक्षरम्।
ऋतुयाजेषु चत्वार्यक्षराण्यधिकानि तु॥
उष्णिक्त्वा कल्पनेत्येषोदिता तद्व्यधिकाक्षरा[1]।
ऋतुयाजेषु[2] चत्वार्यो नो यज्ञाय चापरम्॥
एतानि नातिरिच्यन्ते शाकलानामियं ततः।
तेषामेतेन गायत्री उदिता अक्षराधिका॥
तां प्रातरनुवाके वै वचनात्संपदं विदुः।
अनुष्टुबपि न त्याज्या या पञ्चस्यत्र षट्पदा॥
श्रुतेर्यस्माच्च विहिता सूत्रे ऽनुष्टुप् चतुष्पदा॥

३. सह सारस्वतेनेति कृत्स्नार्थ आरम्भः।

४. पूर्वोक्तस्य विकल्पार्थं वचनं। आरम्भसामर्थ्यात् गायत्र्य इति वचनात्त्रिष्टुप्स्वपि संपदनुष्टुभामिति ज्ञापनार्थं।

संपदर्थे च कर्तव्ये गण्या नात्र पुरोरुचः।
प्रकृतौ या श्रुता संख्यासंख्या सा चेह चोदिता॥
त्याज्या सारस्वते संख्या गायत्रीणामयं भवेत्।
पुरोरुचो ऽपि नैवात्र गण्याः सूत्रमिदं तथा॥

---

१ A तद्व्यधिकाक्षरा C ऐषो—orig. तदक्षराधि॰, in marg. द् ह्य D उष्णिक्त्वा कल्पने ऐषोदिता तदक्षराधिका। २ C तु instead of षु।

५. मृज्यमानो वारे पवमानो अव्यय इत्येवं यावत्तृन: स्तोत्रे यथाकाम्यं। यथाकाममन्येनेत्यर्थः[१]।

६. उत्तिष्ठताव पश्यतेत्येतस्याः स्थाने उत्तिष्ठन्नोजसा सहे-त्येतामभिष्टुयात्।

७. त्रिकद्रुकशब्दो यस्यां विद्यते सा त्रिकद्रुकीया। त्रिकद्रु-केषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येषा मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य प्रति-पद् भवति।

८. त्रिकद्रुकीयायां चत्वारः षोडशाक्षराः पादाः[२]। तत्रैकेन पादेन षोडशाक्षरावधिना[३] विग्रहणं। द्वितीयेन प्रणवः तृतीयेना-वसानं। चतुर्थेन प्रणव इति शस्त्रम्।

९. तुविशुष्म तुविक्रतो इत्येते त्रिकद्रुकीयाया उत्तरे भवतः।

१०. बृहदिन्द्राय गायत प्र व इन्द्राय बृहत इत्येतौ जनिष्ठा-उग्रीयात् सूक्तात् पूर्वौ प्रगाथौ पिब्बच्छपीयया संशंसति। समि-त्येकीभावे। एकीभावश्चाहावेनाव्यवच्छेदः। तत एतदुक्तं भवति। पिब्बच्छपीयायामाहावं कृत्वा ततः सूक्तं करोति। इति मरुत्व-तीयमिति नियमार्थम्। ततः सत्यामसत्यां वा संपदि सर्वत्रैवं भवति। त्रिष्टुप्छराये ऽपि।

११. निष्केवल्ये ऽयं संशंसनक्रमः। वामदेव्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथा कया नश्चित्र आ भुवत्कया त्वं न ऊत्येत्येतौ धाय्यां च तत

---

१ A adds: इन्द्रायेन्दो मरुत्वत इत्यन्नं चाभि आ देवेत्यादिकं प्रागतं मरुत्वा नजान इत्येतानिव इत्यादिकमेवेदिति भावः। २ C D om पादाः। ३ C (orig.) D °वधिकविग्रहणं; C alt. क to ना।

ऊर्ध्वं धाय्याया राथन्तरं प्रगाथं पिबा सुतस्य रसिन इत्येतं स्तोत्रियानुरूपौ च राथन्तरौ शंसेत्[1]।

१२. राथन्तरादनुरूपादनन्तरम्।

१३. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वान् वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितमित्येते द्विपदे शंसेत्। चकारः समुच्चयार्थः।

१४. इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतत्।

१५. धाय्यानन्तरो यः प्रगाथ उक्तस्तचाश्वं कृत्वा हैरण्यस्तूपीयादौ करोतीत्यर्थः।

१६. इति यदेतदुक्तं। एवं नियमतो निष्केवल्यं भवति। यदापि स्वयोनौ रथन्तरक्रिया तदापि सखाय आ शिषामहीत्येता नव भवन्त्येव द्विपदे च। त्रिवृदग्निरात्रे। तत्र हि संपदसंभवात्[2] अभाव आशङ्क्येत। तत्संपन्नमिति श्रुतेरत्रैव स्यात्।

१७. अभि त्वं देवमित्येवमादिकौ।

१८. अयं चापरो विशेषः। एकपातिनीनामुपर्याश्वं[3] कृत्वा पुरस्ताच्चानोभद्रीयात्प्रश्लोयं शंसेत्। एतावानेष्वदेवे विकारः। विकारवचनं संसवे विहव्यमित्यर्थम्।

१९. उरु विष्णो वि क्रमस्वेत्येतां हतयाज्यामुद्धृत्य भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिरित्येतया यजति।

२०. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्यग्निष्टोमसाम्न आग्निमारुते स्तोत्रियानुरूपौ।

---

१ C D om. शंसेत्। २ C D संपदां। ३ C धाय्यानामुपर्याश्वं D om. this passage.

यज्ञायज्ञीययोनिस्तु विकल्पेनाभ यस्यते।
संपच्चान्यथा गण्या इत्यतः[1] संभवे तथा॥

२१. अतिरिक्तोक्थमिदानीमुच्यते। आयं गौः पृश्निरक्रमी-दित्ययं स्तोत्रियः। मही द्यौः पृथिवी चन इत्यनुरूपः।

२२. तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथेत्येता अथोद्य शस्त्वा।

२३. [2]यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्यनया परिधाय तेनैव स्वरेण।

२४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येतया यजति।

२५. चतुराहावा होत्रका होता चातिरिक्तोक्थेष्विति। तत उक्थैर्व्याख्यातस्तैस्तुल्य इत्यर्थः।

२६. इति यदेतदक्रमेतत्समूल्हे ऽतिरिक्तोक्थं भवति। अति-रिक्तोक्थवचनात्राच संपदः कार्याः। उत्तरमप्यतिरिक्तोक्थमेवा-विशेषात्।

२७. प्राक् पत्नीसंयाजेभ्यः। संस्थिते दशमे ऽहनि पुरा पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः। संस्थाप्य वा पत्नीसंयाजान्। संस्थितेषु वा पत्नीसंयाजेष्विति श्रुतेः। गार्हपत्ये हुत्वा वो ऽभिहुते गार्हपत्ये प्राजापत्ये द्वे आहुती जुहोतीति श्रुतेः। अन्वारब्धेष्विह रतिरिति जुहोतीति कात्यायनस्य। पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य नियमतः स्वस्य धिष्ण्यस्य एकैकः पश्चादुपविशेत्। अश्वा तु स्वदेशे एव धिष्ण्यवचनात्। मानसेन स्तुत इति वचनं स्तोत्रप्रसवे मानसो व्यापार इत्यस्य

---

[1] C (in marg.) त्ता instead of त्वाः। [2] This Sûtra is in the text edition erroneously counted as No. 22. It ought to be No. 23 and the following Sûtras numbered accordingly.

भावार्थम्। आद्यं गौरित्येतास्मिन्नक्षरः सार्पराज्ञीरित्येवं संज्ञिता। पराङ् अनावृत्त्या। त्रिवचनरहिता उपांश्वप्रणुवन्। आहेति वाक्यशेषः।

२८. मानसेन स्तुते शोंसावो इत्यनेनैवाध्वर्योरामन्त्रणम्। आहावप्रकरणे[१] शस्त्रादावित्यतिरिक्तवचनात् ततश्च सार्पराज्ञीशंसनादनन्तरमध्वर्यो इत्यामन्त्रितो ऽध्वर्युर्होता वा गृहपतिना वा होइ होतरिति प्रतिगृणोति। प्रत्याभाषं सर्वत्र करोति। सर्वत्रग्रहणाद्यथान्यायं[२] होइ गृहपत इति गृहपतेः।

२९. ओ होतरित्येकस्मिन्नवसाने[३] तथा होतरित्यपरस्मिन्नेवं वक्ष्यमाणमर्थमाचक्षाणे होतरि गृहपतौ वाध्वर्युरनुगृणाति। गृणान्तमर्थविशेषानुच्चरन्तमनुकूलयतीत्यर्थः।

१४.

१. दशहोता नाम यजुस्तत्र वदिष्यन्नेवमामन्त्रयेत्। न केवलमत्र कर्मणि। पृथगप्येतस्मात्कर्मणः। चरकश्रुतेः। यः प्रजाकामः स्यात्सो ऽरण्यं प्रतिपरेत्य ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य दशहोतारं निगदेत्। अयजमानस्यापि शौनःशेपाख्यानवचने यदस्मतिगरद्वयदर्शनाद्य समविच्छेदा इष्यन्ते। तान् पूर्वाचार्यैरुक्तानन्नुब्रूमः।

२. एतावानयमेकान्नत्रिंशदक्षरो विच्छेदः।

३. एकान्नविंशतिरक्षराण्ययं विच्छेदः।

४. इतिशब्देनानन्तरं निर्दिश्यते। उक्तेति संकीर्तनविनाशासत्त्वर्थं। अथोपांश्वित्यथशब्दादनन्तरमुपांश्वनुद्रवेत्।

---

१ CD आहाव॰। २ CD om. य। ३ CD चोमित्येक॰।

५. त्र्यक्षरो विच्छेदः। अध्वर्यादि वदिष्यन्तमित्युक्त्वादित्र्यक्षरं इत्युपांशु तथातीतमन्यत्सर्वमिहोच्यते[1]।

६. चतुरक्षरो विच्छेदः।

७. त्र्यक्षरो विच्छेदः।

८. पञ्चाक्षरो विच्छेदः।

९. चतुरक्षरो विच्छेदः।

१०. पञ्चाक्षरो विच्छेदः।

११. षडक्षरो विच्छेदः।

१२. षडक्षरो विच्छेदः।

१३. चतुरक्षरो विच्छेदः।

१४. चतुरक्षरो विच्छेदः।

१५. पञ्चाक्षरो विच्छेदः।

१६. चतुरक्षरो विच्छेदः[2]।

१७. नवाक्षरो विच्छेदः।

१८. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः।

१९. एकाक्षरो विच्छेदः।

२०. पूर्वोक्तमुपांशु तत उच्चैरित्यर्थः।

२१. त्रयोविंशत्यक्षराणां विच्छेदः।

२२. त्रयोदशाक्षरो विच्छेदः।

२३. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः।

---

१ I propose वदिष्यन्तमिति० C D चतुर्थ्यते। २ C D चतुरक्षरः। विच्छेद इति च सर्वेषु संपठति, they omit from here in this chapter the word विच्छेदः।

२४. षड्विंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः[१]।

२५. पूर्वोक्तमुपसंहृतम्।

१५.

१. चतुर्होतरि वक्ष्यमाणे वदिष्यन् अध्वर्यो३ इत्यामन्त्रयेत।

२. सप्तदशाक्षरः। विकर्षणादष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

३. पञ्चविंशदक्षराण्ययं विच्छेदः[२]।

४. एकविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः[३]।

५. सूचमेतदुक्तार्थम्।

६. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. चतुरक्षरो विच्छेदः।

१२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१४. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१६. यत्पूर्वमुक्तम्।

१७. चतुर्विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

---

१ C D परिच्छेदः। २ C D °क्षरो विच्छेदः। ३ C D om. from here in this chapter ऽयं विच्छेदः (with the exception of Sūtra 22.)

१८. चयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२०. चयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२१. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२२. सप्तविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२३. परिसमाप्तं पूर्वसूक्तम्।

१६.

१. अनुगरार्थमामन्त्र्य वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति। पञ्चहोतरि वदिष्यामीति[1]।

२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः[2]।

३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. प्राग्व्याख्यातम्।

५. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. प्राग्व्याख्यातम्।

---

१ D om. the Comm. on this Sûtra. २ CD अयं विच्छेदः om. in this Sûtra.

१४. अष्टादशाक्षरोऽयं विच्छेदः।

१५. त्रयोदशाक्षरोऽयं विच्छेदः।

१६. द्वादशाक्षरोऽयं विच्छेदः।

१७. पञ्चविंशत्यक्षरोऽयं विच्छेदः।

१८. परिसमाप्तं पूर्वसूक्तम्।

१७.

१. अध्वर्यो३ इत्यनुगरार्थमामन्त्र्य पञ्चोतरि व्याख्यातव्य इत्यर्थः।

२. चतुर्दशाक्षरोऽयं विच्छेदः।

३. अष्टादशाक्षरोऽयं विच्छेदः।

४. पूर्ववद्व्याख्यानम्।

५. पञ्चाक्षरोऽयं विच्छेदः।

६. चतुरक्षरोऽयं विच्छेदः।

७. षडक्षरोऽयं विच्छेदः।

८. पञ्चाक्षरोऽयं विच्छेदः।

९. त्र्यक्षरोऽयं विच्छेदः।

१०. षडक्षरोऽयं विच्छेदः।

११. पञ्चाक्षरोऽयं विच्छेदः।

१२. चतुरक्षरोऽयं विच्छेदः।

१३. षोडशाक्षरोऽयं विच्छेदः।

१४. पञ्चदशाक्षरोऽयं विच्छेदः।

१५. कृतव्याख्यानमेतत्।

१६. एकादशाक्षरोऽयं विच्छेदः।

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२१. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२२. सप्तविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२३. परिसमाप्तं पूर्वसूक्तम्।

१६.

१. अनुगरार्थमामन्त्र्य वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति। पञ्चहोतरि वदिष्यतीति[1]।

२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः[2]।

३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. प्राग्व्याख्यातम्।

५. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. षडक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. प्राग्व्याख्यातम्।

---

१ D om. the Comm. on this Sûtra. २ CD अयं विच्छेदः om. in this Sûtra.

१४. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. अष्टोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१६. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. पञ्चविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१८. परिसमाप्तं पूर्वसूक्तम्।

१७.

१. अध्वर्यो३ इत्यनुगरार्थमामन्त्र्य यक्षोतरि व्याख्यातञ्च इत्यर्थः।

२. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

३. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. पूर्ववद्व्याख्यानम्।

५. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. अक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. षोडशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१४. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. [illegible]व्याख्यानमेतत्।

१६. [illegible]दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. सप्तविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः।

२०. एतावत्पूर्वोक्तम्।

१८.

१. सप्तहोतरि विषयभूते वदिष्यत्यध्वर्युमामन्त्रयेत।

२. एकोनविंशत्यक्षराण्ययं विच्छेदः[1]।

३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. कृतव्याख्यानम्।

५. दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१४. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

---

१ C D ॰क्षरो ऽयं।

१६. षण्णवत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. पूर्वोक्तं उपांशु ब्रूयात्।

१८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२६. [1]प्रागुक्तं यत्।

१९.

१. वक्ष्यमाणिकास्तन्त्रः। अतो वदति। प्रजापतेः प्रत्यक्षं तन्वसा होता वदेदिति श्रुतेः। अतो वदतीत्यतःशब्द आनन्तर्ये। ततो नाम्नरा याग:। अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतौ विकल्पो[2] न सूचितः। उपरिष्टादुपदेशात्।

२. अध्वर्यो इत्येको ऽवच्छेदो द्वितीयः शेषेण। एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं। उत्तमा तु अवसाना[3]।

१४. परिसमाप्तास्तन्त्रः।

---

[1] Omitted in D and (orig.) in C. [2] A ins. तु।

[3] There is no commentary on Sûtra 3-13.

२०.

१. वक्ष्यति गृहपतिसप्तदशाः सत्त्रमासीरन्निति। सूत्यन्तरे दीक्षाक्रमविधौ तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षित[1] इति। स गृहपतिः सत्त्रभूते द्वादशाहे तनूवदनादनन्तरं वदति। असत्त्रभूते लेकएक[2] एव यजमानः। सो ऽपि गृहपतिरित्युच्यते। गृहपतिवदनं वक्ष्यमाणकम्।

२. अध्वर्यो इत्येको विच्छेदः। येषां वै गृहपतिर्गृहपतिं विद्वान् गृहपतिर्भवतीति द्वितीयो विच्छेदः।

३. तृतीयो विच्छेदः।

४. चतुर्थो विच्छेदः।

५. गृहपतिवदनस्य पञ्चमो विच्छेदः।

६. षष्ठो विच्छेदः।

७. सप्तमो विच्छेदः।

८. अष्टमो विच्छेदः।

९. समाप्तं गृहपतिवदनम्।

२१.

१. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति मनसा यजति।

२. उच्चैस्तरामित्यस्य प्रतिषेधार्थं मनसा वषट्करोतीति वचनम्।

३. प्रसिद्धम्।

४. पशुं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पाथेन ग्रहणसादन-स्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरणभक्षाणि मनसेति कात्यायनस्य[3]।

---

१ A दीक्षते। २ C D लेकंभू स्व। ३ ११. ७. १९।

५. तानौपवसथिक एव भक्षमन्त्रः। प्रकरणात्।

६. औदुम्बरीं यजमाना अन्वारभन्ते। सात्त्विके द्वादशाहे[1] ऋत्विज इति तस्मिन् अग्रेण धिष्ण्यान्परीत्यासीनाः। सामर्थ्यात्।

७. अपरेण धिष्ण्यान् ये नातिक्रामेयुस्ते ऽप्यासीनाः पलाश-शाखाभिः स्पृशेयुः।

८. तेषां स्पृशतामुत्तमौ हस्तौ होता कुर्यात्।

९. अनेन कामेन। इति मनसा संकल्पयेदित्यर्थः[2]।

१०. अपिधाय सदसो द्वाराविदस्मिन्नवधौ पत्न्यो ऽपि शालायामासते। शालायाश्चेति वचनात्। कृते वागुपाकरणे वाग्यमनं नेत्रसंमीलनं च।

११. नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु सत्सु मार्जालीयदेशे स्थिताः। तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरदित्यनयर्चा नक्षत्रेषु विषयभूतेषु यजमाना-श्चक्षुर्विसृजन्ते। सूर्ये चक्षुर्विसर्गः प्रतातिरात्रे नक्षत्रासंभवात्। स्थैर्यत्वाद्वा[3] मन्त्रस्य।

१२. ते ऽपरया द्वारा हविर्धाने प्रपद्यन्ते। अथाध्वर्युरुत्तरस्य हविर्धानस्य कूबरीमभिपद्याह सत्रस्यर्द्धिं गायेति गायति सत्रस्यर्द्धिं तत्सत्रस्यर्द्धिमाप्नुवन्ति सर्वे साम्नो निधनमुपयन्तीति (२६.२) श्रुतेः। उत्तरस्य हविर्धानस्याधो ऽधं यजमानाः सर्पन्ति।

१३. उत्तरेणागारं यज्ञस्यानुसंचरन्त इति श्रुतेः।

१४. एवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधेत्येतामतिच्छन्दसं जपन्तो ऽधो ऽधं सर्पन्ति। उत्तरेण वा गच्छन्तो ऽग्निवेलायां तदुद्देश

१ C in marg. यजमाना। २ C D have only अनेन कामेन। ३ A स्थैर्या।

इत्यर्थः। ततो ऽग्रेण हविर्धाने समुपविश्य। संशब्दादेकप्रदेश आसीनाः कामान्ध्यायन्ते यत्कामाः सत्त्रिणः।

१५. ये सङ्घकामाः सत्त्रिणो ऽनेककामाः पृथक्कामा इत्यर्थः। भूर्भुवः स्वरित्येतास्ते व्याहृतीर्न तु प्रतीकग्रहणात् सुप्रजा इत्येवमादिकं मन्त्रम्[1]।

१६. ते यजन्तो यजमानास्ते वा ऋत्विजः श्रमन्ते। शाखान्तरोपदेशात्। ते प्राञ्च उदञ्च उत्क्रम्य वाचं विसृजन्ते विस्पष्टमुच्चैराक्रयन्त इत्यर्थः। कथम्। वागैतु वागुपैतु वागुप मैतु वागिति।

१७. सुब्रह्मण्याप्रतीकं सुब्रह्मण्योमिति[2] चिद्रपांशूक्त्वा वाचं विसृजन्ते ये पूर्वं वाग्यताः।

१८. केचिन्मानसमहरन्तरं[3] वदन्ति। केचिदुदयनीयान्ते। अपरे दशमाहरङ्गं। तदभिप्रायं सूत्रमेतत्। तन्निराकरणायेदमारभ्यते ऽनन्तरं सूत्रम्।

१९. कालवाद एषः। यो ऽयं पुरा पत्नीसंयाजेभ्यः संस्थाप्येति (१०.१३.२७)। यथा दिवि देवनादीनामभिषेचनीयमध्ये पठितानामपि नाभिषेचनीयाङ्गत्वं। कालमात्रवादो ऽस्मिन्नवधौ। पष्ठौहीं दीव्यति राजन्यं जिनातीत्येवमादयो ऽभिषेचनीयमध्ये ऽपि क्रियमाणा राजसूयाङ्गं एवं सत्त्रोत्थानं दशमे ऽयहनि क्रियमाणं द्वादशाहाङ्गमिति। अतो वाशब्दः पराभिप्रायनिवृत्त्यर्थः।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये दशमो ऽध्यायः समाप्तः।

---

१ C D °दिको मन्त्रः। २ C D सुब्रह्मण्याम्। A मानसमहरन्तरं (२?) C (orig) मानसमहन्तरं; alt. by marg. add. of र to मानसमहरंत॰ D मानसमहन्तरं।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यच्च विनष्टं लेखनादिना ।
अक्षरं तद्वाक्शर्मा[१] मुञ्जसूनुरकल्पयत् ॥

शाङ्खायनसूत्रोक्त[स्य] एकादशाध्यायस्य भाष्यं लिख्यते[२] । व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां चेति सूचितत्वात् पूर्वकारिवशाच्च द्वादशाहः सत्त्रमहीनश्चेत्युभयरूपस्यापि द्वादशाहस्य श्रुत्यन्तरात् धर्मान् विधाय यथाप्राप्ते च हौत्रयाजमाने[१] । अथेदानीं स्वश्रुतिक्रमेण चतुर्विंशादीन्यहानि वक्तव्यानि । तेषां च श्रुतौ हौत्रमेवोक्तं । न होत्रकाः । पुनश्च पृथक्प्रकरणे होत्रकाणां कर्मविधिः । तेनैव न्यायेन द्वादशाहःशेषं परिभाषां चोक्त्वा प्रक्रमते ततो भगवान् सुयज्ञः सूत्रकारः ।

१. सत्त्राहीनानामन्ये ऽपि द्वादशाहाः सन्त्येव तदर्थं व्याख्यात इति विशेषणं । न्यायप्राप्तं चैतत् । बहूनां धर्मजातस्य विधानादयमेव प्रकृतिः सत्त्राहीनानां युज्यते ।

२. स्तोत्रियानुरूपौ तृतीये ऽहनीत्येवमादिकं वचनं । लक्षणं च स्तोत्रिया होत्रकाणां प्रातःसवने समसङ्ख्याकाः । एवमादिको वचनलक्षणो विधिः । सो ऽस्यैव द्वादशाहस्य विशेषः सकलीकरणत्वेन वेदितव्यः । शाखान्तरीयस्य मध्याशयेत् हुतं वेत्येवमादि ।

१ D मुञ्ज॰ । २ A om. from शा॰ to लिख्यते ।
३ C (sec. h.) याज॰ A C D यज॰ ।

३. द्विरात्रप्रभृतयः अहीना इत्युच्यन्ते। एकोत्तराश्च याजन इति प्रतिषेधार्थं पृथगभिधास्यन्ते।

४. न तु प्राक् द्वादशाहात्प्रायः।

५. उभयतोऽतिरात्रं सत्त्रमुपरिष्टादहीनस्येति तन्त्रान्तरम्।

६. अहीनेषु न विद्यन्ते।

२.

१. चतुर्विंशस्तोममित्येवमादिः स्वमतपरिग्रहः। चतुर्विंश-मित्याचक्षत इति संज्ञार्थम्।

२. होताजनिष्ट चेतन इत्यष्टर्चमाज्यमिति (१९. ८) श्रुतेः।

३. सह सारस्वतेन तृचेन।

४. आ त्वा रथं यथोतय इत्येवमाद्यनुक्रम्य श्रुतत्वात्।

५. अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्न्नित्येषा परिधानीया कर्तव्या। न स्वक्रमेण किं तर्हि उत्तरा या एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्वोज इत्येव-माद्याः षट् पूर्वाः शस्त्वा यत्रास्मिन् धीयते निवित्। अन्यत्रापि यत्रयत्रैतस्मिन्निविद्धानं भवति तत्रतत्रायं धर्मः।

६. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति बृहद्दिवो निष्केवल्यमिति श्रुतेः।

७. तद्देवस्य ते हि द्यावापृथिवी इति।

८. द्वितीयादेव पार्ष्टिकात् यज्ञस्य वो रथ्यं शर्धाय।

९. किमु श्रेष्ठ इति।

१०. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति।

११. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयं भवति।

१२. चतुर्विंशे ऽन्यत्र वा यो विशेषस्तं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः। अनारभ्यवादश्चायं। तथापि छन्दोगानामस्मिन्नहनि प्रायेण पाठादिहैवोच्यते।

१३. यज्ञा यज्ञा वो अग्नय इत्यत्राहावं कृत्वा ततो ऽस्य स्तोत्रियानन्तरमेषू षु वयंमु त्वामधा हौत्येतानुक्थ्यस्तोत्रियान् संशस्य तत आहावः।

१४. उक्थ्यग्रहणमनुवर्तते यज्ञायज्ञियग्रहणं च।

१५. अग्ने मरुद्भिरित्येवमादिका कल्पजा। आग्निमारुतोक्थ्यशस्त्रदेवतालिङ्गा। एतां शस्त्वा तन्तुं तन्वन्नित्येतस्या अनन्तरमाहावमेकैकस्याश्चैकपातिन्या इति (८.७.८) वचनात्। ततो यथोक्तया परिदधात्यन्यथा।

१६. षडहान्तरुक्थ्यो ऽप्यनारभ्यवाद एव। तत्रायं विशेषः। अग्ने मरुद्भिर्ऋक्वभिरित्येतयैव यथोक्तस्थानशस्तया यजेत्। एतामेव याज्यां कुर्यादित्यर्थः। स्तोत्रियानुरूपप्रतिषेधार्थमेतयेत्यतिरिक्तवचनम्।

३.

१. एकत्रिको ऽप्यनारभ्यवाद एव। तत्रायं विशेषः। तृचकृत्स्नं वक्ष्यमाणेन विधिना।

२. यथाम्नातमिति छन्दोगापेक्षा। तदपेक्षया स्तोत्रिया-

स्तृचा । दृचाभ्यां चकारो योगिनिमित्तार्थः । प्रस्लेतिवचनाद्‌विशेषेण होतृहोत्रकाणां याज्यापदेशः ।

३. याहृक्चलाका स्तोत्रियास्ताहृक्चलाकाननुरूपान् कुर्यात् । अह्र्गणे तु दृचानेव । तायमानरूपलात् ।

४. क्रमार्थं वचनम् ।

५. पर्यास इत्यन्त्यानां सूक्तानामाख्यां वक्ष्यति । तेषामुत्तमांस्तृचान् होत्रकाः शंसन्ति ।

६. उत्तमानेव दृचान् होता शंसति । उक्थ्यम एवान्यानि सूक्तानि वड्डसूक्तेषु ।

७. उक्ताद्यदन्यत्तत्सर्वं प्रकृत्या भवति । तद्यथा । प्रतिपदनुचरेन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यैकपातिनीधाय्यापोविष्टौयादेवपत्नीराकाव्हरपत्नीपैचीयामीवादुम्बिलीया इति ।

४.

१. वक्ष्यमाणः प्रकृतो ऽभिप्लवाख्यः पृष्ठ्यविकारो भवति । ततस्तृतीये ऽहनि साविचत्र्याग्नरीये षष्ठे चार्भवं सिद्धं भवति ।

२. यानि पार्ष्ठिकस्य प्रथमस्य च्यहस्याह्नानि सामूल्हिके पचे तानि पूर्वेषामाभिप्लविकानां च्यहाणां यथासङ्ख्येन भवन्ति ।

३. प्रथमे ऽहनि रथन्तरं द्वितीये बृहत्तृतीये रथन्तरमित्यनेन क्रमेण विपर्यासमेते पृष्ठे भवतः ।

४. ज्योतिःसंज्ञकमग्निष्टोमसंस्थं प्रथममहर्भवत्युत्तमं च षष्ठम्[1] ।

---

[1] A षष्ठम् ।

५. प्रथमोत्तमयोरह्नोर्मध्ये चत्वार्युक्थ्यसंस्थानि वक्ष्यमाणसंज्ञकानि भवन्ति ।

६. गां द्वितीयमहरुपयन्ति । गां चतुर्थमहरुपयन्तीति श्रुतेः ।

७. आयुस्तृतीयमहरुपयन्ति । आयुः पञ्चममहरुपयन्तीति (२०.४.२१.३) श्रुतेः ।

८. इन्द्रो रथाय प्रवतं कृणोतीति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः ।

९. आ याह्यर्वाङुप वन्धुरेष्ठा इति निष्केवल्यमिति श्रुतेः ।

१० कथा देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवम् । अथ पञ्चमे ऽहनि ।

११. मारुतं सूक्तमेकसुत्याहादग्निष्टोमाद्भवति ।

१२. एति प्र होता व्रतमस्य माययेति जातवेदसीयं भवति ।

१३. यदिह नोक्तं तत्पार्ष्टिकेन प्रथमेनाह्ना समानम् ।

५.

१. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोरित्येतन्मरुत्वतीयं द्वितीयस्याभिप्लविकस्य भवति ।

२. सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र सोम इति निष्केवल्यमिति श्रुतेः ।

३. अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति सावित्रमुद्धरेदिति श्रुतेः ।

४. ततं मे अपस्तदु तायते पुनरित्यार्भवमित्युद्धरेदिति (२०. ३) श्रुतेः ।

५. ततं म इत्येतदेवार्भवं पञ्चमे ऽभिप्लविके ऽहनि । सत्यमित्थेत्युक्तम् ।

६. देवाह्वे इन्द्रज्येष्ठाः स्वस्तय इति वैश्वदेवसूक्तमिति (१०. ३) श्रुतेः। विषुवति चेति गोकामसंमोहार्थम्।

७. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयमिति (१०. ३) श्रुतेः।

८. यदिह गोक्तं तद्द्वितीयादह्नः पार्ष्ठिकात् ग्रहीतव्यं। तथा च गां द्वितीयमहरुपयन्तीत्यत आरभ्य सर्वमेवाम्नातम्।

६.

१. वक्ष्यमाणकः[1] प्रउग औष्णिहो वैश्वमनस इत्येवंसंज्ञकस्तृतीयस्याभिप्लविकस्याह्नो भवति। तथैव श्रुतत्वात्। स उच्यते।

२. वायो याहि शिवा दिव इति तृचो वायव्यः।

३. आ वां सहस्रं हरय इत्यैन्द्रवायवः।

४. ता वां विश्वस्य गोपेति मैत्रावरुणः।

५. आ वां वाहिष्ठो अश्विनेत्याश्विनः।

६. इत्यैन्द्रस्तृचः।

७. इति वैश्वदेवस्तृचः।

८. उत नः प्रिया प्रियास्विति सारस्वतस्तृचः।

९. वायो याहि शिवेत्येवमादीनि सप्त वान्युक्तानि।

१०. तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः।

११. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्।

---

[1] C D om. क।

१२. एतेन द्यावापृथिवी अभीवृते इति द्यावापृथिवीयं हवं लिङ्गात् श्रुतेश्च।

१३. एतेन द्यावापृथिवी इत्येतदेव षष्ठे चाभिप्लविके[1] द्यावापृथिवीयं प्रवह्लादिषोक्तम्।

१४. एकाहात्प्राकृतादार्भवं तक्षन् रथं सुवृतं विद्मनापस इति। वैश्वदेवं चा नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति।

१५. आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषस इति मारुतमिति श्रुतेः।

१६. त्वामग्न ऋतायवः समीधिर इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः।

१७. एवं विशिष्टमाग्निमारुतम्।

७.

१. होताजनिष्ट चेतन इत्येतदाज्यं चतुर्थस्याह्नः आभिप्लविकस्य भवति।

२. मैधातिथ इत्येवंसंज्ञः प्रउगो भवति। नामधेयविज्ञानमपि फलाय।

३. ये गार्त्समदे प्रउगे वायव्यैन्द्रवायवे ते अत्रापि भवतः। कियांस्तु विशेषः। तत्र गार्त्समद्यः पूर्वा मैधातिथ्य उत्तराः। तद्यथा। वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीव्राः सोमास आ गहीत्येका शुक्रस्याद्येत्येकोभा देवा दिविस्पृशेति द्वे (१०.३.५)

---

१ A ०प्लविके C D ०वरे।

इह तु मैधातिथः पूर्वाश्वीनाः सोमास आ गहीत्येतां शस्त्वा ततो वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे। एवमुभा देवा दिविस्पृशेति द्वे शस्त्वा ततः शुक्रस्याद्येत्येकां शंसेत्।

४. मित्रं वयं हवामह इति मैत्रावरुणः।

५. प्रातर्युजा वि बोधयेत्याश्विनम्।

६. आ त्वा वहन्तु हरय इत्यैन्द्रम्।

७. ऐभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवस्तृचः। इति तृचानी-त्यसंदेहार्थम्।

८. अतिदेशो ऽयं सारस्वतानां प्रउगतृचानां। ततः प्र णो देवीति चतुर्थे। उत स्या नः सरस्वती घोरेति पञ्चमे। उत नः प्रियेति षष्ठे[1]।

९. एकाहात् प्राकृतादग्निष्टोमादित्यर्थः। तत्र अनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति।

१०. उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावानिति निष्केवल्यम्।

११. पार्ष्ठिकस्य द्वितीयस्याह्नो द्वितीयमिति संज्ञा। तस्मा-त्सावित्रद्यावापृथिवीये इह भवतः। तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महदिति सावित्रम्। ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवेति द्यावापृथिवीयम्।

१२. तृतीयसंज्ञकात् पार्ष्ठिकादार्भवं भवति। अनश्वो जातो अनभीशुरुक्थ्य इत्येतत्।

१३. अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वैश्वदेवं भवति।

---

१ C in marg. स्वध्यापि।

१४. वैश्वानराय पृथुपाजसे पृक्षस्य वृष्णो वैश्वानराय धिष-णाम्।

१५. प्र ये शुम्भन्ते जनयो न सप्तय इति मारुतम्। जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरिति जातवेदसीयम्।

८.

१. अग्न ओजिष्ठमा भरेत्येतदाज्यं पञ्चमस्याभिप्लविकस्य भवति।

२. यत्रयत्राग्न ओजिष्ठमा भरेति शस्यते तत्रतत्रोत्तमां परिशाप्य शस्यते।

३. निर्ज्ञातनामधेयः शस्तव्यः। श्रुत्यनुकरणात्।

४. वायव्य इति वाक्यशेषः। अयं पिबा मधूनां तव वाय-वृतस्पते स त्वं नो देव मनसा इति।

५. प्रतेना नो अभिष्टिभिरित्यैन्द्रवायवस्तृचः[1]।

६. इति मैत्रावरुणस्तृचः[2]।

७. आ नो गोमन्तमश्विनेत्याश्विनः।

८. प्रतश्चिदिन्द्र प उपेत्यैन्द्रः।

९. विश्वे देवा इत्येवमादिर्वैश्वदेवः। इत्येतानि यथोक्तानि प्रउगतृचानि नान्यानि। भिन्नाभिर्ऋग्भिरिति क्रमसमाहरणाशङ्का मा भूत्।

१०. क स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रमिति मरुत्वतीयं भवति।

११. एताचामोप गव्यन्त इन्द्रमिति निष्केवल्यं भवति।

---

१ C D om. तृचः। २ C D om. तृचः।

११. तृतीयात्पार्ष्टिकात् सावित्रद्यावापृथिवीये सूक्ते भवतः उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति सावित्रम्। घृतवती भुवनाना-मभिश्रियेति द्यावापृथिवीयम्।

१२. प्र वः स्पळक्रन्सुविताय दावन इति मारुतम्। चि-त्तिरपां दमे विश्वायुरिति जातवेदसीयम्। वैश्वानरीयमा-युषव्य दृष्णो अरुषस्य नू सह इति। इत्याग्निमारुतम्।

९.

१. वसिष्ठानां विकल्पस्य सखायः सं वः संयञ्चमित्याज्यम्।

२. यथयैतच्छस्येत।

३. अत्यनुकरणं प्रउगनाम।

४. इति वायवम्।

५. इत्यैन्द्रवायवः।

६. अन्यतरन्मैत्रावरुणम्।

७. पुरुप्रिया ण ऊतय इत्याश्विनम्।

८. उप नो हरिभिः सुतमित्यैन्द्रः।

९. विश्वे देवास आ गतेति वैश्वदेवं भारद्वाजं न तु गार्त्स-मदम्।

१०. एतानि तृचानि प्रउगे शंसेत्। तत्र सारस्वतेन यानि अवरूढेनार्षेयत्वेवमावतिदिष्टेन।

११. महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति मरुत्वतीयं भवति।

१२. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति निष्केवल्यं भवति।

१३. द्वितीयात्पार्ष्ठिकात्त्रिविधं तद्देवत्येत्येतत्।

१४. ऋभुऋभु त्य इन्द्रवन्तो अग्नय इति वैश्वदेवं भवति।

१५. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति वैश्वानरीयं। यानि त्र्यहस्य पूर्वस्य वैश्वानरीयाणीत्येवमादिवचनात्। धारावरा मरुतो धृष्णोजस इति मारुतम्। त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिरिति जातवेदसीयम्। इत्याग्निमारुतम्। एतावता विकारेणाग्निमारुतं षष्ठे आभिप्लविके।

१६. इन्द्र इत्थ मघवन् त्वावदिद्भुज इति वैश्वदेवं भवति षष्ठस्याह्न आभिप्लविकस्य द्वितीये ऽभिप्लवप्रयोगे।

१७. उषासानक्ता बृहती सुपेशसेति वैश्वदेवं षष्ठे आभिप्लविके तृतीये[1] ऽभिप्लवाभ्यासे।

१८. अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वैश्वदेवं षष्ठे आभिप्लविके चतुर्थे ऽभिप्लवाभ्यासे।

१९. ग्रं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येतद्वा वैश्वदेवं भवति षष्ठे आभिप्लविके चतुर्थे ऽभिप्लवाभ्यासे। ननु क्वायमभिप्लवाभ्यासो यत्रैतानि वैश्वदेवान्यन्वाधास्यन्ते। उच्यते। पृष्ठ्यपञ्चमांश्चतुरो ऽभिप्लवानुपयन्तीति समास इति वक्ष्यति गवामयने (१२.१९.९)। तत्रैतानि वैश्वदेवान्यन्वायास्यन्त इति।

२०. अग्निरिन्द्र इति चतुर्थे ग्रं न इन्द्राग्नी इति वेत्येतयोर्वा व्यवस्थितो विकल्पः। प्रथममग्निरिन्द्र इत्येतत्पूर्वस्मिन्पटले। प्राग्विषु-

---

1. C D omit वैश्वदेवं षष्ठे आभिप्लविके।

वत इत्यर्थः। द्वितीयं शं न इन्द्राग्नी इत्येतदुत्तरे पटले। ऊर्ध्वं विषुवत इत्यर्थः।

२१. परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति वैश्वदेवमाभिप्लविकस्य षष्ठस्याह्नः पञ्चमे ऽभिप्लवप्रयोगे। पृष्ठ्याभिप्लवःस्थाने तदभिप्लवायनमित्याचार्याशयः (१३.१९.२०)।

१०.

१. पृष्ठ्याभिप्लवयोरनन्तरं श्रुतिक्रमेणाभिजितमाह। अभिजिन्नामैकाहः। सर्वस्तोमस्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशेषु सर्वशब्दो ऽयं। उभयसामा बृहद्रथन्तरसामेत्यर्थः। प्रत्यक्षं पृष्ठं बृहद्रथन्तरं पृष्ठं वास्य भवति संस्थया चाग्निष्टोमः। पूर्वकारिणामाचन्तमपि सदेतदुक्तं स्वमतप्रकाशनार्थम्।

२. प्र वो देवायाग्नय इति सूक्तं। यदाज्यिष्ठं तदग्नय इति ऋचमित्येतदाज्यं भवति।

३. माधुच्छन्दसस्य गार्त्समदस्य द्वौ प्रउगौ संप्रवयेदिति।

४. शंसनक्रमो ऽयं। तथैव श्रुतिः। वायव्यां पुरोरुचं शस्त्वायो उभे वायव्ये ऋचे इत्येवमाद्याह।

५. माधुच्छन्दस एव प्रउगे सति गार्त्समदं वैश्वदेवमुपरिष्टान्माधुच्छन्दसस्य वैश्वदेवस्य पर्यावर्तयेदित्युक्त्वाथ माधुच्छन्दसं चारम्भतमिति प्रश्नक्रमः श्रुतेः।

६. ऐकाहिकं च यथोक्तं वा। ऐकाहिकं प्रातःसवनं स्यादिति वा स्थितिरिति श्रुतेः। चोतुरेव प्रकरणात्।

७. माध्यन्दिने सवने ऽयं विशेषः। ऐकाहिकं अभिष्टावपीयं शस्त्वा ततस्तस्योर्ध्वमिन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति शंसेत्।

८. ऐकाहिकादूर्ध्वमित्यनुवर्तते।

९. बृहत्पृष्ठपक्षे ऽभिजिति। इन्द्र पिब तुभ्यमित्यस्योर्ध्वं अभिष्टावपीयं। या त ऊतिरित्यस्योर्ध्वं हैरण्यस्तूपीयम्।

१०. एकसूक्ते वा निष्केवल्यमरुत्वतीये भवतः। तस्मिन्पक्षे पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इति मरुत्वतीयं शुद्धमेव। तथा तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इति निष्केवल्यं। पूर्वस्य पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इत्येतस्योत्तमामुत्सृजति द्विपदेति कृत्वा अया वाजमिति।

११. प्राकृतादग्निष्टोमात्। अथ नित्यमेवैकाहिकं तृतीयसवनं स्यादिति या स्थितिरिति श्रुतेः।

११.

१. अभिजितो ऽनन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण स्वरसामानो ऽवसरप्राप्ता उच्यन्ते। सप्तदशस्तोमा इति स्तोमातिदेशनार्थं। स्वरसामान इति नामधेयं शास्त्रसंव्यवहारार्थं। एवं स्वरसाम्नां (१०.९.११) ते छन्दोमेषु (५) स्वरसामस्वित्येवमादौ।

२. एवमेव श्रुतत्वात्।

३. स्वरसंज्ञानि पृष्ठान्येषामिति स्वरपृष्ठाः कौषीतकेर्भगवतो मतेन। स्वराणि ह्येव पृष्ठानि स्युरिति ह स्माह कौषीतकिरिति (१.३.८) श्रुतेः।

४. त्रयाणामपि[1] स्वरसाम्नां यथानिर्दिष्टे छन्दसूयन्तरे पवमानेषु गीयेते। न पृष्ठमाने[2]। तथापि योन्यनुशंसनं यथोपदिष्टं भवति। स्वमतोपदेशार्थं वचनम्।

५. अग्निष्टोमा इति पैङ्ग्यं ब्रह्मवर्चस्विनो[3] भवन्ति ये अग्निष्टोमानुपयन्तीति श्रुतेः।

६. उक्थ्याः स्युरिति ह स्माह कौषीतकिरित्येवमादि त्रियो विराजो ऽव्यायस्योपाप्त्या इति (२४.८) श्रुतत्वात्।

७. आ यज्ञैर्देव मर्त्य इति प्रथमस्य स्वरसाम्न आज्यमावद्रायन्तरं छन्दयो हि भानव इति द्वितीयस्य छन्दसाईतमग्न ओजिष्ठमा भरेति तृतीयस्यावद्रायन्तरमिति (२४.५) श्रुतेः।

८. यथोक्तानामाज्यानामेकैकस्योत्तमां चोत्तमां चेत्युत्तमाः परिहाप्य शंसनं सर्वत्र।

९. माधुच्छन्दसः प्रथमस्य स्वरसाम्नः प्रउगो गार्त्समदो द्वितीयस्यौष्णिह आत्रेयस्तृतीयस्येति (२४.५) श्रुतेः।

१०. क स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रमिति प्रथमस्य स्वरसाम्नो मरुत्वतीयं क्वेति कद्वत्कया शुभा सवयसः सनीळा इति द्वितीयस्य कयेति कद्वत् गायत्साम नभन्यं यथा वेरिति तृतीयस्य ता कर्माषतरास्मा इति कर्मेति कद्वदिति श्रुतेः (२४.५)।

११. एकस्यैव सामप्रगाथस्याहृत्यपेक्षं बहुवचनं। प्राकृतसामप्रगाथशंसनादनन्तरं वक्ष्यमाणकान् कद्वतः प्रगाथसंज्ञकान् प्रगाथान् शंसेत्॥

---

१ A त्रयाणामपि C सामपाना॰। २ D पृष्ठमाने। ३ A ॰वर्चसिनो।

१२. कं नव्यो अतसीनामिति कद्वान्प्रगाथ इति प्रथमे श्रुतत्वात्। तथा कदू न्वस्याकृतमिति कद्वान् प्रगाथ इति द्वितीये श्रुतत्वात्। तथा इमा उ त्वा पुरूवसो इति प्रगाथः पावकवर्णाः कवर्णा इति कद्वानिति तृतीये स्वरसाम्नि (२४.७) श्रुतत्वात्। कद्वत्प्रगाथादनन्तरं बृहतस्य योनिं शंसेत्।

१३. यस्ते साधिष्ठो ऽवस इत्येतत्सूक्तमुत्तमानुषं परिहाप्या-वाय्यं विश्ववारं त उपेति च प्रथमे स्वरसाम्नि शंसेत्।

१४. गायन्ति त्वा गायत्रिणो ऽपादित उदु नश्चित्रतम इति आनुष्टुभत्रैष्टुभे[1] द्वितीये स्वरसाम्नि।

१५. इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वी-रित्यानुष्टुभत्रैष्टुभे तृतीये स्वरसाम्नि निष्केवल्यसूक्ते भवतः।

१६. यो ऽयमुक्तो विधिरित्येष बृहद्रथन्तरपृष्ठानां स्वरसाम्नां भवति नोत्तरः।

१७. यज्जायथा अपूर्व्येत्येष स्तोत्रियः स्वरपृष्ठानां। स्वरपृष्ठाः कौषीतकेरिति च उक्ताः स्वरसामानस्तेषां त्रयाणामप्यविशेषेण।

१८. द्वे अनुष्टुभौ तृतीया बृहती।

१९. वाशब्दो विकल्पार्थः। पूर्वोक्तेन सह द्वितीयस्य स्वरसाम्नो मत्स्यपायि ते मह इति वा स्तोत्रियो भवति। एतामेव प्रथमां बृहतीं तृतीयां करोति। द्वितीयतृतीये अनुष्टुभौ शस्त्वा।

२०. मंहिष्ठ न इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ। वयं घ त्वा सुता-वन्त इति बृहती[2] तृतीयानुरूपस्य कार्या।

---

१ CD त्वानुष्टुभे। २ A om. बृहती।

२१. प्रत्यस्मा इत्येवमादिके द्वे अनुष्टुभौ ग्रस्मा तृतीयानुसृज्य ततो अस्मा अस्मा इदन्धस इति बृहतीं तृतीयां करोति। एष स्तोत्रियस्तृतीयस्य स्वरसाम्नो ऽनुरूपस्य वक्ष्यमाणो यज्ञायज्ञा इत्येवमादिना सह विकल्पो ऽर्थात्।

२२. इममिन्द्र सुतं पिबेति द्वे अनुष्टुभौ। क ईं वेद सुते सचेति बृहती तृतीयानुरूपस्य कार्या।

१२.

१. आदिबृहतीको मध्यबृहतीको ऽन्तबृहतीको वा यतो बृहतीकः स्तोत्रियस्ततो बृहतीक एवानुरूपो ऽपि कर्तव्यः।

२. धाय्यानन्तरं तिस्रष्वपि स्वरसामसु कद्वतो यथोक्तान् शंसेत्। ततो रथन्तरस्य योनिं प्रथमे बृहतो द्वितीये बृहद्रथन्तरयोस्तृतीये।

३. [1]अयययचोभयोपदेशस्तत्र पूर्वां रथन्तरस्य शंसेत् ततो बृहतः।

४. योन्यनुशंसनानन्तरं यमिन्द्र दधिषे त्वमिति तृचः प्रथमे स्वरसाम्नि। स्वरन्ति त्वा सुते नर इति तृचो द्वितीये स्वरसाम्नि। दाना मृगो न वारण इति तृच एव तृतीये स्वरसाम्नि। तथैव श्रुतत्वात्।

५. इन्द्र तुभ्यमित्येवमादीनां नवानामृचां प्रत्यहं तिस्रस्तिस्र आवपःशंसेत्। पूर्वाणि च सूक्तानि। तद्यथा। यस्ते साधिष्ठ इति

---

[1] C D insert अयमयानन्तरं तिस्रष्वपि स्वरसाम (!) कद्वतः।

प्रथमे। गायन्ति त्वा गायत्रिण इति द्वितीये। इन्द्रं विश्वा इति तृतीये।

६. इन्द्र तुभ्यमित्येवमादीनि तृचानि न वा शंसेत्। कथं कुर्यात्। तृचानन्तरमुभयानि सूक्तानि शंसेत्। तद्यथा। यस्ते साधिष्ठ इत्युत्तमां परिशाप्यावीत्यमिति च प्रथमे। गायन्ति त्वापादित उदु नस्त्विषतम इति द्वितीये। इन्द्रं विश्वाः सं च त्वे जग्मुरिति तृतीय इति।

७. अयमेव शंसनक्रमः स्वरयोनिषु बृहद्रथन्तरयोश्छन्दोगैः प्रापितयोः।

८. एकस्मिन्पक्षे प्रागानुष्टुभात् अपरस्मिन्पक्षे प्राक् तृचात् यदुक्तं तत्प्रगाथेन संशंसति। नान्तराकृयत इत्यर्थः।

९. प्रथमात् त्र्यहात्पार्ष्ठिकाद्यथासङ्ख्यं तृतीयसवनानि बृहद्रथन्तरपृष्ठानां स्वरसाम्नां भवन्ति।

१० स्वरपृष्ठानां[1] स्वरसाम्नां पृष्ठ्यस्य षडहस्य समूल्हस्य याः पूर्वस्य त्र्यहस्य वैश्वदेवानां प्रतिपदस्ताः प्रतिपदो भवन्ति।

११. स्वरयोनीनां च[2] स्वरसाम्नामेवं प्रतिपदः।

१२. यान्युत्तरस्य त्र्यहस्य तृतीयसवनानि तानि तृतीयसवनानि सामुत्तराणीति (२ ४.९) श्रुतेः।

१३. तुशब्दो मध्यमात्त्र्यहादित्यस्य विशेषणार्थः। तत्र यानि वैश्वदेवानि शस्त्राण्युक्तानि तेषामुत्तमानि सूक्तान्युद्धृत्य। स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रो ऽर्न्त्यां वैश्वदेवानां करोतीति

1 C D om. स्वरपृष्ठानां। 2 C D om. स्वरयोनीनां च।

(१०. ८. १७) यस्तूच उक्ताः चोदूत्य प्र वः पान्तं रघुमन्यवो ऽन्ध इति प्रथमे स्वरसाम्नि वैश्वदेवं करोति। तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथे- मथेति द्वितीये। कदित्था नॄः पात्रं देवयतामिति तृतीये। तथानि तत्र वैश्वदेवानि भवन्ति (२४. ९) इति प्रकृत्य श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

१४. वाग्रब्दो विकल्पार्थः। अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्य- मेति वा[1] वैश्वदेवं प्रथमे स्वरसाम्नि भवति।

१५. प्रथम एव स्वरसामनि। यस्मिन्कल्पे ऽग्निरिन्द्रो वरुण इति वैश्वदेवं तस्मिन्नेव कल्पे प्र ये शुम्भन्ते जनयो न सप्तय इति मारुतं भवति।

१६. देवान्हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति द्वितीये स्वरसाम्नि वैश्वदेवं भवति।

१७. उषासानक्ता बृहती सुपेशसेति तृतीये स्वरसामनि वैश्वदेवं भवति। तद्वै खलु प्रत्यक्षं वैश्वदेवान्येवावधीयेरन्नित्येव- मादि (२४. ९) प्रकृत्य कल्पान्तरं श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

१३.

१. स्वरसाम्नामनन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण विषुवान् वक्तव्यः। तदर्थ- मेकविंशस्तोममिदमहर्बृहत्पृष्ठं पक्षे[1] महादिवाकीर्त्यं वा। अग्नि- ष्टोमो विषुवानिति शास्त्रसंव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम्।

---

१ C D om. वा   १ C D ॰त्पृष्ठपक्षे।

२. नियमार्थमेतद्वचनं। पुरादित्यस्यास्तमयादेतद्दृहः संस्था-पयितेयुरिति (२५. १०) श्रुतेः।

३. अग्निष्टहनि उदित आदित्ये प्रातरनुवाकः कार्यः। अप्रातरनुवाकमेतदहर्दिवाकीर्त्यं भवति। अप्रातरनुवाकेन सपत्नी-संयाजेनैतेनाङ्गा पुरादित्यस्यास्तमयात्समीपेयुरिति (२५. १०) श्रुतेः।

४. महाराचे प्रातरनुवाको[१] भवति। तदु ह स्माह कौषी-तकिः प्रजापतिर्वै प्रातरनुवाको न तमस एव तद्यथायथमेव तमुपा-कुर्यादिति (२५. १०) श्रुतेः।

५. यस्मिन्पक्षे उदिते प्रातरनुवाकस्तस्मिन्पक्षे अग्निं मन्ये ऽपि पितरमग्निमापिमित्येका प्रतिपद्भवति।

६. अग्निष्टहनि प्रातरनुवाकस्य नियमत इमे सङ्ख्याविकल्पाः। शतं द्विशतं त्रिंशतिशतं वेति। अनुब्रूयादिति प्रत्येकमभिसंबध्यते। वाशब्दस्य।

७. वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं। उपस्य न इत्येतदाग्नेसूक्तं भवति।

८. सूर्यदेवत्यः पशुः सवनीयस्य पशोरुपालम्भ्यो न प्रधानः उपशब्दात्।

९. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति तिस्रो वपायाः पुरो-डाशस्य पशोः पुरोनुवाक्या भवन्ति। तिस्र उत्तरा याज्या अने-नैव क्रमेण। सौर्यस्येति वचनादेतरस्य सावनस्य।

१०. सौर्यस्य पशोरुपांशु प्रदानं भवति। तथा च श्रुतिः।

---

१ A महारात्रे OD॰च।

ते वा एते चत्वार एव पञ्च उपांशु भवन्ति। सौर्यः सावित्रः प्राजापत्यो वाग्देवत्य (२५.१०) इति।

११. समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदित्याज्यसूक्तं भवति।

१२. वक्ष्यमाणकः।

१३. प्रथमे वायव्यैन्द्रवायवे उत्तमं सारस्वतमिति मध्यमाच्छन्दोमात्। तथा चैव श्रुतिः। कुविदङ्ग नमसा ये वृधास इति वायव्यमत एवोत्तरं तृचमैन्द्रवायवमुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति।

१४. प्रथमाच्छन्दोमात्त्रीणि तृचानि भवन्ति। मैत्रावरुणमाश्विनमैन्द्रं। तथा चैव श्रुतं। उदां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकमिति मैत्रावरुणम्। आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम्। आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्नित्यैन्द्रमिति।

१५. आश्विने त्वयं विशेषः। क्रमप्राप्तां तृतीयामुत्सृज्य वि चेदुच्छन्त्यश्विना उषास इति भानुशब्दवती तृतीया कर्तव्या। तस्योर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेदिति भानुमती तृतीयेति (२५.२) श्रुतेः।

१६. प्र ब्रह्मैतु सदनादृतस्येति वैश्वदेवमिति (२५.२) श्रुतेः।

१७. वाशब्दो विकल्पार्थः। अग्निष्टुदन्यैकाहिकं[1] प्रातःसवनं भवति पूर्वोक्तं वा। तदाहुर्न चेष्टुभं प्रातःसवनं स्यान्मोहयति क्लृप्तच्छन्दसो यज्ञमुखमैकाहिकमेव स्यादिति (२५.३) श्रुतेः।

१८. तस्य[2] प्र वो देवायाग्नये त्वं हि क्षैतवद्यश इत्येते उभे तदाद्यमिति (२५.३) श्रुतेः। तच्छब्दादयमिष्टतरः पक्षः।

---

१ C adds वा। २ A om. तस्य।

१९. तस्मिन्कल्पे माधुच्छन्दसस्य प्रउगो भवति। माधुच्छन्दसे[1] वेति सारस्वतस्य विकल्पः। एवमेतत्पञ्चचत्वयुक्तं प्रातःसवनमुक्तम्।

२०. कया शुभा सवयसः सनीळा इति मरुत्वतीयम्। त्वं ह्येषं मह्या स्वर्विदमिति आगतमिति श्रुतेः। जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेत्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति श्रुतेः। ता वा उभय्यस्त्रिष्टुब्जगत्यः शस्यन्त इति (२५.३) च श्रुतत्वात्।

२१. आयन्त इव सूर्यमित्येष स्तोत्रियो भवति। वक्ष्यति। एकशतं निष्केवल्यमिति। तत्र तावदयमश्वयोनौ स्तुवति गीयमाने आयन्तीयः स्तोत्रियो भवति। न चेत्स्वयोनौ आयन्त इव सूर्यमिति सूर्यवान् स्तोत्रिय इति (२५.६) श्रुतेः।

२२. यद् द्याव इन्द्र ते शतमित्यनुरूप इति श्रुतेः।

२३. अश्वयोनौ स्तुवति[2] महादिवाकीर्त्यं वा वक्ष्यमाणकं पृष्ठं भवति[3]।

२४. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियो महादिवाकीर्त्यस्य पृष्ठस्य।

२५. चित्रं देवानामित्यस्य तृचस्य ये उत्तरे ऋचौ[4] तत्सूर्यस्येत्येवमादिके ते चानुरूपार्थत्वेन शस्येते।

२६. तत्सूर्या इन्द्रद्यौर्यमित्येषा तृतीयानुरूपस्य कर्तव्या।

२७. बण्महाँ असि सूर्येति स्तोत्रियः। उदु त्यद्दर्शतं वपुरित्यनुरूप इत्येतौ महादिवाकीर्त्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ वा भवतः।

---

१ C sec h. ० वौ।
२ C D श्रुवम्; sec h. वा इ०।
३ C D om. पृष्ठं भवति।
४ C D om. ऋचौ।

२८. विभ्राड् बृहत्पिबतु सोम्यं मध्विति स्तोत्रियस्तृचः। वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिव इत्यनुरूपः। एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ महादिवाकीर्त्यस्य पक्षे भवतः।

२९. विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षस इत्यनुरूपो वि सूर्यो मध्य इत्यनेन सह विकल्पते।

३०. अस्वयोनौ बृहति महादिवाकीर्त्यपक्षे बण्महाँ असि सूर्येति सामप्रगाथो भवति।

३१. सामप्रगाथः पूर्वेण सह विकल्पते।

३२. स्वयोनिपक्षे बृहतः स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वा सामप्रगाथं च बार्हतं ततो रथन्तरस्य योनिं शंसेत्। बृहत आतानं शस्त्वा रथन्तरस्य योनिं शंसतीति (२५.५) श्रुतेः।

३३. अस्वयोनिबृहत्पृष्ठपक्षे[1] सामप्रगाथादनन्तरमुभयोर्बृहद्रथन्तरयोर्योनी शंसेत्[2]। अथ बृहद्रथन्तरयोर्योनी शंसतीति श्रुतेः।

३४. महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं चेत् सामप्रगाथानन्तरं बृहद्रथन्तरयोर्द्वयोरपि साम्नोर्योनिं स्वीयांस्वीयां होता शंसेत् महादिवाकीर्त्यपृष्ठपक्षं प्रस्तुत्यापि। अथ बृहद्रथन्तरयोर्योनिं शंसतीति श्रुतेः। तस्य च महादिवाकीर्त्यस्य[3] त्रयः पक्षाः। तद्धैके त्रिष्टुप्सु कुर्वन्ति तथा बृहतीषु स्यादिति हैक आहुः तथा जगतीषु स्यादिति त्वेव स्थितमिति पक्षत्रयं (२५.४) श्रुतेः।

---

१ C D om. बृहत्पृ। २ C D om. the text from अथ to Sūtra 34 शंसतीति श्रुतेः. C in marg. महादिवाकीर्त्यं च। त्रिष्वस्वयोनौ बृहद्रथन्तरयोर्योनी ... श्रुतेः। ३ महादिवाकीर्त्यस्य om. C D.

१४.

१. अथैने द्वहद्रथन्तरे माध्यन्दिने पवमाने सामगाः कुर्युः ततो योन्यनुशंसनम्।

२. अयमप्युद्धृतवृहद्रथन्तरपक्षः। एवमेते षट् पक्षाः। अस्व-योनिपक्ष एकः। महादिवाकीर्त्यपक्षास्त्रयः। स्वयोनिपक्ष एकः। उद्धृतवृहद्रथन्तरपक्ष एकः। एते सूत्रकारेण सूचिताः। छन्दोग-वशात्तु बहवो ऽन्ये ऽपि संभाव्यन्ते। तदप्युक्तमेव[1] स्तोत्रिये छन्दो-गमित्यादि।

३. इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेदेत्युक्थमुखीया। त्रिषु कल्पेषु स्वयोनौ अस्वयोनौ उद्धृतवृहद्रथन्तरे च।

४. शं नो भव चक्षसा शं नो अह्नेति महादिवाकीर्त्यपक्षे द्वयमुक्थमुखीया।

५. द्यौर्न य इन्द्राभि भूम्यार्य इति त्रयोदशकं सूक्तं त्रैष्टुभं स्वयोनौ शंसति मति।

६. य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामित्यस्वयोनिपक्षे एकादशर्चं त्रैष्टुभं सूक्तम्।

७. य एक इद्धव्य इत्येतदेव सूक्तं भवति।

८. तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इत्येतत्सूक्तं त्रैष्टुभं पञ्चदशक-मुद्धृतवृहद्रथन्तरपक्षे शंसेत्।

९. त्रैष्टुभादनन्तरमभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमित्येतच्चागतं सूक्तं पञ्चदशर्चं शंसेत्।

---

१ C °वाक्यो°।

१०. ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परीत्येतस्य त्रयोदशर्चस्य नव शस्त्वा सर्वहरेर्वां प्र ते महे विदथे. शंसिषं हरी इत्येतस्य त्रयोदशर्चस्यैव पूर्वेण सह विकल्पितस्य नवैव शस्त्वा ततो निविदं शंसेत्।

११. आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीत्येकविंशतिमृचो निविद्धानानन्तरं शंसेत्।

१२. विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इत्येतस्य षड्चस्य सूक्तस्योत्तमां परिहाप्य पञ्च शस्त्वा ततः।

१३. विश्वजित इत्यस्य पञ्चर्चस्यानन्तरमाहूय दूरोहणं रोहति। शंसनप्रकारमेवंसंज्ञकं करोति। तस्य स्वरूपमाह।

१४. हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसदित्येतामृचं सप्त वाराञ्छंसेत् पच्छो ऽर्धर्चशस्त्रिपच्छो ऽनवानं त्रिपच्छो ऽर्धर्चशः पच्छ इति। अस्या दूरोहणसंज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था।

१५. विश्वजित इत्यस्य या उत्तमा शिष्टा[1] तां दूरोहणानन्तरं शंसेत्।

१६. एष स पूर्वैरेव तस्य चविष इति आगतं षष्ठचमिति (२५.७) श्रुतत्वात्।

१७. पतङ्गमक्तमसुरस्य माययेति तिस्र इति श्रुतेः।

१८. उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रिःशस्तया परिधानीययेत्यादि (२५.८) श्रुतेः।

१९. इति यदेतदुक्तं पूर्वोक्तया रचनया निष्केवल्यमेतत्पैङ्ग्यं मतमिति पैङ्गी संपदिति (२५.७) श्रुतेः। संपदुपेतं च श्रुत्युक्तम्।

---

१ CD शिष्टं।

२०. अथशब्दो विशेषार्थः। अविशेषो ऽपि विधीयते।

२१. स्तोत्रियप्रभृति सर्वेषु पक्षेषु पूर्वोक्तेन तुल्यमोक्थमुखीयायाः।

२२. य उद्धृतस्तद्द्व्यन्तरपक्षस्तस्मिन् स्वतुर्जनिवीयं चयोदश शंसेत्।

२३. स्वतुर्जनिवीयस्यैव एकादश शंसेत्। स्वयोनौ द्वस्वच।

२४. स्वतुर्जनिवीयस्य नव शंसेत्। अन्यत्र पूर्वोक्ताभ्याम्।

२५. सख्येन दृष्टं साम्यं। अभि त्वं मेषमित्येतदुद्धृत्येन्द्र याहि हरिभिरिति पञ्चदश शंसेत्।

२६. प्र ते महे विदथे स्वर्विना सूक्तं। स्वर्विर्वहः। तस्यैकादश[1] शस्त्वा निविदं दध्यात्।

२७. अभूरेको रयिपते रयीणामिति वैष्टुभं पञ्चर्चमेष प्र पूर्वीरित्येतस्य साम्यस्य स्थाने।

२८. त्यमू षु वाजिनं देवजूतमिति तार्क्ष्यः। पतङ्गमक्तमसुरस्य मायमेत्येतस्मात्पूर्वः शस्यः।

२९. एकाधिकं शतं निष्केवल्यं पैङ्ग्यमतेन कौषीतकिमतेन च श्रुतिरेव सूचीकृता।

३०. प्रथमादह्नः पार्ष्ठिकात्साविचं। युञ्जते मन उतेत्येतत्।

३१. द्वितीयात्पार्ष्ठिकाद्यावापृथिवीयं भवति। ते हि द्यावापृथिवी इत्येतत्।

---

१ A मन इत्येतस्य नवसूक्तानि॰।

२. षष्ठात्पार्ष्टिकादार्भवमारुते भवतः। किमु श्रेष्ठ इत्यार्भवं प्रयज्यव इति मारुतम्।

३. देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति वैश्वदेवं भवति।

४. तृतीयात्पार्ष्टिकाद्वैश्वानरीयं ग्राह्यं। वैश्वानराय धिषणामृतावृध इत्येतत्।

५. मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियः। मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इत्यनुरूपः।

६. वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युत इति जातवेदसीयं भवति।

७. गवामयनप्रयोगे विषुवतो ऽनन्तरमावृत्ताः स्वरसामानः कार्याः। यस्तृतीयः स प्रथमो यो द्वितीयः स मध्यमो यः प्रथमः स तृतीय इत्येवमावृत्ताः। अथ त्रीन् स्वरसाम्न आवृत्तानुपयन्तीति (२५. १०) श्रुतेः।

१५.

१. विश्वजित्संज्ञक एकाहः। सर्वस्तोमस्त्रिवृदादिभिस्त्रयस्त्रिंशान्तैः स्तोमैर्युक्तः। सर्वपृष्ठो रथन्तरादिभिः पृष्ठैः रैवतान्तैर्युक्तः। बृहत्पृष्ठो वा विकल्पेन। अग्निष्टोमः। चयोदशं वा एतं मासमाप्नुवन्ति यद्विश्वजितमुपयन्तीति प्रक्रम्य (२५. ११) श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

२. तमग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वैराजमाज्यमिति श्रुतेः।

३. त्वं हि क्षैतवद्यश इत्येतदाज्यं भवति। बृहत्पृष्ठस्य विश्व-

जितः। अग्निं नर इत्येतत्स्वसंयोगविहितं[1] परोक्षपृष्ठादिषु भवति। बृहद्रथन्तरपृष्ठस्य यदि बृहत्प्रत्यक्षं ततस्तं हि चैतवदित्येतदाज्यम्।

४. तच्च थारस्खतेन भवति। सूचारम्भात्।

५. चतुर्विंशादृक्षो मध्यन्दिनो भवति। मध्यन्दिनग्रहणेन निष्केवल्यमरुत्वतीये उच्येते।

६. वैराजस्य साम्नो यौ स्तोत्रियानुरूपौ सन्यूङ्खावुक्तौ तौ तथैव शस्त्वा सर्वपृष्ठे विश्वजिति नेतरस्मिन् तनूपृष्ठे ब्राह्मणाच्छंसिनो ऽपि स्तोत्रियत्वविशेषात्[2]। सन्यूङ्खवैराजयोर्निगतस्य वैराजस्य[3] न्यूङ्खो भवति। स्तोत्रिय एव न्यूङ्खस्योपदेशात्। तत्तत्स्थाने तु भवत्येव। न हि वैराजं तत्स्थानमन्न्यूङ्खनायेति (२५. ११) श्रुतेः। प्रगाथं चाग्निष्टोमपक्षे ऽपि नियमतः शंसेत्। तनूपृष्ठे ऽपि तथा रथन्तरस्य योनिं बृहतश्च।

७. अनुचरादारभ्य षष्ठात्यार्श्निकाद्वैयुम्निकात्सामूह्निकाद्वा तृतीयसवनं भवति।

८. कया देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवं भवति। साग्निकस्य विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्य। उभयपृष्ठे ऽपि बृहति प्रत्यक्षे। तृचस्तु न निवर्तते षष्ठाह्निकः[4]।

९. आ नो भद्रीयं वैश्वदेवमेकाहस्य विश्वजितः।

१०. सर्वपृष्ठे विश्वजिति यो विशेषः स उच्यते। पुरस्तान्मारुतस्य सूक्तस्य होता प्र वो महे मतय इत्येवमादिकमेवयामरुतं

---

१ A इत्येतत्तु च॰ C is not quite legible; but it seems to agree by alt. (चर्च) with A. २ A त्वाविशेषात्। ३ A om. वैराजस्य। ४ C (orig) D. षष्ठाह्नः।

शंसति। न तत्पृष्ठे ऽप्ययं धर्मो[१] विश्वजिति सर्वपृष्ठस्याविशेषत्वात्[२]। तनूपृष्ठपरोक्षपृष्ठे अच्छावाकस्य शिल्पत्वात्। विश्वजितीत्यतिरेको न[३] ऐकाहिकमाह्निकाहीनिकार्थत्वाद्विश्वजिद्ग्रहणस्य[४]। मारुतस्य सूक्तस्येति सूक्तग्रहणात् आहावोत्तरकालमेवयामरुतं। तथाग्निमारुते रौद्रीं शस्त्वा होतैवयामरुतं पङ्क्तिशंसं शंसतीति (२५. १३) श्रुतेः।

११. जगतीशंसं पच्छः शस्यमित्यर्थः। अतिजागतत्वान्न स्यात्। अन्यूङ्खमिति न्यूङ्खस्य प्रतिषेधान्नित्यो ऽस्य न न्यूङ्ख इत्येतत् ज्ञापयति।

१२. पङ्क्तिशंसं वा शंसेत्। सह न्यूङ्खेन।

१३. पङ्क्तिशंसमेव।

१४. त्वमग्ने यज्ञानां होतेति क्रमेण द्वौ तृचावग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ भवतः। द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये एकादशो ऽध्यायः समाप्तः।

शाङ्खायनसूत्रस्य सम्यं शिष्यहितेच्छया।
वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तीयो ऽकरोन्नवम्॥

---

१ C D om. धर्मो।
२ C D •रेकार्था।
३ C D om. न।
४ D om. स्य।

अथ द्वादशो ऽध्यायः ।

१.

१. श्रुतिक्रमेण येषामङ्गं शौचमुक्तं तेषामेव होत्रकाणां यद्वक्तव्यं तदुच्यते । तत्र होत्रकाणामित्ययमधिकारो यदित ऊर्ध्व-मनुक्रमिष्याम आ द्वादशाध्यायपरिसमाप्तेः तत्सामान्यमुच्यमानं होत्रकाणामेव भवतीति ।

२. अयमपरोऽधिकारः । आ माध्यन्दिनेषु विकार इत्यतः (१२. ६. १) । अतश्च स्तोमातिशंसः प्रातःसवन एव । तथा च श्रुतिः । स्तोमातिशंसं प्रातःसवनेषु शस्त्वेति कर्मवचनादेतावत्कर्म यदिहो-च्यते । तेन चोक्थमुखानि न भवन्ति ।

३. आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । मित्रं हुवे पूतदक्षं । अयं वां मित्रावरुणा । पुरूरुणा चिद्ध्यस्ति । प्रति वां सूर उदिते । प्र वो मित्राय गायत । यदद्य सूर उदिते प्र मित्रयोर्वरुणयोः । ता नः शक्तं पार्थिवस्येति स्तोत्रिया मैत्रावरुणस्य भवन्ति । ननु क्वैते भवन्तीति । उच्यते । दशरात्रे । कुत एतत् । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयमिति प्राकृतयोरुपदेशात् । तथा हि दशानामङ्गं दशैव स्तोत्रिया यथासङ्ख्येन भवन्ति[१] । तथा चोक्तं । वचनलक्षणो विकार इति । तेन प्रायणीयोदयनीययोः प्राकृतक्रिया ।

---

१ A ins. इति ।

४. आ याहि सुषुमा हि ते। इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत्। इन्द्रेण सं हि दृक्षसे। इन्द्रो दधीचो अस्थभिः। उत्तिष्ठन्नोजसा सह। भिन्धि विश्वा अप द्विषः। प्र सम्राजं चर्षणीनां। तमिन्द्रं वाजयामसि। महाँ इन्द्रो य ओजसा। युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमिति ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रिया दशरात्रे यथासंख्येन।

५. प्रातःसवने स्तोत्रिया अच्छावाकस्य दशानामह्नां। तमीळिष्व यो अर्चिषा ता हि शश्वन्त ईळत इत्येतयोर्विकल्पो दशमे ऽहनि॥

२.

१. द्विरात्रप्रभृतिषु द्वादशाहविकारेषु अद्वादशाहविकारेषु च। पृष्ठ्यस्य पञ्चमं चतुर्थमहः इत्येवमादिषु अहःसंघातेषु सत्त्रा-हीनादिषु अनुरूपाः श्वोभाविस्तुत्ये ऽहनि ये स्तोत्रियास्ते भवन्ति। यदि पुनः समानस्तोत्रियं श्वस्तनमहस्ततः[1] परस्मिन्नहनि ये स्तोत्रियास्ते ऽनुरूपाः कर्तव्याः। अपिशब्दात्परतरे ऽप्यहनि।

२. परे ऽहन्यसमानस्तोत्रिये।

३. नित्यानवस्कंभाविनो ये ऽस्येष्वपि स्तोत्रेषु न कृषन्ति[2] तानस्याऽऽन्कस्ताणां पर्यासा इत्येवमाचक्षते याज्ञिकाः। संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थं[3]। स्तोत्रियानुरूपौ च नित्यौ। छन्दोगानुविधानात्। ततः[4] स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नास्ति ह्रासः।

---

[1] C श्वस्तमादिषु ततः प०; over the line चहे (?) D वयादिषु स ततः।
[2] M ते भवन्ति। [3] M om. शास्त्र। [4] C D M om. ततः।

४. प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीष इत्येवमादिकस्तृचः पर्यासो मैत्रावरुणस्य भवति ।

५. यदा प्रति वां सूर उदिते इत्ययं तृचः स्तोत्रियत्वे वा विनियुक्तो ऽनुरूपत्वे वा तदा काव्येभिरदाभ्येत्ययं तृचः पर्यासो भवति ।

६. विद्यमाने अस्तनस्तोत्रिये काव्येभिरदाभ्येति वा पर्यासो भवति ।

७. उच्छेदभि श्रुतामघमित्ययं तृचः पर्यासो भवति ब्राह्मणाच्छंसिनः । यद्यपि विषुवति छन्दोगाः स्तोत्रियमेतं कुर्वन्ति तथाप्ययमेव पर्यासो भवति ।

८. इन्द्राग्नी अवसा गतमित्येष तृचो ऽच्छावाकस्य पर्यासः ।

९. अन्तरेणानुरूपं पर्यासं च वक्ष्यमाणं आवापस्थानं भवति । आवाप इति वक्ष्ये स्थानग्रहणं सर्वेण शस्त्रेण स्तोममतिशंसेत् ।

१० एकयर्चा द्वाभ्यां वा यथासंख्याविशिष्टं स्तोमं त्रिवृदादिकमतिशंसन्ति होत्रकाः । न स स्तोमो देवान् गच्छति यो नातिशस्यत इति श्रुतेः । [१] अदृष्टत्वान्मैत्रावरुणस्तोमातिरेकः वाचस्तोमे ऽप्येवमेव[२] ।

११. भूयसा शस्त्रेण त्रिवृति स्तोमातिशंसनं । ननु स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नित्यत्वादर्थसिद्धमेतत् । सत्यम् । त्रिवृतो ऽल्पतराः स्तोमास्त्रिवृद्विकाराः । कुतो ह्यन्यं स्तोममाहरिष्यन्तीति श्रुतिवचनात् । त्रिवृत्येवायं धर्मो नान्येषु त्रिवृद्विकारेषु सूत्रारम्भात् ।

---

१ A वाच इ० ।   २ C (orig.) D चादृष्टत्वाच C (sec. h.) adds इव M चादृष्टत्वादेवचसोम० ।

१२. वक्ष्यति विश्वजिति सर्वपृष्ठे महानाम्नीनां मैत्रावरुण इत्येवमादि। तस्मिन्विश्वजिति सर्वपृष्ठे भूयसा स्तोममतिशंसन्ति। तत्र प्रसक्तस्य विहितत्वात्सूत्रारम्भो नियमार्थः।

१३. एकया[1] स्तोमातिशंसनं होत्रकाणां दशमे ऽहनि। अन्यत्र निवृत्त्यर्थं द्वादशरात्रादयं नियमः।

१४. युवं दक्षं धृतव्रता। आ नो बर्हीँ रिशादसः। यं रक्षन्ति प्रचेतसः। कथा राधाम सखायः। ऋजुनीती नो वरुणः। मा कस्माद्भुतनाद्भ मित्रो नो अत्यंहतिं। महि वो महतामवः[2]। सोमस्य मित्रावरुणा। ते नः सन्तु युजः सदा। प्र यो वां मित्रावरुणा। महि त्रीणामवो ऽस्तु। एता एकपातिन्यः। सूक्तादिप्रदिष्टत्वात् सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकपातिनीग्रहणम्।

१५. काव्येभिरदाभ्येत्ययं तृचः। आ नो गन्तं रिशादसेत्ययं तृचः। एवमेतौ तृचौ।

१६. यथा नो मित्रावरुणा यज्ञा नो मित्रावरुणेत्येते वर्जयित्वा। सप्तचत्वारिंशन्मित्रावरुणदेवत्या गायत्र्यो दाशतयीषु सर्वास्वेव बह्वृचशाखासु। दाशतयीग्रहणं काव्ययोराजानेत्येवमादिनिवृत्त्यर्थं। सङ्ख्याग्रहणं सूत्रपाठक्रमार्थं। तेन स्तोमातिशंसने स्तोत्रियानुरूपान्यथाक्रमं प्रक्षिप्यैकपातिनीस्तत्सूक्तौ। तासां मैत्रावरुण इति तासां मध्ये याश्छन्दोरूपयुक्ता अक्षरो रूपसंपन्ना मैत्रावरुणस्ता आवपेत् मैत्रावरुणः स्वेषु शस्त्रेषु।

---

१ C (orig.) D एकयैवा।   २ M ०वो प्रथमः।

१७. दाशतयीष्विति वर्तते[1]। स्तोमातिशंसनाधिकार एव। सर्वास्वपि दाशतयीषु निपुणमन्विष्यमाणानि चतुश्चत्वारिंशदैन्द्राणि गायत्राणि। तेषां यथोपयोगं यथाछन्दो ऽनुरूपं स्तोमातिशंसनार्थमावापस्थाने शंसेत्। अत्र चाग्निस्वामिना तत्प्रख्यापनाय श्लोकाः कृतास्त उच्यन्ते।

सङ्ख्यामेषां प्रवक्ष्यामि वेदाम्नायक्रमेण तु[2]।
इन्द्रा याहीति तिस्रः स्युः सूक्ते च द्वे सुरूपेति ॥१॥
युञ्जन्तीति हयो श्रेयः सूक्तानि त्रीण्ययेन्द्रमित्।
सूक्तमा त्वा वहन्तु स्यादा व इन्द्रं त्रिपञ्चकम् ॥२॥
हप इन्द्रो दधीचः स्यादिन्द्रो अङ्ग महत्तृचः।
वार्त्रहत्याय दशकमिन्द्र त्वा त्रीणि सूक्तानि ॥३॥
इदं ह्यन्वोजसा तिस्रो धामावन्तस्तृतस्तु।
त्रीणि स्युर्नकिरिन्द्रेति तेभ्यः पञ्चकमुद्धरेत् ॥४॥
वामं वाममथैतद्वेत्कनीनकेव वक्रचम्।
अपोषा इति चोषस्ये द्वे निरुक्ते यतः प्रोक्ते ॥५॥
ख आनयत्परा त्रिंशत्[3] व इन्द्राय मादनम्।
इदं वसो सुतं सूक्तं द्वे अन्ये अत उद्धरेत् ॥६॥
एका च स्यादवः सोमा मर्हो इन्द्र इति सूक्तम्।
हवं विनान्यं यदिन्द्राहं म सम्राजं ततः सूक्तं ॥७॥

---

१ M om. दाशतयीष्विति वर्तते।
२ I am not able to account for all the readings in those partly obscure verses.		३ C D च आनयत्पर॰।

आ याहि सुषुमाभ्याभ्यां[1] प्र कृतान्यथ सूक्ते द्वे।
यतस्तस्त्वावतः पुरू उत्त्वा मन्दन्तु सूक्ते द्वे ॥८॥
अभि प्र गोपतिं इत्थ उत्तिष्ठन्नोजसा तिस्रः।
अतः पञ्च नवर्चानि।
अग्नानः पुरोळाशं स्यान्नस्त्वन्यं वला तु नः ॥९॥
आ प्र द्रवेत्यन्तिमैषां पुरुहूतं पुरुष्टुतम्।
द्वाविंशत्सूक्तसुहृत्या जनं त्वेव पञ्चकम् ॥१०॥
ईङ्खयन्तीर्भवेत्सूक्तं स्यात्त्वं त्यमिटतस्तथा।
आ यदिन्द्रस्य ददृहे न हि षस्तव नो मम ॥११॥
षष्ठ्यानामिन्द्रभेदाच्च ऋचौ त्याज्यौ मतौ मम।
इयन्तु ते चतुर्ऋचं सूक्तं गण्यतामिदम् ॥१२॥
यस्य ते स्वादु च इत्थमिति स्यात्कस्य चिन्मतिः।
तामघे अनु हि द्वे द्वे यत्प्रगाथोत्तरे ततः ॥१३॥
पान्तमित्युत्तरे तस्य गण्ये गायत्री चाद्ये द्वे।
गायत्रीवचने कार्ये प्रतिषिद्धो यतोऽभ्यासः ॥१४॥
तिस्रो मरुत्वतीयास्तु मरुत्वन्तं हवामहे।
न गण्या ऽमिश्रदेवत्या न वा चेमं नु मायिनं ॥१५॥
षष्ठादहेति मारुत्य ऐन्द्रमध्यात्तदुद्धृता।
क्रियन्ते रात्रिपर्याया इति स्याद्वचनं तु तत् ॥१६॥
[2]अन्नाध्वनिं त्यजेत्तस्मादितो आ याति मित्येका।

---

१ C D सुषुमीताभ्यां D प्राकृतान्याथसूक्ते द्वे M सुषुतैनाभ्यां प्राकृतान्याथाये।
२ D अन०।

इन्द्र सोमं पिबाथ स्वा पिबन्ना ब्राह्मणानि तु ॥१७॥
इन्द्र[1] विश्वानि गव्येषु त्रिश्वामित्रो अध प्रियम्।
दश श्रावास्त्वमिंद्रं वं नद्यंती[2] याथ चैव च ॥१८॥
वह जहृत्थ उदगिति चैका चैकपातिन्यः।
ततधान्य[3] इति चैषा[4] मरुत्वत्येकपातिनी ॥१९॥
तं त्वा मरुत्वती परीतीयमपि स्यात्पतिर्नु[5] तत्।
वात्याविशेषणमिदं तद्वानींद्रोवन्योच्यते ॥२०॥
यो यजातीति चोत्तमं तु तुविग्रीव न यस्य ते।
स्वादिष्ठमु ते तथा चाभिष्टये सदा ॥२१॥
देवा[6] एते च संत्याज्याः सूक्तानां चोदना यतः।
आगतेषु हि सूक्तेषु क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यतः ॥२२॥
गायत्रमध्ये यानुष्टुप्तस्यास्तामपि न त्यजेत्।
अर्थवादे यतस्त्वाह गायत्रीत्वमनुष्टुभः ॥२३॥
[7]इत्यामन्त्रायुष्यार्थप्रायाद्धोत्रकतुल्यनात्।
पर्यायेषु प्रयत्नान्तु या गवेषु तथा भवेत् ॥२४॥
अर्थवादाच्च तत् कुर्यात् गायत्र्या अपि संपदम्।
दशमे ऽहनि मुख्यार्थं तव चेत्यादिकापि सः ॥२५॥
[8]मध्यादोह्रियमाणायामेकमेव भवेत्सूक्तम्।
ज्ञापकं त्यं सु मेषं आगतं नवमं[9] विना ॥२६॥

---

१ C D इन्द्रं। २ A इन्द्र वं न द्यंति या°, C इन्द्रं वम् द्यंतीया°, D इन्द्र वं नद्यंतीपाच। ३ C D ततध्यान्य°। ४ C चैषां, C D °त्येकपा°। ५ A पतिर्च। ६ C D देव। ७ C D इत्यामंत्यामुष्यार्थप्रायोद्दोत्रक°। ८ C मध्यामोर्हिय°, D मध्यायोभिय°। ९ C (in marg.) °मीं।

उद्धृत्याभ्या ऋचः सर्वगायत्र्यो चैव मध्यमा[1]।
यथान्तरेषु शस्यन्तामिति चेत्तत्र युज्यते ॥२७॥
वशो हि विविधच्छन्दा[2] यत आरण्यके श्रुताः।
वाजेष्विन्द्र इव इत्येषा पर्याये यत उद्धृता ॥२८॥
आर्भवे शस्यते वापि वचनं कार्यवद्भवेत्।
सूक्तैकदेशाः कर्तव्याः संख्याने तत्प्रयोजनम् ॥२९॥
रैवतस्य तु तृचाः स्यार्थे अपेतो जन्य इत्यपि।
इन्द्रस्य नः शुनासीरीये तास्य दाशतयो[3] हि ॥३०॥
वाचःस्तोमे प्रयोक्तव्याः सर्वशब्दो यतस्तत्र।
द्वयोर्होत्रकयोर्यच्च प्रोक्तं दाशतयीष्विति ॥३१॥
छन्दोरूपान्विता आवापाः कर्तव्याः श्रुत्यनुग्रहात्।
विमुक्तान् तृचविंशत्या प्रयोज्यानां शतानि षट् ॥३२॥

१८. इहेन्द्राग्नी तोशेत्येवमादिके षड्ढचे स्तोमातिशंसनाया-च्छावाकस्यावापे भवतः।

१९. यत्सोम आ सुते नर इत्येते द्वे भवतः।

२०. उप त्वकेषु वप्सत इत्येका भवति। एकेति नियमार्थं। ततो यद्यपि च्छन्दोगा महाव्रत आ सुते सिञ्चत श्रियमिति स्तोत्रियं कुर्वन्ति तथाप्येकैवावापे प्रयोक्तव्या।

२१. जुषेथां यज्ञमिष्टय इति सप्तावापिक्यः।

२२. षट्चत्वारिंशत्सर्वास्वपि दाशतयीष्वैन्द्राग्न्यो गायत्र्यस्तासां यथास्तोमातिशंसं छन्दोरूपसंपन्ना आवपेदच्छावाकः। इन्द्रे अग्नेयं

१ C चैवमध्यमौ। २ CD विविध०। ३ A दाशतया।

वामस्य वामस्य ता ऊवे ता हि शश्वन्त इत्येताः सकृत्सकृदृच्याः सकृदुपदेशात्।

२३. [1]तस्य ता नः शक्रं पार्थिवस्य युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं ता हि शश्वन्त ईळते तमीळिष्व यो अर्चिषेति वा स्तोत्रिया इति (२५.१५) श्रुतेः। तनूपृष्ठे परोक्षपृष्ठे चैत एव।

२४. षष्ठस्याह्नः पार्ष्ठिकस्य स्तोत्रियास्ताननुरूपान् कृत्वा तत इतरेषां पञ्चानां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानां[2] ये स्तोत्रियास्तानावापे शंसन्ति। इतरे पञ्च तदुक्तमिति (२५.१५) श्रुतेः।

२५. आवृत्तांस्तृचेष्वावृत्तस्तोमेषु विश्वजित्येवावृत्तेषु स्तोत्रियेष्वित्यर्थः। तस्मात्स चतुरावृत्त्युदयो भवतीति श्रुतेः।

२६. एकाहभूतस्य[3] विश्वजित आवृत्तस्तोमेष्वपि ऊर्ध्वानेव शंसेत्।

२७. त्रिकैः पर्यासैः परिदधति। एवमेव श्रुतेः।

३.

१. माध्यन्दिन इति माध्यन्दिनानि सवनानि चतुर्विंशतेरेवाह्नां वक्ष्यमाणानि तेषु विकारोऽत उच्यते। विकारवचनादनुक्तं प्राकृतम्।

२. शस्त्राणां यान्यन्त्यानि सूक्तानि तानि पर्याससंज्ञानि भवन्ति। उत्तरयोरित्यप्राकृतस्यापि तृतीयसवनस्य ग्रहणं यथा स्यादिति।

---

[1] A शोचकाचामित्यनुवर्तते तस्य। [2] C D पञ्चानां। [3] D M om. C in marg.

३. ऐन्द्रे सूक्ते होत्रकाणां माध्यन्दिने सवने भवत इत्यर्थः। प्राकृतानां निवृत्त्यर्थं वचनम्।

४. उक्थानि तृतीयसवनेषु होत्रकाणां शस्त्राणि। तानि चतुः-सूक्तानि भवन्ति। प्राकृतानि च निवर्तन्ते सूक्तानि। चतुःसूक्तान्ये-वेत्यारम्भसामर्थ्यात्।

५. अप प्राच इन्द्र विश्वाँ अमित्रानिति सौकीर्तौ मैत्रावरुण इति (२८. ४) श्रुतेः।

६. शंसा महामिन्द्रं यस्मिन् विश्वा इति सूक्तं। यस्त इन्द्रो * जुजुषे यच्च वष्टीति सूक्तं। विश्वामित्रस्य च वामदेवस्य च मैत्रावरुणः शंसतीति श्रुतेः।

७. युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज इति सूक्तं। कथा महामवृधत् कस्य होतुरिति सूक्तं। विश्वामित्रवामदेवौ पूर्ववत्।

८. प्र वो महे मन्दिष्टधे भरध्वं यजामह इन्द्रमिति द्वचौ। वच्यति। मध्यमे अहे द्वचाद्विश्वपानीत्याचचत इति १४। तत्र इमौ त्रिष्टुद्द्वचौ। विराजस्य वै मध्यस्य चतुर्थे ऽहनिति श्रुतेः। सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति सूक्तम्। आ न इन्द्रो दूरादा न आसादिति च सूक्तम्। एतच्चतुर्थे ऽहनि सूक्त-द्वयम्।

९. मो अस्मा उपस्तुतिम्। उभे यदिन्द्र रोदसी। इत्येतौ त्रिष्टुद्द्वचौ। पङ्क्तयस्य महापङ्क्तयस्य पञ्चमे ऽहनिति श्रुतेः।

* १०. गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमिति सूक्तं। का सुष्टुतिः शवसः सूनुमिन्द्रमिति सूक्तम्। एते पञ्चमे ऽहनि भवतः।

११. इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नतेति शिल्पतृचमतिच्छन्दसः षष्ठे ऽहनिति (२८.५) श्रुतेः।

१२. आ नः स्तुत इत्येवमादिकं सूक्तम्। आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति सूक्तं षष्ठे ऽहनि।

१३. तदिति सर्वनाम्ना अनन्तरस्य नियमः। तेन आ सत्यो यात्वित्यहीनसूक्तं भवति। अहीनसूक्तमिति च शास्त्रसंव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम्।

१४. दशरात्रस्य मध्यमे त्र्यहे चतुर्थपंचमषष्ठेष्वहस्सु होत्रकाणां यानि तृचानि तानि शिल्पानीत्याचक्षते याज्ञिकाः। आख्यातवचनं संज्ञार्थम्। अथैतानि शिल्पानि मध्यमे त्र्यहे शस्यन्ते। तथा तानि वै तृचानि भवन्तीति (२८.५) श्रुतेः।

१५. प्रदेशो ऽतिदेशः। [1]अन्यत्रोपदिष्टस्यान्यत्र वचनं। तस्मिन्प्रदेशे सति यदन्यत्स्तोत्रियानुरूपाभ्यां तृचेभ्यश्च तद्भवतीति विधात्। शस्त्रप्रदेशो ऽनन्तरमेवोदाहरणमस्य।

१६. प्रथमद्वितीययोरह्नोर्यच्छस्त्रं होत्रकाणां तदेकीकृतं प्रथमे छन्दोमे भवति। यदन्यत् स्तोत्रियानुरूपाभ्यां तृचेभ्यश्चेति पञ्चपञ्च सूक्तानि मैत्रावरुणः शंसति सर्वेषु छन्दोमेष्विति श्रुतेः।

१७. सर्वेषामिति वर्तते। तृतीयपञ्चमयोरह्नोः[2] सर्वेषां होत्रकाणामात्मीयमात्मीयं शस्त्रं स्तोत्रियानुरूपतृचवर्जितं तन्मध्यमे यथास्थं भवति।

---

१ C D अन्यत्रोपदेशस्या॰। २ From सर्वेषाम् to अह्नोः om. in A.

१८. सर्वेषां होत्रकाणां[1] चतुर्थषष्ठयोरह्नोः शस्त्रं तदुत्तमे छन्दोमे यथास्वं[2] भवति ।

१९. त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षा इत्येतत्सूक्तं मैत्रावरुणस्याहीनसूक्तस्थाने भवति । यत्र यस्मिन्नहनि होताहीनसूक्तं शंसेत् । तद्यथा । नवमे ऽहनि विषुवन्महाव्रतयोश्च । यद्यपि च चतुर्विंशे ऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रतीये ऽहन्निति श्रुतेस्तथाप्यविरोधः अहीनसूक्तानि शस्त्रैकाहिकानि शंसन्तीति श्रुतेः ।

२०. त्वेह यत्पितरश्चिन्न इन्द्रेत्येता एकविंशतिर्द्वैचम्छन्दोमेषु त्रिष्वपि पुरस्तात्पर्यासस्य मैत्रावरुणः शंसेत् ।

२१. मा चिदन्यद्वि शंसतेति स्तोत्रियः प्रगाथः । मा भेम मा श्रमिष्मेत्यनुरूपः प्रगाथः । एतौ दशमे ऽहन्यस्य मैत्रावरुणस्य भवतः । अस्येति वचनात् स्तयोनौ रथन्तरक्रियायां वामदेव्यमेवास्य भवति ।

२२. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिति चास्य मैत्रावरुणस्य द्विपदा भवति ।

४.

१. उक्तं दशानामह्नां मैत्रावरुणस्य माध्यन्दिनमनन्तरं ब्राह्मणाच्छंसिन उच्यते । कं नव्यो अतसीनामित्ययं प्रगाथो ब्राह्मणाच्छंसिनो माध्यन्दिनेष्वनुरूपादनन्तरो नान्यस्थानेन न द्विच्छन्दो-

---

1 M om. सर्वेषां होत्रकाणां । 2 A C D om. छन्दोमे, M om. यथास्वं ।

मेषु । कद्वानिति तस्य संज्ञा । ऐकाहिकस्य स्थाने इत्यैकाहिक-निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

२. ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीत्युक्थमुखीया भवति । चशब्दा-दनन्तरमेव । तत इयमपि तद्विशिष्यते । छन्दोमेषु यदार्षेये सूक्ते तदार्षेये उक्थमुखीये इतरयोरिति (२८.४) श्रुतेः । तृतीयमेव युक्ता वचनाच्च ।

३. उद् ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येत्यहरहः पर्यास एव भवति । छन्दो-मेषु तद्विशिष्यते । सदैवास्य पर्यासत्वे[1] विनियोगत्वात् ।

४. वयं घ त्वा सुतावन्तः क ईं वेद सुते सचेति स्तोत्रियानु-रूपौ तृतीये ऽहनि भवतः ।

५. पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमद्वितीययोश्छन्दोमयोः ।

६. तुशब्दो विशेषार्थः । सो ऽयं विशेषः । मध्यमे छन्दोमे पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः ।

७. यदिन्द्र प्रागपागुदगिति वा स्तोत्रियः प्रगाथः । औपरिष्टो[2] ऽनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ मध्यमे छन्दोमे भवतः[3] । स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति स्तोत्रियानुरूपग्रहणमविपर्यासार्थम्[4] ।

८. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येता एकादश शंसेत् तृतीये पार्ष्ठिके ऽहनि[5] । तृतीयवचनादयं[6] विधिर्मध्यमे छन्दोमे न भवति । पूर्व एव तु भवति ।

---

१ C (orig.) D पर्यासे, A ०योगात् । २ A ऊपरि० M ऽपरिष्टा० D om. ३ C om. मध्यमे छन्दोमे भवतः D om. the whole passage. ४ C विपर्यसार्थं, M विपर्यस्तार्थम् । ५ C D om. पार्ष्ठिके ऽहनि । ६ C D तृतीयवचनात्,

९. विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरमिति चतुर्थेऽहनि स्तोत्रियः कार्यः।

१०. तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं मत्स्यपायि ते महः अस्माअस्मा इदन्धस इति संहार्यो ऽनुरूपः।

११. कदा वसो स्तोत्रं हर्यत आ यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः। एतौ त्रिष्टुप्तृचौ भवतः।

१२. य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामित्येतत्सूक्तं चतुर्थेऽहनि।

१३. इन्द्रो मदाय वावृधे मदेमदे हि नो ददिरित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ पञ्चमेऽहनि भवतः।

१४. आ याहि कृणवाम ते। यो न इन्द्राभितो जन इत्येतौ त्रिष्टुप्तृचौ पञ्चमेऽहनि भवतः।

१५. चर्षणिग्मश्शृङ्गो वृषभो न भीम इत्येतत् स्तोत्रियादारभ्य पञ्चमेऽहनि भवति।

१६. सुरूपकृत्नुमूतय इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ षष्ठेऽहनि भवतः।

१७. त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धन इत्येतत् त्रिष्टुप्तृचं षष्ठेऽहनि भवति।

१८. अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति सूक्तमित्येतत् सुरूपकृत्नुमूतय इत्यत आरभ्य षष्ठेऽहनि भवति।

१९. तदेतदस्मा इदु प्र तवस इत्युक्तम्।

२०. आयन्त इव सूर्यं प्रगाथ्वित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथा उत्तमे छन्दोमे। तत्प्रथमयोरह्नोः प्रस्थं[1] तत्र समानम्।

१ A प्रस्थमित्यादि।

२१. त्वं महाँ इन्द्र यो ह शुष्मैरित्येतत्सूक्तमहीनसूक्तस्य[1] स्थाने शस्यते।

२२. इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मह्नेत्येतत् सूक्तं त्रिष्वपि छन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति।

२३. उदु त्ये मधुमत्तमाः उदिन्न्वस्य रिच्यत इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ द्वयमे ऽहनि क्रियेते।

२४. त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्ययं वा स्तोत्रियो द्वयमे ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति।

२५. उत्तमा च त्रिकद्रुकीयस्य। तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं। विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरमित्येष संस्तार्यो ऽनुरूपः।

२६. रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणमित्येषा। द्विपदापक्षणाश्चोन्यनुशंसनयोग्यत्वे ऽपि नापरा प्रक्षेप्तव्या।

५.

१. कदू न्वस्याकृतमित्ययं कदाग्प्रगाथो ऽच्छावाकस्यानुरूपादनन्तरो भवति। अच्छावाकाधिकारो ऽन्तरेण प्रायणीयोदयनीयाविति यावत्।

२. उदु नो लोकमनु नेषि विद्वानित्युक्थमुखीया भवति।

३. अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यहरहः पर्यासः।

४. त्वामिद्धि ह्वो नरो वयमेनमिदा ह्य इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ भवतः।

---

१ M °रित्येतस्यात्। च°।

५. अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मा इति सूक्तं द्वितीये ऽहन्येतच्छस्त्रम्।

६. तरणिरित्सिषासतीति स्तोत्रियः। तरोभिर्वो विदद्वसुमित्यनुरूपः।

७. य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा इत्येतत्सूक्तं यथोक्तेन शस्त्रेण सह तृतीये ऽहनि भवति।

८. यो राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः। नकिष्टं कर्मणा नशदित्यनुरूपः।

९. सचायोरिन्द्रश्चर्कृष इति तृचः। इन्द्र सोममिमं पिबेति तृचः। एतौ शिल्पतृचौ।

१०. सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वीरित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि पूर्वोक्तेन स्तोत्रियादिना सह भवति।

११. स्वादोरित्था विषूवत इति स्तोत्रियः। इत्था हि सोम इन्मद इत्यनुरूपः।

१२. यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति तृचः। अव यच्चं शतक्रतविति तृचः। एतौ शिल्पतृचौ।

१३. कदा भुवन्रथक्षयाणि ब्रह्मेति पञ्चमे ऽहनि भवति।

१४. उभे यदिन्द्र रोदसी इत्येतौ आश्वलायनमतेन स्तोत्रियानुरूपौ भवतः। उभे यदिन्द्रेति स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूप इत्येवं गोक्तम्। कथं नाम छन्दोगानां स्तोत्रियसमान्यत्वे तथैव शस्त्रा शेषो ऽनुरूपः स्यादिति।

१५. विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरव इत्येतास्तिस्रः शिल्पम्।

१६. शासदह्निर्दुहितुर्नप्त्यं गादित्येतत्सूक्तं च शिल्पं षष्ठे ऽहनि भवति[1] ।

१७. शासदह्निरित्येतत् ।

१८. नकिष्टं कर्मणा नशदिति स्तोत्रियः । न त्वा इन्द्रको ग्रहय इत्यनुरूपः । एतौ प्रथमे छन्दोमे भवतः ।

१९. उभयं शृणवच्चन इति स्तोत्रियानुरूपौ मध्यमे छन्दोमे भवतः ।

२०. यत इन्द्र भयामहे इति स्तोत्रियानुरूपौ उत्तमे छन्दोमे भवतः ।

२१. त्रिष्वपि छन्दोमेषु यथोक्ताः ।

२२. इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इत्येतत्सूक्तं त्रिष्वपि छन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति ।

२३. अया वाजं देवहितं सनेमेत्येषा द्विपदा दशमे ऽहनि भवति ।

२४. ऐकाहिकमाग्निष्टोमिकं भूय इद्वावृध इत्येतत् पूर्वं द्वयोरैकाहिकयोः । चशब्दाद्द्विपदाया अनन्तरं प्राक् पर्यासात् ।

६.

१. कुर्यादिति वाक्यशेषः । सर्वे चकाराः साहचर्यसमुच्चयार्थाः ।

२. अन्तरेणोक्थमुखीयां[2] प्रतिष्ठोचकं सूक्ते च प्रक्षेपः पर्यासस्यावापस्य स्थानम् ।

---

१ A सूक्तं शिल्पं च । २ C D M om.

३. होत्रकाधिकारो[1] ऽनुवर्तते। पृष्ठ्याद्धोत्रकविहितात् सूक्तानि माध्यन्दिने सवने ऽभिप्लवे ऽतिदिश्यन्ते। अभिप्लवः षडहः पृष्ठ्य-विकार इत्येतत्तु होतुरुक्तं। तेनेह न सिध्यति। यदन्यत् स्तोत्रि-यानुरूपाभ्यां तृचेभ्यश्च तत्प्रदेशे प्रतीयेतेति परिभाषणमिहापि समानं। सूक्तग्रहणात् प्रातःसवने पार्ष्ठिकाणां स्तोत्रियानुरूपाणां सिद्धिश्छान्दोग्ये ऽप्येवमेव।

४. यान्यहीनसूक्तानि संज्ञाविशिष्टानि षष्ठे ऽभिहितानि तेषां स्थाने द्वितीयादह्नः सूक्तानि भवन्ति।

५. शंसा महाँ यस्य इन्द्र इति द्वयोर्यदुत्तरं तन्मैत्रावरुणस्या-हीनसूक्तस्थाने भवति।

६. प्रथमात्र्यहात्पार्ष्ठिकात् स्वरसामसु होत्रकाणां शस्त्रं भवति।

७. चतुर्विंशादिषु षष्ठात्[2] शस्त्रं भवति पूर्वसूत्रयोरपादानं प्रथममधिकरणमुत्तरम्। इह तु तद्विपरीतं क्रियते कार्यार्थं तच्चे-तत्कार्थं। प्रातःसवने न षष्ठात् स्तोत्रियाः।

८. इत उत्तरं यदुच्यते तद्विश्वजिति सर्वपृष्ठे भवति। परोक्ष-पृष्ठे ऽपि वक्ष्यमाणं भवत्येवोद्धृत्य वालखिल्या इति लिङ्गवदुप-देशात्। उपांशुपृष्ठानि प्रयुज्यन्ते। तत्राप्येतद्भवति।

९. शंसतीति वाक्यशेषः।

१०. ब्राह्मणाच्छंसी वैरूपस्य स्तोत्रियानुरूपौ कद्वतं च प्रगाथं शंसति।

---

१ C D होत्राधिकारो।

२ C D षष्ठं instead of षष्ठात् श॰, M षष्ठाच्छ॰।

११. रैवतीसंज्ञिकानां यौ स्तोत्रियानुरूपौ तावच्छावाकः कद्वन्तं च शंसति।

१२. वालखिल्या अभि प्र वः सुराधसमित्यारभ्य षट् सूक्तानि इन्द्र नेदीय एदिहीतीन्द्रनिहवं प्रगाथं[१] परिहाप्या नो विश्वे सजोषस इति च प्रगाथं परिहाप्य शेषा अविहृता मैत्रावरुणः शंसति। इह विहारप्रतिषेधादन्यत्र विहृतानामेव शंसनम्।

१३. वृषाकपिं वि हि सोतोरसृक्षतेत्येतदृते कुन्तापेनेत्यर्थः[२]। ऋते कुन्तापमिति च ब्रुवन् वृषाकपेः सर्वत्र कुन्तापसाहचर्यं दर्शयति ततो यत्र वृषाकपेरुद्धारस्तत्र कुन्तापस्यापि भवति। अन्यूङ्ख-मिति च ब्रुवन् वृषाकपेर्नित्यं न्यूङ्खं दर्शयति। एवंलक्षणं ब्राह्मणाच्छंसी शंसति।

१४. द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्य इति विष्णुन्यङ्गाख्यमच्छावाक एवयामरुतः स्थाने शंसति।

१५. अभूरेको रयिपते रयीणामिति सामसूक्ताख्यं मैत्रावरुणस्य भवति।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनः सामसूक्ताख्यं शस्त्रं भवति।

१७. प्र घा न्वस्य महतो महानीति सामसूक्ताख्यमच्छावाकस्य शस्त्रं भवति।

---

१ C D M om. प्रगाथं।

२ A ०त्येतत् ऋते कुन्ताप विना इदं जना इत्यनेनेत्यर्थः। ऋते०

१८. [1]सामसूक्तादनन्तरमहीनसूक्तानां शंसनं कृत्वा ततो होत्रका ऐकाहिकीभिर्ऋग्भिः परिदधति। या एकाहे परिधानीयास्ताभिः परिधानं कुर्वन्तीत्यर्थः।

१९. एकाहभूतस्य विश्वजितः सर्वपृष्ठस्यैकाहिकाम्पर्यासान् सकलानेवोर्ध्वमहीनसूक्तेभ्यः शंसेयुः।

७.

१. विश्वजिदधिकारो ऽनुवर्तते। विश्वजित्युक्थेषु क्रियमाणेषु माध्यन्दिने सवने वालखिल्या वृषाकपिं विष्णुन्यङ्गमित्येतदुद्धृत्य यथोक्तान्परिशेषान्माध्यन्दिने सवने होत्रकाः शंसन्ति।

२. विश्वजिति[2] षष्ठादह्न उक्थानि भवन्ति।

३. प्रदेशान्तरार्था अपि परिभाषेयं। तदर्थो ऽथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। यदिशब्दो ऽपि तृतीयसवनातिदेश एवेत्येतत् ज्ञापयितुं नाह्नः पृष्ठ्याहान्यनुपूर्वमित्यादौ (१४. ६८.२)। षष्ठाह्निकं तृतीयसवनं असर्वपृष्ठे ऽहनि अन्यस्मिन्नहनि प्रदिष्टं। तद्यथा वाजपेये पुरुषमेधे गर्गत्रिरात्रे पञ्चरात्रादिषु द्वितीयादह्न उक्थानि भवन्ति।

४. परोक्षपृष्ठे विश्वजिति प्रतिशिल्पानि वक्ष्यमाणानि क्रियन्ते।

५. शंसतीति मैत्रावरुणस्य प्रतिशिल्पक्रियोच्यते[3]। उद्धृत्य वालखिल्याः पिबा सुतस्य रसिन इत्यैन्द्रान् प्रगाथाञ्छंसति। यावत्य

---

१ M सामसूक्तशंसनाद॰। २ C D विश्वजिदिति। ३ C D ॰शिल्पं।

षड्रियन्ते प्रगाथर्चो ऽपि तावत्यः प्रतिशिल्पवचनात्। ततो माध्यन्दिने सवने षड्विंशतिं प्रगाथाञ्छंसति। तृतीयसवने चयस्त्रिंशतृचाम्[1] तत्परिमाणत्वात्। पिबा सुतस्य रसिन इति पञ्च। यदिन्द्र प्रागपागुदगिति सप्त। वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणेत्येकः। उभयं शृणवच्चन इति नव। नरो भिर्वः सप्त। यो राजा चर्षणीनामिति चयः[1]। विश्वेत्ता विष्णुरित्येकः। बार्हताः प्रगाथाः प्रतिशिल्पत्वात्।

६. वृषाकपिं सकुन्तापमुद्धृत्य वृषाकपिसंमिता एव न्यूङ्खवर्जिता इन्द्रो मदायेत्येवमाद्याः पङ्क्तीरैन्द्रीः शंसति[2]। इन्द्रो मदायेति चतुर्दश स्वादोरित्यनि तिस्रः अस्माकमिन्द्रेहि न इत्येका अस्मा इत्काव्यं वच इत्येका प्रो अस्मा उपस्तुतिमिति षट् उज्जातमिन्द्र ते शव इति तिस्रः आ तू सुशिप्र दंपते कन्या वारवायतीति द्वे नकिर्देवा मिनीमसीति च नूनं तं नव्यमिति च। उत्तमा या पङ्क्तिरिति व्यपदेशात्।

७. अच्छावाकस्तु प्रतिशिल्पक्रियायां विष्णुन्यङ्कमेव शंसति।

८. इति यदुक्तमेतत्परोक्षपृष्ठे भवति।

८.

१. अथानन्तरं विश्वजिच्छिल्पे यो विधिः स उच्यते।

२. ऐकाहिकाग्प्रगाथाञ्छस्त्वा ततो ऽनन्तरं मैत्रावरुणो वालखिल्याः शंसति। ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं। अच्छावाको

---

[1] C चयच॰। [2] C (orig.) D तिस्रः।

[3] C (orig.) D om. the text from वृषाकपिं to शंसति।

विष्णुन्यङ्गमिति। होता नाभानेदिष्टं। ऐकाहिकवचनमग्निष्टोमधर्मे विश्वजितो ऽधिकारार्थं। यद्यपि श्रुतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथा वालखिल्याः शंसतीत्युक्तं तथापि पूर्वकालमात्रं तद्विश्वजित्प्रकारादूर्ध्वं प्रगाथेभ्यः शिल्पविधानं। अहर्गणे चोर्ध्वमुक्थमुखीयायाः परिभाषितत्वात्। हत्वाथा वालखिल्यादीन् शंसेत्।

३. हवपचे वालखिल्यानां चतुर्थत्वं भवति।

४. प्रत्येकं सामसूक्तादीनां त्रयस्त्रयस्तृचास्तदर्या वीप्सा। होत्रका विश्वजिति सामसूक्तादीनां[१] त्रींस्त्रींस्तृचान् शंसन्ति। होत्रकाधिकारे पुनर्होत्रकग्रहणं होतुर्नाभानेदिष्टार्थम्[२]।

५. य एव विश्वजिति त्रींस्त्रींस्तृचान् होत्रकाः शंसन्ति सामसूक्तानां यथायथं हवशंसनेन त्रयस्तृचा एवमहीनसूक्तानां पर्यासानामित्येष विकारो नियमतः। उत्तरस्तु विकल्पेन। विश्वजिच्छिल्पग्रहणं होतुरपि यथा स्यात्।

६. येषु निविद्धीयते तान्निविद्धानीयांस्तृचान् होता शंसेत्। आ यद्दुवस्याद् दुवसे न कारुरिति[३] अनुत्तमा ते मघवन् नकिर्न्नित्येका कयाशुभीया एवं हवः क्रियते। अनुत्तमा न इति परिधानीयोत्तराः पूर्वाः प्रस्ता यत्रास्मिन् धीयते निविदित्यविशेषेणोक्तत्वात्।

७. युवोर्यदि सख्यायास्मे इति नाभानेदिष्टस्य वसूत्रचोदितः सो ऽयमेव कर्तव्यो निविद्धानीय इति।

---

१ A साम॰ C सम॰। २ A ॰दिष्टस्यार्थम्। ३ C D ins. है।

८. ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतत्सूक्तं नियमतो न कृत्स्नः। युवोर्यदीत्येकां[1] शस्त्वा तत एतत्सूक्तं ततः परिशिष्टं शंसति।

९. स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इत्येतत्तृचं[2] सामूळ्हके वैयूळ्हके वा तृतीयसवने निविद्धानीयं कर्तव्यम्। तृचवचनं विकल्पबाधनार्थं क्रियते।

१०. प्र वो महे इत्येवयामरुतस्तृचं शंसेत्। चकारो मारुतान्तरेण सह[3] समुच्चयार्थः।

११. प्रातःसवने यदुक्तं विश्वजित इतरेषां पञ्चानां स्तोत्रियाद्यंशम्भि तस्यापवादः। यथास्तोमं छन्दोगवशेन होतुर्होत्रकाणां च प्रातःसवनं भवति। पश्चात्प्रातःसवनस्य वचनं विकल्पनिवृत्त्यर्थम्।

९.

१. होत्रकाधिकारोऽनुवर्तते। तत आग्न्याधेयिकं तृचकॢप्तमिह न भवति। निवृद्ध्यराचस्य विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः। तृचकॢप्तं शस्त्रं भवति वक्ष्यमाणेन विधिना।

२. निविद्धानवचनसामर्थ्यादीे परिशिष्टसूक्ते[4] होता होत्रकाश्च आज्यानामाद्यांस्तृचान् शंसेयुः।

३. निविद्धानानां सूक्तानामुत्तमांस्तृचान् होता शंसेत्।

४. यानीतराणि निविद्धानव्यतिरेकेण सूक्तानि तेषामेकैकां शंसेयुः त्रिपदतृचानां च।

---

१ M युवोर्यदीति त्र्यचमेकां ; om. तत एतत्सूक्तं। २ M inserts नियमतः। ३ C D om. सह। ४ A C D परिश०।

५. षष्ठस्याह्नः समानं विश्वजिच्छिल्पेन शस्त्रं शिल्पानाम्। षष्ठग्रहणादन्यत्रापि षष्ठे ऽहन्यग्निष्टोमसंस्थे शिल्पानामेव भावार्थे[1] आरम्भः। सर्पसत्रे दशरात्रे चाहीने अदशरात्रे ऽपि षष्ठे तुल्यत्वात्पृष्ठशिल्पावियोगो न्याय्यः[2]।

६. समानमेव विश्वजिच्छिल्पेन होत्रकाणामारम्भः[3]।

७. समानं विश्वजिच्छिल्पेन।

८. यदि पूर्वकारिणो गवामयने ब्राह्मणाच्छंसिने तदीयाय शस्त्राय प्राग्विषुवत ऐन्द्रेषु प्रगाथेषु अभीवर्ताख्यमन्वायातयेयुस्ततो ब्राह्मणाच्छंसिनो यो विशेषः स उच्यते। यस्मिन् स्तुवते छन्दोगाः स एव स्तोत्रियः कार्यः श्वःस्तोत्रियो ऽनुरूपः कार्यः[4]। न पृष्ठे[5] ऽन्वायातनं तत्र स्तोत्रियानुरूपाणां प्रत्यक्षशिष्टत्वात्। एकाहविंशतेरेवाह्नामन्वायातनम् तत्र चतुरुत्तरं शतं प्रगाथानामैन्द्रा[6] बार्हताः प्रगाथा दाशतयीष्विति छन्दोगानां।

त्वमङ्ग्कस्तत[7] मन्न युस्त्वामिद्धि हवामहे।
त्रयोदश च मो षु त्वा हतीयां लत उद्धरेत्॥
उदु त्यद्दर्शतं तेको द्वौ तु मा चिदिति स्तुतौ।
पिबा सुतस्येति दश यदिन्द्र प्रागपागथ॥
वास्तोष्पते ध्रुवेत्येको न हि ते शूर चापरः।
न भागे[8] द्वितीये तु तरोभिर्वो विदद्वसु॥

---

५. १. A सर्वभावार्थे। २ C D न्याय्यः। ३ A होत्रकाद्‌ C D होत्रकाद्‌ M होत्र०। ४ C D कार्येषु। ५ A पृष्ठेः C D पृष्ठे। ६ M प्रगाथानामैन्द्राणां विवृती। चतुः-शतमैन्द्रा०। ७ C D त्वमङ्ग प्र शंसिष इत्येकः। ८ C D भाग।

यो राजेति चयो ज्ञेया विश्वेभ्या विष्णुरित्येकः।
तं वो दस्मं तु पञ्च स्युरा नो विश्वास्विति चथः॥
त्वामिदा ह्यो ऽथ चत्वारः स्यादेको वयमहानिति।
सं मा तपन्ति[१] कवयो[१] विज्ञेयाः सप्तविंशतिः॥
वालखिल्ये प्रगाथा ये षड्विंशेन विवर्जिताः।
नकिः सुदास इत्येको द्वौ चापि वृहदिन्द्राय।
एवं[२] महत्वतीयेषु न हि ते विपरीतातः[३]॥
सूर्यदेवौ च विज्ञेयावुदु त्यं वयमद्या अस्मि।
सर्व एते ऽपि कर्तव्या नान्यथास्ति चतुःशतम्॥
अन्यशाखाश्रयाभावा छान्दोग्ये गणना भवेत्।
अथर्ववेदे त्वपरे ज्ञेयाः पञ्चदशाधिकाः॥

८. एतदपि परमतमेव। यदिवाशब्दात् 'कदाचिच्छन्दोगा गवामयने तत्प्रकृतिषु च संवत्सरसत्रेषु प्राग्विषुवतः षट्प्रगाथेनेयुः। द्वादशभिरेतव्यमिति[४] छन्दोगानां वचनम्। तस्मिन्पक्षे वक्ष्यमाणाः षट्प्रगाथा अन्ये संप्रयोक्तव्याः[६]।

१०. यदि गवामयन इत्यस्मिन्नपि कल्पे तृतीये ऽहनि दृहत्यो भवन्ति। विकल्पार्थं सूत्रम्। न चात्र शःस्तोत्रियक्रिया। दृहत्य एवानुरूपः। एवं सति पृष्ठस्यापि विकल्पेनाम्नायातनम्। नित्यमभिप्लवे[७] ऽम्नायातनम्। तृतीये ऽहनि दृहतीविकल्पः।

---

१ C समर्थंति कवयो विज्ञेया; in marg. मा as insertion between स and त D समर्थंति कवयो वि०। २ A कवये। ३ C D एव। ४ C D परितातः। ५ C D एतव्यमिति। ६ M वाक्यार्थे प्रयोक्तव्याः। ७ C D अभिप्लवेन।

चतुर्विंशे ऽभिजिति स्वरसामसु नित्यमन्वायातनम्। न प्रायणीये। प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्येति सूत्रातिरेकात् (१२. १८. ७) न च्छन्दोमेषु प्रदेशे तु नित्यमेव च।

११. तं वो दस्ममृतीषहमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। तत्त्वा यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः। अभि प्र वः सुराधसमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। प्र सु श्रुतं सुराधसमित्यनुरूपः। आ त्वा सहस्रमा शत-मिति स्तोत्रियः प्रगाथः। आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरित्यनुरूपः। यो राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः प्रगाथः। नकिष्टं कर्मणा नश-दित्यनुरूपः। न त्वा वृहन्तो अद्रय इति स्तोत्रियः प्रगाथः। त्वमिन्द्र यशा असीत्यनुरूपः। त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्विति स्तोत्रियः प्रगाथः। पिबा सुतस्य रसिन इत्यनुरूपः। षडेते प्रगाथाः।

१२. विषुवति यदि च्छन्दोगा आदित्यव्रताख्यं साम कुर्युः तत उत्तमे स्वरसाम्नि विषुवतः स्तोत्रियानुरूपः कर्तव्यः।

१३. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियः। उत्तरे चोभ्यूर्या वृहद्द्यौपीति तृतीयानुरूपस्येति (११. १३. २५. २६) तत् पूर्ववत् द्रष्टव्यमविशेषात्।

१४. विषुवति। ब्राह्मणाच्छंसिनो गवामयने यदि विकर्ण-मन्वायातयेयुः चित्रं देवानामित्यनयोरेवान्वायातयेयुः। प्रकृतत्वात्। तच[१] प्रस्तुतमेव शस्त्रम्।

१५. बण्महाँ असि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः। उदु त्यद्दर्शत-मित्यनुरूपः। विकर्णस्येत्यनूच्यमाने[२] पूर्वसूत्रस्यायमर्थ इति विज्ञायते।

---

१ C D om. तच। २ A चानुच्य॰ C विकर्णस्य च्चानन्यमाने।

१६. प्रगाथग्रहणमनुवर्तते। इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्ययं स्तोत्रियो विकर्णस्थान्यस्य चोर्ध्वं विषुवतः। भेदेनोपदेशात्। इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरेत्यनुरूपः।

१७. पौरुमीढादीनि सामानि नामविशिष्टानि यदूर्ध्वं विषुवतो ऽभीवर्तस्थाने ऽन्वायातयेयुश्छन्दोगा इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्यचैव कुर्युः तत्रायमेव स्तोत्रियो भवति ऊर्ध्वं विषुवतः।

१०.

१. होत्रकाणामिति वर्तते। उक्तो माध्यन्दिनेषु सवनेषु विकारो होत्रकाणाम्। अथेदानीमवसरप्राप्त उक्थेषु यः प्राकृताद्विकारः स उच्यते। तार्तीयसवनिकान्युक्थ्यसंबद्धानि होत्रकशस्त्राण्युक्थान्युच्यन्ते। साकमश्वं मैत्रावरुणस्येत्येवमादिना सूत्रजातेन। तद्विषयो विकारः। विकारवचनादनुक्तं प्राकृतं। चतुर्थे ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपौ प्रयोजनम्[1]।

२. अन्येषां आगतानां पक्षे विधानार्थं सूत्रम्। द्वितीयं नित्यवचनं नित्यपरिमाणान्येवेत्यवधारणार्थम्। तत्र प्राकृतेभ्यो ऽन्यानि वृद्धसंप्रदायानुगमादैन्द्राणि आगतानि लिख्यन्ते। एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति मैत्रावरुणस्य द्वितीये ऽहनि वृषायस इति वृषण्वत्। तृतीये अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छतीत्यश्वावत्। चतुर्थे अन्नान एव व्यबाधत स्पृध इति जातवत्। पञ्चमे अनानुदो वृषभो दोधतो वध इति वृषभवत्। अष्टमे तुभ्येदमिन्द्र परि षिच्यते

---

१ cf. १२. ११. C Comm.

मध्विति स्वर्जितं महीति महद्वत्। नवमे एवेवापामपरे सन्तु दूढ्य इति द्यौः क्रन्ददिति दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपम्। चतुर्विंशे आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इति समविन्दन्त भोजनमिति संवत्। प्रथमे स्वरसाम्नि यो न इन्द्राभितो जन इति वृकायुरिति कद्वत्। द्वितीये स्वरसाम्नि उभे यदिन्द्र रोदसी इति तमीं हधीति कद्वत्। तृतीये स्वरसाम्नि अव यत्त्वं शतक्रतो इति कद्वत्। अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः। ऐन्द्राणि जागतानि। प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमिति द्वचं द्वितीयेऽहनि हस्ते वज्रं भरतीति वज्रवत्। तृतीयेऽहनि विविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति थिवत्। चतुर्थे यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतेति परि कुत्सादिहा गहीति परिवत्। पञ्चमे विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णव इति वृषभायेति वृषभवत्। अष्टमे नाना हि त्वा हवमाना जना इम इति धिषणा तित्विषे महीति महद्वत्। नवमे अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रतीत्यस्माकमंशमुदवा भरेभर इति निवृत्तिः। चतुर्विंशे प्र ते नाव न समने वचस्युवमिति संबाधादिति संवत्। प्रथमे स्वरसाम्नि येहान उग्र पृतना इति एकराळिति कद्वत्। अथाच्छावाकस्यैन्द्राणि जागतानि। द्वितीयेऽहनि अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति त्रयोदश वृषं यदिन्द्र शवसावधीरहिमिति वृषवत्। तृतीये त्यं सु मेषं महया स्वर्विदमित्यष्टौ द्यौर्विद्धामवाँ अद्रेः क्ष्मादिति च पञ्च चक्रमसदं रथमिति रथवत्। चतुर्थे अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरित्येकादश। एता विश्वा सवना तूतुमा कृष इति द्वे। चिताय गा अजनयमिति जातवत्। पञ्चमे ऽहं दां गृणते पूर्व्यं वस्वित्येकादश।

प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति च द्वे त्याहं गवामृधःस्विति षडुमत् । सप्तमे तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेत्यष्टौ । अजातशत्रुमजरा स्वर्वतीति पञ्च महिमानमातिरदित्यावत् । अष्टमे प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति चर्षोदन्न मद इति मद्वत् । नवमे अर्चा दिवे बृहते शूष्यं वच इति नव दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति चतस्रो दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपमिति । चतु-र्विंशे न्यू षु वाचं प्र महे भरामह इत्येकादश । मा नो ऽस्मिन् मघवन् पृत्स्वंहसीति द्वे । अभिन्द्र रायेति संवत् । प्रथमे स्वरसाम्नि अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विद इति नव । अस्ते दधामीति चतस्रः । त्वे इत्काममिति कद्वत् । द्वितीये स्वरसाम्नि स इन्महानि समिधा-नीति चतस्रः । एष प्र पूर्वीरिति षट् । युनज्मि ते ब्रह्मणेत्येका इमां ते धियमित्येका । महः सु वो अरमिति चैका कृणोति युध इति कद्वत् । तृतीये स्वरसाम्नि तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति द्वे । जघान एवेति पञ्च । तव त्य इन्द्र सख्येषु वह्नय इति षट् । कृणवाम इति कद्वत् । सप्तमे ऽहनि मैत्रावरुणस्य ब्राह्मणाच्छंसिन-श्चैकाहिके । तथैव च यत्नात् । पृष्ठ्ये यानि तान्येवाभिप्लवे । अभि-जिद्विषुवद्विश्वजिन्महाव्रतेषु चातुर्विंशिकान्येव तल्लिङ्गोपदेशात् । पृष्ठ्याभिप्लवप्रथमयोर्दशमे चाहन्यैकाहिकानि । उत्तमे चाभिप्लविके द्वितीयात् तार्तीयकानि । यच्चादित्यारम्भात् । विश्वजिति सर्वपृष्ठे परोक्षपृष्ठे च नैवं[1] विद्यते । षष्ठे ऽहन्यभावात् । बृहत्पृष्ठपरोक्षपृष्ठेभ्य-

---

[1] A नैव।

स्वन्यप्रकारे[1] विश्वजिति द्वितीयादेव। उक्थविकार[2] उक्थवचनात्। अन्यस्मिन्नहनि संघातमापद्यमाने जागतविशेषः। स्तोमातिशंसने प्राकृते एतेषां त्वक्कामेकाहीभवतामपि[3] अहःसवनोपदेशे (१४. १. २) च सहीनं। तदित्यारम्भात्। शस्त्रातिदेशो[4] ऽपि यदा सहीनस्य प्राप्तिः।

३. उक्थेष्विति वर्तते। प्र वो वाजा अभिद्यव इति स्तोत्रियः। प्र वः सखायो अग्नय इत्यनुरूपः। गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्तीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरमेवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति तृचः।

४. प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरमिति सूक्तं। इन्द्रा को वां वरुणा सुम्नमापेति च। मैत्रावरुणग्रहणमितरयोर्निवृत्त्यर्थं। अहनि द्वितीय इति नियमार्थम्।

५. आ वां राजानावध्वरे ववृत्यामित्ययं पर्यासस्तृतीयपञ्चमयोरह्नोर्मध्यमे च च्छन्दोमे। न तु द्वितीये ऽहनि सूक्तं क्रमभेदात्।

६. मैत्रावरुणस्येत्यनुवर्तते[5]। पुनीषे वामरक्षसं मनीषामिति पर्यास इतरेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु।

७. ककुप्सु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये ऽहनीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरो अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छतीति तृचः।

८. धीरा त्वस्य महिना जनूंषीति सूक्तम्। इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति च [6]तृतीये ऽहनि।

---

1 M ०न्यत्प्र० C D ०त्वन्यप्रकारवि। 2 M उक्थाधिकारे उक्षाव। 3 A ऐकाहिकीमं भवति तामपि C D ऐकाहिकीमं भवतामपि चाहः। सवनी (D चाहः सव०)। 4 A शस्त्राभिदेशो C शस्त्रातिदेशो D शस्त्रापि देशो। 5 om. in C D M. 6 A ins. ततः पर्यास इति।

९. गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति चतुर्थे ऽहनीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरो जज्ञान एव व्यबाधत स्पृध इति तृचः।

१०. इदत्यथो वरुणः सूर्यायेति सूक्तम्। अष्टौ वां यज्ञ उद्यतः सजोषा इति च। ततः पर्यास इति चतुर्थे ऽहनि।

११. आ ते अग्न इधीमहीत्येका। सो अग्निर्यो वसुरित्येका। अग्निं तं मन्ये यो वसुरित्येका[१]। अयं क्रमः स्तोत्रियः।

१२. आ ते अग्न ऋचा हविरित्यनुरूपः। पङ्क्तिषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति पञ्चमे ऽहनीति (३०. ३) श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरो अनानुदो वृषभो दोधतो वध इति तृचः।

१३. प्र शुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्ठां इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः। ततः पर्यास इति पञ्चमे ऽहनि।

११.

१. द्विपदाः षष्ठे स्तोत्रियानुरूपतया सर्वेषां होत्रकाणां न केवलं मैत्रावरुणस्य।

२. अग्ने त्वं नो अन्तम इति स्तोत्रियो द्वैपदस्तृचो भवति मैत्रावरुणस्य।

३. आम्नायक्रमेण या चतुर्थी तां तृतीयां करोति।

४. अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध इत्ययमनुरूपो भवति।

५. वालखिल्या ऋचो ऽभि प्र वः सुराधसमित्यष्टौ सूक्तानि।

---

१ M inserts इति।

तच्छंसनं विहारश्चेति विधीयते। स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वा वाल-खिल्याः शंसतीति श्रुतेः।

६. विहारो नाम अन्यदीयस्य सूक्तस्य अन्यदीयेन पादादिना संधायाध्यानम्[१]। तस्यानियमे प्राप्ते नियम उच्यते। पच्छः प्रथमे इत्यनेन प्रथमद्वितीये उच्येते। प्रथमद्वितीये सूक्ते पादंपादं वि-हरन् शंसति।

७. अर्धर्चमर्धर्चं विहरन् तृतीयचतुर्थे सूक्ते शंसति।

८. ऋचमृचं विहरन् तृतीये सूक्ते शंसति। द्वित्वापेक्षं तृती-यत्वं। पञ्चमषष्ठे इत्यर्थः।

९. उत्तमसूक्ते उत्तमोपोत्तमे सप्ताष्टमे विपर्यस्येत्[२]। अष्टमं शस्त्वा सप्तमं शंसेत्।

१०. विहृतास्वन्यथाप्येवमेव प्रतिगृणन् प्रतीक्षितव्य इति सूत्रारम्भः।

११. वाक्यद्वयं प्रतिगरः। तत्रायं विभागविनियोगः। ओथा मोदैव मदे इत्यवसाने मोदा मोदैवो थो ३ इति शुताम्लं प्रणवे।

१२. त्यमू षु वाजिनमिति तार्क्ष्यं तस्यानुवादेन शंसनं विधा-योत्तमां परिशिष्येत्येवमादि विधीयते। उत्तमां मुक्त्वाहावं करोति। ततो दूरोहणं हंसः शुचिषदिति। यथा विषुवति शंसनमस्यास्त-यात्रापि शंसति। यथा विषुवतीत्युक्तमाहावस्य नित्यार्थम्।

१३. तार्क्ष्यः प्रकृतस्तस्योत्तमामृचमुपसंशस्य तत ऐकाहिकौ

१ C संधाय मानं। २ C in marg. सप्ताष्टविपर्ययेण गर्भा जायन्ते इति श्रुतेरन्या।

ऋचौ शंसति। ऐकाहिकौ प्राकृतावित्यर्थः। तौ चर्षणीधृतमघवानमुक्थ्या-मिति।

१४. ऐकाहिकाभ्यां तृचाभ्यामनन्तरासिञ्च स्वधो ऽस्माकमत्र पितर आयन्निति।

१५. इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति सूक्तं शंसेत्। ततः पर्यासमिति षष्ठे इत्युपसंहरन्नेतद्गमयति। नात्र चतुःसूक्तान्युक्था-नीति नियमः।

१६. आ ते वत्सो मनो यमदिति स्तोत्रियः। आग्निरगामि भारत इत्यनुरूपः। एतौ प्रथमे छन्दोमे भवतः।

१७. पर्यासं चौषि च पूर्वाण्यैकाहिकान्यन्तरेणेमानि वां भागधेयानि सिस्रत इति पच्च शंसेत्। युवां नरा पश्यमानास आप्यमिति पच्चैव[१]। षट्त्रिंशतं मैत्रावरुणश्चतुर्विंशे शंसतीति (१०. १०) श्रुतेः। चतुर्विंशे शस्त्रं प्रथमाच्छन्दोमादित्यतिदेशः।

१८. प्रेष्ठं वो अतिथिमिति स्तोत्रियः। प्रियो नो अस्तु विश्पति-रित्यनुरूपः। मध्यमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। ततो ऽनुरू-पादनन्तरं आगतं तुभ्येदमिन्द्र परि षिच्यते मध्विति।

१९. भद्रो नो अग्निराहुत इति स्तोत्रियः। यदी घृतेभिराहुत इत्यनुरूपः। प्रगाथौ काकुभौ। उत्तमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्।

२०. पूर्वाभ्यां सह विकल्पः। ततो आगतमेवैवापागपरे सन्तु सूक्तमिति।

१ A has वा instead of आप्यमिति and inserts [after पश्यमानास] चर्षणी-धृतमित्यादीनि चौषि अन्तरेमानि वामिति पच्च युवां नरेति वा पच्च मत्वा पर्यासक्तां शंसेदित्यर्थः।

२१. न हि ते चत्रं न सहो न मन्युमित्युभयोश्छन्दोमयो-र्मध्यमोत्तमयोः सूक्तशेषो द्व्यर्चः।

२२. इन्द्रा को वां वरुणा सुम्नमापेति मध्यमे छन्दोमे।

२३. अृष्टी वां यज्ञं उद्यतः सजोषा इत्येतत्सूक्तमुत्तमे छन्दोमे।

२४. इमा उ वां भृमयो मन्यमाना इति तिस्र उभयो-श्छन्दोमयोः। उक्तान्युक्थानि मैत्रावरुणस्य। ब्राह्मणाच्छंसिन इदानीं वक्तव्यानि। तदर्थमाह।

१२.

१. एवा त्वामिन्द्र वीरयुरिति स्तोत्रियः। एवा ह्यस्य सूनृते-त्यनुरूपः। गायत्रीषु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्ति द्वितीये ऽहनीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरं आगतं प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुति-मिति। एवैवापागपरे सन्तु दूढ्य इति केचित्[1]। तद्विचार्यम्।

२. यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तानिति षड् द्वितीये ऽहनि। ब्राह्मणाच्छंसिन इत्यधिकार आ अच्छावाकशब्दात्।

३. यस्तस्तम्भेति षळुत्तरयोरपि छन्दोमयोः सूक्तानां मध्ये भवन्ति।

४. यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावेति सर्वत्र पूर्वं पर्यासाच्छंसेत्। त्र्यहपृष्ठ्यं षष्ठे चोर्ध्वं त्र्यहेभ्य इत्यत्रोपयुज्यते।

५. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्निति पर्यासस्तृतीयपञ्चमयोरह्नो-र्मध्यमे च छन्दोमे भवति।

---

१ केचित् C in marg. D om.

६. अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विद इति पर्याय इतरेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु।

७. तं ते मदं गृणीमसीति स्तोत्रियः। तम्वभि प्र गायतेत्यनुरूपः। उष्णिह एताः। ककुप्सु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये ऽहंस्तेनो स ब्राह्मणाच्छंसिनो वशमेतीति (२०.८) तुल्यच्छन्दसः शंसनं वशगमनम्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। त्रिविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति केचित्। तदपि विचार्यम्।

८. अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वमिति सूक्तं तृतीये ऽहनि भवति।

९. उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इति सूक्तं चतुर्थे ऽहनि भवति। स्तोत्रियानुरूपावत्र नोक्तौ उक्थेषु विकारवचनात्[१] (१२.१०.१)। प्राकृतौ वयमु त्वामपूर्व्य यो न इदमिदमिति (९.३.१)। उष्णिक्षु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्तीति चतुर्थे ऽहनीति श्रुतेः। उष्णिक्ककुभस्तुल्याचरत्वात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतेति। परि कुत्सादिहा गहीति परिवत्। अपरे अध्वान एव व्यबाधत स्पृध इति वदन्ति।

१०. उदप्रुत इत्येव।

११. प्र मंहिष्ठाय यो अद्रिभिदव्रूपा इत्येतेभ्यः।

१२. इन्द्राय साम गायतेति स्तोत्रियः। तम्वभि प्र गायतेत्यनुरूपः। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णव इति।

१३. यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्या इति सूक्तं पञ्चमे ऽहनि मध्यमे च च्छन्दोमे यज्ञे दिव इति।

---

१ M ०त्र विकार इति विकारवचन०।

१४. इमा नु कं भुवना सीषधामेति द्वैपदः स्तोत्रियः कार्यः।

१५. तृतीयमनुरूपकॢप्तिः। इमा नु कमिति द्वैपदस्य स्तोत्रियस्योत्तरे द्वे अथा वाजं देवहितं सनेमेति तृतीयानुरूपस्य कार्या।

१३.

१. अथ प्राह इन्द्र विश्वाँ अभिचानिति सूक्तं सुकीर्तिसंज्ञितं शस्त्वा पङ्क्तिशंसं वृषाकपिं शंसेत्। वृषाकपिर्नाम वि हि सोतोरसृक्षतेति सूक्तमृषिनाम्ना निर्दिश्यते। तं पङ्क्तिशंसं न्यूङ्खयति। कथमित्याह। मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोत्तमयोरक्षरयोर्न्यूङ्खं विशेषयन्नाह।

२. वैराजः पूर्वस्मिन्निति। वैराज उक्तस्वरूपस्तुर्थे ऽहनि। स पूर्वस्मिन् न्यूङ्खस्थाने द्वितीये ऽक्षर इत्यर्थः[१]। द्वितीयस्थाने[२] स्वरूपं उदाहरत्यन्यत्रापि व्यञ्जनान्ते सन्धिविशेषज्ञापनार्थं। मदद्वृषाकपो ३ ओ ३[३] अर्यः पुष्टेषु मत्सखेत्युत्तरस्मिन्निति पूर्वाभिप्रायम्।

३. प्रतिगृणाति यावत्तावत्प्रतीक्षते शंसिता। तदुभयमुदाहरति।

४. वैराजं द्वादशोकारं न्यूङ्खमुक्त्वा ततो मदेथ मदैवो ओ थोथा मोदैव एवं प्रतिगृणाति।

५. तदिति वाक्योपादाने। यच्च शाखान्तरीयमतः "सर्वान्यूङ्खपक्षे उपद्रुतसन्धिपुक्तमक्षरं तस्मात् यथा चतुर्थमहस्तैत्तिरीयाणां

---

१ M om. द्वितीये ऽक्षर इत्यर्थः द्वितीये स्थाने। २ A द्वितीये। ३ C D कपो ओ ओ; sec. h. कपो ३ ओ ओ ३। ४ C M D पर्वोपम् A पर्वोपम्।

सर्वं न्यूङ्खम्। उपद्रुतो नाम सन्धिर्बाष्कलानां प्रसिद्धस्तस्योदाहरणं। न ऋते श्रान्तस्य सख्याय देवा इति। अभिनिहित उक्तः सन्धिः प्रातिशाख्ये। अथाभिनिहितः सन्धिरित्येवमादिना ग्रन्थेन (२. १३)। तस्योदाहरणं। परे ऽवर उभया अमित्रा इति संसवे प्रयोगः। प्रश्लिष्ट उक्तः। समानाक्षरे सस्थाने (२. ६) इत्येवमादिना ग्रन्थेन प्रातिशाख्ये प्रतिपादितः। तस्योदाहरणं। भागेषसो ऽवीरता परि त्वेति। अथ क्षिप्रसन्धिः। समानाक्षरमन्तःस्थां (८) स्वामित्येवमादिना[1]। तस्योदाहरणं। स्वश्वासः सुचेतुनेति प्रगाथे[2]। सन्धित्रयवचनं कृत्रिमस्वाभाविकयोरुभयोर्ग्रहणार्थं। न्यूङ्खनीयस्य पादस्यादाविति[3] न मध्ये। उपातीत्यातिक्रम्य तदुपद्रुतादिसन्धियुक्तं। द्वितीये प्रदर्शनार्थं द्वितीयवचनं। हर्यश्वाद्रिरित्युदाहरणं[4] ज्ञापकं। आ न्वो३ इति क्षिप्रस्योदाहरणम्। क स्यो इति स्वाभाविकस्य प्रदर्शनार्थम्[5]। कृत्रिमस्योदाहरणस्य द्वित्वं तु विशेषणार्थम्। ततस्तृतीये ऽप्यक्षरे सन्ध्ये एव[6] (?)। यस्येदमप्यमिति। यथा त्वं देव मघवञ्चः सुपूद इति बाष्कलिकायां[7] लक्षणमुक्तं[8] तस्य परिहरणार्थम् संनिपातसन्धियोगयोः सन्धिं[9] व्यूहेदिति ततो ऽत्र दकारे न्यूङ्खः स्यात्। शौनकेन

---

1 A ins. उक्तः। 2 A प्रगाथः। 3 C (orig.) D पादस्येत्यादाविति। 4 C D ०हरणः०। 5 A ०दर्शनार्थं। द्वित्व तु मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोत्तमयोरिति (१०. ५. १०) सिद्धे द्वितीये ऽक्षरे इति पुनर्द्वित्वं तु कृत्रिमस्य विशेषणार्थं। तेन सायस्य यस्येदमित्यादौ तृतीयस्यापि सन्धिं कृत्वा द्वितीयत्वं संपाद्य तत्र न ?) न्यूङ्खयेत् त्वं देवेत्यत्र तु लक्षणान्तरात् सुवं देव इति ऋहाभाव इति दकार एव द्वितीयं इति फलितो ऽर्थः विशेषणार्थम्। ततस्तृतीये ऽप्यक्षरे सन्ध्य एव न्यूङ्खयेत्। यस्येद०। 6 C D सन्ध्येव। 7 A C D बाणविकायां M बाणविकायस C in marg. ०ष्कलि। 8 C D लक्षण-मुक्तस्य। 9 C D संवत्सं व्यूहेदिति।

त्वविशेषेण व्यूहस्य उक्तत्वात् वकारे प्राप्नोति[१] तच्च न युक्तं क स्यो इत्युदाहृतत्वात् ।

६. अथ यत्र स्यादिति ब्रुवन् कस्मिंश्चिच्छाखान्तरे पञ्चालपद-वृत्त्याख्या विवृत्तिर्नास्तीति ज्ञापयति। तथा च नो इत्युदाहरण-पाठः। शाकल्याभिप्रायेण विवृत्तिप्रत्यये विवृत्तेः प्रत्युदाहरणं[२] ये अस्या आचरणेषु दध्रिरे इत्यकारे न्यूङ्खः। ननु अकार एवात्र द्वितीयः तत्रैव न्यूङ्खेन भवितव्यं। किमर्थं सूत्रमेतत्। उच्यते। सूत्रारम्भादेवं[३] ज्ञायते। सन्ध्यक्षराणामपि न्यूङ्खने[४] पादे विकर्षो भवति। तेन एकार एव द्विधाकृते द्वितीये भागे न्यूङ्खः प्राप्नोति। स मा भूदिति विवृत्तिप्रत्यये न्यूङ्खयेदित्युक्तं। यस्येदमप्यं हविः यदायुक्त त्मनेत्युभयोः पदयोः सन्धिं कृत्वा न्यूङ्खः स्वा न्वो इत्युदा-हरणतुल्यत्वात्। मुष्को ओ इदस्या एजत इत्यकृत्वा[५] सन्धिं उप-द्रुतादिपरिसंख्यानात्। विश्वञ्चाविति सानुनासिकेन[६] प्रत्यादानं पराङ्गत्वात्[७]। प्र शो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ र्धायेति रेफस्वरभक्तिदकारेण पराङ्गपक्षे तु लोपः। विष्णो ओ ओ ओ३ इत्येवमादिषु तु लोप[८] एव पराङ्गत्वात्[९]।

७. तं वृषाकपिं शस्त्वा कुन्तापं शंसति। तमिति साकल्यार्थम्।

---

१ C D ऽभिप्राप्नोति। २ A ०प्रत्यये इत्तं यर्युद० M परे उदा०। ३ A ०भाद्देत-नतचमारीमित्। ४ A न्यूने। ५ C D त्वा न सन्धिं। ६ A सानुनासिकेन। ७ C D M पदान्तत्वात्। ८ C D त्युलोप M फलो०। ९ C D M पदान्तत्वात् C (in marg.) प्रत्यादानं पदान्तस्था देव प्र शो ओ ओ३ र्धायेति कारः क्रमजः पूर्वाचरस्य ·· ततो लोपः।

१४. १५.

Without commentary.

१६.

१. उष्काणां च तिस्रो नाराशंस्यः। ततस्तिस्रो रैभ्यः ततः कारव्यास्तिस्र एव। ततस्तिस्र इन्द्रगाथास्तिसृणामन्तरा भूतेछदः।

२.[१] शस्त्वा ततो ऽनन्तरं वक्ष्यमाणास्तिस्रः पारिक्षित्यस्तासां तृतीये पादे प्रथमचतुर्थयोरक्षरयोर्वैस्वर्यं कुर्यात्। उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानां स्वरान्तरैः।

१७.

१. एतास्तिस्रः पारिक्षित्यः।

२. वैस्वर्यानन्तरमेव प्रतिगरणार्थौत्यर्थः[२]।

३. पारिक्षितीः शस्त्वा तत एतशप्रलापो वक्ष्यमाणो त्रिंशति-पदः। तमेतशप्रलापं निविच्छंसं शंसति।

१८.

१. इत्येतशप्रलापः।

१९.

१. षट्पदेयं तस्यां द्वाभ्यांद्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यां प्रणौति।

२. त्रिष्टुबेषा।

---

१ M inserts भूतेछदः।   २ M ॰नन्तरे ऽवसान इत्यर्थः।

३. पङ्क्तिरियं द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति। ओ-

४. इयं गायत्री।

५. इत्येतास्तस्र आदित्या अङ्गिरस्यः।

६. एवाह जरितरोथा मोदैवेत्यवसाने तथा च जरितरोथा मोदैवेति प्रणवं प्लुतान्ततान्येषां पाठात्[1]। अन्ये तु प्रकृतिदृष्टत्वात्[2] प्लुतं न पठन्ति।

२०.

१. दिशां क्लृप्तीः शंसतीति श्रुतेः।

२. एताः पञ्च दिशां क्लृप्तयः संज्ञया।

२१.

१. जनकल्पाः शंसतीति श्रुतेः। षळिति संदेहव्युदासार्थम्। अत इति क्रमार्थम्।

२. एता जनकल्पाख्याः।

३. चतस्रः प्रवल्हिकासंज्ञा अतस्त्रयश्च प्रतीराधा अनन्तरं[3] तस्मिविच्छंसं शंसेत्।

---

१ M प्लुतान्ततयान्ये०। २ C प्रकृतिदृष्टे D प्रकृतिदृष्टत्वं (?)। ३ C D अनन्तरमनन्तरं।

२२.

No commentary.[१]

२३[१].

१. इति चतस्रः प्रवल्हिकाः ।

२. एतास्तिस्रः प्रतीराधाः ।

३. अन्नावृन्नि जरितरित्येवमादीनामेकैकमुक्त्वा नित्यं प्रतिगरं ओथा मोदैव इति ब्रूयात् । अध्वर्युः प्रतीच्छितव्यः ।

४. इयमतीवादा । प्रवल्हिकाः प्रतीराधामतीवादामाहनस्या इति श्रुतौ संज्ञाकरणात् ।

५. पत्नी चियष्यमाना[२] जरितरोथामोदैवेत्यवमाने । होता विद्वी मे जरितरोथा मोदैवेति प्रणवे एनमस्यामतीवादायां प्रतिगरणान्तं प्रतीच्छेत ।

२४.

१. अतीवादाया अनन्तरं वक्ष्यमाणा दशाहनस्यासंज्ञाः शंसति ।

२. अष्टौ एताः । ता वा अष्टौ भवन्तीति श्रुतेः ।

३. कप्लवरः कपृथमुद्दधातन । यद्ध प्राचीरजगन्तेति द्वे इति श्रुतेः । एवमेताः पूर्वाभिरष्टभिः सह दश ।

४. तासामाहनस्यानां तृतीये पादे न्यूङ्खः कर्तव्यो यथा वृषाकपावुक्तः ।

---

१ vers 7 is left out in all MSS. २ C (in marg.) कचिदत्रमेधावी कर्षायभिमेथममध्वर्युप्रत्ययाचदा मदर्थमिव पाठः । ३ C ययष्या० ।

५. कपृन्नरः कपृथमुद्दधातनेत्येतस्या द्वितीयद्वादशयोरर्धर्चयोर्यथा वृषाकपौ तथा न्यूङ्खः कर्तव्यः ।

६. इतरासामाहनस्यानां द्वितीये ऽर्धर्चे वैराजन्यूङ्खमुक्त्वा तृतीयस्य पादस्यान्ते आनुष्टुभेन न्यूङ्खेनावसाय तत उपरितनं पादं शंसेत् । चतुर्थः पादः संतानायोत्तरस्या ऋचः कर्तव्यः[१] ।

७. अत्र प्रतिगरे विप्रश्नतयः[२] त्रय इकारा ह्रस्वाश्चतुर्थः प्लुतः । एवमपरौ द्वौ चतुष्कौ । ततः किमयमिदमाहो ओ ओथा मोदैवेति प्रतिगृणाति ।

२५.

१. आहनस्यानन्तरं दधिक्राव्णो अकारिषमित्येकां शंसेत् । दाधिक्रीं शंसतीति (३०. ८) श्रुतेः । एकाग्रहणं तृचाशङ्कानिरासार्थम् ।

२. सुतासो मधुमत्तमा इति तृचं । प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इति तृचं । यो अद्रिभित् प्रथमजा ऋतावेति तृचं । अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति तृचं । एतानि[३] पूर्वं च यदुक्तमिमा नु कमित्यारभ्य एतत्षष्ठं भवति ।

३. त्वं न इन्द्रा भरेति स्तोत्रियः । तदिन्द्राव आ भरेत्यनुरूपः ।

४. स्तोत्रियानुरूपादनन्तरं प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इत्येतदेव पञ्चमं सूक्तमैन्द्रं आगतं भवति । न विकल्पो ऽन्येन सह । प्र

---

[१] C D अर्धोवर्तव्यः M ऋचःकर्तव्यः । [२] C D om. अत्र प्रतिगरे विप्रश्नतयः ।
[३] M ins. सूक्तानि ।

मंहिष्ठाय हवते हवद्रय इति पञ्चमं दिसावद्यावन्मैत्रावरुणस्येति (३०. ९) श्रुतिवचनमेवंविषयमेव ।

५. यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावेत्येका शस्यते । सा चशब्दात् सूक्तस्थाने गण्यते । चत्वारि सूक्तानि ब्राह्मणाच्छंसी शंसति प्रथमे छन्दोम इति श्रुतेः ।

६. एन्द्र नो गधि प्रिय इति स्तोत्रियः । एदु मध्वो मदिन्तरमित्यनुरूपः । मध्यमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात् । अनुरूपादनन्तरं आगतं ऐन्द्रं । नाना हि त्वा हवमाना जना इम इति । अभात्रं त्वा धिषणा तित्विषे महीति महद्वत् । शेषं पुरस्तादुक्तं यस्तस्तम्भेत्यादि ।

७. उष्णिक्तु ब्राह्मणाच्छंसिन इति श्रुतेः । प्राथम्यादेवमनमः[१] । एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखाय इति स्तोत्रियः । सखाय आ शिषामहीत्यनुरूपः । उत्तमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं । अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रतीत्यस्याऽक्रमंशमुद्वा भरेभर इति निवृत्तिः । शेषमुक्तम् ।

२६.

१. इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति स्तोत्रियः । इन्द्रमीशानमोजसेत्यनुरूपस्य प्रथमा । ये पूर्वे अस्यास्तवाहं शूरेत्येते[२] ते उत्तरे भवतो द्वितीये ऽहनि[३] । एवमयं तृचः । अग्निं दूतमित्याग्नेयत्वाद्-

---

१ M ०स्याश वै० CD om. प्राथम्यादेवमनमः । २ C D M om. सवाहं शूरेत्येते । ३ C D M om. द्वितीये ऽहनि C (orig.) M भवत एव न ।

नन्तरस्य। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। अभि त्यं मेषं पुरुहूत-मृग्मियमिति यथोदग्र। वृत्रं यदिन्द्र शवसा वधीरहिमिति वृत्रहवत्।

२. नू मर्तो दयते सनिष्यन्नित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रादनन्तरं द्वितीयचतुर्थयोरह्नोः प्रथमोत्तमयोश्च च्छन्दोमयोः शस्यम्।

३. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रा-दनन्तरं तृतीयपञ्चमाष्टमेषु[१]।

४. उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकमित्येतत्तृचं पर्यासात्पूर्वं भवति सर्वेष्वहःसु। सर्वग्रहणमितरेषु इत्यस्यानुवृत्तिर्मा भूत्[२]।

५. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीत्येष सर्वदाच्छावाकस्य पर्यासो भवति। अत्र सर्वदाग्रहणादुरुं [३]यज्ञायेत्यस्य क्वचिद्वंसन-मपि। तथा च षष्ठेऽहनि परो मात्रयेत्यत्र विनियुक्तस्य न पुनः-शंसनम्।

६. श्रुधी हवं तिरश्च्या इति स्तोत्रियः। आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवमित्यनुरूपस्तृतीयेऽहनि। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं त्यं सु मेषं महया स्वर्विदमित्यष्टौ। द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादिति पञ्च। इवनस्यदं रथमिति रथवत्।

७. इममिन्द्र सुतं पिबेति स्तोत्रियः। पिबा सोमं मदाय कमित्यनुरूपः चतुर्थेऽहनि। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। अयं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरेकादश। एता विश्वा सवना तूतुमा कृष इति द्वे। चिताय मा अजनयमिति जातवत्।

---

[१] C D °ष्टमेषु। [२] C D M om. इत्यस्यानुवृत्तिः। [३] A M यज्ञा°।

८. असावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियः । इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः पञ्चमे ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं । अयं ह्यां गृणते पूर्व्यं वस्त्वित्येकादश । प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति द्वे स्वाहे गवामूधःस्विति पञ्चमत् ।

९. प्र व इन्द्राय वृत्रहन्तमायेत्यारण्यकपठितः स्तोत्रियः । अनुरूपो विश्वतोदावन्विश्वतो न आ भरेति षष्ठे ऽहनि । षष्ठग्रहणमुपरिष्टादिह चोच्यमानमतिरिच्यते । तस्य प्रयोजनं[१] इन्द्रमीशानमोजसेति द्वितीय एवाहनि (२६. १)। अना-रभ्यवादाशङ्का च न[२] कार्या । सर्वेष्वहःसु स्तोत्रियानुरूपवि-धानात् ।

१०. एवयामरुतं[३] प्र वो मह इति यथा वृषाकपिमेव शस्त्वा ततो ऽनन्तरं । यथा वृषाकपिमिति मध्यमस्य पादस्येत्येवमाद्यति-दिश्यते (१३. १) ।

११. इह मदो ओ ओ ओ३[४] ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ मदे मधोर्मदस्य मदिरस्य मदेवो ओ ओथा मोदैव एवं प्रतिगृणात्यध्वर्युः प्रतीचितव्यः ।

१२. ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परीति सूक्तमेवयामरुतो ऽन-न्तरं शंसेत् ।

१३. तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति सूक्तमृतुर्जनित्रीयानन्तरं शंसेत् ।

---

१ A ins. इन्द्रं विश्वा । २ M तु । ३ A om. एवयामरुतं ।
४ C adds one ओ more.

१४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तं तमस्य द्यावापृथिवी इति शस्त्वा।

१५. प्र वः पान्तमन्धसो धिया यत इति सूक्तं विष्णोर्नु-कीयादनन्तरं शंसेत्।

१६. प्र वः पान्तमन्धस इत्येतत्सूक्तं छन्दोमेषु च शस्यते न केवलमत्र।

१७. प्र वः पान्तमन्धस इत्येतस्य तिस्रः शंसेत् प्रथमे छन्दोमे। तुशब्दो नियमार्थः। ततो न सूक्तं विकल्प्यते।

१८. उरुं यज्ञायेत्यस्मात्तृचात्पूर्वं भवामित्रीयमुत्तरयोश्छन्दोमयोर्भवति। तत्रैव नोच्यते। षष्ठे ऽप्यहनि भवामित्रीयं कथं नाम स्यादिति। तच्च शाखान्तरादिकल्पेन प्रकरणपाठस्य[१] कारणात्तेनापि सूचितमेव।

१९. नू मर्तो दयते सनिष्यन्निति सूक्तं। परो मात्रया तन्वा वृधानेति सूक्तं उत्तमामृचमुद्धृत्य शस्यते। उरुं यज्ञायेत्यस्य सूक्तस्य[२] शंसनं कृत्वा न पुनरिति (26. 5 Comm.)। षष्ठ इत्युपसंहारात् विष्णोर्नु कमितीतरेष्वित्यस्य[३] विशेषेणाप्युक्तं[४] भवति। ननु[५] भवत्येव नू मर्तः परो मात्रयेति। [६]सत्यम्। चोदनाक्रमेणानुरूपादनन्तरं पुनर्मा[७] भूत्।

---

१ C D •पाठाकारणाच्चे॰; C in marg. स्य। M पाठाच। २ A तृचस्य परो मात्रयेत्यस्य सूक्तस्य। ३ A •रेष्वेत्यवि॰, C •रेष्वित्यस्य वि॰। ४ A •प्युक्तं आवर्तं च। ५ A न ननु। ६ A मात्रयेति नू मर्तस्तस्मिन् सति कुतो विष्णोर्नु कमिति चेत्। सत्यम्। ७ A पुनर्विष्णोर्नु कमिति मा भूत्। पर्यायस्तु भवति सद्यापचयात् चतुष्पर्यायो धीवाकरति सुतेच।

२०. यदिन्द्र चित्र मेहनेति स्तोत्रियः। यदिन्द्र ते चतस्र इति अनुरूपः। प्रथमे छन्दोमे। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं। तदुक्थे नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेत्यष्टौ। अजातशत्रुमजरा स्वर्वतीति पञ्च। ओजो मिमानो महिमानमतिरदित्यावत्।

२१. पुरां भिन्दुर्युवा कविरिति स्तोत्रियः। अस्यैव यः पूर्वस्तृचः सो ऽनुरूपः। तृतीया तु प्रथमा। उत्तरयोराम्नायक्रमः। मध्यम इति मध्यमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं। प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति चयोदश। मह इति महद्वत्।

२२. गायन्ति त्वा गायत्रिण इति स्तोत्रियः। अनन्तर एवानुरूपः। उत्तमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं आगतं। अर्चा दिवे बृहते शूष्यं वच इति नव। दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति चतस्रः। दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपम्।

२७.

१. उक्थेषु विकार इत्यनुवर्तते। द्वितीयप्रभृतीनां पञ्चानां पाष्ठिकानां छन्दोमानां चोपदिष्टान्युक्थानि। तान्येवैतरेषामुपदिश्यन्ते। चतुर्विंशे ऽहनि प्रथमात् छन्दोमाच्छस्त्रं सर्वेषां होत्रकाणां भवति। षट्त्रिंशतं मैत्रावरुणश्चतुर्विंशे शंसति चत्वारिंशतं ब्राह्म-

णाच्छंसी चतुश्चत्वारिंशतमच्छावाक इति (३०. १०) लिङ्गात्। शस्त्रग्रहणात्तत्कालाभि स्तोत्रियानुरूपौ चानुवृत्तेः[१]। सर्वग्रहणमच्छावाकाधिकारनिवृत्त्यर्थम्।

२. यच्चतुर्णां द्वितीयप्रभृतीनां पार्ष्ठिकानां शस्त्रं तदेवाशिष्टं चतुर्णामाभिप्लविकानां द्वितीयप्रभृतीनाम्।

३. तृतीयप्रभृतिभ्यः पार्ष्ठिकेभ्यः स्वरसामसु यथासङ्ख्येन शस्त्रम्।

४. अभिजिदादीनि यदि परमतेनोक्थ्यसंस्थान्यहानि कुर्युस्ततश्चातुर्विंशिकानि सहैन्द्रेभ्यः जागतेभ्यः सकलान्येवोक्थ्यानि कार्याणि। अन्यसंस्थेषूक्थवत्सु न्यायकल्पितानि। नकाह्निकान्युत्तरैकाह्निकवचनात्। न्यायकल्पे वृद्धसंप्रदायो लिख्यते। जागतविशेषपर्यासवैष्णवविपर्यासः[२]। वैष्णवे विपर्यासो[३] योऽद्रिभीयोरुंयज्ञायज्ञियस्पानि[४] चतुःसूक्तान्येव। जागतपर्यासयोर्मध्ये मैत्रावरुणस्य मध्यमे द्वे जागते। ब्राह्मणाच्छंसिन उदप्लुतीयं योऽद्रिभीयात् पूर्वं। अच्छावाकस्य न्यायक्लृप्तमेव महाव्रतीयमहरिति वा। अहर्वचनस्य कृत्स्नार्थस्य पुरुषमेधीयमध्यमे प्रतिषेधार्थ आरम्भः। स हि षोडशिसंस्थो द्विवसः संज्ञापकज्ञापितत्वात्। अन्यसंस्थस्य न्यायकल्पनात्।

५. अथ यदीति वचनात् अत्रापि परमतमेव। ऐकाह्निकान्येव न न्यायक्लृप्तानि। प्राप्तेषु पुनर्वचनात्।

---

१ C D ०रूपावनुवृत्तेः। २ A वैषुवतपर्यासः। ३ C विपर्यासो M विपर्यसो। ४ C (orig.) ०रंयाज्ञाया D ०यंयज्ञाय।

६. ततो ऽथ यदीत्यनुवर्तत एव। अथ यद्युत्तममाभिप्लविक-मुक्थ्यं कुर्युः ततो द्वितीयस्याह्नः पार्ष्ठिकस्य यत् तृतीयसवनं होत्र-काणां होतुश्चोक्थं तदुत्तमस्याभिप्लविकस्य भवति। द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वादशो ऽध्यायः समाप्तः।

अथ त्रयोदशो ऽध्यायः ।

१.

१. अभिजिदादयो ऽग्निष्टोमाः स्वश्रुतावुक्तास्तेषां स्वश्रुतिं परित्यज्य किमर्थमुक्थान्युपदिष्टानीति । अत इदमाह । पूर्वकारिणश्छन्दोगा अध्वर्यवः । उत्तरकारिणो बह्वृचा इत्यर्थाद्गम्यते । न हि यज्ञग्रहणं[1] स्तोत्रस्तवनं च शस्त्रमन्तरेण परिसमाप्यते श्रुतेर्न्यायाच्च ।

२. एवं तावदुपदिष्टं युज्यते कर्तुं । यदि पुनस्ते छन्दोगाध्वर्यवो ऽस्वश्रुतिकल्पानुपदिष्टं कुर्युस्ततः कथमिति । उक्त एव न्यायो यथास्तुतमनुशस्यं [2]कल्पशस्त्रैरप्युत्तरकारिभिर्भवितव्यं[3] । शाखान्तरविहिते तद्वा कल्प्यं[4] वा स्यात् । सूत्रारम्भयत्नात् । अत्रोदाहरणं । यदि त्रिकद्रुकीयास्वष्टाचत्वारिंशेन स्तुवता तदा रात्रिपरिशेषं च शंसति असंलोपाय ऐन्द्री त्रिष्टुब्भवति । याज्या पिबा सोमं मरुत इन्द्रियायेत्युत्तरा वा मरुती भवति । यानि चोत्तमस्य छान्दोमिकस्य[5] निष्केवल्यसूक्तानि तानि वा शंसेत् अष्टाचत्वारिंशस्तोमसामान्यात् । पूर्वैव तु याज्या । यद्योत्तममतिरिक्तं तद्वा कुर्युरिति भारद्वाजकानां । तत्राश्विनीभिः स्तोममतिशंसेदाश्विनीयाज्या जगत्यस्तु कर्तव्याः । सवनश्छन्दोगवशात् । तत्र त्रिषु षष्टिशतेषु या न प्रयुक्तास्ताः कार्याः । संभवे सकृत्क्रियान्याय्या । आ वां रथं

१ C D om. यज्ञ । २ A कल्पशास्त्रैर॰ । ३ D भवि॰ ।
४ A ॰विहिते तद्वा कल्प्यं वा ऽस्यात् । ५ C D om. स्य ।

पुरमाद्यं मनोजुवमिति दश। अथोष्णिग्भिर्ज्म उदेति सूर्य इति पञ्च। अभूदिदं वयुनमो षु भूषतेति पञ्च। कः स्विद्वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णस इत्येका। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमित्येका। एष स्य भानुरुदियर्ति युज्यत इति षट्। यदिन्द्रेण सरथं याथो अश्विनेत्येका। उभा हि दस्रा भिषजा मयोभुवेति पञ्च। यो वां परिज्मा सुवृदश्विना रथ इति पञ्च। भुज्युमंहसः पिपृथो निरश्विनेत्येका। एता वा याज्याः। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमिति याज्या। उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपदिति वा महती।

३. इष्टीनां शस्त्रांतादिनि[१] क्रियमाणे हविषां यागक्रमेण दैवते शब्दे सगुणनिर्गुणे उच्चैरुपांशुतायां च मन्द्रादेः शब्दस्य। एतेष्वध्वर्युमनुविदधीत। तदुक्तं कुर्यादात्मीयमुपदिष्टमप्युपेक्षेत। यजमानो ऽन्यो वाध्वर्यवलादस्य।

४. स्तोत्रियादिषु च्छन्दोगमनुविदधीत। उपदिष्टमप्यात्मीयं नाद्रियेत तत्प्राधान्यात्।

५. छन्दोगानुविधानस्यायमपवादः। अत्रोदाहरणं। सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे जुहूमसि इ यविश्ववाइ यविश्ववाइ यविश्ववाइ[२]।

६. पूर्वेषामादरे[३] प्राप्ते विशेषे ऽनुविधानं। क्वचां विपर्यासमनुविदध्यादेव।

७. येन इचाणि ह्यर्थस्य इमौत्येवमादिको न्यूङ्खनीयः पादो

---

१ D शस्त्रमानि क्रि॰ C in marg. एतावन्तं। वेदां परि।

२ A om. यवि ववाइ।   ३ A ॰वादरे।

विकर्षेण पूर्येत। ततस्तस्य विकर्षस्य द्वितीयं भागं गणयित्वा न्यूङ्खनीयं संपादयेत्। यथा निष्टिध्यः पुत्रमा च्यावयोतय इति। संख्यानमात्रमेव विकर्षस्यात्र विधीयते। न तु विकृष्टप्रयोगः। ननु न्यूङ्खाधिकार एवास्य विधानं युक्तं। उच्यते। इह विधानस्यैतत्प्रयोजनं न्यूङ्खनीयपादव्यतिरेकेणान्यत्र न्यूङ्खने पादे छन्दोगैर्विकृष्टे तदनुविधानाधिकारात् विकर्षप्रयोगेणापि पादपूरणं यथा स्यादिति। अत्रोदाहरणं। मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्य इति।

८. अयं च न्यूङ्खसंबन्धो विशेषः प्रसङ्गादिहोच्यते[1]। न्यूङ्खनीयात्स्वरादूर्ध्वं यानि समानि च्छन्दोमानानि तेनैव स्वरेण तुल्यं छन्दोमानं कुर्वन्ति। तदङ्गानीत्यर्थः। तानि लुप्येरन् अदर्शनं[2] तेषां कार्यमित्युक्तं भवति। व्यञ्जनग्रहणादनुस्वारस्य लोपो भवति। अस्योदाहरणं। चतुर्थे ऽहनि न्यूङ्खे प्रातरनुवाके तपूंष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानिति।

२.

१. अथ यदि पशुरानीतो ऽनुपाकृतो म्रियेतर्त्विग्भ्यस्तं कारयेदिति श्रुतेः। पशुर्त्विग्भ्य एव तत्प्रकृतत्वात्।

२. यद्युपाकृतः पशुः कम्पते तत आज्याहुतिं होता जुहुयात् यस्माद्भीषावेपिष्ठा इत्येवमादिना मन्त्रेण।

३. उपाकृते वाश्यमाने यस्माद्भीषावाशिष्ठास्ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहुयात्।

---

१ A विशेषप्र०। २ C in marg. वर्णान्यथाभावश्च।

४. पशावाचितुं प्रवृत्ते।

५. उपाकृते पशावुपविष्टे।

६. यस्मान्नीथा संज्ञप्ता ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहुयात्। उपाकृते स्वयंमृते पशौ।

७. यद्रूपः यद्देवत्यो पशुः पूर्वः। पशुशब्दे ऽनुवर्तमाने पुनः-पशुशब्दात् शाखापशुष्वप्येतन्नैमित्तिकं न वेपमानाद्याज्याहुतयः।

८. उपाकृतस्य मृतस्यायं विनियोगो वचनात्।

३.

१. प्रवृत्तेषु प्रयाजेषु मृते पशौ तेनैव संस्थाप्यं कर्म। यदि त्वप्येकथैवाग्निया प्रीतः स्यात्तेनैव प्रचरेयुरिति या स्थितिरिति श्रुतेः (१८. १२)।

२. अवदाने जिह्वादौ नष्टे अनुपलभ्यमाने। दुष्टे शिष्टभक्षणायोग्ये। विमथिते। उपलभ्यमान[१] एवाप्राप्ये भ्रंषिते वाज्यं प्रतिनिदध्यात्। इति प्रतिनिधेयनियमः।

३. पूर्वसूत्रस्यैकदेशस्यायमपवादः। हृदयस्य नाशे ऽन्यमालभेत। न तु दुष्टविमथितयोः। तत्र हि आज्यं प्रतिनिधानमेव। अन्यवचनात्[२] पूर्वस्योपलक्षणं वक्तुं छागमिति। आलभेत प्रतिनिदध्यादित्यर्थः। प्रतिनिध्यधिकाराद्दालभतिः[३] प्रतिनिध्यर्थः। अतो नाग्निप्रणयनादीनामावृत्तिः। वपापशुपुरोडाशयोर्न पुनःक्रिया

---

१ C •लभ्यमाना।   २ A •वाज्यवचनात्।

३ A चालभति, C D •भतिं।

हुतत्वात्[१]। सर्वेषामवदानानां परित्यागो भारद्वाजवचनात्। अग्नि-गोरावृत्तिः संग्रामगत्वात् उपप्रैषस्य च तादर्थ्यात्। मनोतापर्यग्नि-करणानामावृत्तिः। संनिपातात्।

४. यदीक्षेद्यजमानो ये मे पशुप्रध्वंसितारस्त त आर्तिं प्रा-प्नुयुरिति ततः कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिदित्यनेन मन्त्रेणाग्नीध्रीये आज्याहुतिं [२]जुहुयात्। होता च कुर्यादनादिष्टमिति परिभाषि-तत्वात्।

५. अष्टापद्यां गर्भिण्यामित्यर्थः। वशायामनूबन्ध्यायामिति विशिष्टचोदना। चोदितायामष्टापद्यां सत्यामेतद्गर्भस्य[३] त्वचो वपारूपं फलीकरणानां फालीकरणात्। फलीकरणा मध्यमास्त-त्तुलास्ते हि स्वविष्टान्फलीकुर्वन्ति तेषां ये फालीकरणा अवकणा[४] इति प्रसिद्धास्तान्गर्भं च। इतिशब्दस्य स्वार्थे। प्राभित्रे ऽग्नौ अप-थितेतरस्य वपाप्रधानस्विष्टकृदादेराहुतिजातस्य वषट्कारेषु वपा-सुपजुहुयात्।

४.

१. अनपहृते यूपकर्मणि स्वरुहोमे यदि यूपविरोहणं स्यात्त-तस्त्वाष्ट्रं बहुरूपमनेकवर्णं पशुमालभेत। पशुबन्धं कुर्यादित्यर्थः। अवगतं चेत्कर्मणि स्वरुहोमस्याभावे स्वरुहोमकालादूर्ध्वं विरोहणे उपरि यथाबन्धायातनम्।

---

१ A तत्कृ॰। २ A ins पीता।
३ A रतद्गर्भस्य, C स तद्गर्भस्य, D स तद्भस्य। ४ D अवका M om.

९. वपायाः पुरोळाशस्य पशोः पुरोनुवाक्या यथासङ्ख्येन।

१०. प्र सू मह्ने सुशरणाय मेधामिति वपाया याज्या। प्रथम-भाजं यशसं वयोधामिति पुरोळाशस्य याज्या देव त्वष्टरिति पशोर्याज्या।

५.

१. क्रियमाणकर्मज्ञानगोचरे देवयजनात्मर्थे विदिषाणयोर्यज-मानयोः सुत्ययोरङ्गयोः संनिपातः। एककालोपनिपातः पदा-र्थानां। तं संसव इत्याचक्षते याज्ञिकाः।

२. इतरापेक्षं[1] पूर्वत्वम्।

३. याः काश्चिदाहुतीः।

४. प्रातःसवनादावाज्याहुतीर्जुहोति संवेशायेत्येवमादिना म-न्त्रेण।

५. माध्यन्दिने सवने एतावान्मन्त्रविकारः।

६. त्रिष्टुभे जगत्या इति नोत्क्रमदित्यार्थं छकारस्य।

७. इतरयज्ञकारिणमध्वर्युमितरो ऽध्वर्युर्मृतमिच्छन्प्राजापत्या-भिस्तिसृभिर्ऋग्भिः प्रातःसवने आज्याहुतीर्जुहुयात्। यजमानिको ऽपि वचःफलवचनात्[2]।

८. होतारं मृतमिच्छन् होता माध्यन्दिने सवने प्राजापत्या-भिस्तिसृभिराज्याहुतीर्जुहुयात्।

---

१. C D. ०पेक्षतं।　　२ A. वचः फलं च वचनात्।

९. उद्गातारं मृतमिच्छन् तृतीयसवने उद्गाता प्राजापत्याभिस्तिसृभिराज्याहुतीर्जुहुयात् ।

१०. ब्रह्माणं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिसृभिस्तिस्र आज्याहुतीरनुसवनं ब्रह्मा जुहुयात् ।

११. यजमानं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिसृभिस्तिस्र आज्याहुतीरनुसवनं यजमानो जुहुयात् ।

१२. सर्वानितरानृत्विज इतरयज्ञस्थान् मृतानिच्छन्तः सयजमानकान् सर्वे सयजमानकाः[१] । प्राजापत्याभिस्तिसृभिस्तिस्र आज्याहुतीरनुसवनं जुहुयुः ।

१३. संसवे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादिति वचनात् । संसवापन्नाः कुर्युः ।

१४. आभीकादीनां साम्नामुपदेशः । एतेषु सत्सु कयाशुभीयादीनि कथं नाम स्युरिति ।

१५. कया शुभा सवयसः सनीळा इति मरुत्वतीयं भवति । प्रक्रान्तनिवृत्त्यर्थं मरुत्वतीयादीनां ग्रहणम् ।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति ।

१७. ममाग्ने वर्च इति ।

१८. यदि प्रथमाः संस्थापयेयुरितरे तत उत्तरां संस्थां कुर्यात् । अग्निष्टोमे प्रक्रान्ते उक्थ्यादिकम् ।

---

[१] A inserts between स and यजमानकाः the following passage: पूर्वं प्रातरनुवाकमिति संसवदोषनिरासार्थं । प्रथमारम्भकाः सप्तमं वचनात् पूर्वं प्रातरनुवाकारम्भकालप्रसक्तौ विच्छिन्नकर्मिणां द्वितीयः प्रातरनुवाकारम्भं करिष्यतीति मत्वा ततः पूर्वमेव समाप्तिमिच्छन्ति प्रातरनुवाकारम्भं कृत्वा समापनकालात् पूर्वमेव समापयेयुः ।

१९. तस्यैवांशोऽभ्यासेन द्विरावचकरणम्[1]। विशेषणानुपदेशादन्यः सोमः क्रेतव्योऽश्वरन्तरत्वात्। तत्रानुक्रयणाप्यायनप्रणयनानि सांनिपातिकानि कर्तव्यानि सहोचाप्यकृतत्वात्। सोमस्यैव केवलस्य प्रणयनं। तत्राग्नेयीरूप प्रियमिति षोद्धरेत्[2]। यथासवनविधि पश्चावाग्नीध्रप्रणयने[3] सोमो जिगाति गातुविदित्येवमादिनां प्राक्परिधानीयायाः उद्धारः। तत्र चाग्नीध्रसमीप एव परिधानं प्राङ्मुखस्यार्थस्य परिसमाप्तत्वात्। एवमिहापि यावदर्थं कर्म। नैवाचाद्गणधर्मो भवति निमित्ते कर्मान्तरत्वात्। आग्निर्घा निर्वपनमेव समाप्त्यपेक्षितत्वात्। समिष्टयजुरन्तं च पूर्वपूर्वमहरङ्गत्वात्[4]।

२०. संस्रवधर्मरहितं प्रक्रान्तशब्दाभिधायकमहरभ्यासेनाहरन्तरं मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिध्यनुष्ठेये संस्रवाहनि तस्याभ्यासः तावन्मात्रस्यैवाभ्यासो न युज्यते। प्रतिनिधौ तत्कालादिति न्यायात्। तेन पूतीकैरनुष्ठीयमाने संस्रवाहनि तस्याभ्यासः सोमेनैव न पूतिकैः।

२१. वाशब्दः पक्षान्तरे। तस्यामग्निष्टोमादिकायां संकल्पितायां संस्थायां भूयसीः संकल्पितयज्ञचोदिताभ्यो बहुतरा दक्षिणा दद्यात्।

२२. स्रवन्त्यो वा विहरन्ति। स्रवन्त्य आपो नदीतडागादिस्थाः संस्रवन्त्यो विहरन्ति। विच्छिन्दन्तीत्यर्थः। वायुर्वान्तरावती विहरत्याकाशस्येति वा संस्थानं भावयेत्। चकारः सर्वत्र विहिताणामानित्यस्य प्रापणार्थः।

---

१ A C D M ०रावं क०। २ C M शे०। ३ A यथासवनविधि० M यथा स च विधिवप०, C D यथासवनि०। ४ C पूर्वं D om· once पूर्वं।

६.

१. क्रीत इति विशेषणादक्रीतापहारे चोदितकालस्यातिक्रमणमपि[1]। सोमभावे सर्वास्ववस्थासु करिष्यमाणप्रयोजने। अपहृत इत्यपशब्दादृश्यमाने विनाश्यपहरणेन। अमेध्यसंसृष्टे[2] तु शक्ये अमेध्यापनयने शुद्धिः कार्या।

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः।

तावन्मृद्वारि वादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु॥ इति

सर्ववचनात्। अभिषुतेषु दुष्टे परित्यागो ऽपहृतवच्च कर्म। अन्यमाहृत्येत्यन्यस्याहरणमात्रम्। न क्रयः। अभिषुणुयादिति प्रागभिषवात्क्रीतापहृतस्य लब्धस्यापि तेन सह समुच्चयः। उभयोः संस्कृतत्वात्।

२. सोमाहरणशालिने मूल्यनिरपेक्षयापि सोमविक्रयिणे वा मूल्यार्थिने किंचिद्दद्यात्। न तु शास्त्रीयम्।

३. यजेतेति वाक्यशेषः। अभिषुणुयादिति यागचोदनानुवर्तत एव। अनुपलभ्यमाने सोमे पूतीकादीनभिषुत्य यजेत्[3]। पूतीका रोहिततृणायाणि[4]। अर्जुनो ऽपि तृणजातिरेव। तत्पुष्पाण्यपि शुक्लानि।

४. तृणानां पूर्वोक्तानां यागसाधनानामभिषुतानामयं संस्कारः। प्रतिदुहा क्षीरेण सद्योदुग्धेन प्रातःसवने श्रीणीयात्। मिश्रयेत्। शृतेन क्वथितक्षीरेण माध्यन्दिने श्रीणीयात्। दध्ना तृतीयसवने।

---

१ All MSS. क्रांतापा॰ or क्रातापा॰। २ A ॰सृष्टे तु शक्ये।
३ A वा यजेत। ४ M रोहितं॰, C रोहिता॰(?) D रोहित॰।

५. एका स्थौगौर्देया । दक्षिणाश्रवणात् प्राकृतस्य दाक्षिण्यस्य निवृत्तिः । अवभृथादुदेत्य तदन्तं कृत्वा पुनर्दीक्षेत तादृशेनैव कल्पेन ।

६. तच तस्मिन् पुनर्यज्ञे प्रक्रान्तक्रतुदक्षिणा दद्यात् । पुनर्यज्ञो ह्येष तत्र क्रतुप्रायश्चित्तिरिति[1] शतपथश्रुतेः (४.५.१०.६) । एकस्यामपि त्वाकृतौ पूतीकादिभिः कृतायामेतत्प्रायश्चित्तम् । अनेकयागाभ्यासे ह्येतदेकमपूर्वं सोमेन यजेतेति चोदनैक्यात् ।

७. दुष्टे ऽपि कुर्यादिति वाक्यशेषः ।

८. सोमाभावे पूतीकादि यदुक्तं तत्र दाक्ष्येनाभावे । पञ्च गा दक्षिणां दद्यादित्ययं विशेषः । शेषं पूर्ववत् ।

७.

१. प्रातःसवनात्सोमो ऽतिरिच्येत । ततो वक्ष्यमाणं कर्म ।

२. अस्ति सोमो अयं सुत इति स्तोत्रियः । आम्नायक्रमेण उत्तरो ऽनुरूपः । स्तोत्रग्रहणं पूर्वचाधिकारविच्छेदात् ।

३. वक्ष्यमाणाभिरन्याभिस्त्वेवंदेवताभिः[2] सह स्तोत्रियानुरूपाभ्यां सोमातिशंसनम् । ऐन्द्रावैष्णवीभिरिति सहार्थे तृतीया ।

४. विष्णोः कर्माणि पश्यतेति नैघण्टुके [3]ऐन्द्रावैष्णव्युक्ता । अन्यथाप्येवं स्वरूपस्य परिग्रहः । कथं नाम स्यादिति ।

५. इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत्सूक्तम् । अतो देवा अवन्तु न इति सप्तर्चः एताः सूक्तासंभवात्[4] ।

---

१ A om. क्रतु० । २ C D ०भिस्त्वेवंदेवताभिः । ३ A ins. ऐन्द्रे । ४ A सूक्तार्थ० ।

६. अतो देवा अवन्तु न इत्येतस्य वरुणस्योत्तमया परिधाय विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्येतया यजति।

८.

१. वक्ष्यमाणं कर्म। सोमाधिकारो होत्रग्रहणं चानुवर्तते।

२. यदद्य कच्च वृत्रहन्नुदगा अभि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः। उत्तरोऽनुरूपः।

३. त्रिष्टुबर्थं वचनम्। अस्येदु मातुः सवनेषु सद्य इत्येका। दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रेत्येका। सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीत्यष्टौ। उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकमिति तिस्रः। सूक्तमेव गायत्र्यः। एताः कृचिवत्। अर्यमा वरुणश्चेति पन्थामित्येका। वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः। प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रमित्येते विकल्पिते।

४. या विश्वासां जनितारा मतीनामिति यद्वा इन्द्राविष्णू तत्पनयाय्यं वामित्येतयोरन्यतरा[१]।

९.

१. यथा पूर्वयोः सवनयोः शस्त्रं तथेहापि द्रष्टव्यम्। आग्निमारुतादतिरिक्त इति विशेषारम्भात्।

२. प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामेति स्तोत्रियः। प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेत्यनुरूपः।

---

१ C D ०रया।

३. जगत्यर्थ आरम्भः। प्र वः पान्तमन्धसो धियायत इति तिस्रः सूक्तं वा। आ यो विवाय सचथाय दैव्य इत्येका। सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेत्येका। तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसेत्येका सूक्तं वा। मरुल्लिङ्गान् परित्यजेदन्यांश्च।

४. त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिति।

१०.

१. सोम इति वर्तत एव। आश्विनं शस्त्रं समाख्यानात्। तस्मात्सोमे ऽतिरिक्ते वक्ष्यमाणं शस्त्रम्।

२. अत्र स्तोत्रियानुरूपौ प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट प्र तद्विष्णुरिति तृतीयसवनत्वाविशेषात्[1]। स्तोमातिशंसनायाश्विन्यः[2] प्रचुरा एव।

३. अविशेषाद्या काचित्।

४. पर्यायैरस्तुते यद्यादित्य उदियात्ततः पञ्चभिः स्तोमैः पञ्चकैः स्तोमैर्होत्रकेभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी। स्तुवते छन्दोगाः।

५. आदितो ऽवच्छेद इति न्यायात्[3] आद्ये द्वे ऋचौ। आगतानामिति सोक्तं त्रिष्टुप्परिहारार्थम्। ततो मां धुरिन्द्र नामा देवतेत्युद्धार्या।

६. कर्तव्या इति वाक्यशेषः। अशस्त्वापि चतुर्दशीं त्रयोदश्या परिधानं नित्या इति वचनात्।

---

१ C D °मत्वाविशेषात्, A M °मत्वाद्विशेषात्। २ A स्तोमातिशंसेषु मायाश्वि°।
३ A मायात्।

७. छन्दोगाः स्तुवते तथैव शस्त्रम्।

८. छोघे वा प्रथमानां स्तोत्रियाणां छन्दं भवति। तथैव[1] शस्त्रम्।

९. छन्दःस्तवनशंसने कर्तव्ये।

१०. छन्दःस्तवनं शंसनं च।

११. आश्विनमथैतावत्परिमाणमभिव्योषे कार्यम्।

शतानि त्रीणि पञ्चा च[2] अनुष्टायामाश्विनं भवेत्।
प्रत्यचाणामृचां नाच बृहतीनां च संपदा ॥१॥
प्रतिपच्चिर्नवोपेत्यग्निमीळे पुरो भव।
ता राजाना चतस्रस्तु ज्ञेया अग्ने कदाचन ॥२॥
यो मर्त्येष्विति चैका स्यादगन्मेति तृचः स्मृतः।
प्रगाथो ऽग्ने विवस्वत्यादेष एव ककुप्कृतः ॥३॥
एते द्वे अयमग्निः षट् त्वामग्ने द्वे तृचं पुरु।
सप्त वेदिषदे ज्ञेयास्तृचे मेति[3] जनस्य च[4] ॥४॥
अग्निं तं दश तिस्रः कः पञ्च चोत सखायीति।
उषो भद्रेभिरा सूक्तमेकोपो रुरुचे तथा ॥५॥
प्रति स्तोमेभिस्तृचं सूक्तमुषो यदद्य द्वे।
उपस्तुत्विष एता उ चतस्रः स्युर्मद्वे दश ॥६॥
अश्विना यज्वरीरिषस्तिस्र एका न यत्परः।
दूरादिहेव षट्त्रिंशदुदीराथां दशाष्टौ च ॥७॥
आ मे हवं नवैका नः को वामद्य चतस्रस्तु।

१ A तथैव। २ A चाहा, C चचा, M चहानि। ३ C ०तृचे मेति, A तृचमेति। ४ A जनस्य चद्।

एका भात्यग्निरुषसां नासत्याभ्यां सूक्तं तथा ॥८॥
का राधद्धव मध्वस्तु सूक्ते सूक्ते युवोस्तथा।
तं युञ्जाथां नवा मे हवं नासत्या पञ्चपञ्च[1] ॥९॥
युवोरु षू रथं चित्रिद्विका तिस्रः समानसु।
नव प्रति प्रियतमं तुभ्यं सूर्यादि यत्परम् ॥१०॥
अकूभियेत (?)[2] ता श्रेया गायत्र्येकोष्णिहा परे[3]।
अनुष्टुबुष्णिहौ च द्वे बृहत्युष्णिगनुष्टुभः[4] ॥११॥

११.

१. सत्रे गणयज्ञे वा। यदि दीक्षितो म्रियेत कथं स्यादित्यत आह।

२. दग्ध्वा निर्मन्थ्येन ग्रामिवादा आहृतेन लौकिकेन वा प्राग्वाप्तरात्। अस्थीन्युपनह्य ततः पुत्रं[5] भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सांनिपातिकैः संस्कृतं तेन सह यजेरन्।

३. पुत्रं भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सह यजेरन्नित्येतन्निरासेन[6] कल्पान्तरमेतदाग्रहात्[7]। दग्ध्वास्थीन्युपनह्योत्येतदस्मिन्नपि पक्षे भवत्येव। अभिषुत्य सोमं राजानमनटहीत्वा पश्चाद्दक्षिणापरस्यां वेदिश्रोण्यां यजमानास्थिकुम्भं निधाय तस्मिन्देशे दक्षिणापरवेदिश्रोण्या देशे छन्दोगाः सार्पराज्ञीभिरायं गौरित्येताभिः परा-

---

१ C in marg. मे सोमनादस्माद्वो वाग्वयं कृतः। २ C D अकूभीयत। ३ A परे। ४ C D उष्णिगनुष्टुभः। C in marg. चित्रं देवानामित्यादि याज्यान्तं प्रशंसनमिति विक्रमः। ५ C सह। ६ C D M निरासेन। ७ C D M ०हादमनमच्चात्।

चीभिरनावृत्ताभिः स्तुवते। तत्र दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणश्चोपविश्य स्तोत्रप्रसवं कुर्याताम्।

४. मार्जालीयसंनिधौ वा अस्थिकुम्भं निधाय सर्पराज्ञीभिः पराचीभिः स्तुवते।

५. यजमानास्त्रिः प्रसव्यं प्रदक्षिणं मार्जालीयं परियन्ति भ्रमन्ति सव्यानूरूनपाघ्नानास्ताडयन्ति[1]। सव्यैरेव पाणिभिः।

६. आयं गौरिति स्तोत्रदेश[2] एव प्राचीनावीती दक्षिणामुख इति शाखान्तरात्। निगदेदिति नैकस्वर्यं न गणधर्मः।

७. असंमितमपरिमितं न्यूनमतिरिक्तं वा। न प्रमाणाद्भूयः। अपरिमितेष्टके[3] ऽग्नौ श्रुतिदर्शनादेवरे[4] च यथा नवम्यां यथेति(?)।

८. नियमतो ऽस्मिन्नहनि भवन्ति।

९. मरणात्संवत्सरे ऽस्थीनि याजयेयुरितरे यजमानाः। अस्थिमतो याजयेयुरिति केचिदाहुः।

१०. स्तोत्रेस्तोत्रे स्तूयमाने स्तोत्रसंनिधाने ऽस्थिकुम्भं निदध्युः।

११. तद्दीयान्।

१२.

१. कलशो द्रोणकलशः। पूर्वपदलोपेन। तस्मिन् दीर्णे सोमभाग्ये सतीति[5] शाखान्तरात्। नैमित्तिकमुच्यते।

---

१ D om. ताडयन्ति। २ A स्तोत्रमेव। ३ A अपरिमिते इष्टके। ४ D श्रुतिदर्शनादिति वैवरेव। यथा नवाभ्या यथेति। C like D, M •दर्शनादिवैवरेव। यथा नवाभ्यापयेति; in marg. ये। ५ A om. इति।

२. विधुं दद्राणं समने बहूनामित्यस्यां वषट्कारनिधनेन साम्ना[1] पृष्ठं ब्राह्मणाच्छंसिने स्तुवते छन्दोगाः। स एव स्तोत्रियः कार्यः।

३. महत्तन्नाम गुह्यं पुरुस्पृगिति। पूर्वो ऽनुरूपः शंसितव्य-स्ततः स्तोत्रिय इति। संदेहो मा भूदिति तद्ग्रहणम्।

४. यावत्येकवचनमविवक्षितं। किं तत्र भवतीत्यत आह।

५. स्तवनाधीनत्वाच्छंसनस्येति सूत्रारम्भः।

६. अस्यैवोत्तरो ऽनुरूपो मह उग्राय तवसे सुवृक्तिमिति। यदि पुनः कलशदरणं ग्रावदरणं चोभे भवेतां ततः पूर्वदौर्बल्यं न्याय्यम्।

७. उभयोरपि ग्रावदरणकलशदरणयोः।

८. त्रिष्टुप् माध्यन्दिनत्वात्।

९. अभ्युन्नीतं नाराशंसमन्तःपरिधि भस्मनि जुहुयात् कृता-कृतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण।

१०. शुष्के[2] नाराशंसे वक्ष्यमाणकं विध्यपराधे नैमित्तिकम्।

११. यं ग्रहं जघन्यं गृह्णीयात्तस्याल्पमर्धावूनमुपवाते नाराशंसे सोमचमसे ऽवनयेत्प्रजापतये त्वेत्यनेन मन्त्रेण।

१२. दुष्टं सोममविशेषात् नाराशंसमन्यं वा प्राजापत्याभि-र्हिरण्यगर्भ इत्याद्याभिस्तसृभिरध्वर्युर्मन्त्रान्तेन [3]प्रतिमन्त्रमुत्तरार्ध-पूर्वार्ध उपरवाख्ये अवटे ऽवनयेत्।

१३. यस्याभिषुतस्य सोमस्योपरिष्टाद्ववर्षणं भवति तस्य भक्षणकाले यथाप्राप्तं मन्त्रमपनीय मन्त्रान्तरेणेन्दुरिन्द्रमित्यादिना

---

१ A साम्नो। २ A शुक्के। ३ A inserts प्रतिमन्त्रान्तेन।

भक्षणं कुर्यात्। कृत्स्नं वेदमन्वृतमश्नाद्यमित्यादेश्च ध्यानं युगपत् कार्यम्।

१४. हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यनेन मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहुयाद्यस्य चमसो ऽभ्युपाहृतः।

१५. उत्तरग्निवावच्छाद्येति[1] (?) छन्दोगानां। तेन वान्येन वावच्छाद्य सदसो निर्हरेदभ्युपाहृतं चमसम्[2]।

१६. य स्वते पिदभिश्रिष इत्यनेन तृचेन महावीराख्यं[3] भिन्नपात्रमनुमन्त्र्य तत आहुतीर्जुहुयात्। निर्हरेत्कर्मानादिष्टत्वात्[4]।

१७. यथस्त्रिंशत्तन्तव इत्येवमादिना देवानित्येवमन्तेन मन्त्रेणैकाम्। द्वितीयां यज्ञस्य दोहो वितत इत्यादिना स्वाहाकारान्तेन मन्त्रेणैते आज्याहुती होता जुहोति। चशब्दादध्वर्युश्च। स्वशाखोक्ता।

१३.

१. यदीति वचनान्निमित्तं न स्वयमुत्पाद्यम्। सत्राय दीक्षितः सत्रार्थं दीक्षादिषु प्रवृत्तक्रियः। अथशब्दाद्दृढबुद्धिरपि कथंचित्साम्युत्तिष्ठेदपरिसमाप्तसत्रस्य तदनुष्ठानभङ्गो भवेत्। ततः सोममपभज्य सोमं विभज्य राजानं प्रधानद्रव्यत्वेन ऋत्विग्भिरङ्गीकृतं क्रीतमक्रीतं वा विश्वजितातिरात्रेण यजेत सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेनेति विशिष्टो विश्वजिद्यागो नैमित्तिकः। सत्राङ्ग

---

१ A चि चा०। २ C निर्हरेयस्याऽभ्युपाहृतं। D निर्हरेयस्या चभ्युपा०।
३ C D महावीरपात्रं भिन्नम्। ४ A मवत्वात्, M ०त्मर्म नोपदि०।

चोच्यते। अनिष्टप्रथमयज्ञस्याहिताग्नेः सत्रिणः साम्युत्थाने आग्नेयीष्टिः सर्ववेदसदक्षिणा भवति। अनाहिताग्नेराग्नेयश्चरुरित्येवं[1] केचिदाहुः।

२. संकल्प्यापि सत्रमकुर्वन् विश्वजितातिरात्रेण यजेत। वाशब्दो विकल्पार्थः॥

[2]उक्तो द्वादशाहः सत्रीचस्तद्धर्मातिदेशश्च केषांचिदङ्गानाम्। तदनन्तरं ते चेदनुपदिष्टं कुर्युरित्यनेनोपदिष्टानुपदिष्टप्रयोगेन नैमित्तिकान्युपदिष्टानि। तत्र द्वादशाहो ऽहर्गणः। अहर्गणानां च कानिचित्सत्राणि केचिदहीनाः। अस्ति तेषु धर्मभेदः। तत्र द्वादशाह उभयात्मा समाने ऽप्यहर्गणत्वे। तस्याप्यनेन विशेषेण सत्रत्वं। सत्रसंज्ञस्तु यो ऽहर्गणस्तस्य धर्मविशेषा वक्तव्यास्तानाह।

१४.

१. गृहपतिसप्तदशा होत्रादयो यथोपदिष्टाः[3] सत्रार्थमासीरन्। य ऋत्विजस्ते यजमाना गृहपतिसप्तदशाः[4] सत्रमासीरन्निति शाखान्तरश्रुतेः। आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा[5] दीक्षिता इत्येतदेषामेव विशेषणत्रयम्।

२. सत्रे गृहपतिरोधो[6] नास्ति। यथा साध्व्यं याजमानं च मर्यादमिति ब्राह्मणः। अशक्ये तु यौगपद्ये सति आर्त्विज्यस्यानु-

---

१ C D अनाहिताग्नेराहिताग्नेश्चरुरि (चरुरि° ?) २ C D om. the passage beg. with उक्तो and ending with तानाह। ३ C D यथोदिष्टा। ४ A यजमाना। ५ A ins. एवमेवतमः। ६ A गृहपदीतिरो°, M गृहपतिः रा°।

रोधेन क्रिया। यथा होतुरिडोपह्वानं मयीदमिति जपश्च। तत्रार्त्विज्यमिडोपह्वानं कृत्वा तस्यानुरोधेन[1] पश्चान्मयीदमिति जपः।

३. दीक्षणानुपूर्व्यं दीक्षणाक्रमः। तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षेत[2] इत्येवमादिकः। तेनानुपूर्व्येण सर्वेषां यजमानानामिदमिति याजमानमार्षेयाभिव्याहरणादि।

४. परार्थानि क्रत्वर्थान्यौदुम्बरीसंमानादीनि[3] तानि मुख्यः प्रधानः कुर्यात्। स च एकः कुर्यात्। तथा च कात्यायनः[4] परार्थेष्वेकः[5] कृतत्वादिति (१२. १. १४)।

५. केचिन्नाराशंसकल्पाः केचित्तनूनपात्कल्पाः केचित्तूभयकल्पाः[6] मन्त्रकल्पे द्वैधे[7] भूयसां यः कल्पस्तत्प्राधर्म्यमितरेषाम्।

६. कृतेषु दाक्षिणेष्विति सत्यमति वा[8] दक्षिणाहोमे कालावधिरयं[9]। दक्षिणापथेन दक्षिणामार्गेण। ते शालामदसौ दक्षिणेनाग्नीध्रतीर्थेन कृष्णाजिनानि धून्वन्तश्चालयन्तो दीक्षिताः प्रतिदिनमेवं [10]अपेयुरिदमहमित्यादिकं मन्त्रम्।

७. उत्थाय परिसमाप्य सत्रमग्निष्टोमसंस्थः सहस्रदक्षिणः पृष्ठशमनीयाख्यः कार्यः। सत्रिणः सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्निति शाखान्तरश्रुतेः। स काममेव पृष्ठशमनीयेन यजेत कामं न यजेत (१८. १४. २०) यदि तु यजेतैत एवास्य सत्रिण ऋत्विजः स्युरित्यारण्यके वचनात् पृथक्पृथक् पृष्ठशमनीय इत्येवावसीयते।

---

१ C D तत्रानुपरोधेन। २ A प्रथमं दीक्षित। ३ C D M समादीनि।
४ C D M कात्यायनः (?) A कृष्णायनः। ५ M एव instead of एकः।
६ C D M om. उभयकल्पाः, C (in marg.) ०मयाकल्प्। ७ A मन्त्रकल्पद्वैध०।
८ A om. सत्यमति। ९ C D M ०विधिरियं। १० A एवं समन्तो अपेयुरिदम्[?]

८. साधारणं सत्रिणामभिन्नं पृष्ठशमनीयमेके मन्यन्ते। इमश्रुः श्रुत्यनुकरणः।

९. पृष्ठशमनीय प्रकृतः। स केषु नित्यः केष्वनित्य इति तद्विवेकायाह। रात्रिसत्रेषु नित्यः पृष्ठशमनीयो ऽन्येष्वनित्यः। स काममेव पृष्ठशमनीयेन यजेत कामं न यजेतेति दर्शनात् प्राह। कीदृशानि तानि रात्रिसत्राण्युच्यन्ते। द्वादशाहप्रभृतीनि। कियत्पर्यन्तानि। आ चत्वारिंशद्रात्रात्। अभिविधावयमाकारः। एकोत्तराणि एकैकवृद्ध्या द्वादशरात्र इत्येवंप्रकाराणि। एकान्नपञ्चाशद्रात्र एकषष्टिरात्र इति रात्रिसत्रेष्वेवानुप्रवेशात् रात्रिसत्राख्यां लभेते। रात्रिसत्राणीति शालानुष्ठेयानि[1]। धर्मविशेषस्य। छान्दोग्ये संज्ञाप्रयोजनम्।

१०. व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्राहीनानामित्युक्तः। स यैरहोभिर्विवर्धते तानि त्रयोदशरात्रादिसंपत्त्यर्थमुदाहरिष्यामः। पृष्ठशमनीयप्रसङ्गेन रात्रिसत्राण्युपदिदिक्षोराचार्यस्य प्रतिज्ञा।

१५.

१. एकाहार्थे महाव्रतस्तोत्येवमादि यदारण्यकोक्तं तदाहरन्ति कुर्वन्ति सत्रिणः।

२. वाशब्दो विकल्पार्थः। सर्वस्तोमं वातिरात्रमेकाहार्थे आहरेयुः। सर्वस्तोमो ऽतिरात्र उत्तममहरित्यश्वमेधे यो वक्ष्यते तमाहरेयुः।

---

[1] A °ष्ठेयानि C (orig.) D सनुष्ठेयानीति।

३. सर्वस्तोमस्यातिरात्रस्य स्थानं शाखान्तरात्।

४. द्व्यहार्थे गोआयुषी आहरेयुः। के पुनस्ते गोआयुषी इत्यत आह।

५. गोआयुषी इत्येतस्यां चोदनायां द्वितीयं तृतीयं चाभिप्लविके द्वे अहनी प्रत्येतव्ये।

६. त्र्यहेणापूर्यमाणे त्रीणि प्रथमान्याभिप्लविकान्युपेयुः।

७. त्रीणि पूर्वाण्याभिप्लविकानि महाव्रतं चतुर्थमिति चतुरहार्थे।

८. आभिप्लविकानि पूर्वाणि पञ्चाहार्थे पञ्चावपेयुः।

९. अभिप्लव इति नोक्तं लाघवाभिप्रायेण।

१०. षलाभिप्लविकानि महाव्रतसप्तमानि। सप्ताहेनापूर्यमाणे सप्ताहरेयुः।

११. एतेन न्यायेन। कतमेन। यद्यदल्पमङ्गं तत्तत्पूर्वं कुर्वाणास्तांतां सङ्ख्यां पूरयन्ति यावा सङ्ख्या पूरयितव्या। यथा त्रयोविंशतिरात्रे पञ्चाहः षलहो द्वादशाह इति।

१२. एतेषां गोआयुषीप्रभृतीनां प्रायणीयं पृष्ठ्यं चान्तरेण स्थानमनुष्ठानक्रमः।

१३. एकाहार्थे महाव्रतमाहरन्तीत्युक्तं। तस्यायं स्थाननियमः। तुशब्दो ऽवधारणार्थः।

१६.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। एतानि वक्ष्यमाणान्यहानि यथोक्तां न्यायक्लृप्तिमपवदन्ति ।

२. विंशतिरात्राख्ये अभिप्लवः षलहः अभिजिद्विश्वजिच्च । एतान्यागन्तूनि प्राक् पृष्ठ्यात्ततो दशरात्रः ।

३. अभिप्लवः षलहस्ततो ऽतिरात्रस्ततो द्वावभिप्लवौ प्रथमद्वितीयौ। अबुध्रमु त्य इति वैश्वदेवं (११.८.७) षष्ठस्याह्नो द्वितीये ऽभिप्लव इत्यनेन द्वितीयेन विशेषेण द्वितीयः। एवमेतान्यूनविंशतिरहानि[1] प्रायणीयोदयनीयसहितानि एकविंशतिरात्रः पूर्वः ।

४. पृष्ठ्यः षलहः स्वरसामानस्त्रयस्ततो विषुवान् तत आवृत्ताः स्वरसामानः ततस्त्रयस्त्रिंशारम्भण इति। त्रयस्त्रिंशमारम्भणं प्रथमं[2]। यच्छेषाणि पञ्च। तेनैव प्रातिलोम्यक्रमेण स एवमुच्यते त्रयस्त्रिंशारम्भणः पृष्ठ्य इति। अयं प्रायणीयोदयनीयाभ्यां सहैकविंशतिरात्र उत्तरो ऽभिधीयते। अहो ऽभिप्लवो महाव्रतं चेति द्वादशाहसहितानीति द्वाविंशतिरात्रे तु क्लृप्तिः। पञ्चाहो ऽभिप्लवश्च द्वादशाहसहितानीति त्रयोविंशतिरात्रे तु क्लृप्तिः ।

५. इति चतुर्विंशतिरात्रः संवत्सरमयनमित्याचक्षते। इति सूत्रच्छेदः। सप्तदशस्तूच्यते। पृष्ठ्यस्य ये स्तोमास्त्रिवृदादयस्ते स्तोमा

---

[1] C D एवमेतानि न्यून॰। [2] A त्रयस्त्रिंशारम्भण इति यत्प्रथमं।

यस्य सो ऽयं पृष्ठ्यस्तोमः षळहः। स्तोमा एव न तु तानि पृष्ठानि। परिसंख्यानात्। तेनायं न्यायतो बृहद्रथन्तरपृष्ठो भवति।

६. षळहानन्तरं त्रयस्त्रिंशस्तोमकमहः षष्ठं पार्ष्ठिकमनिरुक्तताविशिष्टं कार्यम्। अहरतो न तद्विधीयते न षष्ठस्याङ्गो गुणविधिः। अनिरुक्तता च पूर्वकारिवशात् कार्या। एवं स्वरूपाभिधानं। तदनिरुक्तं भवतीत्यभितष्टीयं[1] देवतायाः परोक्षाभिधानेन स्वश्रुतौ (२९. ७) प्रदर्शितम्।

७. तस्य त्रयस्त्रिंशस्याह्नः अनिरुक्तस्य कण्वरथन्तरं माध्यन्दिने छन्दोगाः कुर्वन्ति। तत्र योन्यनुशंसनं कार्यम्।

८. वचनाच्छेषं पूर्वेण तुल्यं। न तु[2] कण्वरथन्तरं तस्येति पूर्वत्र यत्नात्।

९. ततस्त्रयस्त्रिंशादनिरुक्तादनन्तरं त्रिणवस्तोमकमहः।

१०. एकविंशस्तोमं वैराजपृष्ठं चतुर्थमिति। तदेव केनचिदभेदेन[3] द्विलयुक्तम्।

११. एकविंशयोः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च।

१२. यथोक्तं पूर्वत्र तथा त्रिणवादनन्तरमेतावान्विशेषः।

१३. [4]पूर्वत्र पृष्ठ्यस्तोमात्षळहादुत्तरमिह तु त्रयस्त्रिंशानिरुक्तादुत्तरमेतावान्विशेषः।

---

१ C (orig.) D अभितष्टीयं C (sec. h.) अभितष्टीय। २ C D M तत् instead of तु A यत्नात् C M ॰यत्नात्। ३ C D M अभेदद्विलयुक्तं।
४ A om. Sûtra 13 and gives the words from पूर्वत्र to विशिष्यते as explanation to S. 14.

१४. चयस्त्रिंशारम्भण इत्येतावता विशेषेण पूर्वस्मादयं विशिष्यते।

१५. ततः षडहानन्तरं त्रिवृत्स्तोमकमष्टाशरात्रिकमतिरात्रं भवति।

१६. अतिरात्रात्त्रिवृत्स्तोमकादनन्तरो ज्योतिष्टोमो ऽग्निष्टोमः कार्यः।

१७. इत्येतेनाहर्योगेनायं चतुर्विंशतिरात्रः संसदामयनाख्यः। प्राक् चयस्त्रिंशद्रात्रादहर्योगः परिभाषानुसारेणोच्यते। द्विरभिप्लवो महाव्रत इत्यागन्तूनि पञ्चविंशतिरात्रे गोआयुषी अभिप्लवो द्विरित्यागन्तूनि षड्विंशतिरात्रे। अहो द्विस्त्राभिप्लव इत्यागन्तूनि सप्तविंशतिरात्रे[1]। अहो द्वावभिप्लवौ महाव्रतं चेत्यागन्तूनि अष्टाविंशतिरात्रे[2]। पञ्चाहो द्वावभिप्लवावित्यागन्तून्येकान्नत्रिंशद्रात्रे[3]। त्रिरभिप्लवा इत्यागन्तूनि त्रिंशद्रात्रे। त्रिरभिप्लवो महाव्रतं चागन्तून्येकत्रिंशद्रात्रे। गोआयुषी त्रिस्त्राभिप्लवा इत्यागन्तूनि द्वात्रिंशद्रात्रे।

१७.

१. [4]आभिप्लविकान्यहानि पञ्च त्रिरावृत्तान्युपेत्य ततो विश्वजिदतिरात्र उपेयः[5]। तत एष एवाभिप्लविकः पञ्चाहस्ततो दशरात्र

---

१ A पञ्चविंशति°। २ A एकविंशरात्रे व्यष्टाविंशति°। ३ A एकत्रिंशद्रात्रे। ४ A ins. इति। ५ C D उपेयाः।

इत्येतेनाहर्योगेन त्रयस्त्रिंशद्रात्राख्यो ऽतिरात्रसत्त्रविशेषः[1]। प्राक् सप्तत्रिंशद्रात्रादहर्योग उच्यते। पारिभाषिक एव। त्रीण्यभिप्लविकानि त्रयश्चाभिप्लवा महाव्रतं चेत्यागन्तूनि चतुस्त्रिंशद्रात्रे। पञ्चाहश्चाभिप्लवास्त्रय इत्यागन्तूनि पञ्चत्रिंशद्रात्रे। चत्वारो ऽभिप्लवा आगन्तुत्वेन षट्त्रिंशद्रात्रे।

२. चतुर्विंशमहस्ततो ऽभिप्लवः षळहस्ततः पृष्ठ्यः षळहस्ततो नवाहो नवरात्रो यो वक्ष्यते। अभिजित्स्वरसामानो विषुवानावृत्ताः स्वरसामानो विश्वजिच्चेति। अत्रापि तेष्वेवाभीवर्तान्त्यायतनं संवत्सरसंमित इति वचनात्। ततो गोआयुषी। तदनन्तरो दशरात्रस्ततो महाव्रतमित्येष सप्तत्रिंशद्रात्रः। त्रयाणामहर्योग उच्यते। परिभाषान्यायेन गोआयुषी चतुरावृत्तो ऽभिप्लव इत्यागन्तून्यष्टत्रिंशद्रात्रे। अहश्चतुरावृत्तो ऽभिप्लव इत्यागन्तून्येकान्नचत्वारिंशद्रात्रे[2]। अहश्चतुरावृत्तो ऽभिप्लवो महाव्रतं चेत्यागन्तूनि चत्वारिंशद्रात्रे।

३. संवत्सरसंमित इति सूत्रान्तः। खण्डशस्तु व्याख्या क्रियते। चतुर्विंशाख्यमहस्ततस्त्रयो ऽभिप्लवास्ततो नवरात्रो वक्ष्यमाणकः।

४. अभिजिदादयो यथादिष्टक्रमसमुच्चिता नव।

५. संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थम्। अभितो[3] नवरात्रं (१३. १८. १) चेत्येवमादयो ऽपदेशाः।

६. अभिप्लवो नवरात्रानन्तरम्। गोआयुषी अभिप्लवानन्तरम्। दशरात्रो गोआयुर्भ्यामनन्तरं महाव्रतं दशरात्रानन्तरम्।

---

१ A रात्रिसत्त्रवि॰ C D ऽतिरात्रिसत्त्रवि॰ M ऽतिरात्रविशेषः।

२ A चतुर्विंशद्रात्रे। ३ A C D अभिजितो।

७. चतुर्विंशं चयो ऽभिप्लवा इत्यारभ्य य उक्तो ऽसावेकाग्न-पञ्चाशद्रात्रो ज्ञेयः।

८. संवत्सरसत्त्रेण तुल्यतामापादितः। संवत्सरसत्त्रधर्मैर्युक्त इत्यर्थः। तत्र उच्यन्ते दीक्षासङ्ख्याकालविशेषाः। अक्षुभ्रमु त्य इत्येवमादयश्च वैश्वदेवविशेषा अनारभ्यवादसिद्धाः[१]। अभीवर्तान्वायातनं विषुवति अन्यासामाभिप्लवस्थान्यश्मावृत्तिः। यज्ञागाराणां दाह-विकल्पः[२]। अनूबन्ध्यावपान्ते (का० १२. ४. ६) वपनं। पूर्णाहु-त्युदवसानीययोर्भेदेन करणम्। पयस्यायाश्च। साग्निके यस्य[३] पृष्ठ-शमनीयो विकल्पेन रात्रिसत्त्रेषु नित्यः। तेषु नित्यो द्वादशाह (१२. १४. ९) इति। यत्र तु क्रतानग्नीन्विभजन्ति। अन्येषु तु सत्त्रेषु प्रागग्निहोत्राहुतेरग्निविभागः। एवमाद्यर्थं संवत्सरसंमित इत्युक्तम्।

१८.

१. अथशब्दाद्वक्ष्यमाणको विशेषः। शेषं पूर्वेण समानम्। एकषष्टिरात्रे विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः।

२. अभिजित्प्रभृति नवरात्रमभितः पृष्ठ्यौ कर्तव्यौ।

३. तयोः पृष्ठ्ययोरावृत्तस्त्रयस्त्रिंशादारभ्य प्रतिलोम उत्तरः।

४. वक्ष्यमाणः शतरात्रो ऽनूच्यमानो न्यायक्लृप्तः। किमस्यानु-

---

[१] O D ॰वादाविद्धा। [२] O दाहदाह। [३] A ॰के यास।

वादस्य प्रयोजनं। संवत्सरसंमितधर्मप्राप्तिः[१]। एतस्माच्च धर्मभेदाच्च-त्वारिंशद्द्वाचाद्वात्रिंशत्सत्त्राणीत्युक्तम्[२]।

५. प्रथम आभिप्लविकस्त्र्यहः पुनश्चतुर्दशाभिप्लवास्ततो दश-रात्रस्तदनन्तरं महाव्रतमित्येवं प्राप्तः शतरात्रः।

१९.

१. गवामयनं नाम वक्ष्यमाणकं संवत्सरसत्त्रम्। तस्य सप्तदश दीक्षाः कर्तव्याः।

२. द्वादश वा गवामयनस्य दीक्षा भवन्ति। तुल्यकल्पार्थं पृथग्योगकरणम्।

३. तैषः पौषः। तस्य यामावास्या तां लोका मार्गशिरस्यो ऽमावास्यामाहुः। कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणेन सा तैषस्य भवति। ज्योतिषामयने ऽपि क्वचित्कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणमस्ति। स्वश्रु-तिलिङ्गानि च विद्यन्ते। अतस्तस्या अमावास्याया उपरिष्टादेका-हेन ते दीक्षेरन् द्वितीयायामित्यभिप्रायः। माघस्य वेति विकल्पः कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणेनैव[३]।

४. तेषां दीक्षितानां माघस्यामावास्यायामुपवसथः पौषशुक्ल-पक्षप्रवृत्तानाम्। फाल्गुनस्य वा माघशुक्लप्रवृत्तानां। एवमेव श्रुत-त्वात्। नियमार्थं चैतद्वचनं। प्रतिपदि स्यात्तदमावास्याविशेषात्।

---

१ A संवत्सरधर्मसंमितप्राप्तिः। २ A om. द्वाचा।
३ C D ०करणेनैव।

ततो ऽवमरात्रे[1] ऽभ्यावर्त्तिष्टे पूर्वं पातयित्वा दीक्षारम्भः। वुङ्केयं(?) पर्वं चेत्पाद्[2] इति सांवत्सराः।

५. यदि द्वादश दीक्षा अङ्गीकुर्वन्ति ततः पौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुरहे दीक्षेरन्नेकादश्यां दशम्यां वावमरात्रे सति।

६. तेषामेकादश्यां दशम्यां वावमरात्रपक्षे दीक्षां प्रारभमाणानां। ज्यौत्स्नस्य शुक्लपक्षस्येत्यर्थः। पञ्चम्यां प्रथमः सुत्याकालः।

७. अहर्योगक्रमार्थो ऽनुवादः।

८. तदनन्तरम्। चशब्दः समुच्चयार्थः। तेन तथा युक्तान्पञ्च मासानुपेत्येत्यत्रानयोरक्षोर्यहणं[3] न भवति।

९. पृष्ठ्यः पञ्चमो येषां त इमे पृष्ठ्यपञ्चमा अभिप्लवाः। तेन-तेन क्रमेण सत्रिण उपयन्ति।

१०. प्रायणीयादारभ्य एवमहर्युक्तः प्रथमो मासः। स इति विशेषणादेतरे।

११. तथा युक्तान्। कथं युक्तान्। पृष्ठ्यपञ्चमाभिप्लवयुक्तान् पञ्च मासान् प्रथमं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं पञ्चममिति। एतानुपेत्य कृत्वेत्यर्थः।

१२. षष्ठस्य मासस्याहर्योग उच्यते। पृष्ठ्यचतुर्थान् त्रीनभिप्लवानुपयन्त्यनेन क्रमेण।

१३. ततश्चतुर्थ्यः[4] सत्त्रेभ्यो ऽनन्तरं नवरात्रमनेन विभागेनोपयन्ति। अभिजितं त्रींश्च स्वरसाम्नस्ततो विषुवन्तम्। एवमयं

---

१ M अवरात्रे, C अवमरात्रि। २ M विचोर्य पर्ववेत्याद्।
३ C D •पेत्येत्येतयोर्। ४ C D M चतुर्थे।

प्राग्विषुवतो ऽष्टाविंशौ मासः। विषुवांस्तु तावद्गणित एवास्ते। नावरेषां न परेषामित्याहुरिति[1] (कौ० २६.१) श्रुतेः।

१४. पृष्ठ्यारम्भणान्मा ऊर्ध्वं विश्वजितश्चतुरश्चतुरो ऽभिप्लवानु-पयन्तीति श्रुतेः।

१५. पृष्ठ्याभिप्लवौ चान्वहं क्षेत्रक्षेत्राद्यौगेन पृष्ठ्यादारभ्य प्रातिलोम्येनावर्तेते। चकारः समुच्चयार्थः। अतश्च मासावृत्तिरच-यौगावृत्तिश्चोभयं भवति।

१६. अनुप्रसु त्य इत्येवमादीनि यान्युक्तानि षष्ठस्याह्नो द्वितीये ऽभिप्लव इत्येवमादिना ग्रन्थेन तान्यावर्तन्ते। चतुर्थतृतीय-द्वितीयप्रथममिति।

१७. विषुवतो ऽगणितादूर्ध्वमावृत्तान्चतुरमासो विश्वजितं चो-पेत्य ततः [2]पृष्ठ्यांश्चतस्त्रीनभिप्लवान् स मासो ऽष्टाविंशौ। अष्टा-विंशिनावभितो विषुवन्तं मासाविति (कौ० २६.२) श्रुतेः।

१८. एवमिष्यमावृत्तिः। पृष्ठ्यप्रथमैर्मासैः। य एष पृष्ठ्यः षळहः पुनः परस्तात्पर्यैति तेन मासा आवृत्ता इति वदन्त इति (२६.१) श्रुतेः। एवमेते द्वितीये पटले पञ्च मासा उक्ताः। षष्ठ उच्यते।

१९. त्रीनभिप्लवानुपयन्ति पूर्ववदन्वहमावृत्तान्। आयुर्गा-मिति यथोद्दिष्टौ[3] न क्रमेण। ततो दशरात्रं। ततो महाव्रतं तत उदयनमतिरात्रम्।

---

१ C om. न परेषाम्। २ A ततः पृष्ठ्य चतस्त्र न०। ३ M यथोपदिष्टेन C यथोद्दिष्टौ।

२०. अयमत्र गवामयनस्य दीक्षा इत्येवमादिको यः क्रमः। स श्रुत्या तावदेवं पूर्वकारिवशादन्यथापि भवतीति सूत्रारम्भः।

२१. तदिति सर्वनाम्ना गवामयनं निर्दिश्यते। गवामयनप्रकृतीनि संवत्सरसत्त्राणि भवन्ति।

२२. तेषु संवत्सरसत्त्रेषु विकारो वक्ष्यमाणोऽन्यत्र दशरात्राद् द्रष्टव्यः।

२३. दशरात्रेषु छन्दस्यं वर्जयित्वान्यस्य स्थाने[1] ऽभिप्लवः कार्यः। तदेवं युक्तमभिप्लवायनं नाम संवत्सरसत्त्रम्। चतुर्थादीनि वैश्वदेवानि सप्तमे मासे। पञ्चमादीन्युत्तमे। आदितोऽपच्छेद इति न्यायात्।

२०.

१. उत्सर्गिणामयनं नाम संवत्सरसत्त्रं गवामयनधर्मप्राप्ति। तस्य विधिं वक्ष्यामः।

२. यानि गवामयनप्रकृतेः पौर्णमासीभिः सह सुत्यान्यहानि संगच्छेयुस्तान्युत्सृजेरन् सत्त्रिणः। पौर्णमासीशब्दोऽयं यजमानाया-र्थवचनं[2] उत्तरसूत्रे कर्मनिर्देशात्।

३. वाशब्दो विकल्पार्थः। दर्शपूर्णमासाभ्यां यजनीयदिवसाभ्यां[3] सह यान्यहानि संनिपतेयुस्तान्युत्सृजेरन्।

---

१ A om. the first six words. २ A ॰शब्दो याजमानीयावचन।
३ C यजनाय ... य दि 1. sec. h. यजनी D has lacuna between या-य
M यजमानाय। A यजनी।

४. उभयोरपि कालकल्पयोरविशेषादेकविकं स्तोमं[1] कुर्वीरन्।

५. [2]वाशब्दो विकल्पार्थः।

६. एकैकां स्तुत्यं स्तोत्रियाणां वोत्सृजेरन्[3]।

७. यजुषां चैकैकस्योत्सर्गः। आध्वर्यवस्योपदेशः। एकैकस्य प्रतिगरस्योत्सर्गार्थः।

८. अहरुत्सर्गपक्षे तस्मिन्नहनि प्राजापत्यः पशुः कार्यः।

९. तस्मिन्नहन्युत्सृज्यमाने यद्देवतः सवनीयस्तेन वा यजेरन्।

१०. तत्र तस्मिन् पशौ पशुतन्त्रे सवनीयहवींष्यन्वायातयन्ति। पशुतन्त्रवचनाद्वपापशुपुरोडाशहवींष्यन्वायातयन्ति। तस्य वपया प्रचरन्ति। ततः सवनीयेनाष्टाकपालेन। तत आग्नेयेनाष्टाकपालेन। ततश्चरुणैन्द्रेण। तत्प्रातःसवनं संतिष्ठते। पशुपुरोडाशेन प्रचरन्ति। ततः सवनीयेनैकादशकपालेन। ततो मरुत्वतीयेनैकादशकपालेन। ततो दध्नैन्द्रेण। तन्माध्यन्दिनं सवनं संतिष्ठते। पशुना प्रचरन्ति। ततः सवनीयेन द्वादशकपालेन। ततो वैश्वदेवेन द्वादशकपालेन। ततश्चरुणाग्निमारुतेन। तत्तृतीयसवनं संतिष्ठते। इति छन्दोगानां। तैत्तिरीयाणामध्वरकल्पे वैश्वानरेषु[4] सवनीये च पशुपुरोडाशे[5] त्वेकस्मिन्सवनीये होता यच्चदिन्द्रमिन्द्रस्याप्तपुरोडाशमिन्द्र प्रस्थितं

---

[1] A om. अपि कालकल्पयोर्। [2] The words of the text एकैकां वा स्तोत्रियाणामुत्सृजेरन् प्रजाणां यजुषां च formed orig. one Sūtra in A, but have been disjoined in three. In M they form three Sūtras, in C D 5 and 6 form one Sūtra, which in C has been alt. by sec. h.

[3] A om. च। [4] A.C (orig.) D वै चानेषु। [5] A M °पुरोडाशो ले. C °शो लै। sec. h. ले D पशुपुरोडाशे लैक°।

भुषाणो वेत्विति। न यथासवनीयविहारणं[1] सवनाभावात्। संतिष्ठत इत्यर्थवादः पशूपदेशात्। इमं नु मायिनं हुवे स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोका इति मरुत्वतीयस्य याज्यापुरोनुवाक्ये मन्त्राम्नाये दृष्टे एव[2]। इन्द्रः प्रति त्वं चारुमध्वरमित्याग्निमारुतस्य पुरोनुवाक्या यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वेति याज्या।

११. तेषां सवनीयानां वा तदाख्यानां स धर्मो भवति यः पशुतन्त्रे चोद्यमानानाम्। कस्मात्। न निगमाः सन्ति। पशुतन्त्रे चोद्यमानानामिति सूत्रारम्भे यथैते सवनीयहविर्देवतानिगमाः प्रैषे च तथैव स्युरिति।

१२. परस्तान्नो ये स्तोत्रियास्ताननुरूपान् कुर्वीरन्नाज्ञ[3] उत्सृज्यमानस्य।

१३. यथार्थमतिप्रैषो ब्रूहि सुत्यामग्नीदिति।

१४. उत्थायेति वचनात् पृष्ठशमनीयमकृत्वा। चशब्दाद् द्वादशाहान्ते पृष्ठशमनीयं च।

१५. उभयोः पौर्णमास्यमावास्या उत्सृजमाना उत्सर्गिणामयनं समाप्य[4] संवत्सरायणमुपेयुः। संयोगाद् व्यवतिष्ठत इति (१.१.५) सिद्ध उभयोरुत्सृजमाना इति वचनादितरयोरपि पक्षयोरेकत्रिकं वेत्यनयोर्द्वादशाह एव।

---

१ A बीभारर्थं In C the words from विहारणं to यथै are bracketed by sec. h. २ A om. दृष्टे एव। ३ A ०ज्ञाचस्य० C ०रक्षि। तेनक्ष M ०ज्ञोतस्य। ४ C M om. उत्सर्गिणामयनं समाप्य D om. the text from उत्सर्गिणा० to इति वचनाद्।

२१.

१. आदित्यानामयने संवत्सरसत्रे वक्ष्यमाणको विकारविधिः।

२. एकस्मिन्नहनि त्रिवृत्परस्मिन्नहनि[1] पञ्चदशः। एवमन्यत्र्यस्त्यासः। पूर्वस्मिन्पटले प्राग्विषुवतः पटले ऽहःसमुच्चये इत्यर्थः[2]।

३. अभिप्लवस्तोमाविति वर्तते। विषुवत उत्तरस्मिन् पटले पञ्चदशत्रिवृतौ स्तोमौ। पूर्ववद्व्यत्यासः।

४. मध्ये पृष्ठ्याः पार्श्वयोरभिप्लवा इत्येवंरूपा मासाः।

५. षष्ठे मास्यभिप्लवत्रयं कृत्वा ततः पृष्ठ्यमुपयन्ति नवरात्रं च पाठक्रमेण।

६. नवरात्रे यो ऽभिजित् तस्य स्थाने बृहस्पतिसवम्। बृहस्पतिसवेन्द्रस्तुतावभिजिद्विश्वजितोः स्थान इत्यैतरेयिणाम्।

७. विश्वजितः स्थाने इन्द्रस्तोमम्।

८. इन्द्रस्तुतो ऽनन्तरं पृष्ठ्यमुपेत्याभिप्लवः पृष्ठ्यादनन्तरम्[3]।

९. उपप्रयन्तो अध्वरमित्याज्यं व्यूह्य इत्येवमादिभिर्विशेषैर्युक्तो नवरात्रः सह दशमेनाह्ना स उच्यते व्यूढच्छन्दा दशरात्रः। शाखान्तरीयो वा यथावचनं छन्दसां व्यतिचारेण।

१०. संस्थान्तरे पञ्चप्राप्ते[4] नियमः।

११. देवा वै पशुकामा इत्येवमादिनोद्भिद्बलभिद्दनन्तरं[5] बलभित्। तावुद्भिद्बलभिदौ यथोद्दिष्टौ दशरात्रादनन्तरमुपयन्ति।

---

१ C D M om. परस्मिन्नहनि C in marg. परस्मि। २ M प्राग्विषुवतः समुच्चय इत्यर्थः। ३ A C D om. व। ४ A प्राप्त। ५ A बल instead of बलभ।

१२. सप्तमं मासं यथोक्तं कृत्वा ततो मध्येपृष्ठ्यांश्चतुरो मासा-नुपेयुः क्रमेण।

१३. द्वादशे मासे मध्येपृष्ठ्यौ द्वावभिप्लवौ कुर्वन्ति।

१४. मध्येपृष्ठ्ययोरभिप्लवयोरन्तरे गोआयुषी उपेतव्ये।

१५. छन्दोमदशाह इति शाखान्तरे विशिष्टस्य दशाह-स्याख्या। छन्दोमरूपो वा दशाहश्छन्दोमदशाहः। बृहद्रथन्तर-पृष्ठ्यारूप्यात्[1]। तं छन्दोमदशाहं गोआयुर्भ्यामनन्तरमुपयन्ति[2]।

२२.

१. अङ्गिरसामयनाख्ये संवत्सरसत्त्रे विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः।

२. अभिप्लवास्त्रिवृत्स्तोमकाः।

३. प्राग्विषुवतः पटलं पूर्वं पटलं। तस्मिन्पृष्ठ्यारम्भणान्मासानु-पयन्ति।

४. पृष्ठ्योदयान्पृष्ठ्यान्तानिति यावत्।

५. यथोद्दिष्टेन क्रमेण।

६. अभिजितः स्थाने बृहस्पतिसवमिन्द्रस्तोमं (२१. ६) विश्व-जित इत्येवमादि।

---

१ not quite legible in A; M रूपा - - यात्। २ A om. पयन्ति C ...रूप्यात् alt. to ...रूप्यात् D ...रूप्यात्।

२३.

१. दृतिवातवतोरयनाख्ये संवत्सरसत्त्रे वक्ष्यमाणको विधिः।

२. पृष्ठ्यस्तोमानां त्रिवृदादीनामेकैकेन मासंमासमुपेयुः।

३. विषुवतः स्थाने महाव्रतं भवति।

४. [1]आवृत्तानां त्रयस्त्रिंशादारभ्य प्रातिलोम्येन पृष्ठ्यस्तोमानामेकैकेन मासमुपेयुः।

५. सर्पसत्त्रं वक्तुमारभ्यते[2]। तत्रातिरात्रावभितः। सर्पसत्त्रविशेषणमेतत्।

६. सर्पसत्त्रस्य मध्ये सर्वे एवाग्निष्टोमसंस्था दिवसाः।

७. दशकाः स्तोमाः प्रत्यहमस्य सन्तीति दशदशी। ईदृशः संवत्सरः सहातिरात्राभ्याम्।

८. द्वादशकाः स्तोमा अस्येति [3]द्वादशीको ऽसौ विषुवान्सर्पसत्त्रस्यायं विधिः। गवामयनमेवैतत् स्तोमसंस्थाविशिष्टमिति गवामयनं वाभिगरश्रुतेरिति तत्र (२४. ४. ४९) कात्यायनस्य।

२४.

१. कौण्डपायिनामयनं नाम संवत्सरसत्त्रं। तस्य मासंमिता दीक्षाः। दीक्षानियमैर्मासं व्याप्नुयुरित्यर्थः। अमत्रकाः कुण्डप्रतिरूपास्तमसाप्तैः[4] पीयते सोम इति यागाख्या[5]।

---

१ C D आवृत्तपृष्ठ्यस्तोमानामेकैकेन मासंमासमुपेयुः। २ C D M सर्पसत्त्रं च सत्त्रमारभ्यते। ३ A C M (orig.) D (?) द्वादशीको। ४ A (orig.) अमत्र, in marg. तृ C अमत्रपप्राणि; in marg. क instead of प D अमत्रकपकुण्डप्रति॰ M अमत्रकाः कुण्डप्रतिरूपाः असाप्तै। ५ C पीता॰ M योग्या॰।

२. क्रीत्वा सोमं राजानमुपनह्येति वाचनिकमेतदुपनह्यस्यो-पनहनम्। तच्चोपवसथ उपेत्य कर्तव्यं। तथा च सुत्यन्तरमुप-सद्भिश्चरित्वा सोममुपनह्य सुत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं जुहोति (का० २४. ४. २४)। तच्चलत्वात्सायंप्रातर्होमक्रमतो[1] द्वादशाहं भवति (?)।

३. दर्शपूर्णमासकर्मभ्यामेकतन्त्रक्रियया मासमुपेयुः। तन्त्रेण वा समस्तचोदितत्वात् अग्निहोत्रं चेति (२८. २९) कात्यायनस्य।

४. चातुर्मास्यपर्वणां वैश्वदेवप्रभृतीनां चतुर्णां एकैकेन मासं-मासमुपेयुः।

५. त्रिवृता मासमुपेयुः। पञ्चदशेन मासं। सप्तदशेन मासं। एकविंशेन मासं। त्रिणवेन मासमिति।

६. उत्तमे मासे ऽयं विधिः। अष्टादशाहं चतुस्त्रिंशस्तोमे-नोपेयुः।

७. अष्टादशाहानन्तरं दशरात्रं ततो महाव्रतं ततो ऽति-रात्रम्। इतिकरणाच्च प्रायणीयः।

*८. यो होतुश्च कर्ता चोद्गातास्तः सो ऽध्वर्युः स पोतेति[2] स एवाध्वर्यवपोत्रीये कुर्यात्।

९. यो मैत्रावरुणपदार्थे[3] प्रवृत्तः स एव ब्रह्मत्वप्रतिहर्तृत्वे[4] कुर्यात्।

---

१ A होर्मे क्रमतो द्वादशाहाहं भवति C होमक्रमतो द्वादशा० M तच्चं च: सायंप्रातर्होमक्रमतो द्वादश् भा०। २ C D M om. स पोता। ३ C D M ०पदार्थे। ४ C ०हर्ते D प्रतिहर्ते M ०हर्तृ A om. त्व।

१०. य औद्गातृस्तस्य नेष्टाच्छावाकीये कुर्यात्

११. यः प्रस्तोत्राख्यः स ब्राह्मणाच्छंसिग्रावस्तोत्रीये कुर्यात्।

१२. यः प्रतिप्रस्थातोच्यते स आग्नीध्रोन्नेतृत्वे कुर्यात्। एवमेते पञ्च स्वानीतराणि च कुर्युः।

१३. यः सुब्रह्मण्यः स सुब्रह्मण्य एव।

१४. गृहपतिरपि स्वकर्मैव कुर्यात्। परिसङ्ख्याशङ्कायां[1] द्वयोरनुवादः।

१५. देशो होतृषदनाहवनीयसमीपादिः। कालो निमेषक्षणाद्युपलक्षितः। स च यत्र प्रयुज्यते अस्मिन्काल एतत्कुर्यादिति। तद्यथा वषट्कृते जुहोति वषट्करोतीत्यादि। देशश्च कालश्च देशकालौ। तौ च व्यवस्थितौ क्रियाङ्गत्वेन क्रियाभेदाच्च भिन्नौ। तत्र कर्तृभेदे[2] प्रकृतिवदनुष्ठानं शक्यमेव[3]। इहैकस्य कर्तुरनेकक्रियोपदेशे तत्तत्संबद्धयोर्देशकालयोः संनिकर्षेणोपनिपाते[4] अनियमकारिणः शास्त्रस्याभावादिति प्राप्त आह। अत्रैदेश्याप्रधानस्य[5] वशं नयेत्। होत्रादेरयमुपदेशः। तत्र क्रियाविशेषयौगपद्येनासंभाव्यदेशकाले तत्र-मप्रधानस्य मैत्रावरुणादेर्वशं नयेत्[6]। तदापन्नं कर्तृत्वं[7] कुर्यात् इत्यर्थः। आत्मीयं[8] मैत्रावरुणादेः समर्थ्यं[9] स्वयमाध्वर्यवादि कुर्यात्। तस्य प्रत्यक्षत्वात्। अप्रधानस्य वशमनया व्यवस्थया नयेत्। कया। उच्यते।

---

१ C D परिसङ्ख्यायां। २ C D प्रकृतवद्। ३ A शाक्यम्।
४ A •कर्षेणो•। ५ C D •देश्या अप्र•। ६ C D om. the words from तत्र क्रिया• to नयेत्। ७ A तदापन्नंतत्कर्तृत्वं C तदापन्नं तत्कर्तृत्वं DM तदापन्नं तत्कर्तृत्वं। ८ A आत्मीय C M •यं। ९ A समर्थे C मैत्रावरुणादेरसमर्थे। M मैत्रावरुणादेरसमर्थः।

अवैदेश्या। विदेशे भवं वैदेश्यम्[1]। न विद्यते वैदेश्यमस्यां व्यवस्थायामिति सा व्यवस्था अवैदेशी। ईकारेण स्त्रीप्रत्ययेन। अतस्तया युक्तं भवति। मैत्रावरुणादिर्होत्रं[2] कुर्यात्। होतृषदन एव कुर्यान्न[3] विदेशे। अथोदाहरणम्। परिव्ययणीयां मैत्रावरुणो ब्रूयात्। यूपानां परिव्ययणं होता कुर्यात्। विप्रतिषिद्धकरणसमवायादिति[4]। तथा[5] इतरमन्यत्तेषां यतो विशेषः स्यादिति मीमांसकाः।

१६. गत्वागत्वा यथादेशमितराणि पोत्राच्छावाकनेष्टादिधिष्ण्यानि मुख्यासनसंबन्धीनि[6] कर्माणि कुर्युः। तथा च कात्यायनः। मुख्यासनेभ्यो ऽनुप्रसर्पन्तितराणीति (२४. ४. ४७)।

१७. एकाहश्चतुर्विंशमभिजिद्विश्वजिद्विषुवन्महाव्रतादिः। तत्संघातः समानजातीयसमुदायः। तत्रैकाहश्चतुर्विंशमित्येवमादिरहः-संघातमापद्यमानः समुदायं प्रविशन् वक्ष्यमाणानि तायमानरूपाणि लभेत। परिभाषाप्रसङ्गेनेदमारब्धम्।

१८. संघाताः पृष्ठ्याभिप्लवच्छन्दोमस्वरसामप्रभृतयस्तेषु भवं सांघातिकमहः। तद्यदेकाहीभवतीति[7] ततस्तस्मात्तायमानरूपाणि निवर्तेरन् न भवन्ति इत्यर्थः।

१९. अयं यज्ञ इति याज्या हारियोजनस्य। इह मद एव[8] मघवन्नित्यतिप्रैषः। सह पुरोनुवाक्यया परा याहीत्येतयाङ्गभूतया[9]।

---

१ A (by alt.) उच्यते विदेशस्य भाव वैदेश्यं M विदेशभावो। २ A M ॰यादिर्होत्रं कुर्यात् CD ॰दिर्होत्रं। ३ C कुर्यान्न विदेशे। ४ A ॰षिद्धे करणं। ५ A ins. अत्र। ६ CD मुख्यासं॰। ७ CD तेषामेकाहिको भवति A तद्यदे॰। ८ CD om. एव। ९ CD M चाङ्गभूतया।

शेषश्च पुरोनुवाक्याप्रकरणं प्राधान्यार्थम्[1]। तेनाग्निष्टुति योऽभूत आग्नेयी कर्तव्या श्वःस्तोत्रिया। अनुरूपाः श्वःस्तोत्रिया इति (१२. २. १) ये उक्ता शेषकार्या कल्पाः कर्तव्याः। तद्यथा। यदिन्द्र नाहुषीष्वेति तृतीयः। आकरं मैत्रावरुणस्येत्यत्र संभवः। उक्थमुखीयास्त्र। अप प्राचो अह्ना ते उरुं नः। अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यभितष्टीयमित्येतानि तायमानरूपाण्युच्यन्ते। संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थम्। नित्यमेतत्प्रागुक्तमादक्षो ऽन्तरेण प्रायणीयोदयनीयावित्यादिभिः सिद्धे (१२. ६. १) पुनर्वचनमहरादग्राह्यविकारार्थम्। प्रयत्नेन परिभाषां कृत्वा कौण्डपायिनामयनस्य यद्वक्तव्यं तदाह।

१०. यद्यपि कौण्डपायिनामयने संपूर्णो विधिस्तथाप्यभीवर्ताम्नायातनमहःसंस्थाद्ययोगो गवामयनस्यैव यः स एव ग्रहीतव्यः। एवशब्दो नाम मध्ये प्रयुक्त एकदेशस्यापि संज्ञाज्ञापनार्थः। तथा च जैमिनिः। गव्यस्य च तदादिष्वादित्याह[2]।

२५.

१. उपेयुरिति वाक्यशेषः।

२. चतुर एव मासानुपसद उपेयुः।

३. चतुर एव मासान् सुन्वन्तीति[3] सुत्याभिर्व्याप्नुवन्ति।

---

१ G (orig.), D भाव्यार्थं C (sec. h.) प्रधान्यार्थं M प्राधान्यार्थं A प्राधान्यार्थं।

२ C तदादिष्वादि (in marg. •त्यादि) D तदादिष्वत्यादि M तदादिष्वादिष्वेत्यादि।

३ C D M om. इति।

४. याद्दशौ गवामयनस्य प्रथमोत्तमौ मासौ ताद्दशावत्रापि भवतः।

५. षडहात् गवामयनवत्।

६. गवामयनवत्[1]।

७. तदेतत्संवत्सरसत्त्रं चतुरो मासानित्यत आरभ्य शुनकतापश्चितमित्याचक्षते। प्रसिद्धा चेयमस्य संज्ञेत्यभिप्रायः।

२६.

१. तापश्चितं दीक्षासंवत्सरमिति च कात्यायनः (२४.४.१)।

२. उपसदो ऽपि[2] तापश्चितः संवत्सरमेव भवेयुः।

३. सुत्याभिरपि संवत्सरं व्याप्नुवन्ति। इतिकरणः परिमाणार्थः।

४. तदा सर्वनाम्ना दीक्षादेरङ्गस्य निर्देशः। तदेतत्तापश्चितं नाम प्रसिद्धम्।

२७.

१. दीक्षानियमा यथातापश्चिते संवत्सरत्रयं कार्याः।

२. संवत्सरानेव प्रकृतत्वात्।

३. त्रीन् संवत्सरान् सुत्याभिर्व्याप्नुवन्ति।

---

1 In A the words विषुवांश्च form one Sūtra and are explained by गवामयनवत्। This is probably more correct than the reading of C D which unites both words with the following Sūtra.

2 C D उपचितो ऽपि।

४. इति षट्त्रिंशं तच्छाक्तायनचितं नाम सत्रम्।

५. सर्वस्मिन्नेव बहुसंवत्सरे गवामयनस्याभ्यासः कार्यः।

६. संहार्या मासाः प्रथमषष्ठसप्तमोत्तमा एकाहानां[१] संहारान्। तान् संहार्यान् परिहाय गवामयनाभ्यासो बहुसंवत्सरे या भवति। सकलस्य गवामयनस्य[२]।

७. अतिरात्रसंस्थं प्रथममहस्ततः सहस्रसंख्यान्यहानि च्छन्दोगवशेन। ततोऽतिरात्र इत्येतदग्नेः सहस्रसाव्यमित्येवंसंज्ञकं सत्रम्।

२८.

१. त्रिसांवत्सराख्यं सत्रमुच्यते। तत्र गवामयनं प्रथमः संवत्सरः।

२. अथशब्दः क्रमनियमार्थः। आदित्यानामयनमपि संवत्सरमनुषज्जात्।

३. अङ्गिरसामयनमपि संवत्सरं भवतीत्यर्थोऽथशब्द इत्युक्तम्।

४. त्रिसांवत्सरं नाम सत्रं प्रजातिकामानां[३] सत्रिणां भवति।

५. [४]प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरमित्यनयाख्यया द्वादशसंवत्सरं सत्रम्। तत्र त्रिप्रभृतीनां चतुर्णां पृष्ठ्यस्तोमानां त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानामेकैकेन त्रींस्त्रीन् संवत्सरानुपेयुः।

६. शाक्तानां षट्त्रिंशत्संवत्सरप्रसिद्धाख्यमेतत्[५] सत्रं। तत्रैतेषामेव त्रिवृदादीनामेकैकेन नवनव संवत्सरानुपेयुः।

---

१ M स्वाहानां। २ A ins. वा। ३ C D प्रजापति॰। ४ As far as उपेयुः in A om. ५ C D om. एतत्।

७. एतेषामेव चतुर्णां त्रिवृदादीनां पृष्ठ्यस्तोमानामेकैकेन पञ्चविंशतिःपञ्चविंशतिः संवत्सरानुपेयुः। तेन साध्यानां शतसंवत्सरमित्येवंनाम सत्त्रम्।

८. तथा च पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरान् त्रिवृतः पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरान्पञ्चदशाः[1] पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरान् सप्तदशाः पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरानेकविंशाः। पञ्चपञ्चेति वीप्सा चतुर्णां व्याप्त्यर्था। [2]इत्येतद्विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरमित्युच्यते।

२९.

१. सरस्वत्या विनशनं प्रसिद्धं। तत्र दीक्षा सारस्वतानां सत्त्राणाम्।

२. दीक्षानन्तरं[3] प्राकृतक्रमेण सोमं क्रीत्वोपनह्यातिथ्यान्ते पुनर्वचनात्। तत उपसद उपेत्य क्रमार्थो निर्देशः।

३. उपसदनन्तरं प्रायणीयमतिरात्रं कुर्युः। तथा च कात्यायनः। सरस्वतीविनशने द्वादशाहवद्दीक्षोपसदौ तत्रैव प्रायणीयोऽतिरात्रः सांनाय्यं चेति (२४.५.२१.२२)।

४. सांनाय्येनामावास्येनेष्ट्वा यूपदेशे स्थित्वाऽध्वर्युः शम्यां परास्येत्। शम्या प्रसिद्धा याज्ञिकानाम्।

५. तत्र शम्यापाते गार्हपत्यं निदध्यात्।

६. षट्त्रिंशत्प्रक्रमा यस्मिन्पूर्वान्ते गार्हपत्यात्स षट्त्रिंशत्प्रक्रमो

---

[1] In C D from पञ्चदशाः to संवत्सरान् om. [2] C D ins. पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः॥ संवत्सरान्। [3] A उपसदनन्तरं।

देशः । शम्यापातापेक्षं[1], बहुवचनं । तेषु षट्त्रिंशत्प्रक्रमेषु आहवनीय-मभ्यादधाति स्थापयतीत्यर्थः ।

७. सदो यज्ञागारं चक्रीवदाकारं भवति[2] ।

८. आग्नीध्रमप्यागारं तथैव चक्रीवदाकारं[3] भवति ।

९. उलूखलबुध्नाकारो यूपो भवति ।

१०. अखातानुपरवान् कुर्वन्ति ।

११. योयो ऽभ्यापूर्यमाणपक्षस्तमेतममावास्येन कर्मणा शम्या-पाते ऽभ्यसन्तो[4] यन्ति ।

१२. तेषामेवं गच्छतां क्रमप्राप्तायां पौर्णमास्यां गौःसंज्ञक[5] उक्थ्यसंस्थो बृहत्सामा भवति ।

१३. योयो ऽपक्षीयमाणपक्षस्तमेतं पौर्णमास्येन कर्मणा यन्ति यज्विनः ।

१४. तेषां यज्विनाममावास्यायां क्रमेणागतायामायुःसंज्ञक उक्थ्यसंस्थो रथन्तरसामा भवति ।

१५. प्रतीपमनार्जवं[6] पूर्वेण पथा सह यजमाना यन्ति ।

१६. अपोनप्त्रा देवता । अत्र यो ऽयमपोनप्त्रियश्चरुः । तं निरुप्य वक्ष्यमाणदृषद्वत्यप्यये ।

१७. तद्वयानीकमुत चाह नामेति पुरोनुवाक्या । अस्मिन्पदे परमे तस्थिवांसमिति याज्या । अपोनप्त्रियश्चेति वचनात् । नैषां चिह्नाग्निनामपांनप्त्रियश्चैते न भवतः[7] ।

---

1 CD शम्यपा॰ । 2 CD तथाक्रीवदाकारं । 3 CD चक्रीवदाकारं । 4 A ॰भ्यस्ती । 5 ACD गौ; M om. 6 C ॰नाजवं॰ A ॰नार्जवपूर्व॰ 7 A ॰मपनप्त्रीयश्चैते ।

१८. दृषद्वती प्रसिद्धा। तदप्ययो देशविशेषः। तस्मिन्नपोनप्त्रियश्चरुः।

१९. निरुप्येति कर्मार्थः प्रत्ययो ऽनुवर्तते। अपोनप्त्रियायागादनन्तरं दृषद्वत्यप्ययात् सरस्वतीमपि यन्ति। सरस्वतीमप्येते यन्ति[१]। अपिशब्दात्प्रतिषिद्धामप्यवभृथे। तथा च कात्यायनः। नावभृथं सरस्वत्यामित्याह (२४. ६. २२)।

२०. शतसङ्ख्यासु गोषु गर्भिणीषु शाखान्तरात्। ऋषभमप्युत्सृजन्ति। गोमण्डल एवोत्सृजेयुर्दीक्षाकाले।

२१. यदैवैतच्छतं गोरूपाणां सहस्रं संपद्यते तदैवोत्थानमथशब्दात्।

२२. तेषु गोरूपेषु मृतेषु वा सत्रोत्थानं भवति। वाशब्दो विकल्पार्थः।

२३. सत्रोत्थानं वा[२] भवति।

२४. अथमपर उत्थानपक्षः। शम्याप्रासेन गच्छन्तः प्लाक्षं प्रस्रवणं प्राप्य तस्मिन्नेवाग्नये कामायेष्टिं निर्वपेयुः। प्लाक्षः[३] प्रस्रवणो लोकप्रसिद्धः।

२५. या अग्नये कामायेष्टिस्तस्यां समाम्नायां सत्यां न तु तद्र्वं ते[४]। अतस्तान्यस्मा अनूत्विजे दानम्। अश्वां च वडवां। पौरुषीं च मानुषीं। धेनुके प्रत्ययप्रसवे। केन[५] प्रयोगादनुकम्पिते

---

१ A om. these four words. २ C D om. वा। ३ C om. : ।
४ C D (?) M om. समाम्नायां। ५ A न प्रयोगादनुकम्पिते परिपालेन।

अग्निपतनेन। कारपचवं नाम प्रसिद्धं। तं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति।

२६. यदेतदुक्तं सारस्वतमेतन्मित्रावरुणयोरयनं नाम सत्रम्।

२७. आद्यन्तयोरिष्टातिरात्रवचनात्। पूर्वस्मिन्नेतौ स्तः। अभिजिद्विश्वजितौ व्यस्तौ संवत्सरं भवतः। शुक्ले ऽभिजित् कृष्णे विश्वजित्। इन्द्रकुक्षी उत्तरे पौर्णमास्यामावास्ये उच्येते। तत्र गोआयुषी व्यस्ते भवतः। एकस्यां गौरपरस्यामायुः। उभा कुक्षी पृणतां वार्चघ्नं च माघोनं चेन्द्रकुक्ष्योः प्रैषलिङ्गम्[१]।

२८. इत्येतत्सत्रं सारस्वतमिन्द्राग्न्योरित्येवंसंज्ञकम्।

२९. आद्यन्तयोरतिरात्रौ मध्ये ज्योतिर्गौरायुरित्येतान्यहानि दण्डकलितवदावर्तेरन्। विश्वजिदभिजिताविन्द्रकुक्षी। विश्वजिदेकस्यामभिजिदपरस्याम्। एतत्सारस्वतमर्यम्णः समाख्यातम्।

३०. संवत्सरं दृषद्वत्या एव समीपे ब्राह्मणस्य गा रक्षेत्। ऋत्विज आचार्यस्य चेति छन्दोगानाम्। तेन यथैव तेषां वासस्तथैव गा रक्षेत्।

३१. व्यर्णो नैतंधवो लोकप्रसिद्धः। तस्मिन्प्रज्वलितमग्निं धारयेदपरं संवत्सरम्।

३२. तृतीये संवत्सरे एतत्कर्म। अग्न्याधानं परीणहि स्थाने दर्शपूर्णमासान्तं कृत्वा सरस्वतीदृषद्वतीसंगमात्प्रत्यङ्दृषद्वत्या दक्षिणेन तीरेणाग्नेयेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेन ग्म्यापरावेग्म्यापरावे यजमानो ऽवभृथमदेश्मेति।

---

१ A प्रैषे।

३३. [[1]प्लक्षान् जनपदं प्राप्य तत्रैव यमुनायामवभृथार्थं गच्छन्तीत्यर्थः] प्लक्षाख्यं तीर्थं यमुनां प्रति तामवभृथमभ्यवैति।

३४. दार्षद्वतं दृषद्वत्यां भवं[2]। संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षेदित्येवमारभ्य यदुक्तं संवत्सरत्रयमेतत् दार्षद्वतं नाम सत्त्रं एकाकिनो ऽप्येतद्भवति। यजमानशब्दात्।

३५. आदावतिरात्रस्ततस्त्रिवृत्स्तोमकाः संवत्सराः सहस्रसङ्ख्याकास्तेषां रूपं पूर्वकारिवशात् ज्ञेयम्। अभ्यासो बहुसंवत्सरे गवामयनस्येति (१३. २७. ५) सूत्रशाखोक्तं। तेन वा संवत्सरसहस्रपूरणं। ततो ऽतिरात्रः। एतत् प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरसत्त्रम्[3]। द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये त्रयोदशो ऽध्यायः समाप्तः॥

---

1 C D M have only त्रिःप्लक्षाख्यं तीर्थं। यमुनां प्रति तामवभृथमभ्यवैति (C त्रिप्ल० M त्रिप्ल) and om. the words from प्लक्षान् to र्थः A om. both, text and Comm., and gives the reading quoted above in marg. In the text of the Sūtra I beg to read त्रिप्ल०। 2 C (orig.) D दार्षद्वतं three times (once in the text and twice in the Comm.); we should expect दार्षद्वतं A om. text and Comm.

3 C D M ०संवत्सरं।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः[1] ।

१.

१. व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्त्राहीनानामित्युक्तम् । उद्देशक्रमेण मन्त्राण्युक्तानि । अथेदानीमहीनानामवसरस्तत्रैकोत्तराणां धर्मविशेषात्पृथग्भूतानामुत्तरत्र वचनमितरेषां केषांचिदेकाहैः सह[2] धर्मसामान्यादिहानुक्रमणं[3] न्याय्यं । तदर्थमाह । एकाहेषु एकसुत्येषु क्रतुषु अहीनेषु द्व्यहप्रभृतिषु यो विकार उच्यते स प्रकृतेरग्निष्टोमस्य विकारः प्रत्येतव्यः । न त्वेकाहा अग्निष्टोमधर्मका एव । तेषां हि वचनेन अहीनानां द्वादशाहविकाराणामुपदेशविरोधः उच्यते । द्वादशाहिकस्याङ्ग एकाहेति संदिश्यमानस्य[4] द्वादशाहधर्माः प्राप्नुवन्ति । समुदायकानां धर्माणामवयवे[5] ऽभिसंभवात् । तेन द्वादश दीक्षा द्वादशोपसद आग्निपामनिर्वचनं नामधेयाग्रहणमित्येवमादयः प्राप्नुवन्ति । तन्निवृत्त्यर्थमेकाहेषु प्रकृतेर्विकारवचनम् । यद्येवं व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां चेदेतस्यैकाहवचनस्य किं प्रयोजनमिति । उच्यते । धर्मप्रवृत्त्यर्थमेतद्वचनं चतुर्विंशमहाव्रतादिषु । इतरस्तु द्वादशाहिकानां समुदाय-

---

१ C D ins. [illegible] । २ A सर्वे instead of सह ।
३ C D इहान्यनु° । ४ C D °ह° । ५ C D कर्माणामवयवेभि समवात् । in marg. भि ।

धर्माणामन्वये ऽपि संभवात् तन्निवृत्त्यर्थमेकाहेष्विति। अहीनेषु चेत्यहीनानामग्निष्टोमस्य प्रकृतिर्द्वादशाहस्य कथं नाम स्यातां। एकोत्तराणां तु मासापवर्गा अहीना (११.२०.८) इत्येवमादिकं धर्मजातमुपरिष्टाद्वक्ष्यामः।

२. द्वयमेकादशयोरध्याययोरुपदेशातिदेशौ प्रायेण परिभाषितत्वात् होतुरेव। द्वादशाध्याये प्रकरणं[1] होत्रकाणामेव। तस्य समुदितस्य प्रदेशार्था परिभाषा। यस्मिन्नहनि यस्मिन्क्रतौ धनजिदादौ यदहस्तुर्विंशादि प्रदिश्येत[2] सवनं वानुचरप्रभृति यथा तृतीयसवनमित्येवमादिनातिदेशेन (११.१५.१) सहोत्रं तत्सह होत्रादिभिस्तद्भवतीति वेदितव्यम्।

३. अहीनानामुभयप्रकृतित्वात् विकल्पे प्राप्ते नियमः। ऐकाहिकमेवानादेशे भवति। न विकल्पः।

२.

१. अग्न्याधेयो नाम हविर्यज्ञसोमः। तेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेत। अग्न्याधेयसोमयागेन ब्रह्मवर्चसं साधयेदित्यर्थः। अपरे यजेतेत्यतिरेकं मन्यमाना आर्त्विज्यप्रतिषेधमेवमादिषु काम्येषु मन्यन्ते। प्रतिषेधे ऽपि चापकृतस्य पुत्रदारात्यये[3] प्रवृत्तिः।

२. तस्याग्न्याधेयसोमस्य स्तोत्राण्यष्टाचष्टासु स्तोत्रियासु भवन्ति।

---

१ C D प्रकरणात्। २ C प्रदिश्यते। ३ ऊ seems doubtful. C (orig.) पुत्रदारात्ययो।

३. ननु स्वरूपमात्रकथनमेतन्नागमस्य विषयः। उच्यते। अर्थवादो ऽयं विध्यादेशस्य स्तावकः। न त्वाम्नायगतस्य मतिरेषा[1] न पौरुषेयस्य कल्पस्य। एवं तर्ह्यनुब्राह्मणमेतन्महाकौषीतकादाहृतं कल्पकारेणाध्यायत्रयं[2]। कथं नाम[3] नैतद्ब्राह्मणमनुष्ठीयमानं कर्माकर्मविशिष्टफलदानसमर्थं[4] स्यादिति। अष्टाक्षरा गायत्री। अष्टाक्षरेत्युक्ता।

४. भक्तिवादो ऽयम्।

५. तस्याग्न्याधेयसोमस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति। तत्रार्थवादः[5]।

६. भक्तिमात्रपर्यात्।

७. संख्यानियमार्थं वचनम्।

८. केनचिद्गुणसामान्येन।

९. गायत्रीरथन्तराग्निष्टोमाख्येन त्रिःसम्बद्धेन ब्रह्मणा तेजो ब्रह्मवर्चसमाप्नोति। तस्मादेवं कर्त्तव्यम्।

१०. अग्न्याधेयाख्ये हविर्यज्ञसोमे ह्यवक्लृप्तं शस्त्रं कार्यम्।

११. यथोद्दिष्टस्य चिरतो ऽभ्यासस्य प्राप्तये कर्तव्यमेवार्थवादो ऽयं न फलविधिः।

१२. गवामिथं सञ्ज्ञा न्यायात्।

१३. इति स्वरूपमेतत्। संवत्सरस्यैवाप्त्या इति च फलार्थवादः। उभयमेतत् स्तुत्यर्थम्।

१४. तस्येति स्तुत्यर्थो निर्देशः। अग्नये पवमानयेत्यैवंदेवत्य

---

१ A om. न। २ A त्रयं C D(?) त्रये M त्रयः। ३ A om. न। ४ A om. समर्थ। ५ C D वादा।

एकः पशुः। तथाग्नये पावकाय तथाग्नये शुचय इत्यग्निपदानु-
षङ्गात्। इतिवचनमेवं स्वशाखायां[1]। पूर्वकारिवशात्त्वन्यथापि
भवति। सवनीयमन्वालभ्या एते पशवः। नैकेषां[2] पशुपुरोळाशो
भवति। ततस्तिसृभिर्ऋग्भिः प्रयोजनं। तत्र हविषो विहिता एव।
यदि तु पूर्वकारिवशात् पशुपुरोळाशो भवति ततः षड्भिः प्रयो-
जनं। अग्निर्ऋषिः पवमान इत्येका। यत्ते पवित्रमर्चिषीति पञ्च।
एता अग्नये पवमानाय। अस्याजरासो दमामरित्रा इत्येका।
उशिक् पावको अरतिः सुमेधा इत्येका। वयं ते अग्न उक्थैर्विधे-
मेत्येका। समिध्यमानः प्रथमानु धर्मेत्येका। स श्वितानास्तन्यतू रोच-
नस्था इत्येका। विशां कविं विश्पतिं शश्वतीनामित्येका। इत्यग्नये
पावकाय। वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्न इत्येका। यदीं गणस्य
रशनामजीगरित्येका। तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिदित्येका। विशां
कविं विश्पतिं मानुषाणामित्येका। उच्छोचिषा सहसस्पुत्र स्तुत
इत्येका। भिरस्य ता परमा सन्ति सत्येत्येका। इत्यग्नये शुचये।

१५. अदितिदेवत्या वशा अनुबन्ध्यायाः स्थाने उपा-
लभ्या[3]। एवंविधाशब्दो विधिवचनः। एष एव विधिरित्यर्थः।
ततो न पयस्यापक्षे। एवंविधेति वचनात् पयस्यापक्षे पयस्यैव।
अस्या याज्यानुवाक्याषट्कः। उत त्वामदिते महीति तिस्रः। महीमू षु
मातरं सुव्रतानामित्येका। सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमित्येका।
अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्येकेति।

---

१ A °शाखायां। २ C D M om. षां C D M पुरोळाशा न भवन्ति।
३ C D उपालभ्या।

१६. तथदित्युद्देशप्रतिर्निर्देशौ। एवमिति प्रकारवचनं। यदेवं पशवो नियुक्ता भवन्ति तदेतत्करोमि नैवाग्न्याधेयात्कर्मणो ऽयानि अन्यत्रापगच्छामि। एवंकृते ऽग्न्याधेयादनपगमः कृतः स्यादग्नेरित्यभिप्रायः।

१७. तस्याग्न्याधेयसोमस्य[1] प्रातःसवनीयपुरोलाशानन्तरं अग्नये पवमानायाष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपेत्।

१८. अग्नये पावकायाष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपेत्।[2]

१९. तृतीयसवनीयान् सवनीयपुरोलाशानन्वग्नये शुचये ऽष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपेत्।

२०. वैशब्दो हेत्वर्थे। यतः कारणात् सवनीयपुरोलाशप्रविषामावापोद्वापस्तत एतदुच्यते। आवपनं वै सवनीयाः पुरोलाशाः।

२१. उप्यते एष्वित्यावपनं। दृष्टेष्वेव प्रकृतेषु स्थानेष्वावपन एव[3] तदावपतीति।

२२. अर्थवादार्थः पुनरुपन्यासः।

२३. वैशब्दो हेत्वर्थः। यस्माददितिमनु समाप्यते ऽग्न्याधेयं तस्मात्साम सामान्येनेहापि तथैव करोति।

२४. नु इत्यवधारणे। यैवाग्न्याधेयस्य संस्था तादृशीमेवात्रापि करोति।

---

१ C D M ०धेयस्य। २ A M add आवपनं वै मैत्र। ३ A एवं।

३.

१. एवमिति प्रकारवचनः। एवमनेन प्रकारेण[1] हविर्यज्ञेषु सोमेषु पशवः पुरोळाशाश्चाम्नायात्यन्ते हविर्यज्ञाख्येषु सोमेषु।

२. तस्येति प्रक्रान्तस्य प्रतिदेशेषु शस्त्रं। तस्येत्यवधारणार्थः। अतस्तस्य न ज्योतिष्टोमिकं विकल्पेन। शस्त्रं वक्ष्यमाणं। अधिकारश्चायं। तेनैतदुत्तरमतिदेशेषु शस्त्रमेवातिदिश्यते।

३. यदाह्विष्ठं तदग्नय इत्येतत्तृचमाज्यं भवति।

४. अन्यत्रापि तृचक्लृप्तः सकल एव।

५. ऐकाह्निकानां यथाप्राप्तानां परिसंख्यानार्थं वचनम्।

६. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममित्येवमादिकं तृचं मरुत्वतीयं भवति। प्राकृतस्य निवृत्तिः परिसंख्यानात्। एकां शस्त्वा निविदपरिभाषितत्वात्।

७. गृणाना त्वेत्येवमादिकं तृचं निष्केवल्यं कार्यम्[2]।

८. अध्वर्यो वीरेत्येवमादिकं[3] तृचं मैत्रावरुणस्योक्थमुखीयं भवति।

९. अध्वर्यो वीरेत्येतस्मात्पूर्वं तृचमिन्द्र तुभ्यमिन्मघवन्नभूमेत्येतद्ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थमुखीयं भवति।

१०. उत्तरं तृचमिदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतदुक्थमुखीयमच्छावाकाय भवति।

---

१ C D पतेन A ins. एव।   २ A om. कार्यम् C D om. अर्थं।
३ A वीर प्र मदे इत्याणामिति।

११. प्राकृतानां पर्यासानामुत्तमांस्तृचाञ्छंसति[१]।

१२. वक्ष्यति वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तानां स्थान इति। तत्रैतत्सावित्रस्य स्थाने तृचम्। उत्तराण्यपि तृचान्येव वक्ष्यमाणानि।

१३. घृतवती भुवनानामभि श्रियेति द्यावापृथिवीयं तृचम्।

१४. इन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितमित्यार्भवं तृचम्।

१५. स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम्।

१६. वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्येति[२] वैश्वानरीयम्।

१७. प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नय इति तृचमाग्निमारुतम्।

१८. समिद्धमग्निमित्येवमादिकं तृचं जातवेदसीयम्।

१९. उदु ष्य देवः सवितेत्येवमादिकानि तृचानि वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तानां स्थाने यथार्थं भवन्ति। संयोगाद्व्यवतिष्ठत इति परिभाषितत्वात्[३]।

२०. तृचक्लृप्तमित्येवमेतस्यामिति वचनाच्च व्यामिश्रचोदनायां ततो नैककर्तृके[४]।

२१. वाशब्दो विकल्पार्थः। ऐकाहिकं वा शस्त्रजातं तृचक्लृप्तं भवति। आनोभद्रीयस्य परिधानीयोत्तमेति[५] वचनात्। सा चतुर्थी।

२२. एतेनाग्निष्टोत्रसंज्ञकौ द्वौ हविर्यज्ञसोमौ व्याख्यातौ भवत इत्यर्थः। ततः सोमकामपृष्ठदक्षिणासंख्यादि तुल्यं। यदाविष्ट-मित्यादिकं शस्त्रमेतेनेति वचनात्। द्विरात्रो ऽयमहीनः। विना

१ C D M om. तृचान्। २ RV III, 26, 1 निचाय्या। ३ C D परिभाषणात्। ४ A °कर्तृके C नैककर्तृके। ५ C in marg. द (°नामी इति)।

दक्षिणा[1] इत्ययमहीनधर्मो भवति अविरोधादतश्च प्रत्यहं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिर्देया।

२३. अग्निष्टोमसोमं[2] कृत्वाग्नेयं पयस्यातौर्यसवनीयपुरोडाशाननु रात्रौ होतुर्यदस्य इति लिङ्गात्।

२४. पय एवानुषङ्गात्। प्रातःसवनीयाननु।

२५. पूर्वेणैव न्यायेन[3] चशब्दात्। तत आग्नेयः पूर्वस्मिन्सौर्य उत्तरस्मिन्।

२६. प्राजापत्येति देवतानिर्देशः। वशेति पशुद्रव्यविशेषणम्। अनूबन्ध्याया उपालम्भ्येति स्थाननियमः। एवंविधेत्यनूबन्ध्याप्रकारातिदेशः। तेन यदि तत्र पयस्या अनूबन्ध्यास्थाने[4] तत उपालम्भ्यास्थानेऽपि तथैव।

४.

१. पुनराधेयसोमो वक्ष्यमाणः। तेन तेजस्कामो यजेतेति चोदना।

२. तस्य सर्वस्यैवाङ्गः पुनराधेयसोमस्य पञ्चसु पञ्चसु स्तोत्राणि भवन्ति।

३. पञ्च पादा अस्या इति।

---

१ A मेन विना दीक्षितेन विना दक्षिणा इत्यादि॰ M विना दक्षिणा इत्ययमहीनः। विना दक्षिणा इत्ययमहीनधर्मो भ॰। २ C D अग्नि-ष्टोमसोमाकृत्याग्नेयं। ३ A न्यायेन। ४ C M om. अनूबन्ध्या।

४. वैशब्दस्तुशब्दस्यार्थे पाङ्क्तो यज्ञश्[1] चतिष्यङ्क्त्या।

५. यज्ञस्यैवास्मये पञ्चकानि स्तोत्राणि[2] कर्तव्यानीत्यर्थवादः।

६. सर्वाग्नेयो यो ऽग्निष्टुत् ततः शस्त्रं शौचमस्य[3] भवति। शस्त्रमात्रातिदेशाद्धविरन्वायातनमनूबन्ध्यादि[4] यथोक्तमन्यदेवतानूबन्ध्याद्या[5] (११. ८. ३) सवनीयेति कात्यायने।

५.

१. दर्शपूर्णमासौ नाम हविर्यज्ञसोमः[6]। अन्नाद्यकामस्य यजमानस्य भवतः। केचिदाऊरन्नकामस्येति वक्तव्यं। तथा च लिङ्गमस्ति। अन्नकामाय चरते इत्यायेति। अन्नाद्यकामस्येत्यनेन[7] च उपवति भोक्ष्यं भोजनशक्तिश्चेति कामः। तदेतन्न युज्यते। अविशेषेणान्नं प्राप्नोति। तेनान्नमेवान्नाद्यमिति व्याख्यान्तर[8]। पर्यायशब्दावेतौ। तथा वसिष्ठो ह्यन्नाद्यकाम इत्येवमाद्यः प्रयोगा एवं व्याख्यातव्याः। द्विरात्रो ऽयमहीनः। अन्यशस्त्रस्यावचनादैकाहिकशस्त्रः। अन्यस्यातिरात्रभावः पाक्षिकः। हविरन्वायातनं सवनीयान्वायातनं च यथादेवतं। परिभाषितत्वात्।

२. अन्नाद्यकामस्य[9] सर्वं एवैते चशब्दात्। सोमेष्टिर्हविर्यज्ञसोमः

---

१ A यज्ञच। C पाङ्क्तो वै यज्ञः। २ A स्तोत्रियाणि। ३ A सचौचम्। ४ C D विधिर् instead of हविर्। ५ C M चान्य०। ६ A ०सोमौ। ७ C D चन्नाद्यकामो येन सन उपवति भोक्ष्यं भोजन०। ८ C (orig.) D ०ख्यानं C (sec. h.) ०नं। ९ C D M सः।

प्रवर्ग्यरहितो भवति । इत्यादधाविति च[1] सुत्यादन्हे नाहीन एक एव क्रतुः । यथा दाक्षायणयज्ञाश्चत्वारः सर्वकामस्य । बहुत्वेनापि[2] भाषितत्वात् । आग्रयणो ऽप्येकाहोरात्रः । औद्भिद्यवाग्रयणदेवताना- मनूबन्ध्या पशवो हवींषि चान्वायात्यानि सोमेष्वाग्नेये[3] हविर्यज्ञ- सोमे एकसुत्यता सौम्यः पशुरुपालभ्यो ऽनूबन्ध्या[4] हविरन्वायात- मनेवं पूर्वकारिवशात्सर्वत्र नियमः ।

३. बहुवचनाभिधान एक एव क्रतुर्दाक्षायणयज्ञाख्यः सर्वकामस्य यजमानस्य भवति । अत्रापि पशवो हवींषि च यथादेवतं यथा- परिभाषितं च द्रष्टव्याः । पूर्वकारिवशान्नियमः । चतुरहो ऽहीनः ।

४. सर्वकामस्यैव षडब्दान्महायज्ञसोमे ।

५. तस्मिन्महायज्ञे चातुर्मास्यहवींष्यष्टादश सवनीयहविषाम- न्वायात्यन्ते । पित्र्यानूबन्ध्योपासनकाले ।

६. पशवश्च पर्वदेवताभ्यो भवन्ति । वैश्वदेववारुणमारुतमाहेन्द्र- शुनासीरीयाः ।

७. चातुर्मास्येषु या एककपालदेवतास्ताभ्यश्चानूबन्ध्याया उपा- लभ्याः पशव एवंविधाः । एवंविधा[5] अनूबन्ध्याया उपालभ्या द्रव्यकल्पेन समानविधानात् ।

८. अयं यज्ञः महायज्ञः । अतिरात्रसंस्थ एकाहः ।

---

१ A om. च । २ A बाहुत्वेन C बहुपरिभाषितत्वात् D बहुभाषित° । ३ A om. ये । ४ C D M om. ऽनूबन्ध्या । ५ C D M om. एवंविधा ।

६.

१. वैश्वदेवाख्यो हविर्यज्ञसोमः । तस्यायं पुरस्तादर्थवादः । प्रजातिशब्देन[1] पुत्रा दुहितरश्चोभयमभिधीयते । तामिच्छन्प्रजापतिरेतं यज्ञक्रतुमपश्यत् । दर्शनं चात्र तदितिकर्तव्यतालोचनं । वैश्वदेवं यज्ञक्रतुमालोचितवान् ।

२. तस्य साधनद्रव्यमाहरत् । तदुपात्तवान् तेनायजत इष्ट्वासामासीत् ।

३. प्रजात आसीत् ।

४. यः कश्चिद्यजमानः प्रजातिकामः स यजेत । यद्यपि समामनन्ति भिन्नफलास्तु तथापि हविर्यज्ञियचातुर्मास्यसारूप्याच्चातुर्मास्यसोमा एते सोमयागाः । तथा चान्तरालयागचोदना ।

५. अस्य चातुर्मास्यसोमस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । वैश्वदेवः पशुरुपालम्भ्यः[2] सवनीयानन्तरम् ।

६. द्यावापृथिवीयदेवत्यानूबन्ध्याया उपालम्भ्या एवंविधेत्यनूबन्ध्याविधिर्निर्दिष्टः । अयं चापरो विशेषः पुरोडाशाम्नायातन्त्रं परिभाषितत्वात् ।

७. त्रिवृत्स्तोमसंस्थं शस्त्रं शौनं[3] होत्रकाणां हवनीकारो विशेषः ।

८. वाशब्दो विकल्पार्थः । इषकृतं वा शस्त्रं भवति ।

९. आग्नेयेन हविषाग्नेयी । आग्नावैष्णवेन हविषाग्नावैष्णवी ।

---

१ A M प्रजापति० । २ M [illegible] । ३ A शनौनं C D M शौनं ।

अनयाग्नेय्या [1]वाग्नावैष्णव्या वाहरहर्यजेत चतुरो मासानन्तरालेषु । सर्वेषां मासानाम् ।

१०. दीक्षान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

७.

१. वरुणप्रघासाख्यो हविर्यज्ञसोमो द्विरात्रो ऽहीनस्तस्यायं पुरस्तादर्थवादो विधिप्ररोचनार्थः । उन्नेयो विधिरर्थवाददर्शनात् । वैश्वदेवेन कर्मणा प्रजापतिर्देवताविशेषः प्रजा असृजत ।

२. ताः प्रजाः सृष्टाः प्रजापतिना अप्रसूता अननुज्ञाता[2] वरुणस्य यवान् भक्षितवत्यः[3] ।

३. प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धने । वरुणो नाम देवताविशेषः । ताः प्रजा[4] उदरव्याध्यादिभिः प्रतिमुक्तवान् ।

४. ताः प्रजा वरुणगृहीताः सत्यः प्रजापतिं पितरमेत्य यथार्थमुपाधावन् मतिना[5] अब्रुवन् वक्ष्यमाणमर्थं पुरस्तात्कृत्य ।

५. उपज्ञा प्रथमा प्रवृत्तिः[6] । उपजानीहि प्रकाशय तं यज्ञक्रतुं येनेष्ट्वा वरुणपाशेभ्यः सकाशात्सर्वस्माच्च पाप्मनः सम्यक् प्रमुच्येमहि विमुच्येमहीत्येतमर्थं[7] प्रजाः प्रजापतिमूचुः ।

६. ततस्ताभिः प्रजाभिरभ्यर्थितः प्रजापतिर्वैश्वदेवहविर्यज्ञसो-

---

१ C D om. वा ।　२ C D om. अप्रसूता C अनुज्ञाता ।　३ M ताः सृष्टाः प्रजापतिर्यवभक्षणसमर्थं पूर्वसंस्कारः ।　४ C D M प्रजा वरुणपाशैर्बाध्या॰ ।　५ C D उपाधावन्निति न । वक्ष्य॰ ।　६ A वृत्तिः ।　७ C D M om. विमुच्येमहि ।

मादनन्तरं मासचतुष्टयं मुनिव्रतेच्छादिकं तपः प्रचर्य चतुर्थे मासि पूर्णे एतं यज्ञक्रतुमपश्यत् साध्यसाधनयोग्यं दृष्टवान् कृतवरुणप्रघासाख्यं[१] द्विरात्रमहीनम् ।

७. तं यज्ञं संभारयुक्तमाहरत्संपादितवान्[२] तेन यज्ञेनेष्टवान् ।

८. तेन यागेन वरुणं प्रीणितवान् ।

९. अनेन द्विरात्रेण क्रतुना वरुणप्रघासाख्येन स वरुणः प्रीतो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनः प्रजाः प्रमुक्तवान् ।

१०. प्रशब्द उपसर्गः क्रियापेक्षी । यस्य योग्यतालक्षणमुच्यते इति क्रियाविशेषो ऽध्याहार्यः । चशब्दो विनियज्ञार्थीयः । वैशब्दो वाक्यपूरणः । प्रमुच्यत एव प्रजा वरुणपाशेभ्यः । अयं च यजमानः[३] सर्वस्माच्च पाप्मनः संप्रमुच्यते । य एवंरूपं पुराकल्पं विद्वान् जानानः वरुणप्रघासैर्यजते । तस्मादेवंविद्वान्वरुणप्रघासैर्यजेत । अर्थवादादेव परिकल्प्यमस्य फलं । रात्रिसत्रप्रतिष्ठान्यायेन ।

११. द्वावप्येतौ दिवसौ उक्थ्यसंस्थौ भवतः । संस्थानियमार्थं वचनम् ।

१२. वरुणदेवताकः पशुः सवनीयसंविधान आलभ्यः पूर्वस्मिन्नहनि । वरुणप्रघासहविषामम्नायातनं परिभाषितत्वात् । केचित्तु प्रविभज्य त्रिष्वपि सवनीयपुरोडाशेषु पुरोडाशहविषामम्नायातनमिच्छन्ति । तत्र पूर्वकारिवशात्त्रिस्तयः । तथा चोक्तम् । आनुपूर्व्यं हविषां दैवत उच्चैरुपांशुतायां चेति (१२.१.२) ।

---

१ C कृतवरुणप्रघा॰ D वरुणप्रघा॰ M च श स॰ । २ C D om. संपादितवान् ।
३ A om. अयं च यजमानः ।

१३. आलब्धव्य इति वाक्यशेषः।

१४. को देवता अस्या इति कार्यो। कार्यो वशा गौरनू-बन्ध्याया उपालब्धव्या। एवंविधा एवंप्रकारा। पयस्यापक्षे अनू-बन्ध्यादेवताके पयस्येत्यर्थः।

८.

१. अर्थवादेन प्रयोगवचनैरैक्यं दर्शयति।

२. तत आभिः प्रजाभिरुक्तः प्रजापतिः कृतपुरश्चरणश्चतुर्थे मासि त्रिरात्रं यज्ञक्रतुं दृष्टवाञ्शाकमेधाख्यम्।

३. तमिति क्रतोराहरणासंभवात् साधनान्याहरत्।

४. तेन क्रतुनेष्टवान्।

५. प्राप्तवान्।

६. प्रयोगवचनाचोदनैषा।

७. क्रमनियमः संख्यानियमश्च।

८. अग्नये ऽनीकवह्नुणाय प्रथमे ऽहनि पशुः सवनीयस्योपाल-भ्यः। तस्य सूक्तैः षड्भो लिख्यते[1]। यन्ते मनुर्यदनीकं सुमित्रः। भद्रं ते अग्ने सहसिन्ननीकं। भद्रा ते अग्ने स्वनीकसंदृक्। अग्न-जिन्वे आह्वनानि भूरि। अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिम्। अस्य देवस्य संसद्यनीके। इत्यग्नेरनीकवतः।

९. द्वितीये ऽहनि पशुः सवनीयस्योपालभ्यो सांतपनगणेभ्यः[2]।

---

[1] C D इष्टे कल्पिता षड्भो। [2] C D M मरुद्भ्यः सांतपनगणेभ्यः।

सो ऽपि पङ्क्तः पूर्वसंप्रदायात् उच्यते। आ वो यन्तूदवाहासो अद्य। सं यद्धनन्त मन्युभिर्जनासः। युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्वी। अरा इवेदचरमा अहेव। अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते। मिमातु द्यौर-दितिर्वीतये नः। इति मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः।

१०. मरुत्वतीयस्योपालम्भ्यो माहेन्द्रस्तृतीये ऽहनि पशुः कार्यः। अस्य पूर्वाचार्योक्तः पङ्क्तः। मचाहणं दाधृषिं तुग्रमिन्द्रं। त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः। महो महानि पनयन्त्यस्य। महाँ उग्रो वावृधे वीर्याय। युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराजः। मह उग्राय तवसे सुवृ-क्तिमिति।

११. विश्वकर्मा देवता अस्या इति।

१२. प्रथमे रथन्तरं द्वितीये बृहत्तृतीये बृहद्रथन्तरे। यादृशं [1]बृहद्रथन्तरपृष्ठ्यादेशेन शस्त्रं विहितं तादृशमत्रातिदिश्यते। एवं यथापृष्ठ्यं[2] शस्त्रमैकाहिकं।

१३. वाशब्दो नानार्थः अन्यस्मादन्यस्माच्च पार्ष्ठिकादह्नः स्तोत्रा-णीह व्यहे छन्दोगवशादाह्रियन्ते। तथैव शस्त्राण्यपि भविष्यन्ति।

१४. वाशब्दो विकल्पार्थः। यो विश्वजिद्बृहत्पृष्ठ उक्तस्तत-स्तृतीये ऽहनि सर्वेषु कल्पेषु विशेषशस्त्रं भवति।

१५. विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठादित्येतत्सौत्रामणे च भवति। पक्षे वैकाहिकं वाशब्दात्।

१६. सर्वकामस्य महायज्ञ उक्तः। प्रतिप्रयोगं च कामभेदो नैकेन प्रयोगेण कामा इति। स यस्मिन् पक्षे आयुष्कामयज्ञो भवति

---

१ CD बृहद्रथन्तरपृष्ठ। २ CD ॰ष्ठ्य।

तस्मिन्पक्षे विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छस्त्रं भवति। ऐकाहिकं वा परिभाषितत्वात्।

१७. स एतौ यज्ञक्रतू अपश्यदिति नुत्यभिभूती इति[1]। तयोर्विनुत्यभिभूत्योर्विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छस्त्रं भवति[2]। ननु च यद्विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्य तदेनयोः शस्त्रमिति (१४.३८.८) वक्ष्यत एव। ऐकाहिकस्य पक्षे विधानार्थं वचनम्।

१८. उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यः स्वर्जिदिति (१४.४७.१) वक्ष्यति। तस्मिन्स्वर्जिति विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छस्त्रं भवत्यैकाहिकं वा।

१९. इषुवज्रौ श्येनाजिरावितीन्द्रवज्रं च वक्ष्यति (१४.२२.४)। स एवेन्द्रवज्र इत्योकः। तस्मिन्निन्द्रवज्रे विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छस्त्रं भवत्यैकाहिकं वा।

६.

१. शुनासीरीयो हविर्यज्ञसोमो वक्ष्यमाणस्तस्यायं पुराकल्परूपो[3] ऽर्थवादः।

२. हविर्यज्ञं शुनासीरीयं काममिव[4] दिग्रवचनात् बहूनां यज्ञक्रतूनां मध्यस्थितमेतं[5] कामसंपत्तियोग्यं[6] पर्यालोचनया दृष्टवान्।

---

१ A ins. वक्ष्यति। २ A om. शस्त्रं। ३ A om. रूपो। ४ C (orig.) M कामुमेव. D not quite legible. ५ C मध्या॰। ६ C D कामसंपत्ति॰ A संपत्ति।

३. तस्य संभारानाहरत्[१]। तेनेष्टवान्।

४. तेन वर्तितयागः प्रतिष्ठां प्राप्तः।.

५. यत एवं पुराकल्पो ऽतस्तेन प्रतिष्ठाकामो यजमानो यागेन प्रतिष्ठां भावयेत्।

६. शुनासीरीयः पशुः सवनीयस्योपालम्भ्यः।

७. सूर्या देवता अस्या इति सौरी।

८. गवामियं संख्या न्यायात्।

९. ददातीत्यनुषङ्गः। त्रिंशच्छब्दो द्वितीयान्तो गवां कर्मभूतत्वात्। प्रतिविभज्य दानयोगो ऽन्वहं दक्षिणा इति वचनात्।

१०. त्रिष्वप्यह:सु प्रतिविभज्य दानं पूर्ववद्दीनत्वात्।

११. ददातीत्यनुषङ्गः सर्वत्र।

१२. भवतीति वाक्यशेषः। अर्थवादार्थः[२] संख्योपन्यासः[३]।

१३. स्वत्वर्थं संपाद्यम्। तत्राहोरात्रविभागे[४] विंशतिशतमहोरात्राणि भवन्ति।

१४. तदनया गोसंख्यया[५] दैविकाहोरात्रपरिच्छिन्नमृतुं कामोपभोगमाप्नोति।

१५. प्राणाङ्गिकाद्वारेण संवत्सरमाप्नोति। दैवमेव संवत्सरं कामफलमुपभुङ्क्ते[६]।

---

१ समाहरत् ought to have been marked with 3 in the edition of the text and the numeration of the other Sūtras altered accordingly.

२ C अर्थवादः (?)। ३ M संख्यपन्यासः। ४ C D ०भागो।

५ A C D योमसं०। ६ C D देवं A संवत्सर०।

११. न ह वा संवत्सरात्कश्चन बहिर्धा कामो ऽस्तीति। अयं दक्षिणादानविधिविशेष उक्तः। प्रवृत्त्युपरोचनाय।

१०.

१. स्वश्रुतौ हविर्यज्ञिकानि चातुर्मास्यान्युक्तानि। तेषामेव पशुगुणविशिष्टानामिदानीं विधानं। महाकौषीतकिब्राह्मणाभिप्रायेण नाम्ना धर्मातिदेश इति तद्धर्मप्रवृत्तिः।

२. गुणभूतस्यापि पशोरिहाग्नावैष्णवौ च (६. १. २२). वक्ष्यमाणस्यैतेनद्भवति।

३. अपरेद्युः अपरे ऽहनि वैश्वदेवः पशुर्भवति।

४. पशुपुरोळाशानन्तरं याः यस्मिन्पर्वणि चातुर्मास्यदेवतास्ताः सर्वा भवन्ति।

५. पशोरयं पाशुकः। पशुपुरोळाशकः समाम्नायः। तदीयस्विष्टकृद्भवति। ननु च पश्वर्थानि विभवादर्थं साधयन्तीति वचनादवाच्यमेतत्। नेत्युच्यते। पशुपुरोळाशार्थानामसाधकत्वात्। पश्वर्थानीति विशेषणात् स्विष्टकृतश्च संस्पर्शित्वात्। कुतो विभवः। पुरोळाशस्विष्टकृत्समवाये ऽपीति (५.१८.३) चेत्सिद्धेरवाच्यम्। पशुपुरोळाशस्याम्नायात्यानां चानङ्गत्वे ऽपि विशेषस्यानापत्तेः[१] पशुपुरोळाशतन्त्रं न्याय्यम्। इह [२]चातुर्मास्यानां प्राधान्याद्वैराजः[३] स्यात्। अध्वर्यवस्तु यजप्रैषं कुर्वन्ति। तेषां स्विष्टकृद्भूयस्त्वादिति हि (५.११.

---

१ A विशेषः। २ A ins. तु। ३ A विराजः।

२४) कात्यायनस्य। तस्मादारम्भः। ननु चैवमन्यायः स्यात्। नेत्युच्यते। नियमपरत्वात्। पूर्वकार्थनुविधानात् प्रैषाभावः[1]। यद्दर्थस्यारम्भः। ननु चैवं पशोश्चाज्यभागयोः कृतत्वाच्चायविरोधः। द्रव्यसामान्याच्च पशोर्ष्टधर्मत्वौ। श्रुतौ हि चातुर्मास्येषु सामान्यात् न्यायतः श्रुतेर्बलवत्त्वं। पूर्वकार्थनुविधानात् तु प्रैषाभावः। न चान्यायो नियमपरत्वाद्भूयसां लक्षानां करणादेव[2] एकादशप्रयाजादिविकारः। अयमग्निस्तामिग्रन्थः। अत्र पूर्वकारिवशात्प्रैषाभाव इत्यन्यायः[3] वचनपूर्वकत्वात्पाशुकः स्विष्टकृदित्यस्य सूत्रस्य[4] यद्दाज्यभागयोश्च पूर्वकार्थनुविधानात् प्रैषाभाव इत्येतदप्ययुक्तमुक्तं। कुतः। यथोक्तमविरुद्धमिति (५.११.२५) कात्यायनवचनाद्यथैव प्रस्तुतं बर्हिः प्रस्तरो वा प्रथमजस्य[5] गौरित्येवमादिकं धर्मजातं पशुधर्मान् विरुणद्धि। एवं यद्दाज्यभागावप्यविरुद्धौ तस्मात्सप्रैषावेव।

६. न पशुतन्त्रे हवींषि चोद्यमानानि निगमान् लभन्त इत्येतदुक्तं यत्र प्रधानः पशुः। इह तु गुणभूते ऽपि पशौ तन्त्रवाङ्क्यान्तत्यात्[6]। चातुर्मास्यहविषां प्रधानानामपि तन्त्रानुप्रवेशः[7]। निगमस्थानवर्जं। तेन निगमस्थानानां प्राप्तानां वाचनिकः प्रतिषेधः।

७. पशुपुरोडाशमनु प्राप्तस्यायं प्रतिप्रसवः।

८. हृदयशूलोपस्थानान्तं कर्म परिसमाप्यते। येषां शाखिनां सकृद्हुतेष्वग्निषु साकमेधास्तेषां मैत्रावरुदितये वेति कृत्वा हृदयशूलोपस्थानं। येषां प्रतीष्टिविहारस्तेषां शाखिनां महाहविषो ऽन्ते।

---

[1] C D om. तु। [2] C D om. एव। [3] C D चान्यायं। [4] A om. सूत्रस्य। [5] C om. ज। [6] A तस्य instead of तस्मात्। [7] C D M चमुनिषेधः।

९. वारुणमारुतौ पशू वरुणप्रघासेषु भवतः।

१०. उत्तरे विहारे वारुणः पशुः। दक्षिणे मारुतः। तयोत्तरे यूपमुच्छ्रयन्ति पूर्वकारिणः। तथैवानुविधेयं। समानयूपौ[१] वा विशेषोपदेशादिति काठके।

११. उत्तरयोर्द्वयोः पर्वणोः साकमेधशुनासीरीययोर्यथासंख्येन माहेन्द्रशुनासीरीयौ पशू भवतः। इन्द्रश्च नः शुनासीराविति चक्रो ऽन्यस्याभावात्।

१२. पूर्वाह्णादिषु कालविशेषेषु स्थानशब्दः। चातुर्मास्येषु यद्दिष्टीनां स्थानं तत्तदेवात्रापि।

१३. यथास्थानैव। इष्टित्वात्पूर्वेण प्राप्ते परिभाषार्थं वचनम्। तेन महायज्ञसौमिकादिषु च पित्र्या यथास्थानैव।

१४. वाशब्दो विकल्पार्थः। याया देवता चातुर्मास्येषु तस्यैतस्यै पशवो भवन्ति।

१५. तत्कर्म व्याख्यातमेकादशिन्या। तया तुल्यमित्यर्थः। तेन प्रतिपशु यूपा भवन्ति।

१६. आनीकवतादयश्च पशवो महाहविषि भवन्ति। आग्नेयादयश्च यथोक्तदेवताः[२]।

१७. अथमपरः पाशुकचातुर्मास्यप्रकारः।

१८. ऐष्टिकैश्चातुर्मास्यैस्तुल्यमन्यत्। तेन पशुपुरोडाशाश्चाचातुर्मास्यदेवता न भवन्ति।

---

१ A °यूपो। २ A षष्ठो षष्ठीनां।

१९. अथशब्दः सांवत्सरिकचातुर्मास्याद्युपसंग्रहार्थः[१]। वाशब्दो विकल्पार्थः। अपिशब्दो यदि सांवत्सरिकाणि न शक्नुयादेतमर्थं प्रतिपादयति। एकशब्दः संख्यावाची। पर्वशब्दो वैश्वदेवादिकर्मवचनः। मुख्यकल्पाशक्तौ नित्ये ऽवश्यकर्तव्ये एतमपि पक्षं[२] कुर्यात्। एकस्मिन्पर्वणि तन्त्राधिके अनारभ्यत्वानि हवींषि समानतन्त्रतया कुर्यात्। ऐन्द्राग्ने वा पशावेकस्मिन्पशुपुरोळाशामन्यस्मिन् सर्वाणि चातुर्मास्यहवींषि कुर्यादयं पक्षः।

२०. इत्थोपक्रामादनन्तरं स्वतन्त्रैव पित्र्या भवति।

२१. त्र्यम्बकात्कर्मण ऊर्ध्वमनुयाजप्रभृति कर्म भवत्यैष्टिके। पशुना वा समानतन्त्रत्वे क्रियमाणे मनोतादि कर्म भवति।

२२. यथादेवतं वा पशव इति सर्वपशूनि चातुर्मास्यान्युक्तानि। तेष्वयं दक्षिणाकल्पः। सौमिकैश्चातुर्मास्यैस्तुल्यदक्षिणानि भवन्ति।

२३. याश्चातुर्मास्यदक्षिणा याश्च पशुदक्षिणास्ताभिः समानदक्षिणानि पाशुकानि[३] चातुर्मास्यानि भवन्ति।

११.

१. प्रत्यवरोहणीयो नामैकाहः प्रतिष्ठाकामस्य यजमानस्य भवति।

---

१ C (orig.) ०संहार्थः; C (sec. h.) D ०संचारार्थः। २ A पक्षं। ३ C D om. पाशुकानि।

२. संकल्पेन विकृतः संकल्पविकृतः। ज्योतिष्टोमधर्मत्वाद्धी ज्योतिष्टोम एव। केचिदिदं चातुर्मास्यसोमोत्सर्गार्थं मन्यन्ते।

३. पशुबन्धो नामैकाहः पशुकामस्य यजमानस्य भवति।

४. पशुबन्धो विशिष्यते बहुव्रीहिणा।

५. एकादशसंख्याकस्तोमस्यार्थवादो ऽयम्।

६. गुर्वक्षराणां गुरुवृत्ति सर्वं गुर्वक्षरं त्रैष्टुभमेव विद्यादिति भाष्या[1]। त्रैष्टुभाः पशवः।

७. पशुप्राप्तये एवंरूपः स्तोमः क्रियते।

८. ऐन्द्रत्वात्त्रैष्टुभत्वात् द्वित्वाच्च निष्केवल्यमरुत्वतीययोः।

९. गव्यन्त इति लिङ्गेन गोसंस्तुतिः। तदेतस्याह्नो लिङ्गम्। पशुकामस्यैतदहः पशवश्च गावः।

१०. एते एव निविद्धाने पशुकामसामान्यात्।

१२.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। हविर्यज्ञसंस्थासामान्यात् सुराद्रव्यविशेषाद्विशेषः। अतःशब्दो हेत्वर्थे। यस्मात्किल तुल्यता तैः पूर्वैः सह तस्मादुच्यते। सौत्रामण इति वक्ष्यमाणस्यैकाहस्य नामधेयम्।

२. पुराकल्पो ऽर्थवादार्थः। इन्द्रः किलायुष्कामस्तपस्तप्तवान्।

३. स ध्यानं कृत्वा एतं सौत्रामणं यज्ञक्रतुमालोचितवान्।

---

१ शाखि॰ १८. ११।

४. तस्य साधनद्रव्याण्याहरत् ।

५. तेनेष्टवान् ।

६. तेन यागं कृत्वा दीर्घायुत्वं प्राप्तवान् ।

७. उहेति निपातौ वाक्यपूरणौ । तं सौत्रामणमैन्द्रं भरद्वा-
जाय ऋषये जीर्णाय प्रोक्तवान् ।

८. वैशब्दो निपातो यस्मादर्थे । अनेन सौत्रामणेनाहमिष्ट्वा
दीर्घायुत्वं प्राप्तवान् त्वमप्यनेन यज येन दीर्घायुर्भवसीत्येवमुवाचेन्द्रो
भरद्वाजम् ।

९. वैशब्दो विनियमार्थीयः । तेनैव सौत्रामणेनेष्ट्वा भरद्वाजः
सर्वमायुः प्राप्तः । षोडशोत्तरवर्षशतं पुरुषायुरिति ।

१०. वर्षशतं सायं जीवति यः सौत्रामणं वेद यथोक्तेन पुरुष-
कल्पेन विदित्वा यजते ।

११. तस्य सौत्रामणस्य रथंतरं पृष्ठं भवति ।

१२. संख्यानियमार्थं वचनम् ।

१३. श्रद्धानुसारेण दक्षिणा देयेत्यभिप्रायः ।

१४. तस्य सौत्रामणस्य त्रिवृत्स्तोमकानि त्रीणि स्तोत्राणि
भवन्ति ।

१५. चतुर्थपञ्चमषष्ठानि त्रिवृत्स्तोमकेभ्यः प्रथमेभ्यस्त्रिभ्यो
ऽनन्तराणि ।

१६. सप्तमाष्टमनवमानि त्रीणि सप्तदशस्तोमकानि ।

१७. दशमैकादशद्वादशानि ।

१८. पूर्वस्मादुद्धततर उत्तरः । स चाधिक्येनोत्तरो । उत्त-

इत्याचावुत्तरी चेत्युत्तरोत्तरी। तस्य भाव उत्तरोत्तरिता। तस्यै उत्तरोत्तरितायाः इति[1] तादर्थ्ये चतुर्थी।

१८. उत्तरोत्तरोत्कृष्टं दीर्घमायुः प्राप्नुयामित्याशिषि प्रत्ययः।

१३.

१. तस्य सौत्रामण्यास्त्विन: पशुर्लोहितेन वर्णेन विशिष्ट: सारस्वती च मेषी इत्येतौ पशू उपालभ्यौ सवनीयस्य।

२. इन्द्रसुत्रामदेवत्या वशा वन्ध्या गौः। अनूबन्ध्यायाः संनिधावालभ्या। एवंविधा अनूबन्ध्यापशुतुल्या। इमा ब्रह्मेन्द्र तुभ्यं शंसि। त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रम्। इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः। उपो अग्ने वीर्याय स्वधावान्। अध स्मा ते चर्षणयो यदेजान्। तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्येति प्रथमा। एता इन्द्रस्य सुत्राम्णः षट्।

३. अनूबन्ध्या सौत्रामणी पशुभिस्तुल्यदेवत्या। नैर्ऋतः[2] सौत्रामण्या अपगतो न भवामीति।

४. तस्य सौत्रामण्यामयं क्रियाविशेषः। प्रातःसवनीयस्य पुरोडाशानन्तरं शाखतः परिधित आहवनीयमपनीयोपसमाधायाग्निं[3] तस्मिन्नेवाग्नौ सुराशेषेण प्रचरन्ति। सुरया प्रचरन्तीत्यर्थः। प्राग्द्विदेवत्येभ्यः स्विष्टकृद्भेदेन[4]।

---

१ A तस्मै उत्तरोत्तरितार्थमुत्तरोत्तरितायाः M तस्यैव उत्तरोत्तरितार्थमुत्त॰।
२ conject A नैर्ऋतः C नैर्ऋतैः M नैर्ऋतेः। ३ A om. अग्निं। ४ A॰कृद्भेदेन।

५. सावित्रं द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्तृतीयसवनीयान्पुरोडाशाननु ।

६. पूर्वं निर्वपेत् ।

७. पूर्वयोरनन्तरम्[१] ।

८. कृतव्याख्यानं पूर्वमेवैतत्[२] ।

९. हेतुत्वेनार्थवादोपन्यासः ।

१०. वैशब्दो निपातः। इन्द्रं सुत्रामाणं प्रति सौत्रामणी संतिष्ठते यतः ।

११. हविर्यज्ञसंस्था सौत्रामणी । सोमयागः[३] सौत्रामणः । हविर्यज्ञसोमप्रकरणे सौत्रामणिकः संस्था[४] प्राप्नुमिष्यते । तामेनार्थवादेन योजयति ।

१२. पूर्वमग्निष्टोम उक्तस्तमेव सौत्रामणं केचिदतिरात्रसंस्थं कुर्वन्ति । एक इति विकल्पार्थम् ।

१३. एकविंशतिस्तोमं तं सौत्रामणं सर्वमेवेति । बृहत्पृष्ठमिति नियमार्थम् । उभयसामानमिति च्छान्दोग्यकृतो विशेषः ।

१४. तस्यानन्तरोक्तधर्मस्य यद्विश्वजितो बृहत्पृष्ठविशेषणस्य शस्त्रं तच्छस्त्रं भवति । तस्य बृहद्रथन्तरं पृष्ठमित्यर्थः । स्वस्ति नो मिमीतामिति यस्तृचो[५] न भवति ।

१५. अथ अस्मिन्सौत्रामणे हविर्यज्ञाः सोमाः समाप्यन्ते ।

---

[१] C has in marg. the gloss यद्दि मध्य ..माभिप्रायमेतत् । [२] A पूर्ववत् ।
[३] C सोमयागसौ॰ । [४] C D संस्था । [५] A यस्तृचो ।

यदुक्तमेवं पशवः पुरोडाशास्तान्वायात्यन्ते हविर्यज्ञेषु सोमेष्विति तत्सौत्रामण्यामपि भवति[1]।

१४.

१. देवाः पशुकामाः। हशब्दो निपातो वाक्यपूरणः। चतुरो मासान् व्रतं चरित्वा प्रकरणाद्दीक्षाव्रतम्। एतमुद्भिदाख्यं यज्ञक्रतुं दृष्टवन्तः।

२. तेनोद्भिदा कृतयागाः पशून्प्राप्ताः।

३. एतदत्र विधिवाक्यम्।

४. उद्भिदा कृतयागो यदि मन्येत चिरेण मे पशवो भविष्यन्तीति तदा[2] मासचतुष्टयं व्रतं चरित्वा बलभिदा यजेत। अनेनार्थवादेनैतत् ज्ञाप्यते। पूर्वेणोत्तरेणावश्यमिति।

५. एनं यजमानं क्षिप्रमभिलषिताः पशव आगच्छन्ति।

१५.

१. गोसवेन यागेनैकाहेन पशुकामो यजेत।

२. एवंधर्मकेण गोसवेन। तत्रार्थवादः।

३. स्वरूपतः।

४. चतुष्पात्सामान्यात्।

---

१. M adds यथैवं सौत्रामण्याः संस्थेति लिङ्गात् सौत्रामण्यपि हविर्यज्ञसंस्थानां मध्ये भवतीति चापि भवति। २ C D om. तदा।

५. प्राप्त्यर्थम् ।

६. षट्त्रिंशत्सहस्राणि यासां ताः षट्त्रिंशत्सहस्रा बह्वीरिति विशेष्यन्ते । गोसवस्येति पुनर्वचनादस्यैतच्छाखान्तरे दक्षिणाकल्पान्तरमस्ति ।

७. गोसवस्य दक्षिणात्वेन [१]गवां संख्यान्यायतः ।

८. उक्थ्यसंस्थ इत्यर्थः ।

१६.

१. ऋतपेयो नामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेत ।

२. दीक्षाणां परिमाणानियमे प्राप्ते नियमः । उपसदां तु द्वादशत्वं विधीयते ।

३. अङ्गुष्ठमध्यमपर्वणेति विवक्षितम् । तदेतेन मध्यमेनाङ्गुष्ठपर्वणा प्रमितमौदुम्बरं चमसं दारवं घृतस्य व्रतयेत्[२] ।

४. अयुजासु दीक्षासु क्षीरौदनं व्रतयेद्यथाक्रमम् ।

५. अत्रापि सोमस्याभिषुतस्य चमसो दक्षिणेति विवक्षा । उदुम्बर एव प्रकृतत्वात् । वचनात् प्राकृतस्य [३]दक्षिणादानस्य निवृत्तिः । चतुरो मासान् व्रतं चरित्वा वज्रभिदा यजेतेति निवृत्तिः ।

६. तं चमसमृत्विजो गृहीत्वा ऋतं सत्यमित्येवं ब्रुवन्तो भक्षयेयुः ।

---

१ C D M माव: C D संख्यामन्यायत । २ C व्रतयेत्वात्प्रमितं D •व्रतयेत्वात्मितं । ३ A दानस्य प्राकृतस्य दक्षिणानिष्ट• ।

७. भूर्भुवः स्वरिति वानेन मन्त्रेण भक्षयेयुः।

८. समानं गोत्रं यस्यासौ सगोत्रः। स च ब्राह्मणत्वेन विशि-ष्यते। तस्मै सगोत्राय ब्रह्मणे। ब्रह्मब्राह्मणयोरैक्यात्सगोत्राय ब्राह्म-णायेत्यभिप्रायः।

९. निष्केवल्यमरुत्वतीययोः।

१०. ऋतपेयाख्यमेतदहः। ऋतलिङ्गे चैते सूक्ते।

१७.

१. [1]भूर्णामैकाहः। तस्यायमर्थवादः। प्रजापतिरिमं लोकमी-प्सन्नित्येवमादिकः।

१८.

१. भुवमन्तरिक्षलोकमीप्सन्यजेतैकाहिकेनेति विधिस्तस्यायम-र्थवादः। प्रजापतिरन्तरिक्षलोकमित्येवमादिकः।

१९.

१. स्वर्णामैकाहः[2]। तस्यायमर्थवादः। प्रजापतिरमुं लोक-मीप्सन्नित्येवमादिकः।

२. सप्तदशस्तोमाः स्वरसामान (११.११.१) इत्युक्तम्।

---

१ O D भूर्णा०। २ O D स्वर्णा०।

तेभ्यो व्याहृतियज्ञानां यथासंख्येन शस्त्राणि भवन्ति। यथास्तोत्र च यथासंख्येन। केषां चिच्छाखिनां स्तोमान्यत्वं तदपीष्यत एव।

३. आनुष्टुभानि निविद्धानानि न त्रैष्टुभानि[१]।

२०.

१. शुक्रस्तोमो नामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेत। तत्रार्थवादः। सूर्यो ह तेजस्काम इत्येवमादिको ऽनुष्ठानप्ररोचनार्थः।

२. प्राकृतदक्षिणानिवृत्तिः श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्द्रव्ये प्रकृतिं निवर्तयतीत्युक्तत्वात्।

३. सप्रातरनुवाकमेतदहर्दिवाकीर्त्यं भवतीत्येवमादिधर्मजातमश्ववचनात्[२]।

२१.

१. तीव्रसवो नामैकाहः स भवति प्रजया पशुभिस्तीव्रस्य भवितुमिच्छतः।

२. अयं तीव्र इत्येवमादिका कल्पना त्रिष्टुप् पुरस्तात्प्रत्नतीयस्य।

३. तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि निविद्धानमित्येतावाञ्छिल्पेवस्वे विकारः।

---

१ CD चत्रैष्टुभानि। २ CD च ०धर्मं instead of ०जातं।

२२.

१. सूतसवो नामैकाहस्तच यज्ञो ज्योतिरग्निष्टोमः प्रथममाभिप्लविकमहर्भवति।

२. स्थपतेः कुण्डकारस्यायं भवति। स्थपतिसवो नामैकाहः। गोसंज्ञकमाभिप्लविकमहर्भवति[1]।

३. ग्रामणीर्वैश्यस्तस्य ग्रामणीसवो नामैकाहः। स आयुःसंज्ञकमाभिप्लविकमहर्भवति।

४. संदंशस्य अनुलोमस्य संदंशानुलोमौ द्वन्द्वनिर्दिष्टौ। पूर्वेणोक्तोत्तरेणावश्यमित्येवमादि शाखान्तरीयान्धर्माननपेक्ष्य द्वन्द्वनिर्देशः। इषुश्च वज्रश्च इषुवज्रौ। श्येनश्चाजिरश्च श्येनाजिरौ। मृत्युश्चान्तकश्च मृत्य्वन्तकौ। क्षुरपविश्च शीर्षच्छिच्च क्षुरपविशीर्षच्छिदौ। सहरेकक:। श्येन एककः। इत्यभिचरणीयाः। अभिचरणकार्यक्षमा इत्यर्थः। एतेषां सामान्यविशेषधर्मा इदानीमुच्यन्ते।

५. निविद्धीयते ययोस्ते निविद्धाने। यस्ते मन्यो त्वया मन्यो इत्येते मन्युसूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने भवतो लिङ्गकृते इत्यर्थवादात्। त्वया मन्यो इति मरुत्वतीयं हर्षमाणासो धृषिता मरुत्व इति मरुत्वलिङ्गात्। यस्ते मन्यो इति निष्केवल्ये मन्युरिन्द्र इतीन्द्रलिङ्गात्।

६. आत्मसंरक्षणार्थमभिचर्यमाणस्य प्राकृतो ऽग्निष्टोमो भवति। किं तु यदेव प्रथममभिचारे यज्ञे शत्रवः कुर्युस्तदेवेतरेणापि कर्तव्यम्।

---

[1] C D om. अहर्.

७. इषुसंज्ञे ब्रह्मसाम बृहत्पृष्ठं भवति। तत्र योन्यनुशंसनं कार्यम्।

८. इतरेष्वभिचारयज्ञेषु अभीवर्तो ब्रह्मसाम भवति।

९. शिखरैरिषुफलतोमरकर्णिकादिभिरायुधैः[1] सदश्छन्नं यथा भवति तथा कुर्यात्।

१०. कार्मुकाणि धनूंष्यारोपितानि संग्रामकर्मयोग्यानि[2] तानि शयाना अपि न मुञ्चन्तीत्यभिप्रायः। तत्कर्तृणामयमुपदेशो[3] रक्षणार्थे ऽपि तुल्य एव।

११. बाणाः शरास्तद्वद्भिः शिखरैः[4] संग्रामयोग्यैराग्नीध्रमागारं छन्नं कुर्युः।

१२. धन्वनामा वृक्षस्तन्मयानि धनूंषि आग्नीध्रशायिन उपशेरते। संग्रामयोग्यानि तानि शयाना अपि न मुञ्चन्तीत्यभिप्रायः। तत्कर्तृणामुपदेशो रक्षणार्थे ऽपि तुल्य एव।

१३. सौत्ये ऽहनि प्राधान्यात्। मयट्वचनात् शरपत्राणि[5]।

१४. सुवर्णसेफालिकावाचक इत्ये(?) गिरिमालक इति प्रसिद्धवृक्षो[6] बाधकस्तदवयव इध्मो भवति परिधयश्च।

१५. वैभीदकः प्रसिद्ध एव। तदवयवो यूपः कार्यः।

---

१ C शिखरैरग्रफल; in marg. षु instead of ग्र; om. आयुधैः D शिखरै °फलक° om. आयुधैः। २ A om. संग्राम° ग्यानि। ३ C तत्कर्तृकाणां D om. अयं। ४ C D शराद्भिः संग्रामयोग्यैराग्नी°। ५ C D °शरपत्राणि M शरपत्राणि। ६ C सुवर्णसेफालिका मालिकतियाकतियाकतियाकतियाकति [वा] प्रसिद्धा। स इध्मो बाधकः। D like C (with exception of the last कतियाकति [वा]) M corrupt. Read °सेफा°।

१६. उपतापो रोगः। स यासामस्ति ता उपतापिन्यस्तासां यद्राज्यं तद्राज्यम्।

१७. अनुस्तरणी गौः। कस्यचिद्दहनक्रियायां[1] नियुक्ता या तदीयचर्म अधिषवणम्। अनुस्तरणीचर्म सोमाभिषवाधारो भवति।

१८. यजमानशवशरीरं[2] येन उह्यते अनसा तस्य नभ्ये फलके ये अधिषवणफलके ते भवतः।

१९. चमूशब्दः सेनावचनः। इह लक्षणया समुदाये श्मशाने या आपः संस्रुताः संस्यन्दिन्य आसते ताभिरद्भिर्वसतीवरीरभि-श्रयन्ति।

२०. परुषा इषवस्ते उप्ताः प्रक्षिप्ता येषु ते उप्तपरुषा इषु-धय उच्यन्ते। संपूर्णशराः। उपसमीपे पृष्ठे बद्धा येषां पुरुषाणां त उपोतपरुषाः कर्तारः। अधिज्यधन्वान आरोपितधनुष्काः। लोहितोष्णीषाः कुसुमादिरक्तोष्णीषाः। अभिबद्धाः अश्वयो बद्धाः येस्त उच्यन्ते। एवंरूपाः प्रचरेयुः।

२१. नेति निषेधः। ह इति निपातो विनिग्रहार्थीयः। एतमित्यभिचर्यमाणनिर्देशः। कश्चनेति निपातसमुदायः कश्चिद-र्थीयस्य वाचकः। ईशीतेति प्रार्थनायां लिङ्। इयदित्यल्पपरि-माणाभिप्रायम्[3]। स इत्यभिचर्यमाणनिर्देशः। अकारो निपात आश्चर्ये[4]। एतदुक्तं भवति। [5]नैवैतमभिचर्यमाणं कश्चनाश्मानमपि इयत्परिमाणमल्पकालं द्वादशाहं प्रापयितुं न कश्चित्पारयति।

[1] A दहनम॰। [2] C D om. शव। [3] C D इयदित्यपरि। [4] C D आश्चर्ये। [5] C D न वैतम्।

२२. नेति प्रतिषेधः। ह वा इति वाक्यपूरणे। न वैव[1] तं कश्चन स्तृणुते हिनस्ति य एतैः संदंशादिभिः प्रत्यभिचरति। प्रत्यभिचार उच्यते। यो ऽस्माकं नाशाय[2] विहितं विदधाति तत्तस्यैव भवत्वित्यनेन[3] कामसंयोगेन।

२३. सद्यो नामैकाहः। प्रत्यभिचारतः[4] स[5] भवति। पाप्मगृहीतस्य च तदपनुत्तये।

२४. अन्त्यसमीपवर्तिन्यः[6] उपोत्तमा इति। शस्त्रवक्तृत्वाद्बहुवचनं। चशब्दादुभयकामसंयोगे ऽपि[7]।

२५. उपसद्यो नामैकाहः। स प्रजाकामस्य यजमानस्य भवति। पशुकामस्य च प्रयोगान्तरेण युक्तः।

२६. उपजायन्त इत्ययमस्य विशेषको धर्मः। शस्त्राणां या उपोत्तमास्तासामनन्तरमभ्यधिकास्तद्देवत्यास्तच्छन्दस्का उपजायन्ते।

२३.

१. ऋषभो नाम वक्ष्यमाणक एकाहस्तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्पो ऽर्थवादत्वेनाभिधीयते। देवासुराः समयतन्तेति देवाश्चासुराश्च ते देवासुराः। ते परस्परं संग्रामं प्रति यत्नं कृतवन्तः।

---

१ C नेवै॰ D नेवैव तं। २ A नाशयति हितं विदधाति C नाशाय विहि॰। ३ C भवत्यनेन। ४ A ॰चार॰ I prefer the subst. ५ C D स च। ६ C D उपोत्तमाः समीपवर्तिन्यः उपोत्तमा इति शस्त्र॰। ७ C D संयोगो ऽपि।

१. ते देवा यत्ता बृहस्पतिं पुरोहितमुपाधावन्त उपगतवन्तः[१]। किमर्थं पुरस्कृत्य। उपजानीहि तं यज्ञक्रतुम्। उपज्ञा प्रथमत उपलब्धिरभिधीयते। तदर्थं देवा बृहस्पतिमुक्तवन्तः। तमुपजानीहि यज्ञक्रतुं येनेष्ट्वा वयमसुरानभिभवेमहीति।

३. स बृहस्पतिर्वक्ष्यमाणकमृषभाख्यं यज्ञक्रतुं दृष्टवानुपलब्धवानित्यर्थः।

४. तेन ऋषभेणेष्ट्वा देवा असुरानभ्यवन् जितवन्तः।

५. तेन ऋषभाख्येन यागेन द्विषतो भ्रातृव्यान् शत्रूनभिभवितुमिच्छन्यजेत।

६. पञ्चदशस्तोमस्याह्नः सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानो भवति। तदस्याह्न ऋषभरूपं ककुदमिव सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानो ऽभ्यधिकत्वेन।

७. निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्यथासंख्यमेते निविद्धाने भवतः।

८. ऋषभवृषभशब्दयोरेकार्थत्वात्।

२४.

१. व्योम[२] नामैकाहस्तस्यायं पुराकल्पो ऽर्थवादः।

२. तेन व्योमाख्येनैकाहेनेष्ट्वा सूर्यस्तेज आप्तवान् पुराकल्पः। सांप्रतमपि तेजस्कामस्तेन यजेतेत्यभिप्रायः।

---

१ C D यत्तं A omits from, तं यज्ञक्रतुं to उपजानीहि। २ C (sec. h.) व्योमा।

३. सप्तदशस्तोमस्याङ्ग एकविंश आर्भवः पवमानो भवति। तत्रार्थवादः।

४. द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्तवस्त्रयो लोका एष एवैकविंशो य एष तपतीत्येवमेकेन विंशस्तदेनमादित्यं स्वेनैकविंशेन रूपेण समर्धयति[१]।

५. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोः। इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मह्नेति निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने भवतः।

६. नैघण्टुकेन[२] सूर्याभिव्याहारेण लिङ्गेनैवाङ्गो रूपसंपत्तिः। स सूर्यः पर्युरू वरांसीति इकारान्तः पादः।

२५.

१. विराण् नामैकाहो ऽन्नाद्यकामस्य। तस्यायं पुराकल्पसरूपो ऽर्थवादः।

२. प्रासवानन्नाद्यं वसिष्ठः।

३. वसिष्ठानुष्ठानात् प्रशस्तेन।

४. बहिष्पवमानो माध्यन्दिनस्य पवमानः पञ्चदशभिःपञ्चदशभिः[३] स्तोत्रियाभिः। इतराणि दश स्तोत्राणि त्रिवृत्स्तोमसमितानि[४]। एताः स्तोत्रियाः संख्यया विंशतिशतम्।

---

१ The Comm. on 4 is om. in A C D एकैवविंशस्तदे॰। M एकैन।
२ A om. न। ३ once om. in A. ४ A ॰ स्तोमस॰ C (orig.) D स्तोत्रियाणि instead of स्तोत्राणि।

५. स एकाहो विराजाख्यो दशत्वेन सामान्येन विराजमभिसंपद्यते।

६. फलार्थवादो ऽयम्। न फलविधिरुक्तत्वात्फलान्तरस्य।

७. अचरवैराजे इति संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थम्।

२६.

१. अत्रैव स्वराड् नामैकाहः स्वाराज्यकामस्य। तस्यायं पुराकल्पस्वरूपो ऽर्थवादः।

२. तत्स्वाराज्यं प्राप्नवानिन्द्रः।

३. फलविधिरयं। स्वाराज्यमुच्यते ज्ञातिश्रैष्ठ्यं वा[१]।

४. एवमेतच्चतुर्विंशतिशतं स्तोत्रियाणाम्।

५. पूर्वोक्तां विराजं चतस्रो ऽतिशस्यतिरेचयन्ति।

६. चतसृभिरतिरिक्ताभिः।

७. पूर्ववद्वाप्यचरवैराजे निविज्ञाने भवतः।

२७.

१. उशनस्तोमो नामैकाहस्तस्यायं पुराकल्पेन सरूपो ऽर्थवादः। उशनाः शुक्रः कवेः पुत्रः काव्यः। स किलासुराणां पुरोहितो बभूव।

---

[१] C D स्वैष्ठ्यं वा।

२. ईच दर्शनाकनयोः। एवं[१] पर्यालोचितवान्। कथं पुन-स्तेन यज्ञक्रतुनेष्ट्वा पाप्मानमपहन्यामित्येतच्चित्ते कृतवान्।

३. साध्यसाधनसंबन्धेन[२] परिदृष्टत्वात्।

४. तेन यागेनेष्ट्वा पाप्मानमपहतवान्[३]।

५. अस्य विधिः। उशना ह काव्य इत्येवमादिकः सर्व एव शेषः।

६. अनेनैव यजेतेति वाक्यशेषः। उदरं जलोदरमिति प्रसि-द्धम्। इतिकर्तव्यतामिदानीमाह।

७. अस्य त्रिवृत्स्तोमकं प्रातःसवनं भवति।

८. अह्न त्रिवृद्भक्तिसाहचर्यादित्युक्तम्।

९. सह दशभिः सदृशः। दशकाः स्तोमा इत्यर्थः। माध्य-न्दिनः सवनाभिधानम्।

१०. दशसामान्येन विराट्संपदो ऽर्थवादः।

११. त्रिवृत्स्तोमकं तृतीयसवनम्[४]।

१२. अपहतवान्।

१३. एते निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्यथासंख्यं निविद्धाने भवतः।

१४. उशनवती सूक्ते द्वे अप्युक्ताभ्यां लिङ्गाभ्याम्।

---

१ A ॰मचीरित पर्या॰। ३ 3 and 4 are om in A.

२ C D साध्य A साधे। ४ A om. 10, 11.

२८.

१. उत्तरो ऽयमुशनस्तोमो वक्तव्यस्तस्यायमर्थवादः। पूर्वेणेष्टो-त्तरेणावश्यमिति नियमादुत्तरमुत्तरमुशनस्तोमं यज्ञक्रतुमुशना-पश्यत्[१]।

२. प्राप्नवानित्यर्थः।

३. विधिवाक्यमेतत्।

४. त्रिवृत्स्तोमकं प्रातःसवनमत्र। तत्रार्थवादः।

५. भक्तिसादृश्यर्यात्।

६. सदृशको माध्यन्दिने सवने स्तोम[२] इत्यर्थः।

७. दशत्वसामान्येन विराट्। विराट्त्वसामान्येनान्नाद्यम्। विविधदीप्तिहेतुत्वादन्नाद्यस्य।

८. त्रिवृत्स्तोमकं तृतीयसवनम्।

९. उक्तार्थमेतत्।

१०. माध्यन्दिने सवने विराट्संबद्धमन्नाद्यं तदुभयतस्त्रिवृता ब्रह्मणा [३]संदंशवत्परिगृह्यात्मनि स्थापितवान्।

११. माध्यन्दिने सवने विराट्संबद्धमन्नाद्यं तदुभयतस्त्रिवृता ब्रह्मणा [४]संदंशवत्परिगृह्यात्मनि स्थापयति[५]।

१२. इह सूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीये भवतः। उशना यत्सहस्यै-रयातं वरिवस्कृशने काव्यायेति।

---

१ A om. in A. २ A ins. माध्यन्दिनः स्तोमः दशकः। ३ C D संदंशवत्। ४ C D संदंशपरिग्रहवत्। ५ A om. 11.

१३. त्रिविधो नामैकाहो ऽप्येवंस्तोम एव। एवंशब्देनोशन-स्तोमस्य निर्देशः। अन्नाद्यकामस्येति फलसंबन्धनिर्देशः।

१४. निविद्धाने त्रिविधस्य।

१५. त्रिविधस्यायं दक्षिणाविशेषः। सहस्रं गवां अश्वशतं च दक्षिणा भवति।

२९.

१. कुलायो नामैकाहस्तस्यायं पुरस्तादर्थवादः। देवेषु देवानां मध्य इन्द्राग्नी अहंश्रेयसे विवदेयाताम्। अहं श्रेयानहं श्रेयानि-त्यहंश्रेयसम्। तस्मिन्नहंश्रेयसे।

२. ते देवा एवमुक्तवन्तो यद्येताविन्द्राग्नी एवं विवदिष्येते हतवलत्वोभं दृष्ट्वाभिभविष्यन्ति नो ऽसुराः।

३. उपजानीम उपलभामहे[1] तं यज्ञक्रतुं येन कृतेनैताविन्द्राग्नी संशमयेमहि। संशमं[2] सांगत्यमुच्यते। परस्परसंवित्।

४. ते देवा एतं यज्ञक्रतुमुपलब्धवन्तः। इन्द्राग्न्योः कुला-याख्यम्।

५. तेनेन्द्राग्न्योः कुलायाख्येनैकाहेन संशमनं संविदं कृतवन्तः।

६. यं वा क्षत्रियं पुरोधास्यमानो ब्राह्मणः स्यात् यं वा ब्राह्मणं क्षत्रियः पुरोधास्यमानः स्यात् स च ब्राह्मणश्च कुलायेन संयजेयाताम्।

---

१ A °हे। २ A संशये।

७. सह यजमानावेकेन क्रतुना।

८. अत्यासेन भवतः।

९. भक्तिवादेनैवमुच्यते।

१०. तस्मात्त्रिवृत्पञ्चदशौ कर्तव्यौ।

११. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति मरुत्वतीयम्। तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इति निष्केवल्यम्।

१२. ऐन्द्रे सूक्ते। अग्नेः पिबेति अग्निर्वं ग्रुक्थमित्यग्निमती।

३०.

१. विराट्स्वराजं वदन्पुराकल्पमाह। मित्रावरुणयोरेको वैराज्यमैच्छदन्यः स्वराज्यम्।

२. मैत्रावरुणौ दृष्टवन्तौ।

३. भिन्नकामयोरेक एव क्रतुर्वचनसामर्थ्यात्।

४. लिविद्धाने भवत इति वाक्यशेषः।

३१.

१. ज्येष्ठस्तोमो नामैकाहो भवति कनिष्ठकुलीनस्य। कनिष्ठ-कुले जातस्य ज्यैष्ठ्यमिच्छत इत्यभिप्रायः।

२. सप्तदशभिः स्तोत्रियाभिर्बहिष्पवमानः कार्यः।

३. एष एकप्रभृतीनां स्तोमानां सप्तदशो ऽध्यधिकत्वाज्ज्येष्ठः।

४. यज्ञमुखे बहिष्पवमाने।

५. एते ज्यैष्ठ्याभिव्याहारे जनिष्ठा उग्र इत्यक्षरसामान्यात् प्र वः सतामिति ज्येष्ठशब्दात् निविद्धाने भवतस्तदेतस्याह्नो रूपम् ॥

३२.

१. दूराशनामैकाहः शाखान्तरे द्विनामा बहुहिरण्यो दूणाशश्चेति। आत्मलाभं शत्रुपराभवं चेच्छतो भवतीत्यर्थः। अर्थवादाद्विधिमुन्नीयमाना (!) व्याख्या[1] कर्तव्या। समयतन्नेति संपूर्वी यतिः संग्रामार्थे यत्ने वर्तते। तस्मिन्यति ते देवा बृहस्पतिं पुरोहितमुपाधावन्निति[2]। बृहस्पतेरुपाधावनक्रियायाः कर्म[3]। बृहस्पतिशरणमुपागता[4] इत्यभिप्रायः[5]।

२. उपजानीहि तं यज्ञक्रतुं यज्ञकर्म। येनेन्द्रासुरा नाश्नवेयुर्नाभिभवेयुरित्येवं वदन्त उपाधावन्।

३. स बृहस्पतिर्देवानुग्रहाय दूराशनामानं शाखान्तरे बहुहिरण्यनामानं दूणाशनामानं चैतं यज्ञक्रतुमपश्यत्।

४. परावरयोगे चेति क्त्वाप्रत्ययः।

५. ततो ऽन्तरं वै देवा अभवन्परासुराः। पराकृता असुरा येऽस्ते तथा[6]।

---

[1] A अर्थवादादुद्दिश्येति शेषो बोध्यः विधि॰ C (orig.) D om. स।
[2] C D repeat बृहस्पतिमुपाधावन्निति। [3] C (orig.) A बृहस्पतिरुपाधावन॰ C (sec. h.) D रू। [4] A C D बृहस्पतिं। [5] C D इत्यर्थः। [6] the comm. on this Sūtra is om. in C D M.

६. अनेन यजमानः स्वात्मना परास्य द्वेष्यो भवति। भवनं भावः प्राधान्यमुच्यते न सत्तामात्रम्। पराभवन्ति शत्रवः पराभवन्ति यजमानशत्रवो य एवं वेद।

७. कृष्णपक्षे सूर्यदेवत्येष्टिः पूर्वाह्णे कार्या। प्राप्तस्य पूर्वस्यानुवाद उत्तरार्थः। [शत्रुपराभवकामस्य मासं सौर्याचन्द्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां यजेतेत्याश्वलायनः[१]]। प्राग्दीक्षणीयाया[२] इयमिष्टिः। साग्निके प्रागिष्टकापशोः। समुदायाङ्गत्वादस्या उत्तिष्ठरणं कालक्लृप्त्वात्।

८. इष्टिश्चान्द्रमसी तस्मिन्नेवाहनि रात्रौ।

९. याज्यानुवाक्ये प्रधानस्य चन्द्रमसः। विधुं दद्राणं समने बहूनामिति पुरोनुवाक्या। नवोनवो भवति जायमान इति याज्या। चन्द्रमसमावह। स्वाहा चन्द्रमसम्। अयाड् चन्द्रमसः। चन्द्रमा हविरजुषतेति।

१०. सौवर्णः सौर्याकारो[३] दक्षिणा पूर्वस्यामिष्टौ सौर्याम्। शतवलिरिति प्राप्ते पश्चकृतवल इति वचनं तत्र केवलमाकृतिमात्र शाखान्तराम्नानसंख्यापि ज्ञातव्या।

११. उत्तरस्यां चान्द्रमस्यामिष्टौ चन्द्राकारो राजतः शतवलो दक्षिणा[४]।

१२. छन्दत्पृष्ठं भवति। भारद्वाजमिति श्रुत्यर्थं वचनम्।

---

१ The words in brackets are not given by C D M. २ C D ०णीया। ३ C D सूर्याकारो। ४ C D राजतः शतवलश्चन्द्राकारो दक्षिणा चान्द्रमस्याम्।

१३. भारद्वाजे एव। पिबा सोममभि तमु ष्टुहीति। पूर्वस्योत्तमामुत्सृजेत्।

१४. पूर्वोक्तानां शतवलानां त्रिंशतंत्रिंशतं प्रतिस्तोत्रं दद्यात्।

१५. अयं विकल्पस्तावच्छतवलीयुक्तां स्तोत्रेस्तोत्रे स्तुते त्रिंशतंत्रिंशतं दद्यादित्यनेनैव। दक्षिणाकाले तु द्वादशशतं[1] देयमेव। यावद्वा यजमानो हिरण्यमिच्छेदिति यजमानवचनाच्च प्रतिपत्तीता। हिरण्यवचनमविकारार्थम्।

३३.

१. अपचितिः पूजा। तेनापचितिकामो यजेतेति विधिः। शेषो ऽर्थवादः।

२. बहिष्पवमानो माध्यन्दिनस्य।

३. व्यत्यासं भवन्ति।

४. व्यत्यासमेव।

५. त्रिणवस्तोमक आर्भवः पवमानो भवति।

६. आग्निमारुतं स्तोत्रम्।

७. तस्यापचितेर्गायत्रीमभि स्तोत्रियासंख्याभिः प्रातःसवनं संतिष्ठते। अपचितिकामस्य अपचितौ राजयज्ञ इत्येक इति। अपचितेरेवं स्तोमविधिः। बहिष्पवमाने चतुर्विंशतिस्तोमसंख्या[2] गायत्री। द्वयोराज्ययोस्त्रिवृत्पञ्चदशयोश्चतुर्विंशतिः। सापि संपद्यते। अपरयोरपि द्वयोरेवमेव।

---

१ C (orig.) D द्वादशं। २ C M ॰स्तोत्रं।

८. प्रातःसवनभाक्त्वसामान्येन ।

९. तेन गायत्रीसंपद्विशेषेण वसुष्वपचितिं कुर्वन् । स प्राप्त-वानपचितिम् ।

१०. गायत्रच्छन्दसो ब्राह्मणा भक्तिसाहचर्यात्[1] । तेनाय-मिति प्रत्यक्षमेवेन्द्रं पूज्यमानं ब्राह्मणैर्दर्शयति। तथा चायं पूज्यत एव ।

११. चतुर्विंशो माध्यन्दिनः पवमानः । सप्तदशैकविंशानि पृष्ठानि । तत्र त्रिष्टुप्संख्या परिकल्प्या[2] एकातिरिच्यते[3] । सप्तैके-नान्यच्छन्दो भवतीति त्रिष्टुबेव ।

१२. सवनभाज इति कृत्वा ।

१३. रुद्रेष्वपि पूजां प्राप्तवानिन्द्रः ।

१४. यथा पूर्वं भक्तिसाहचर्याद्ब्राह्मणा गायत्रच्छन्दस एवं क्षत्रियास्त्रिष्टुप्छन्दस इति इहापि भक्तिवादेन द्रष्टव्यम् ।

१५. तेनायमिन्द्रो भक्तिसंपत्तिविशेषेण क्षत्रियेष्वपि पूजां लभते ।

१६. त्रिणव आर्भवः पवमान एकविंशमग्निष्टोमसाम । तत्र जगतीसंख्या परिकल्प्या ।

१७. सवनभाक्त्वात् ।

१८. तेन जगतीसंपद्विशेषेण आदित्यापचितिं कुर्वन्नादित्ये-ष्वपीन्द्रो ऽपचितिं प्राप्तवान् ।

---

१ A भक्तिसाहचर्याद्ब्राह्मणा गायत्रच्छन्दसः॥ तेनाय° is the beginning of a Sûtra in A. २ A C M परिकल्पा। ३ A एकमति° ।

१९. भक्तिवादेन ।

२०. तेन भक्तिसाहचर्येणेन्द्रो विक्ष्वपि पूजां लभते ।

२१. इति ब्राह्मणम् ।

२२. संपत्त्या ।

२३. तेन संपद्विशेषेण विशेषु देवेष्विन्द्रः पूजां प्राप्तवान् ।

२४. तुर्यत्वसामान्यात् ।

२५. तेन सामान्येनायमिन्द्रः शूद्रेष्वपचितिं लभते ।

२६. अश्वयुक्तो रथो ऽश्वरथः । खड्गस्य विकारः खाङ्गः स चासौ[1] कवचश्च खाङ्गकवचः । एवं वैयाघ्रपरिच्छद आर्चीपावश्चो द्वैपधन्वधिः श्यावाश्व एषा दक्षिणा भवति ।

२७. इति यजमानस्य कामः । अपचितिमता पूजावता रूपेणापचितिं पूजां प्राप्नवानिति पूजाकामस्यायमपचितिनामा यज्ञः ।

२८. एते इन्द्रशब्दाभिव्याहारे निविद्धाने भवतः । तदेतस्याङ्गो रूपम् ।

३४.

१. तेन त्विषिकामो यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

२. एषा दक्षिणा अस्मिंस्त्विषिनाम्नि एकाहे ।

३. त्विषिर्दीप्तिस्तामाप्नवानीतिकामस्त्विषिना यागेन यजत इत्यर्थः ।

---

[1] O D स चासो कव॰ A not quite legible.

४. इमा उ त्वा पुरुतमस्येन्द्रं स्तवा नूतमं यस्य मङ्क्षूत्येते नैघ-
ण्टुकेन नाम्ना सूर्याभिव्याहारे निविद्धाने भवतः।

५. तत्सूर्याभिव्याहाररूपमेतदहरित्यर्थः।

३५.

१. वृष्टिनामैकाहस्तेन वृष्टिकामो यजेतेति विधिः। शेषो
ऽर्थवादः।

२. अवगतार्थम्।

३६.

१. आदित्यनामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेतेति विधिः। विधि-
शेषत्वेनान्यो विधिस्तावक एवार्थवादः।

२.[१] एते आदित्याभिव्याहारे निविद्धाने भवतः। एतदेवा-
स्याह्नो रूपम्।

३७.

१. स्वर्गनामैकाहस्तेन स्वर्गकामो यजेतेति चोदना। शेषो ऽर्थ-
वादः।

---

१ The Comm. on 36, 2 and on 37 is om. in A. M om. the Comm. from 33-38.

२. इन्द्र सोमं सोमपत इन्द्रं सवेत्येते निविद्धाने भवतः। तदेतदिन्द्राभिव्याहारलक्षणमेतस्याह्नो रूपम्।

३८.

१. देवाश्चासुराश्च देवासुराः। ते संग्रामार्थं यत्नं कृतवन्तः। ततः।

२. ते देवा असुराणां जयसाधनमिच्छन्तो बृहस्पतिं पुरोहितमुपगतवन्तः। उपगम्यैतदुक्तवन्तः।

३. भगवन्बृहस्पते तौ यज्ञक्रतू उपजानीहि प्रकाशय याभ्यां साधनाभ्यामसुरान्विनुत्त्याभिभवेमहि जयेमेत्यर्थः।

४. स बृहस्पतिरेतौ विनुत्त्यभिभूतिनामानौ संचयज्ञौ[1] अपश्यत्।

५. तानसुरान्विनुत्तिना यागेन विनुत्त्य अभिभूतिना देवा अभ्यभवन्।

६. तस्य विनुत्तिनाम्नो यागस्य षट्संख्याका ऊर्ध्वास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाः पृष्ठ्यस्तोमाः। षट्संख्याका आवृत्तास्त्रयस्त्रिंशत्रिणवएकविंशसप्तदशपञ्चदशत्रिवृतो विष्वञ्चो व्यस्ता भवन्ति। यतो विष्वञ्चो वै भूत्वा विनुदन्ति तदस्य विनुत्ते रूपम्।

७. अत्रापि शास्त्रोपदेशात्। पूर्ववदेवार्थवादार्थं स्तोमवचनम्।

---

[1] C संच D सच (सत्र?)।

८. बृहत्पृष्ठस्य विश्वजितो यच्छस्त्रं तदेनयोर्विनुत्त्यभिभूत्योः शस्त्रं होतुर्होत्रकाणां च भवति ।

२९.

१. राशिश्च सरायश्च द्वावेकाहौ संघातयज्ञौ साह्नीनः[1] । यज्ञो ऽयमहीनः । अन्नाद्यकामस्यान्नाद्यकामयोर्वा भवतः ।

२. समूल्हे यावुत्तमौ छन्दोमौ ताविह भवतः ।

३. दक्षिणे देवयजने स्त्रीणां गवां सहस्रं दद्यात् ।

४. पुंसां गवामुत्तरे सहस्रं ददाति देवयजने ।

५. प्रायणीया क्रयश्चार्यात् । अदीक्षितेष्टिश्च विभवात् । इष्टकापशवश्च द्विगुणाश्चयनद्वित्वात् ।

६. एवमेव तथाग्रहणात् ।

७. वैमात्रयोरनूचीनगर्भता न संभवति ।

८. विघनो नामैकाहः । स पाप्मानमपजिघांसमानस्य द्विषन्तो ऽसूयवस्तांश्चापजिघांसमानस्य भवति ।

९. वाशब्दो विकल्पार्थः । प्राकृताभ्यां सह विकल्पो भवति ।

१०. अयमेवैकाहो भ्रातृव्यमपहन्तुमिच्छतः ।

---

[1] C संघातयज्ञौ साह्नीनः D संघातयज्ञौ — हीनः । यज्ञो हीनो ऽन्ना० ।

४०.

१. साद्यःक्रस्यार्थवादो ऽयम्। आदित्याश्चाङ्गिरसश्च वै किल स्पर्धां कृतवन्तः।

२. स्वर्गगमने ऽहंपूर्विका स्पर्धा।

३. तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः स्पर्धमाना आदित्येभ्यः प्रोचुः। प्रोक्तवन्तः। कथम्। श्वः सुत्या नो ऽस्माकं याजयत न इति। तेषामङ्गिरसामग्निर्दूतो ऽभवत्।

४. त आदित्या एवमुक्तवन्तो यद्येतेऽङ्गिरसः पूर्वं यक्ष्यन्ति तत एते पूर्वं स्वर्गलोकं गमिष्यन्ति। किमत इत्यत आह।

५. ततो ऽस्मानसुरा अभिभविष्यन्ति इति पूर्वस्वर्गगमनोपायाकाङ्क्षिणो बभूवुः।

६. तं यज्ञक्रतुमुपलभामहे येनाङ्गिरोभ्यः प्रक्रान्तयज्ञेभ्यो ऽपि वयं पूर्वं यजेमहीत्येवमादित्या ऊचुः।

७. त आदित्या एतं साद्यःक्रसंज्ञमेकाहं यज्ञक्रतुमपश्यन् दृष्टवन्तः।

८. तेन साद्यःक्रेण कृतयागा आदित्या अङ्गिरोभ्यः पूर्वं स्वर्गं लोकं गतवन्तः।

९. एष एव प्रयोगविधिः। शेषो ऽर्थवादः।

१०. अश्वाक्षः।

११. नियमार्थं वचनम्।

१२. उक्तं पूर्वंच।

१३. संख्यानियमार्थं वचनम्।

१४. यवभूमिकायां तत्मस्थायां वेदिः कर्तव्या[1] प्राकृतेनैव प्रमाणेन। तथा च कात्यायनः। औदुम्बर्यन्ता वनस्पतीनिति (२१. ३. ४२)।

१५. यत्र यवाग्रमभिनन्ति[2] सा उत्तरवेदिः कार्या। यत्र चोत्तरवेदिस्तत्र यवमर्दनं। ये वेदिमभिनस्तानुत्तरवेदिदेशे मृद्नन्तीति तन्त्रान्तरात्।

१६. लाङ्गलयष्टिर्यूपः कार्यो भवति।

१७. यवकलापिः मस्यमनधस्थपालनेन[3] कार्यः।

१८. तस्यैव यजमानस्य गृहादमतीर्वर्या ग्राह्याः।

१९. सोमप्रवाकरथेषु दृतयो दधिपूर्णा आरोप्यन्ते। तेष्वारोपितेषु रथा वनीवाह्यन्ते।

२०. वनीवाहितेषु दृतिषु यदुत्पद्यते नवनीतं तत्परिपक्वं सर्पिर्भूतमाज्यं कार्यं। तेन प्रचरन्तीति[4] सहार्थे तृतीया प्राप्तानुवादश्चायम्।

२१. अश्वयुक्तो रथ इत्यश्वरथः। सोमं प्रवक्तीति सोमप्रवाकः। तदारूढाः प्रासर्पकानामन्त्रयेयुः[5]।

२२. सर्वविप्रकृष्टान्योजनावरात्पूर्वयोजनात्[6]।

२३. प्राकृताया निवृत्तिर्दक्षिणायाः।

---

१ C ०भूमियायां (क over the line) तः स्वस्यका (over the line या :वेदिः In marg. सस्यसंपन्ना भूमिर्वर्वैरेत्युच्यते D ०मिकायां तत्मस्थायां वेदिः। २ C यत्र यविमगतिः, D यत्र यवाग्निगतिः। ३ A यूनः कस्य०। ४ C प्रचरिष्यतीति। ५ A om. the comm. on this Sūtra. ६ A ०रात्पूर्वं C D ०वरा पवर्या० Doubtful.

२४. अपराह्णे प्राप्ताया अपवादः ।

२५. स्वस्याःस्वस्या दृष्टेरौषदभ्यग्रता लभ्या[1] सद्यःकल्पाः कर्तव्याः ।

२६. असंभाव्यमानत्वात्प्रवर्ग्यस्याभावः[2] ।

२७. तिस्र उपसदो ऽत्र पराचीरनावृत्ताः कर्तव्या इत्यभिप्रायः ।

२८. अग्नीषोमीयस्य पशोः स्थाने ऽग्नीषोमीयदेवताकः पुरोडाशः कार्यः ।

२९. सवनीयस्य पशोः काले स्थाने त्रयो ऽपि पशवो ऽग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्याः समानतन्त्राः कर्तव्याः[3] ।

३०. आश्विनदेवताका वशा प्राकृताया अनूबन्ध्यायाः स्थाने कार्या ।

३१. वाशब्दो विकल्पार्थः । मैत्रावरुण्याः पयस्यायाः प्रकृतिवत्वात्तया यजेत ।

३२. अथो अपि च पूर्वप्रक्रान्तमनुप्राप्त एवं कुर्यात् ।

४१.

१. एषैव उत्तरस्यापि साद्यःक्रस्य पूर्वोक्ता एव विधा विधिः प्रकार इत्यर्थः[4] ।

---

१ A लभ्यां C सद्यकल्पः कर्तव्याः । D सकल्पा कर्तव्या M सद्य कल्पाः कर्तव्याः ।
२ C (in marg.) संभाव्या । ३ Comm. or 29 is om. in A and partly in M. ४ C विधिः विधा प्रकार D om. प्रकार इत्यर्थः ।

२. अपवादार्थं वचनम्। तेन त्रिवृत्स्तोमा न भवन्ति सर्वेष्वहःसु।

३. बहिष्पवमानमाध्यन्दिनार्भवाः।

४. यान्यन्यानि स्तोत्राणि तानि त्रिवृत्स्तोमकानि भवन्ति।

५. संख्याविशेषमाह।

६. कामार्थं वचनम्।

७. वेदिर्भवतीति वाक्यशेषः।

८. उत्तरवेदिर्भवतीति वाक्यशेषः।

९. यवकलापिवत्।

१०. ईजानकुलीना एव।

११. नाश्वरथो विशेषवचनात्।

१२. पदशब्दो विभागवचनः। पूर्वोक्तस्याध्वनो योजनस्य भागत्रयं सोमप्रवाको गच्छेत्।

१३. वडवाश्वेत्येको ऽर्थः[1]। प्राकृताया दक्षिणाया निवृत्तिः।

४२.

१. एषैवोत्तरस्यापि साद्यःक्रस्य। प्रथमस्य साद्यःक्रस्य यद्विधानं तदिष्यते।

२. यवोर्वरा वेदिरित्येवमादिकं पूर्वयोर्यदुक्तं तद्विकल्पते।

३. त्रयो ऽपि पवमानाश्चतुर्विंशाः।

---

१ A ऽर्थवाद।

४. इतराणि स्तोत्राणि त्रिवृत्स्तोमकानि।

५. संस्थाविशेषः।

६. षोडशं शस्त्रं भवतीत्यभिप्रायः।

७. प्रथमो ऽनुक्रीः। द्वितीयः परिक्रीः। तृतीय उत्क्रीः। एवमेते त्रयः साद्यःक्राः। तद्यदि कस्यचिद्यजमानस्य द्विषन् भ्रातृव्यः शक्तो ऽनुक्रमेण[१] यजेत तत इतरः परिक्रिया यजेत। परिक्रिया चेच्छत्रुः तत इतर उत्क्रिया यजेत।

८. एकत्रिकस्य त्रिकैकस्य एकत्रिकत्रिकैकौ। ताभ्यां ब्रह्मवर्चसकामो यजेत। द्वन्द्वयज्ञौ चोदनैक्यात्।

९. एकस्यामृचि स्तोत्रं गीयते[२]। ततस्तिसृष्वन्यत्। एवं द्वादश व्यत्यासं। एवं प्रथमस्य स्तोत्राणि भवन्ति।

१०. तिसृषु स्तोत्रम्। तत एकस्याम्। एवं द्वादशविपर्ययेण[३] स्तोत्रविन्यासः।

११. षट्सु स्तोत्रेष्वष्टादश। इतरेषु षट्सु षट्। एवं चतुर्विंशतिः स्तोत्रियास्तत्रार्थवादः।

१२. अष्टाक्षरैस्त्रिभिः पादैः।

१३. अपात्कलावान्निदर्शनात्।

१४. तदाभ्यामेकत्रिकत्रिकैकाभ्यां साधनाभ्यां तेजो ब्रह्मवर्चसमाप्नोति।

---

१ I propose अनुक्रिया. C M D अनुक्रमेण A ०क्रमेण. A C शक्ती।

२ C ०स्तोत्रं गीयिष्यते M स्तोत्रं गीयिष्यते। ३ A विपर्ययेणस्तो०।

१५. द्वावप्येतौ द्यवकृप्रग्रस्तौ भवतः। द्यवकृप्तमित्येतस्यां यो-
द्व्यायामेतच्छरत्वं प्रतीयेतैकाहिकं वा द्यवकृप्तमित्येतदुक्तम्।

१६. अभिजिदेकाहः अभिमुख्यत्वं जेतुमिच्छतो भवेत्।

१७. विश्वजिदेकाहो विश्वं जेतुमिच्छतो भवति।

१८. अतिरात्रसंस्थावित्यभिप्रायः। द्वन्द्वयज्ञो द्विवचननिर्देशात्।

१९. अवघुत्यवादः स्तुत्यर्थः[१]।

२०. उक्थ्यस्तोत्रग्रहसंपन्नौ भूत्वेत्युक्थ्यसंस्थस्तुतिरवयवद्वारेण।

२१. प्रत्यतिष्ठतामित्यनुषङ्गः।

४३.

१.[२] नृभिक्षामेकाहः।

२. तेन यागेन नृक्षितवान्[३]।

३. तेन नृक्षेतुमिच्छन् यजेतेति प्रयोगवाक्यं विधिः। शेषो ऽर्थवादः।

४४.

१. पृतनाजिन्नामेकाहः। पृतनेति संग्राम उच्यते। तमाधि-
पति यः स पृतनाजः। अज गतिक्षेपणयोरिति स्मरणात्। पृत-
नाजः शूरः।

---

१ C अवघुत्यवादस्तुत्यर्थः (वा in marg.) M अवघुत्यवादः स्तु॰ D अवघुत्य-
वादा स्तुत्यर्थः। २ The Comm. on these Sūtras is given here according
to the division of A, which makes three Sūtras while C D give it
without interruption. ३ om. in D.

४५.

१. सत्राजिन्नामैकाहः। तेन सत्राजं जेतुमिच्छन्यजेतेति चोदना। शेषो ऽर्थवादः। सत्राजः सद्योजेता। सत्रा त्वं पुरुष्टुतेति लिङ्गात्। सत्येन वा जेता। सत्राशब्दस्य सत्यनामसु पाठात्।

२. प्रथमात्पार्ष्ठिकात् अह्नान्माध्यन्दिनेषु सवनेषु। यथासंख्येन त्रिष्वपि नृजित्पृतनाजित्सत्राजित्सु निविद्धानानि कार्याणि निविद्धानानीति वचनात्। नाहं भुवं तत्र निविदो ऽभावात्।

४६.

१. धनजिन्नामैकाहः। तेन धनं जेतुमिच्छन्यजेतेति चोदना। वाक्यशेषो ऽर्थवादः।

२. अपूर्ववचनं[१] सांघातिकधर्मशङ्कानिवृत्त्यर्थम्।

४७.

१. स्वर्जिन्नामैकाहः। तेन स्वर्जेतुमिच्छन्यजेत। स्वरिति स्वर्ग उच्यते। तत्प्राप्तिर्जयः।

२. उत्सन्नः स उच्यते येनोपरि[२] सता प्राप्यते राज्यं श्रैष्ठ्यं वा। श्रेष्ठयज्ञः स्वर्जिदित्यभिप्रायः। उता न मह्योदंषिन इति (?) प्राधान्येन दर्शनात्[३]। उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यदश्वमेध इति महत्यश्वमेधे दर्शनात्।

---

१ C M स्वर्जिर्सां०। २ C D M येनोपरि संतप्रा० A च।
३ C D M उत्तानमयो दंषिन।

४८.

१. महाव्रतीयमहः सर्वजिन्नामैकाहः। तेन सर्वं जेतुमिच्छ-न्तेति विधिः। शेषो ऽर्थवादो विध्युद्देशस्य स्तावकः।

२. अहर्ग्रहणं सांघातिकधर्मशङ्कानिवृत्त्यर्थम्[1]।

४९.

१. उज्जिन्नामैकाहः। तेन सर्वमुज्जिगीषन्यजेतेति विध्युद्देशः। शेषो ऽर्थवादो ऽस्यैव स्तावकः।

२. एकं मरुत्वतीयमपरं निष्केवल्यम्।

३. उदस्य उत्तूर्णयाणमित्येताभ्यामुद्वतौ सूक्ते। तदेतस्याह्नो रूपम्।

५०.

१. उपहव्यो नामैकाहः। तस्यायं पुराकल्पस्वरूपो ऽर्थवादः कर्तव्यताविध्युद्देशस्य स्तावकः।

२. अरवो ऽसुराः। एवंनामानो ऽसुराः मखसंज्ञका यति-संज्ञकाश्च। तान्सालावृकेभ्यो मर्कटेभ्यः प्रायच्छत्। अर्पितवान्। न केवलं त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनत्।

३. तमिन्द्रं ब्रह्महेति कृत्वा सर्वाणि भूतान्यभ्याक्रोशन्। तदा-क्रोशपराणि बभूवुरिन्द्रं प्रति।

---

1. 1. 2 form ono Sūtra in A. C D om. the comm. on 2.

४. स इन्द्रो देवेभ्यः पार्श्वतो बहिःकृत इव चचार।

५. ते देवा एवमूचुर्यद्ययमिन्द्र[1] एवं पार्श्वतश्चरिष्यत्यभिविष्यन्ति नो ऽसुराः।

६. उपजानीम तं यज्ञक्रतुं येनैनमिन्द्रमुपाह्वयेमहि। उपाह्वानं संसर्गः। संसृजेमहीत्यर्थः।

७. ते देवा एतमुपहव्याख्यमेकाहं यज्ञक्रतुं यज्ञकर्म अपश्यन्। दृष्टवन्तः। तेनैनमुपाह्वयन्त समसृजन्त।

८. तेन यज्ञक्रतुना उपहव्याख्येनावरुद्धो राजा राज्यभ्रष्टो यजेत राष्ट्रमवजिगीषन् राज्यं कर्तुमिच्छन्नित्यर्थः।

९. अवगच्छति हैव[2] प्राप्नोत्येवेत्यभिप्रायः।

१०. यथोक्तलिङ्गाभ्यां कृतशब्दाभ्यां तद्वती सूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने[3]।

११. उपहव्यसंज्ञस्य तद्भूतवद्रूपम्।

५१.

१. क्षते ऽप्युपहव्ये भूतानि तमिन्द्रमभ्याक्रोशन्नेव।

२. अग्निष्टुतो ऽयमुपक्रमः। अनहर्जातता मूलनक्षत्रे जन्म। तेन वा। पापरूपा अलक्ष्मीस्तया वासाधुवादः[4]। एताभ्यां निमित्ताभ्यामग्निष्टुत्कार्यः। अभिशस्यमानं याजयेदिति च श्रुत्यन्तरात्। अभिशस्ता[5] च निमित्तम्।

---

१ C D इन्द्रं। २ C D वे प्रा॰। ३ C D om. धीर्।
४ C D वादं। ५ A अभिहिता।

३. स इन्द्रो ऽग्नये सर्वाणि स्वनानि प्रदत्तवान्।

४. तस्येन्द्रस्याग्निः सर्वामनृतर्जातितां मूलनक्षत्रजाततां सर्वां च पापीमलक्ष्मीमसाधुवादहेतुं दत्तवान्।

५. सो ऽग्निष्टुता यजेतेति विधिः। शेषो ऽर्थवादः। आत्मां तावद्यजनम्। य एवं वेद तस्यापि श्रद्धावतो ऽग्निः पापीमलक्ष्मीमनृतर्जातितां च निर्दहति।

६. यद्येतेन — the Commentary from this Sūtra up to XIV 52, 3 is wanting in all M SS.

५२.

३. विनियुक्तामन्तरा उत्तरास्तस्यो ऽच्छावाकसूक्तस्य स्थाने भवन्ति।

४. अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेता इति याज्याज्यस्य। प्राकृताया निवृत्तिः परिभाषितत्वात्।

५. उप त्वा जामयो गिर इति वायव्यस्य स्थाने तृचः। ऐभिरग्ने दुवो गिर इत्यैन्द्रवायवस्य। कस्य आमिर्जनानामिति मैत्रावरुणस्य। न योरुपब्दिरश्व्य इत्याश्विनस्य। अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यैन्द्रस्य। अग्ने सुतस्य पीतय इति वैश्वदेवस्य। अग्ने घृतप्रताधेति सारस्वतस्य। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

६. अग्ने विश्वेभिरग्निभिरिति याज्यया प्रउगप्रस्थान्ते यजति। प्राकृताया निवृत्तिः परिभाषितत्वात्।

७. कस्ते जामिर्जनानामिति स्तोत्रियः। कया ते अग्ने अङ्गिर इत्यनुरूपः।

८. मैत्रावरुणस्यैव माध्यन्दिने सवने एतावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः।

९. अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ ब्राह्मणाच्छंसिनो भवतः।

१०. अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ अच्छावाकस्य भवतः।

११. अर्चन्तस्त्वा हवामह इत्येतत्सूक्तं मैत्रावरुणस्य भवति।

१२. अर्चन्तस्त्वेत्येतस्योत्तरं सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति।

१३. अग्ने घृतव्रताय त इत्येता षळच्छावाकस्य भवन्ति।

१४. मैत्रावरुणादयः स्वाभिःस्वाभिरन्याभिर्यजन्ति।

५३.

१. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्येता दश उन्नीयमानेभ्योऽनुब्रूयात्।

२. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्येताः सप्त प्रस्थितानां याज्या भवन्ति।

३. उत्तरे मरुत्वतीयस्य याज्यानुवाक्ये भवतः।

४. विशोविशो वो अतिथिमिति प्रतिपदस्तृचः। त्वमग्ने यज्ञानामित्यनुरूपः। एतौ मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ।

५. इन्द्रनेदीयसाह्वणस्तयोः स्थाने।

६. अग्निं न मा मथितं सं दिदीपः। त्वमग्ने प्रथमो ऽङ्गिरा ऋषिः। प्रकृत्यैव पूर्वा इत्येता एकपातिनीनां स्थाने।

७. अग्ने स क्षेषदृतपा ऋतेजा इत्येतन्निविद्धानं भवति मरुत्वतीये शस्त्रे।

८. पूर्वाङ्कस्योत्तमा याज्या भवति।

५४.

१. पाहि नो अग्न एकयेति स्तोत्रियः प्रगाथः। पाहि नो अग्ने रक्षस इत्यनुरूपः प्रगाथः। एवं निष्केवल्यस्य तौ भवतः।

२. प्र ते अग्ने हविष्मतीमियमिति धाय्या कर्तव्या।

३. एना वो अग्निं नमसेति धाय्यानन्तरः प्रगाथो भवति।

४. यथा होतर्मनुषो देवतातेति निविद्धानं कार्यम्।

५. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति याज्या भवति।

५५.

१. अग्निमग्निं वो अध्रिगुमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। अग्ने जरितर्विश्पतिरित्यनुरूपः प्रगाथः। एतौ ब्राह्मणाच्छंसिनो भवतः।

२. स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ क्रमेणाच्छावाकस्य भवतः।

३. एते मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां क्रमेण प्रगाथा भवन्ति।

४. तेषामेव क्रमेण यजस्व होतरित्यादीनि भवन्ति।

५. त एव मित्रावरुणादयस्तेषामेव सूक्तानामुत्तमाभिरुत्त-माभिः क्रमेण यजन्ति। याज्या उत्तमाः कुर्वन्तीत्यर्थः।

५६.

१. एते आदित्यग्रहस्य पुरोनुवाक्यायाज्ये भवतः।

२. एता उन्नीयमानेभ्यो ऽनुब्रूयात्।

३. मवभ्यो द्वे उत्तरे हारियोजनस्य स्थाने भवतः।

४. त्वामग्न ऋतायव इत्याद्याः सप्त प्रस्थितानां याज्या भवन्ति।

५. एति प्र होतेति पुरोनुवाक्या। अस्या एवोत्तरा याज्या सावित्रग्रहस्य।

६. भवत इति वाक्यशेषः[१]।

७. स्थाने भवन्तीति वाक्यशेषः।

८. पूर्वोक्ताभ्य[२] एव उत्तरास्तिस्र आर्भवस्य।

९. आर्भवीभ्यस्तिसृभ्य उत्तरास्ततस्र ऋचो द्यावापृथिवीयस्या-म्नायक्रमेण।

१०. त्वमग्ने द्रविणोदा इत्यस्याः पूर्वाः पञ्च वैश्वदेवस्य भवन्ति।

११. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः।

१२. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः।

१३. समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्रेदिति तिस्रो भवन्त्येक-पातिनीनां स्थाने।

---

१ 6—10 om. in A. - M om. 55 56. 57. 1—5. २ C पूर्वोपांशाग्र एवमु॰ D पूर्वोपाशाग्रः।

१४. पञ्चजनीयायाः स्थाने तदद्य वाच इति भवति।

१५. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति याज्या। अनया यजति होता परिभाषितत्वात्।

५७.

१. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः।

२. पाठक्रमेणैवोत्तरा सौम्यस्य स्थाने भवतीति।

३. एषा रौद्र्याः स्थाने भवति।

४. एतस्मात्तस्य स्थाने।

५. आ नो यज्ञं दिविस्पृशमिति स्तोत्रियः। आ नो वायो महे तन इत्यनुरूपः प्रगाथः। एतौ अग्निष्टोमसाम्नः स्थाने भवतः।

६. वाशब्दो विकल्पार्थः। नित्यौ वा स्तोत्रियानुरूपौ भवतः। नित्यौ प्राकृतावुच्येते।

७. अप्स्वग्ने सधिष्टवेत्येतास्तिस्र आपोहिष्ठीयास्थाने भवन्ति।

८. तं देवा बुध्ने रजसः सुदंससमिति वैश्वदेव्याः स्थाने। उत नोऽहिर्बुध्न्य इत्येतस्याः।

९. इमम् षु वो अतिथिमुषर्बुधमित्येतास्तस्रः। तत्र द्वे देवानां पत्नीनां स्थाने[१]। उत्तरे द्वे राकायाः स्थाने[२]।

१०. हुवे वः सुद्योत्मानमित्येतास्तिस्रो ऽवरपङ्क्तीनां स्थाने।

११. त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिं गृणीष इत्येतास्तिस्रः पैङ्गीणां स्थाने।

---

१ A has only दमाणां,पतयणां स्थाने। २ C D om. उत्तरे स्थाने।

१२. कथा ते अग्ने शुचयन्त आयोरित्याद्यास्तिस्रो धाय्यानां स्थाने भवन्ति।

१३. मयोभूर्वातो विष्टो मातरिश्वेत्येतास्तिस्रः स्वादुष्किलीयानां स्थाने।

१४. मयोभूर्वातमिति तिसृभ्य उत्तरे उत्तरयोः स्थाने।

१५. एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावेति परिधानीया कार्या।

१६. ग्रहाणां विकारपक्षे उक्तो धर्मः। तस्याग्नेया ग्रहा भवन्ति। आग्नेय्यः पुरोरुचः सर्वमाग्नेयमहरिति[१]। एतस्मिन्पक्षे अविकृतेषु ग्रहेषु यः प्रकृतेर्विकारः स उच्यते। तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति मरुत्वतीयम्। तस्य स्थाने यो अभिभूत्योजा इति निष्केवल्यम्। नियमत एते निविद्धाने भवतः।

१७. वाशब्दो विकल्पार्थः। अनड्वान्दक्षिणा हिरण्यं वा दक्षिणा।

१८. अनड्वानग्निरेतसो वै हिरण्यमित्यर्थवादात्।

१९. परिसमाप्याग्निष्टुतं ततोऽग्निष्टोमः कर्तव्यः।

२०. उत्साय चाग्निष्टोम इत्यस्यावश्यकर्तव्यतार्थोऽर्थवादः। ओप्रसू छेदन इत्यस्याङ्पूर्वस्य लटि रूपम्। आवृश्च्यते सर्वाभ्यो देवताभ्य उच्छिद्यत इत्यभिप्रायः[२]। अग्निष्टुता यजेत सर्वाग्नेयेन तस्मादवश्यं तेनाग्निष्टोमः कार्यः।

---

१ All MSS चयदिति। cf. Comm. on 59, 2. २ C D ins. च।

५८.

१. इन्द्रस्तुत्रामैकाहस्तेन बलकामो यजेतेति विधिः। शेषो ऽर्थवादो ऽस्यैव स्तुत्यर्थः।

२. इन्द्र सोमं सोमपत इन्द्रस्तवेत्येते। ग्रहविकारे[1] ऽपि वचनादेवमेव विकाराभावात्।

५९.

१. सूर्यस्तुत्रामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेतेति चोदना। शेषः पुराकल्पमहरूपो ऽर्थवादो विधिशेषत्वेनार्थवान्[2]।

२. इमा उ त्वा पुरुतमस्येन्द्रस्तवेत्येते। तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति। सौर्यः पुरोडाशः सर्वं सौर्यमहरिति[3] शतपथवचनात्। तेषामेवार्थविकारो[4] नास्माकं शस्त्रेषु वचनाभावात्।

६०.

१. वैश्वदेवस्तुत्रामैकाहः। तेन प्रजातिकामो यजेतेति विध्युद्देशः। शेषो ऽस्यैव स्तावको ऽर्थवादः।

२. ग्रहविकारे ऽपि न शस्त्रे उत्तरकल्पनावचनाभावात्।

---

१ C ग्रहो(॰) विकारे D ग्रहोविकारे। २ A ॰महरूपो ऽर्थवादो विधिशेषत्वेनार्थवान् D ॰वादो विधिशेषत्वेनार्थवात् C शेषः। पुराकल्पमहरूपार्थवादो विधिः। शेषत्वेनार्थवात्। ३ M सर्वमहरिति C om. See 57, 16. ४ C D M तेषामेवार्थं वि।

६१.

१. तेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेति विधिः। शेषो ऽर्थवादः।

२. चतसृषु स्तोत्रियासु बहिष्पवमानो भवति।

३. होतुर्होत्रकाणां च अष्टास्वष्टासु स्तोत्रियास्वाज्यानि भवन्ति।

४. द्वादशसु स्तोत्रियासु माध्यन्दिनः पवमानो भवति।

५. होतुर्होत्रकाणां च पृष्ठानि षोडशसु षोडशसु भवन्ति।

६. विंशतिसंख्यासु स्तोत्रियास्वार्भवः पवमानो भवति।

७. चतुर्विंशतिस्तोत्रियाकमग्निष्टोम साम भवति।

८. सामान्तरुक्थ्यो यो[१] विकारः स पूर्वोक्तः।

६२.

१. इदानीं वक्ष्यत इति वाक्यशेषः।

२. मरुतः पुरा अनपिसोमपीथा अकृतसोमपाना इत्यर्थः। एवंरूपा आसुः। ते यत्रेन्द्रं मरुतः पुपुवुस्तदेनानिन्द्रः सोमपीथे अन्वाभेजे अन्वाभक्तवान्। पुपुवुरिति पवमानमिन्द्रस्य कृतवन्तो निमित्ते।

३. स च इति वाक्यपूरणौ उद्देशप्रतिनिर्देशौ। अनपिसोमपीथः पिता पितामहो वा यस्य सोमं न पिबेत् यस्य मरुतां सलोकतां सायुज्यं चेच्छुः सोमेन यजेत।

---

१ C M D वा वि०।

४. पञ्चशारदीये धर्मविशेषः। पञ्चोक्षाणः प्रजनने समर्थाः अनड्वाहः पञ्च शरदः पञ्च वर्षाणि मरुद्भ्यः प्रोक्षितास्चरन्ति। तत्वकपवमानान्यच(?) नियुञ्जते[१]। षष्ठे शरदि मरुतौश्योपालम्भ्याः कर्तव्याः।

६३.

१. वक्ष्यमाणा उच्यन्त इति वाक्यशेषः।

२. ऋषिस्तोमसंज्ञमृषिणानुष्ठितत्वात्। प्रशस्ततास्योच्यते।

३. तेन कृतयागो गोतम ऋषिर्ब्रह्मवर्चसं प्राप्तवान्।

४. उपरितनैः पञ्चभिः संबन्धेषु प्रत्येकफलश्रवणेष्विति।

६४.

१. भरद्वाज ऋषिः किल बलार्थी तप उपसदादिकं कृत्वा एतं यज्ञक्रतुं दृष्टवान्।

२. प्राप्तवान्।

३. विधिरयम्। शेषा फलश्रुतिः।

---

१. The reading of A is given above. C D मन्व (or मत्व) कपवमानान्यच M मत्वकपवमाना॰ The passage is doubtful.

६५.

१. दृष्टवान्। साध्यसाधनसंबन्धेन ज्ञातवानित्यर्थः।

२. ऋषिः प्रजातवान्किल।

३. प्रजातिकामो ऽत्राधिकारी।

६६.

१. श्रुतिन उपलब्धवान्।

२. प्राप्तवान् वसिष्ठः।

३. अन्नाद्यकामस्यायं भवति।

६७.

१. जमदग्निर्नाम ऋषिः। स किल विशिष्टेन तपसा पशु-कामः सन्नेतं यज्ञक्रतुं दृष्टवान् साध्यसाधनसंबन्धेन ज्ञातवानित्यर्थः[१]।

२. प्राप्तवान्।

३. अन्यो ऽपि यः[२] कश्चित्पशुकामः। स एतं यज्ञं यजेतेति चोदना।

६८.

१. प्रजापतिर्देवताविशेषः। स किल प्रजाकामः सन् तपो ऽनुष्ठानप्रभावादेतं यज्ञक्रतुमुपलब्धवान्।

---

१ C अभिप्रायः। २ C यः कश्चि°।

२. प्रजावानजायत।

३. अन्यो ऽपि यः कश्चिदधिकारी।

४. य एते ऋषिस्तोमा उक्ताः षट् तेषु पाठानुपूर्व्यं पृष्ठ्या-ह्नानि भवन्ति।

६९.

१. इत उत्तरं वक्ष्यन्त इति वाक्यशेषः।

२. वसवो देवाः किल निरतिशयप्रीति स्वर्गाभिलाषिणस्तप-स्तप्त्वा व्रात्यस्तोमानपश्यन्।

३. तैर्व्रात्यस्तोमैः कृतयागा वसवः स्वर्गं प्राप्ताः।

४. यः कश्चित् त्रैवर्णिको ऽधिकारी।

७०.

१. मित्रावरुणयोर्व्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः। तेनासमस्तेनैव पदद्वयेन संज्ञा यथेन्द्राग्न्योः कुलायमिति। अश्विनोर्व्रात्यस्तोम एवं-संज्ञकः क्रतुः। वसूनां व्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः। मरुतां व्रात्य-स्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः। विश्वेषां व्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः। देवानां व्रात्यस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः। एवमेते षड् व्रात्यस्तोमास्तेषां प्रश्नं यत्कार्यं तदुच्यते।

२. यथासंख्येनेति पूर्वन्यायः[1]।

---

[1] A यथादेव पूर्वाभ्यादेव।

७१.

१. वक्ष्यमाण उत्क्रान्तिर्नाम क्रतुः। सो ऽतिरात्रसंस्थो भवति। तच्छेषत्वेनायं वक्ष्यमाणवादः।

२. इन्द्राविष्णू महता तपसा त्वं यज्ञक्रतुमुत्क्रान्तिसंज्ञकमपश्यताम्।

३. तेनोत्क्रान्तिनेष्ट्वा ताविन्द्राविष्णू स्वर्गं लोकमुत्क्रुत्याक्रमताम्।

४. एवं फलसंबन्धेन[१] कार्यः। फलश्रवणात्। इतरे तु फलाश्रुतेरचिता युक्तये[२]।

५. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोरिति मरुत्वतीयम्। द्यौर्न य इन्द्राभिभूमार्य इति निष्केवल्यमेते निविद्धाने भवतः।

६. विष्णून्यङ्गं विष्णुलिङ्गं। इन्द्राविष्णू वै स्वर्गकामावित्येकदेशलिङ्गितमेतस्याक्तो[३] रूपम्।

७२.

१. मित्रावरुणयोरश्विनोर्व्रात्यस्तोमः। वसूनां व्रात्यस्तोमः। मरुतां व्रात्यस्तोमः। साध्यानां व्रात्यस्तोमः। आप्यानां व्रात्यस्तोमः। विश्वसृजां व्रात्यस्तोमः। भूतकृतां व्रात्यस्तोमः। ज्येष्ठानां व्रात्यस्तोमः। मध्यमानां व्रात्यस्तोमः। कनिष्ठानां व्रात्यस्तोमः। एवमेते दश व्रात्यस्तोमाः। प्रायश्चित्तार्थं प्रत्येकं कर्तव्याः।

---

१ A अयं फलसंबन्धि। २ Doubtful. C तेवचिता युक्तये। ३ C (orig.) °क्रिवेषत° alt. to °क्रितयेत°।

१. चतुर्दशस्तोत्रियाकः स्तोम एतेषां भवति।

२. विपृथुरिति विलम्बयष्ट्य[1] उपद्रामाजीर्णाश्वचक्रः। सप्रतोदः सह प्रतोदेन सप्रतोद उच्यते। प्राणकेनैतावता विशिष्टो रथः। अन्यद्रज्ज्वादिकं[2] न भवति। सेषुधन्वा। सह इषुणा धन्व यस्मिन्नसौ सेषुधन्वा रथः। धन्वशब्दो नकारान्तो धनुःपर्यायः[3]।

४. एतेषां देवगणानां पूर्वपदानां व्रात्यस्तोमानां समूल्हाद्दशरात्राच्छस्त्रं भवति। समूल्हग्रहणं व्यूल्हनिवृत्त्यर्थम्।

७२.

१. एवमेव स्तोमदक्षिणाशस्त्रं यत्पूर्वमुक्तं भवति।

२. पूर्वोक्तमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं च। नाकसदो ऽपरे सवयज्ञाः। न तेषु व्रात्यस्तोमशब्दः। [तेषामप्येतदेव स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं] ते च शाखान्तरीयाः[4]।

३. चषालमुखतर[5] एकः प्रथमः। अनन्तरं सपुरोळाशो द्वितीयः। वसिष्ठसवस्तृतीयः। ब्रह्मसवश्चतुर्थः। क्षत्रसवः पञ्चमः। भूमिसवः षष्ठः। ओषधिसवः सप्तमः। ओदनसवो[6] ऽष्टमः। वनस्पतिसवो

---

१ Corrected. A विलंबयचक्षुपचामा० M विलमयचभृपचामा० C D विलमयच-सुपचामा। २ A ०ड्ज्वा० C D (?) ड्ज्वादिकं M ड्ज्वा०। ३ C D धनुष्यं। ४ A om. the words from तेषाम् to शस्त्रं and has only एते शाखान्तरीयाः। ५ C D चषालिमुखं एकः। ६ C ओदनि।

नवमः। केनचियोगेन शाखान्तरीयाण्येतानि। एतेषामपि क्रतूनां पूर्ववत्स्तोमदक्षिणाशस्त्रम्।

७४.

१. स्तुतिरूपो[1] ऽयमर्थवादः। प्रजापतिः किल परमेष्ठी प्रतिष्ठाकामस्तपःक्रियानन्तरमेतं यज्ञक्रतुमपश्यदृशमयः।

२. प्रजापतिः प्रतिष्ठां प्राप्तवान्।

३. यः कश्चिदधिकारी।

७५.

१. ऋतुस्तोमा अनन्तरमुच्यन्ते।

२. ऋतुस्तोमानां नामानि वचनाधारेण। स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः। षडेते भवन्तीति प्रदर्शनार्थम्।

३. विध्यर्थो ऽर्थवादः।

४. प्रत्येकमहःशब्दवचनात्। एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्।

७६.

१. वक्ष्यमाणा अन्नाद्यकामस्य। तत्रायमर्थवादः।

२. उक्तो ऽर्थवादः।

---

१ M परक्रति C (orig.) पक्रति; in marg. परक्र॰ D परकरूपो।

१. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यमेतत्।

७७.

१. उत्तरे।

२ स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः।

३. एवंसंख्याका अर्धमासस्तोमाः[१]।

४. अर्थवादो ऽयं स्तुत्यर्थः।

५. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यम्।

७८.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः।

२. तैर्नक्षत्रस्तोमैर्ब्रह्मवर्चसकामो[२] यजेतेति विधिः। शेषो ऽर्थवादः।

७९.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः।

२. अर्थवादो ऽयं विधिस्तावकः।

३. विधिरयम्।

८०.

१. वक्तव्या इति वाक्यशेषः।

---

१ A om. 3. 4. २ C in marg. ब्रह्मवर्चसोपेतः।

२. एतावन्तः संवत्सरे मुहूर्ता भवन्ति। तावत्संख्याकास्तेषां स्तोमाः।

३. विधिप्ररोचनार्था फलश्रुतिः।

४. एतावान्विधिः। शेषो ऽर्थवादः।

८१.

१. अनन्तरा एव वक्ष्यमाणा उच्यन्ते।

२. तैरचितिकामो यजेतेति विधिः। शेषः स्तुतिरूपो ऽर्थवादः[1]। संवत्सर एतावन्तो निमेषा भवन्ति। मुहूर्ता एव दशभिर्गण्यन्ते।

८२.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः।

२. निमेषा एव दशभिर्गण्यन्ते। एषां संवत्सरस्थंभौमां संख्या भवति।

३. अर्थवादो ऽयम्।

४. विधिरेषः। शेषो ऽर्थवादः स्तावको ऽस्य।

८३.

१. उक्तरे।

---

१ C D शेषो ऽर्थवादः स्तावको ऽस्य।

१. चतसृणां दिशां चत्वारः स्तोमास्तैरन्नकामो यजेतेति विधिः। अन्यो ऽर्थवादः।

८४.

१. दिक्स्तोमव्याख्या।

२. ते सर्वे बृहद्रथन्तरपृष्ठा भवन्ति।

३. ऐकाह्निकं शस्त्रं येषु ते तथोक्ताः।

४. एते वा त्रिविक्रान्ते त्रिशपङ्क्ते भवतः।

५. देशनियमो ऽयम्।

द्विरभ्यासो वृद्धसमाचारस्तदनुष्ठानमायुष्यं भवतीति।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये चतुर्दशो ऽध्यायः समाप्तः[1]।

---

१ C omits the Comm. on XV, 1. 2. 3 and adds after XIV: अतः परमध्याये किंचित्सूत्रं किंचित् खण्डितं खण्डितं(!) तत्सर्वमौपिकया पूरितमस्ति समंप्रदायेविनष्ट प्रचारणीयम्। मङ्गलमस्तु। श्रीः। D has the same remark and gives first the text of the Sūtras (from XV, 1, 1 to 3, 12) without any Commentary adding at the end the words: गोपथब्राह्मणात्। तेषां पञ्चवर्षवयोवस्थो(?) षु गोरूपेषु प्रतिवत्सरं समृद्धम्। एवमेते पञ्च समृद्ध्यादेशाः। अनेन विशेषेणार्थं कुर्याजपेय इत्युच्यते। Then it repeats the Sutras with their respective commentaries.

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

एकाहानुक्त्वा वाजपेयमाह ।

१०

१. सप्तानां सोमसंस्थानां मध्ये पञ्चमः सोमयागो वाजपेयः । स शरदि शरत्संज्ञके ऋतौ भवति । वचनाच्च वसन्ते । प्रौष्ठपदीमारभ्य कार्त्तिकीं[१] यावत् शरत्प्रसिद्धा । अथवा कन्यासंक्रान्तिमारभ्य वृश्चिकसंक्रान्तिं यावत् । अथवा तुलामारभ्य धनुःसंक्रान्तिं यावत् ।

२. स वाजपेयो नित्यो ऽपि फलश्रवणात् अन्नाद्यकामस्य यजमानस्य भवति । वाजपेयशब्दस्य निर्वचनयाह ।

३. अनेन वाजेन क्रतुना यक्ष्यमाणो यजमानः पुरस्तात्पूर्वं संवत्सरम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पेयसंज्ञकैर्यज्ञैर्यजते ।

४. पीयन्त इति पेयाः पानम् । अथत इत्यस्मं वाज इत्यनर्थान्तरम् । अन्नः वाजः पाज इत्यन्ननामसु पाठात् वाजो ऽन्नम् ।

५. पानपूर्वं भोजनमिति पेयसंज्ञकाः पूर्वमनुष्ठेयाः । ततो वाजसंज्ञको यागः ।

---

१ A. कार्त्तिकी C, कार्त्तिकं C, indicates the reading of MS. Chambers 449b.

६. तयोः पानाख्ययोः प्राप्तये। पूर्वं पेयाः पश्चाद्वाजः[1]। एवं वाजपेयस्य वाजपेयनामधेयता। के ते पेया इत्यपेक्षायामाह।

७. एते द्वादशाग्निष्टोमाः प्राकृता भिन्नतन्त्राः। प्रतिमासं संवत्सरं भवन्ति। त्रिकल्पमाह।

८. गोतमो ह ब्रह्मवर्चसकाममयाश्चैतं यज्ञक्रतुमपश्यद्गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोममिति प्रसिद्धः। अश्वमेधे च प्रथमभक्तोयति। प्राकृतेनाग्निष्टोमेन व्यत्यासम्। अग्निष्टोमो गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोम इत्येवं षडग्निष्टोमाः षड्गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमा व्यत्यासेन भवन्ति।

९. अयं यज्ञक्रतुरपरियज्ञः। परियज्ञाः पेयसंज्ञकाः। तद्रहितो भवति[2]। एक इति वचनाद्विकल्पः परियज्ञानाम्। अन्नाद्यफले पुराकल्पमाह।

१०. इन्द्राबृहस्पती अपि अनेन क्रतुनेष्ट्वान्नाद्यं प्राप्तवन्तावित्यन्नाद्यप्रापको यज्ञः।

११. तेन क्रतुनान्नाद्यकामोऽन्नाद्यं प्राप्नोतीति काम्योऽयं यज्ञो भवतीति गम्यते। प्रकारान्तरेण[3] निर्वचनमाह।

१२. अथो अप्यर्थे। ह्येति प्रसिद्धः। एतेन यज्ञेन वाजो नाम लोकस्यापत्यं[4] सोऽपीष्ट्वा सर्वान्कामानाप्तवान्। पेयसंज्ञानिरपेक्षयाप्यनया व्युत्पत्त्या वाजपेयनामधेयता। एवं वाजपेययागस्य नामधेयमुद्भिदादिवत्। न गुणविधानम्। तथा च जैमिनिः। पूर्वपक्षं

---

[1] D पश्चाद्वाजो वाजः। [2] C, तद्वोहितो। [3] A निर्वचनमाह।
[4] C, लोक्य०।

सूचयामास। नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् तुल्यत्वात् क्रियोर्न। तस्मान्नामधेयं वाजपेयः[1]। एकशब्दे परार्थवद्गुणविधाने दोषस्तस्मान्नामधेयता। विशेषमाह।

१३. क्रत्वर्थं।

१४. षोडश कलाः। पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि। पञ्च कर्मेन्द्रियाणि। पञ्च विषयाः। षोडशं मनः। सप्तदशः पुरुषः प्रजापतिः। तस्य पूरणे डट् (५.२.४८) इति डट्प्रत्ययान्तः। स प्रजापतिरेव वाजपेयः।

१५. तस्मात्सप्तदशसंख्यात्मकेन स्वेन रूपेणैनं प्रजापतिर्वाजपेयं समर्धयति समर्धं करोतीत्यर्थः[2]।

१६. श्रुतौ प्राकृतो यूपो ऽष्टाश्रिर्भवति[3]। अत्र तु वेल्वश्चतुरश्रिः सप्तदशारत्निप्रमाणको गोधूमचषालश्च।

१७. कृतव्याख्यानमेतत्।

१८. अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशुना यजत (५.१५.१) इत्येक एवाग्नीषोमीयो ऽन्येषु यागेषु। वाजपेये सप्तदश वचनाद्भवन्ति।

१९. सप्तोतायाः अप्यनावृत्तिरेकप्रदानत्वात्।

२०. आग्नेयादयः सारस्वतपर्यन्ताः[4] क्रतुपशवो ऽतिरात्रे। वाजपेये तु मरुद्भ्य उक्ष्णेभ्यो वशा पृश्निः पञ्चमी भवति। वृष्णिः[5] प्रजननसमर्थः। वशा वन्ध्या पृश्निस्त्रिवर्णा गौः।

---

१ D om. the text from वाजपेयः to तस्मात्। २ D समर्धयतीत्यर्थः। ३ C, ०ष्टारत्निः। ४ A मैषोप०। ५ A वृष्णिप्रज०।

११. श्यामाः श्यामवर्णाः। तूपरा अविषाणाः। लप्सुदिनः कूर्चवन्तः। तस्मिन्नेव यूपे क्रतुपशुसमीपे आलभ्याः।

१२. प्राजापत्यानां पर्यग्निकरणं प्रसिद्धम्। तदन्तं सवनीयानां तन्त्रं भवति। उत्तरत्र विशेषविधानात् भिन्नतन्त्रता[१] भविष्यतीति विशेषवचनम्। विशेषमाह।

१३. श्रद्धासाम सामवेदे प्रसिद्धम्। तेन सप्तदश प्राजापत्याः पशव आलभ्यन्त इति सवनीयेभ्यो विशेषः। विशेषान्तरमाह।

१४. क्रतुपशूनां यथाप्राप्तमध्रिगुमत्र प्राजापत्यानामेकदेवत्यैकपशुधर्मकं[२] प्रतिपशुमावर्तते। आवृत्त्या पठनीयमित्यर्थः। यथाध्रिगोरावृत्तिस्तथाजैदग्निरित्युपप्रैषस्याप्यावृत्तिः। उक्त उपप्रैष इति वचनात्। जुषस्व सप्रथस्तममित्याद्याः षड़्‌च: श्लोकाः। ताः क्रतुपशूनां प्रैषादनन्तरमुक्त्वा प्राजापत्यानां सप्तदशकृत्व आवर्तन्ते। आवृत्त्या संप्रैषनिरपेक्षेण[३] वक्तव्याः। तत्राध्रिगौ विशेषः।

१५. सवनीयानामध्रिगौ प्रैष्यो अग्निं भरतेत्येतावान्। ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतादिति च तत्र पठितम् अध्रिगोरावृत्तावुपतिष्ठते अत्र[४] न पठनीयं वचनात्। अन्ते ऽप्यध्रिगौ नवोच्छ्वासा भवन्ति। नवकृत्वो ऽध्रिगाववानितीति श्रुतेः। तत्र षष्ठ उच्छ्वासे षड्विंशतिरित्यस्मिन् मध्ये ऽवसानं कुर्यात्। उत्तमः प्रयाजः[५] स्वाहाकृतिप्रैषादनन्तरमाप्रीणामुत्तमा याज्येत्ययमपि तन्त्रेण भवति।

---

१ C, ०तन्त्रेण० D भिन्नतन्त्रा। २ D om. पशुधर्मकं प्रति। ३ C, D om. सं। ४ C तत्र। ५ D ०कृतिप्रयाजादनन्तरं।

परिवाप्यौ च। परिपशव्याहुती अध्वर्युवेदे प्रसिद्धे स्वाहा देवेभ्यः[१] स्वाहेति ते अपि तन्त्रेण भवतः। सवनीयानां तन्त्रमिति वचनादन्यत्पृथक् प्राप्नोतीति वचनम्।

२६. प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं हारियोजनादनन्तरं भवति वचनात्।

२७. तस्मिन्पक्षे वनस्पत्यादीनामङ्गानामुत्कर्षो ज्ञेयः। न्यायानुगृहीतवचनात्[२]।

२८. अनुयाजेषु वा इष्टेषु प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं भवतीति पक्षान्तरम्। अस्मिन्नपि पक्षे ऽङ्गानामुत्कर्षः।

२९. य एवेतरेषां पशूनां वपादिभिः प्रचारकालः स एवैतेषां[३] प्राजापत्यानां वपादिभिः प्रचारकालः। अयमेव पक्षः कात्यायने। विशेषमाह।

३०. स्तोत्रेषुस्तोत्रेषु[४] सप्तदशः स्तोमो भवति। वचनात् ज्योतिष्टोमस्तोमनिवृत्तिः। विशेषमभिधाय होतुः शस्त्राण्याह।

३१. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वैराजमाज्यं होतुर्भवतीति। पञ्चविंशत्यृचम्। अष्टादशार्धर्चशः। शिष्टाः पच्छः। पच्छस्त्रिष्टुप्जगतीनामिति न्यायात्।

३२. घृतस्तोमीयं समुद्रादूर्मिरित्येतदाज्यं भवति।

३३. माधुच्छन्दसः प्रउगो नाम वायवा याहि दर्शतेति सूक्त-

१ D ins. देवेभ्यः। २ A न्यायानुगृ०। ३ D स एवेतरेषां। ४ C, स्तोत्रेषु।

द्वये सप्त तृचाः तत्प्रउगशस्त्रं प्रातःसवने द्वितीयं होतुर्भवति। अथार्थवादमाह।

२४. विराजमन्नं छतमन्नम्। अद्यत इति व्युत्पत्त्या।

२५. माधुच्छन्दसः प्रउगो रसः सारभूतः। इमे सोमा अरं-कृताः सोमपीतय इति रससारत्वदर्शनात्।

२६. यद्वैराजं छतस्तोमीयं त्र्यन्नं कृत्वा माधुच्छन्दसं प्रउगं करोति तदन्नेन रसविशेषं दधाति।

२७. ऐकाहिकं वा होतुः प्रातःसवनं भवतीति। प्र वो देवायेत्याज्यम्। प्रउगस्तु स एव। तत्रार्थवादमाह।

२८. एकाहो ऽग्निष्टोमः सर्वक्रतुप्रतिष्ठानमिति। प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानायैव ऐकाहिकं प्रातःसवनमिति।

२.

१. माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीयशस्त्रस्य त्रिकद्रुकीयातिच्छन्द-स्का प्रतिपद्भवति। तुविशुष्म तुविक्रतो इत्युत्तरे। इत्येष प्राति-पदस्तृचः। एतच्छन्दः प्राजापत्यं। अतिच्छन्दा वै प्रजापतिरिति साम्यात्[१] प्राजापत्या अतिच्छन्दा इति वचनाच्च अतिच्छन्दः[२] प्राजापत्यम्।

२. अतिच्छन्दा वै प्रजापतिः। प्रजापतिर्वाजपेयः। यज्ञ उ वै प्रजापतिरिति वचनात्।

---

१ A सौम्यात्। २ C, ०च्छन्दसः।

३. आ त्वा रथं यथोतय इत्येव प्राकृतं प्रातिपदं तृचं वाजपेये भवति।

४. प्राजापत्यं वै छन्दो ऽनुष्टुप्[१] प्रजापतेर्मुखनिःसृतत्वादनुष्टुभो वाचः। वागनुष्टुप्। तस्मादनुष्टुप्छन्दः प्राजापत्यम्। व्याख्यातः शेषः।

५. कयेति कददिति श्रुतेः। कयाशुभीयं कदत्। को वै प्रजापतिर्वाजपेयः। तदेनं कयाशुभीयेन स्वेन रूपेण समर्धयति।

६. बृहस्पतिदेवताकः सप्तदशशरावश्चरुर्भवति वाजपेये। शेषं कृतव्याख्यानम्।

७. निष्केवल्यमरुत्वतीययोरन्तरेण मध्ये स चरुर्भवति। न केवलं वाजपेये। बृहस्पतिसवे च। तत्रैव भवतीत्यर्थः।

८. तस्य चरोः प्रधानावदाने कृते तत्रैव यजमानो ऽभिषिच्यते।

९. परिसंख्यार्थमुक्तम्। एतत्त्रितयमेव भवति। नान्यत्। तथा च सूत्रम्[२]। परिसंख्या प्रकृतिं निवर्तयति। तस्य याज्यानुवाक्ये शुचिमर्कैस्त्वं ह्यग्नास इति। चरुत्वसामान्याद्विराजौ क्लिष्टकृतः। रथन्तरं पृष्ठं भवति। तस्मिन्नथन्तरे स्तुते[३]।

१०. मरुत्वं सूक्तं निष्केवल्यं निविद्धानीयं भवति। रथन्तरस्य निवृत्तिः।

---

१ D om. the first three words. २ C, D om. from परि॰ to ॰सूत्रं। ३ A D सते instead of स्तुते।

११. त्रिषु भुवनेषु यज्ञः प्रजापतिर्ज्येष्ठः श्रेष्ठः स[1] एव वाजपेयस्तदेनं ज्येष्ठं प्रजापतिं वाजपेयं स्वेन रूपेण ज्येष्ठेन समर्धयति।

१२. षष्ठे ऽहन्यभि त्वा देवेत्यनुचरः। उदु ष्य देवः सविता सवाय कतरा पूर्वा किमु श्रेष्ठ इत्यादि तृतीयसवनं होतुः षष्ठात्मामूल्लिङ्गकाङ्क्षवति।

१३. [2]अथ पुरुष एव षष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिरिति श्रुतेः। अनेन कृतव्याख्यानम्।

१४. विषुवतस्तृतीयसवनं वा होतुर्भवति।

१५. दूरोहणादिषुज्ञान् रोहः।

१६. वाजपेये रोहो भवति। तस्माद्वाजपेयो रोहः। तदेनं कृतव्याख्यानम्।

१७. पूर्वेण सह विकल्पः।

३.

१. तत्रैकाह्निकतृतीयसवनपक्षे मधुनाडीसंज्ञके सूक्ते निहरेदिति पैङ्ग्यं। न कौषीतकेः। ऐकाह्निकतृतीयसवनपक्षे वाजपेये[3] मधुनाडीसंज्ञके[4] कथं विहरेदित्याह[5]।

२. इमे मधुनाडीसंज्ञके द्वाविंशके सूक्ते स्वकृतो विहरेत्[6]।

---

[1] C, ins अनुचरप्रभृति D त्रिभुवनेषु। [2] C, adds प्राजापत्यं षष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिर्वाजपेयस्तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयति। [3] A ins के ते। [4] C, चि. कथं। [5] D has instead तत्रैकाह्निकतृतीयसवनपक्षो वाजपेये। के ते मधुनाडीसंज्ञके कथं विहरेदित्याह। [6] A ins. इत्याह।

पूर्वां पूर्वस्य सूक्तस्य पच्छः शंसेत्। तत उत्तरस्य सूक्तस्य प्रथमां। एवं क्रमेण द्वे अपि सूक्ते शंसेत्।

३. ते यदि छन्दोगा यदि। चित्रशब्दो विद्यते यासु तास्विष्वत्यः। तासु यदग्निष्टोमसाम यज्ञा यज्ञा व इत्यत्र यद्गीयते तत्कुर्युस्तदा।

४. पूर्वः प्रगाथः स्तोत्रियः ककुप्कारम्[१]। द्वितीयो ऽनुरूपः[२]। अनुचरप्रभृति षष्ठात्तृतीयसवनमिति वचनादहस्य कृष्णं प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुते। यज्ञा यज्ञा व इत्येतयोः प्राकृतयोर्निवृत्तिः[३]। आपोहिष्ठीयादि समानम्।

५. वाजपेये उक्थेभ्य ऊर्ध्वं षोलशी[४] भवति। उक्थानि तु द्वितीयादह्नो भवन्ति। अथ यदि षष्ठाह्निकं तृतीयसवनमसर्वपृष्ठे ऽहनि प्रदिष्टं स्याद्द्वितीयादह्न उक्थानीति वचनात् (१२.७.३)। षोलशिशस्त्रमुक्तम्। षोलशिन ऊर्ध्वमतिरिक्तोक्थं होतुः शस्त्रं भवति। तदाह।

६. छन्दोगवशात्। किमित्ते प्र तत्ते वषट् ते विष्णवित्ययं क्रमः। आहावपूर्वाविमौ तृचौ पच्छः शस्तातः।

७. आह्वय ब्रह्म जज्ञानं इयं पित्रे धीती वा ये। एताः पच्छः शंसेत्।

८. [५]एताः पञ्च ऋचः[६] शंसेत्। स्वशाखायामुत्पन्नत्वात्तत्स्थाने सूत्रकारो विकल्पमाह।

---

१ Âśv. IX, 9, 9. २ C, D द्वितीयोऽनुचरः। ३ C, D om. प्राकृतयोः। ४ C, षोलशी शस्त्रम्। ५ C, in marg. येनवात्पवमानचित्तं etc. (Vâj. Samh. 32, 8). ६ A ins पच्छः D पच्छः।

९. पञ्च पञ्चो वा[1] शंसेत्।

१०. [2]तं प्रत्नथेत्यारभ्य[2] द्वादश ऋचः पञ्चः शस्त्वा आहावं करोति। ततो दूरोहणं हंसः शुचिषदिति। यथा विषुवति शंसनमस्यास्तथा तत्रापि शंसति[4]।

११. तं प्रत्नथेति प्रकृतः। तस्योत्तमामृचमुपसंशस्य चयोदशीमित्यर्थः। सुतंभरो यजमानस्येत्येतां शस्त्वाह्वय।

१२. यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्येषा परिधानीया। प्रजापते न त्वदिति याज्या[5]।

१३. गवां सप्तदश शतानि दद्यात्। सप्तदश वाससां सप्तदश यानानि युक्तानि रथानपि सप्तदश दद्यात्। न तु शतानि रथानां सप्तदशैव। हस्तिनः सप्तदशैव। निष्कान्। चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात्। दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात्[6]।

---

१ A D om. वा। २ om. in A ३ C, ins. उत्तमामृक्त्वा। ४ D शंसः शुचिषदिति। तं प्रत्नथेत्यारभ्य द्वादश ऋचः पञ्चः शस्त्वाह्वय हंसः शुचिषदिति यथा विषुवति शस्त्वा। ५ A यज्ञो बभूवेति कल्पोक्तया पञ्चभिः परिधाय प्रजापत—इति याज्यां कुर्यात् D om. ६ A सप्तदश गवां शतानि ददाति। वाजपेये चाग्नं गवां सप्तदश शतानि दद्यात्। सप्तदश वाससाम्। सप्तदश वस्त्राणि दद्यात्। सप्तदश यानानि युक्तानि। बलीवर्दादिवाहनयुक्ताम् सप्तदश गवामसा शकटाम् दद्यात्। रथान। चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान दद्यात्। दुन्दुभीन्। नैजसान् दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात्। D सप्तदश गवां शतानि द०। गवां सप्तदश शतानि दद्यात्। सप्तदश वाससां। सप्तदश यानानि युक्तानि रथान्। रथानपि सप्तदश दद्यात् यानं तु शतानि रथानां। सप्तदशैव। हस्तिनः। सप्तदशैव। निष्कान्। चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात्। दुन्दुभीन। नैजसान् etc. It appears that both MSS. divide the text into more and shorter Sūtras than C,.

१४. दक्षिणाभेदात्स आप्तोवाजपेयः कथ्यते। को दक्षिणाभेदः। तानि गवादीनि सप्त सप्तदशानि भवन्ति यस्मिन्।

१५. सप्तदश गवामिति गोवचनात्[१] पञ्चवयोवस्थाभेदभिन्ना[२] गावो ऽभिधीयन्ते। तेन पञ्चवयोवस्थारूपासु गोषु सप्तदशसप्तदश देया इति। एवं पञ्चाशीतिर्गावो भवन्ति। स कुरुवाजपेयः। तमित्याचक्षते याज्ञिकाः। अन्या दक्षिणा निवर्तन्ते। दक्षिणाभेदान्नामभेदः। अन्यत्सर्वं समानमिति।

४.

१. वाजपेयेनेष्ट्वेत्यङ्गाङ्गिलक्षणः[३] क्त्वाप्रत्ययः।

२. भेदेनानुष्ठाने[४] फलश्रवणात्।

३. रोहात्प्रत्यवरोहः सर्वत्राभीष्टः।

४. बृहस्पतिसवेन यजते।

५. अग्निष्टुता।

६. विकल्पे प्राप्ते नियमः।

७. उक्तस्वरूपं तत्।

८. संस्थानियमार्थं वचनम्।

९. यस्त्वस्य सहमा वि ज्मो अन्तानित्येतासां चतसृणां निष्केवल्यप्रभृतिषु शस्त्रेषु पुरस्तात्सूक्तानामनुपूर्वश एकैकां शंसेयुः[५]।

---

१ C, om. गो। २ C, भेदाभिन्ना गवा०। ३ A, ०त्यङ्गाङ्गिलक्षणः।
४ A ०न। ५ Partly om. in A.

१०. दक्षिणावचनं प्राकृतनिवृत्त्यर्थम् ।

११. प्रतिविभज्य देया इत्यभिप्रायः ।

१२. अनूबन्ध्यस्य पशोर्वपायां परिक्षमाप्तायां बड्वौ ब्राह्मणे दद्यात्[१] । अनुष्टिग्धं सक्थिगोरामित्यर्थः ।

५.

१. आप्तोर्यामसंज्ञकः क्रतुर्वक्ष्यमाणः[२] । तस्य महाभाग्यभागाख्यापनेन स्तुतिरभिधीयते । प्रजापतिः किल देवान् सृष्ट्वा तेभ्य एतदन्नपानं ससृजे । तदर्थमन्नपानं सृष्टवान् इत्यभिप्रायः[३] । किं पुनस्तत् । एतान्वक्ष्यमाणान् यज्ञान् । तानाह ।

२. तेषामग्निष्टोमं प्रथमं सृष्टवानित्यभिप्रायः[४] ।

३. सो ऽग्निष्टोमो देवाननुपोषणाय न समर्थः । कर्मप्रवचनीयो ऽनुर्हीनार्थः[६] ।

४. ससृज इति वर्तते ।

५. सो ऽप्यत्यग्निष्टोम एतान्परिपोषयितुं न क्षमः ।

६. अत्यग्निष्टोमादनन्तरमुक्थ्यं सृष्टवान् ।

७. सो ऽप्युक्थ्यो देवाननुपोषणाय न समर्थः ।

८. प्रजापतिः ससृजे ऽनन्तरमुक्थ्यात् ।

---

१ A om. from अनूब॰ to परिसमाप्तायां — C D अनुष्टिग्धं instead of अनु॰ । २ C D om. वक्ष्यमाणः । ३ C D माष्टा॰ । ४ C D इत्यर्थः । ५ C D प्रथमम्‌भिष्टोमं ससृजे । ६ C D ऽनुहीना॰ ।

९. सो ऽपि षोडशी एतान्देवाननुपोषणाय न क्षमः।

१०. षोडश्यनन्तरं प्रजापतिर्वाजपेयं ससृजे।

११. सो ऽपि वाजपेय एतान्देवाशान्यभवत्।

१२. वाजपेयादनन्तरमतिरात्रं प्रजापतिः ससृजे[१]।

१३. सो ऽप्यतिरात्र एतान्देवान्परिपोषयितुं न क्षमः।

१४. अतिरात्रादनन्तरमाप्तोर्यामाणं सृष्टवान्।

१५. स एतान्देवाननुपोषणाय प्राभवत् समर्थो ऽभवत्।

१६. तस्याप्तोर्यामस्य त्रयस्त्रिंशत्स्तोत्राणि भवन्ति।

१७. तस्याप्तोर्यामस्य शस्त्राण्यपि त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानि भवन्ति।

१८. उक्थाहुतयो ऽपि त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति।

१९. संख्यासामान्यं स्तोत्रादिभिर्देवानाम्।

२०. तस्मात्संख्यासामान्यात् स्तोत्रैः शस्त्रैरुक्थाहुतिभिः सर्वान्देवान्प्रीणाति। स आप्तोर्यामः। एकैकं प्रत्येकम्।

२१. तस्याप्तोर्यामस्य स्तोमा नव भवन्ति।

२२. पृष्ठानि च आप्तोर्यामस्य नव भवन्ति।

२३. संस्था अग्निष्टोमादिकाः षड् भवन्ति।

२४. एतानि स्तोमादीनि सामस्त्येनैकत्र गण्यमानानि चतुर्विंशतिसंख्याकानि भवन्ति।

२५. संवत्सरार्धमाससंख्यासामान्यात् संपत्त्या स आप्तोर्यामः संवत्सरस्यैवाप्त्यै प्राप्तये भवतीति।

---

१ C D om. the first three words.

२६. वैश्वब्दो यस्मादर्थे। यतो ऽयं बलं प्राणो धामः सारो यो देवांस्त्रयस्त्रिंशत्सामान्येन संवत्सरं च चतुर्विंशत्यर्धमाससामान्येन अन्वभवत् प्रीणाति स्मेति तस्मान्निर्वचनादाप्तोर्याम इत्यर्थवादो विधिस्तुत्यर्थः।

६.

१. बहिष्पवमानमाध्यन्दिनार्भवाः पवमानास्त्रयस्त्रिंशस्तोमा भवन्ति।

२. एतान्याज्यानि भवन्ति।

३. भवन्तीति वाक्यशेषः।

४. यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम त्रयस्त्रिंशं भवति[1]।

५. आज्यानां ये स्तोमा उक्तास्ते एवातिरिक्तोक्थानां स्तोमा भवन्ति।

६. प्रजापतिरेतैरग्निष्टोमस्तोमैस्त्रिवृदादिभिरुभयतः सर्वान् कामान् गृहीत्वा आत्मनि निहितवान्। अर्थवादो ऽयं चोदनारोचनार्थः।

७. यथा पुराकल्पे प्रजापतिः सर्वान् कामानदधत तथाधुना यः कश्चिदाप्तोर्याम्णा यजते स सर्वान्कामानुभयतः क्रोडीकृत्यात्मनि दधाति।

८. आप्तोर्याम्णा कर्तव्यमिति वाक्यशेषः।

---

१ C D om. यज्ञायज्ञीयम्।

७.

१. कया शुभा सवयसः सनीळा इति सूक्तं चातुर्थिकाह्निके च द्वे। तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति मरुत्वतीयं भवति।

२. बृहत्पृष्ठं वैराजपृष्ठगर्भं होतुः पृष्ठं भवति। रथन्तरं वा वैराजगर्भम्।

३. वामदेव्यं पृष्ठं शाक्वरपृष्ठगर्भं मैत्रावरुणस्य पृष्ठं भवति।

४. श्यैतं पृष्ठं वैरूपपृष्ठगर्भं ब्राह्मणाच्छंसिनः पृष्ठं भवति नौधसं वा वैरूपगर्भम्।

५. कालेयं पृष्ठं रैवतपृष्ठगर्भमच्छावाकस्य पृष्ठं भवति।

६. आहृत्य गर्भं पूर्वं शंसेदिति केचित्प्रतिपन्नास्तत आत्मानं मुख्यं स्तोत्रियम्।

७. तुशब्दो ऽवधारणार्थः। आत्मानमेव पूर्वं शंसेत्।

८. नित्यमात्मानमनु गर्भो भवति।

९. होत्रकाद्य ऐकाहिकान् स्तोत्रियान् पूर्वं शस्त्वा ततो विश्वजितः सर्वपृष्ठान् स्तोत्रियाञ्छंसन्ति।

१०. तथैव ऐकाहिकाननुरूपाञ्छस्त्वा विश्वजितः सर्वपृष्ठात्स्वा-नतुरूपाञ्छंसन्ति।

११. विश्वजितः[१] सर्वपृष्ठात्स्वान्प्रगाथांश्च शंसन्ति।

---

१ C D add एव and om. the last three words.

८.

१. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति सूक्तम्। चातुर्थिकाह्निके च द्वे। तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति निष्केवल्यं भवति होतुरनभिधानात्[1]।

२. मध्यत इति होतुरभिधानं पञ्चमे ऽहनि पार्ष्ठिके यानि निष्केवल्ये होतुस्त्रीणि सूक्तानि इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्मास्तु रेकस्तानि मैत्रावरुणस्य भवन्ति (१०) ऐकाहिकाभ्यां पूर्वाणि[२]।

३. तार्तीयाह्निके ये द्वे सूक्ते मध्यत ऐकाहिकाभ्यां पूर्वे ते ब्राह्मणाच्छंसिनो[२] भवतः।

४. मध्यतो ये निष्केवल्यसूक्ते षष्ठाह्निके ते प्रागेक...हिकाभ्यामच्छावाकस्य भवतः।

५. होतुर्होचकाणां च यथायथम्।

६. तथैव श्रुतत्वात्।

७. जराबोध तद्विविड्ढीति स्तोत्रियः। जरमाणः समिध्यस इत्यनुरूपः। होत्रग्रहणमसंमोहार्थम्।

८. स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण।

९. स्तोत्रियानुरूपावित्यनुषज्यते।

१०. एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ।

११. इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यच्छावाकस्य स्तोत्रियः।

१२. एतस्यैव स्तोत्रियस्य ये उत्तरे या ... र्वित्यनुरूपः।

---

1. In A partly om. २. C में ब्राह्मणाच्छंसिन रे •पूर्वेष•।

१३. एषो उषा अपूर्व्येति होतुर्नवर्चम्। दूरादिहेव यत्सतीति मैत्रावरुणस्य नवर्चम्। उदीराथामृतायत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नवर्चम्। आ मे हवं नासत्येत्यच्छावाकस्य नवर्चम्।

१४. आ भात्यग्निरुषसामनीकमित्येतत्सूक्तं नवर्चादनन्तरं होतुर्भवति।

१५. प्रातर्यावाणेत्येतत्।

१६. आ गोमता नासत्या रथेनेत्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति।

१७. अतारिष्म तमसस्पारमस्येत्येतत्।

१८. क्षेत्रस्य पतिना वयमित्येतास्तिस्रस्त्रयाणां होत्रादीनां परिधानीया[1] भवन्ति।

१९. शं नो देव इत्येवमादिकाच्छावाकस्य परिधानीया भवति। क्षेत्रवत्याः[1] परिधानीयाः कुर्वत इतीयं श्रुतिर्बाह्यस्यात्।

२०. इमे सोमासस्तिरोअह्न्यास इति प्रैषेषु पठिता। इमे मन्द्रासो अश्विनेति सौपर्णी। अत्या यातं नियुत ऊहतस्येति सौपर्णीव। आ नो गच्छतं हवनोप यज्ञमिति सौपर्णीव। एतास्ततस्तो यथोद्दिष्टा होत्रादीनां याज्या भवन्ति।

२१. पुराणमोक इत्येवमादिका वा अनुपूर्वं चतस्रो होत्रादीनां याज्या भवन्ति। अथ यत्तिरोअह्न्यवत्यस्त्रिष्टुभो याज्या भवन्तीत्यन्यत्रापि न ... न लिङ्गं विद्यत एव।

---

१ CD क्षेत्रपत्याः। M क्षेत्र॰ I propose. क्षेत्रपत्याः

९.

१. अनन्तर उच्यते ।

२. यमस्तोमो नामैकाहः स्वर्गकामस्य यजाते । तत्रायं प्रकृतिरूपो ऽर्थवादः । यमः किल स्वर्गकामः पूर्वं तपस्तप्त्वा एतं यज्ञक्रतुं यमस्तोमाख्यं दृष्टवान् ।

३. तमाहरत्संभारद्वारेण । आहृत्य च तेनेष्टवान् ।

४. प्राप्तवान् ।

५. प्रयोगचोदना वाक्यमेतत् ।

६. ऐकाहिकानां शस्त्राणां स्तोत्रियानुरूपानुद्धृत्य सामातानांश्च । सामातानाः इति सामप्रगाथा उच्यन्ते ।

७. यावत्यस्ता देवता[1] भवन्ति तावत्य एव तद्देवताश्छन्दस उपजायन्ते व्याक्रियन्त इत्यर्थः । प्रगाथस्थाने ऽपि तथैव छन्दो ऽनुवर्तव्यम् ।

८. परेयिवांसं प्रवतो महीरन्विन्त्यन्तासां पञ्चानां सम्पातौघनिष्केवल्यत्रैष्टुभकशस्त्रेषु यानि सूक्तानि तेषां पुरस्तादेकैकां शंसेयुर्माध्यन्दिने ।

१०.

१. सर्वस्वारो नामैकाहः । स सर्वगायत्रो मरणकामस्य यजमानस्य भवति । प्रयोगान्तरे च स्वर्गकामस्य ।

---

१ A आपो C तादेवता ।

२. सर्वनिधन इति गुणयोगादुच्यते। स च गुणश्छान्दोग्ये प्रसिद्धः। सर्वत्रैष्टुभो ऽयं भवति।

३. सर्वेळ इति गुणयोगादुच्यते। स च प्रसिद्धो गुणश्छान्दोग्ये। सं सर्वजागतो भवति। पशुकामस्य[१] फलचोदना।

४. सर्ववाङ्निधन इति गुणयोगादुच्यते। श्रुतकामस्य कीर्तिमिच्छतः। सर्वानुष्टुभो ऽयं भवति।

५. गायत्रत्रैष्टुभजागतानुष्टुभेषु प्रत्यक्षमेवैतानि छन्दांसि प्राकृतानुद्धृत्य[२] कर्तव्यानि। नानाछन्दस्केषु वा प्राकृतेष्वेतेषु संपदा यथाश्रुति संपादयितव्यम्[३]।

६. नृजित्पृतनाजित्सत्त्राजिद्यः।

११.

१. वाचस्तोमस्यायमर्थवादेनोपक्रमः[४]। वाग्वित्ताकामयत सर्वभूतग्रामस्य प्रग्रस्ता स्यां श्रैष्ठ्यस्वाराज्याधिपत्ययुक्ताहं भवामीति[५]।

२. वक्ष्यमाणविधिकं दृष्टवती।

३. तस्य संभारानाहरत्। आहृत्य चेष्टवती।

४. परिगता आसीत्।

५. तस्माच्छ्रैष्ठ्यादिकामो वाचःस्तोमेन यजेतेति।

६. स्तोत्रियास्वेवंसंख्यासु बहिष्पवमानस्तोत्रगानं कर्तव्यम्।

७. सहस्रे[६] स्तोत्रियाणामाज्यस्तोत्रगानं भवति।

---

१ C D ins. इति। २ D प्राकृता चनुद्धृत्य A C प्राकृतानुद्धृत्य। ३ C D यथाश्रुतिः A C D संपादयितव्या। ४ A ०स्तोमोस्य C D ०स्तोमे ऽस्या०। ५ मी instead of मी all MSS. ६ C D सहस्र०।

८. दश स्तोत्राणि यथाक्रमेण स्तोत्रियाणामेतासु संख्यासु गेयानि।

९. सर्वा ऋचो ऽभ्यावर्तन्ते[1]। स्तोमसंख्यां निरूप्य प्रयोक्तव्याः स्तोमातिशंसनायायुतादिषु स्तोमेषु[2]।

१०. एवं सर्वाणि सामानि प्रयुज्यन्ते सर्वाणि यजूंषि च।

११. उत्थाय परिसमाप्य वाचःस्तोमं ततोऽग्निष्टोमः कार्यः। प्राकृतार्थमग्निष्टोमवचनम्।

१२. गवामेव न्यायात्।

१३. महायज्ञः पूर्वमुक्तो हविर्यज्ञसोमेषु। तस्यापि सहस्रं दक्षिणा।

१४. स एतौ यज्ञक्रतू अपश्यद्विनुत्यभिभूती इति पूर्वमुक्तौ। तयोरपि सहस्रं दक्षिणा।

१५. सहस्रं दक्षिणेत्यनुवर्तते।

१६. प्रकान्तैव दक्षिणासंख्या।

१७. सहस्रं दक्षिणा।

१८. सहस्रं दक्षिणा। महायज्ञादिषु सप्तमीनिर्देशाच्छाखान्तरीया अपि दक्षिणाकल्पा अनुवर्तव्याः।

१९. प्राप्तमेवैतदुच्यते शाखान्तरीये ऽप्यनादेशे यथा स्यात्।

---

१ C D ऽभ्यावर्तन्त। २ A om. from सर्वा to प्रयोक्तव्याः।

१२.

१. राजसूयो वक्तव्यः। तस्यार्थवादेनोपक्रमः। वरुणः किलाकामयत सर्वेषां राज्यानां दिव्यान्तरिक्षभौमानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं परीयाम्। मान्यता श्रैष्ठ्यमानुकूल्यं[1] स्वाराज्यमाधिपत्यं प्रसिद्धमेव।

२. स वरुणो राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं साध्यसाधनभावेनोपलब्धवान्।

३. तं राजसूयोपकरणमाहरत्। आहृतवान्। तेनेष्टवान्।

४. परिप्राप्त आसीद्वरुणः।

५. तस्मादेवंकामो राजसूयेन यजेत।

६. अथ भार्गवो भृगुसमानगोत्रो होता भवति[2]।

७. माघ्या अमावास्याया उपरिष्टादेकाहे फाल्गुनप्रथमाहे ऐन्द्रापौष्णेन वत्सेनेष्ट्वा दीक्षेत[3]।

८. पवित्रो नामाभ्यारोहणीयो ऽग्निष्टोमः। तस्मै दीक्षेतेति पूर्वेण संबन्धः।

९. स एव पवित्रश्चतुष्टोमो भवति।

१०. रथन्तरं पृष्ठं यस्मिन्स तथोक्तः।

११. एवंसंस्थः[4]।

---

१ C आनुकूल्यं। २ M has विशिष्टो जातीयो होता वचनात् instead. ३ M om. the beginning. 7. 8 seem to form one Sūtra in this MS., it reads ... प्रतिपदि दीक्षा। तस्मिन्पवित्राय दीक्षेत। ४ M एवंसंस्थाविकल्पाय तत्र अग्निष्टोमरूपाज्ज्योतिष्टोमवादः।

१२. एषो ऽग्निष्टोम एव पवित्रः । एतेनाग्निष्टोमेन किल पूतः पवित्रीकृतः सवमश्नुते प्राप्नोति[१] ।

१३. चतुर्दीक्ष्युपसत्को ऽष्टम्यां सुत्यमहर्भवति[२] ।

१४. पञ्चशेषं तमिष्टिभिः परिसमाप्यैता इष्टयः स्वकल्पे-नोक्ताः । पूर्वकारित्वशाद्युत्थिता द्रष्टव्याः[३] ।

१५. प्रयुञ्ज्येति सकलस्य प्रयोगस्य[४] चोदना तत्कमेणानुष्ठेयः[५] । ततो वैश्वानरपार्जन्या उत्सर्गश्च भवतः(?) ।

१६. नित्यादन्यो ऽयमिति नियमार्थम् ।

१७. साकमेधैरिष्ट्वाश्वं शुनासीरीं माध्यां वा पौर्णमास्यामिति विकल्पे प्राप्ते माध्यामेवेति नियमार्थं वचनम् ।

१८. समापयेत्पूर्वकारित्वशात् ।

१९. पूर्वफाल्गुन्यामभिषेचनीयदशपेयाभ्यामथाय दीक्षते ।

२०. २१. अर्थवादार्थं वचनं संख्यामात्रविशेषं वा[६] ।

२२. दीक्षाभिः षोडशभिरिदं सर्वं[७] च षोडशकमिति संपत्त्या[८] । अस्यैव सर्वस्याप्त्यै भवत इमौ अभिषेचनीयदशपेयौ ।

---

१ M Sūtra: एष एव पवित्रः Comm. पावन इत्यर्थः । Sūtra एतेन॰ अश्नुते Comm. सर्वो ऽभिषेकस्य योग्यो भवतीत्यभिप्रायः । २ (D अतो M :. दीक्षोप-सन्नियमार्थं वचनं । ३ A व्यवस्था । ४ A भावस्य instead of प्रयोगस्य । ५ C D एतानुष्ठेयः । ६ M Sūtra द्वादश॰ उपसदः Comm दीक्षाणामुपसदां च नियमार्थं वचनम् । Sūtra पुत्रं चाचः Comm. अथैवादिं (?) पन्यामार्थम् । 20 21 are one Sūtra in A C (D?). ७ A पूर्वं C (in marg.) सौपसत् and दशोभिः । ८ C D संपत्त्यास्यैव (D ॰त्या॰) ।

१३.

१. एककालं सोमौ क्रीणन्ति[१] ।

२. उभयोरेकमेव[२] ।

३. त्वमग्ने वरुणो जायसे यदित्येतदाज्यं सूक्तं भवति ।

४. वरुणलिङ्गमेतत्सूक्तं यस्माद्वरुणमभिषिञ्चन्ति । यागस्तुतिरियं पूर्वस्य विधिशेषत्वात् ।

५. चतुर्विंशादह्नो माध्यन्दिनो भवति ।

६. मैत्रावरुणी पयस्या निष्केवल्यमरुत्वतीययोरन्तरेण ।

७. तत्र तस्यां मैत्रावरुण्यां पयस्यायां प्राक् स्विष्टकृतो ऽभिषिच्यते यजमानः संस्कारार्थत्वात्[३] ।

८. तस्याः पयस्याया एतावदेव प्रदानं[४] नान्यत् ।

९. पार्ष्ठिकाद्द्वितीयादह्नस्तृतीयसवनं भवति ।

१०. न संस्थान्तरम् ।

११. प्राप्तये ।

१२. न पादावधानं । यन्यवभृथमिति वचनात् ।

१३. क्रियते ऽवभृथकर्मवत्कर्तव्यम्[५] । न स्नातीति स्नानं निषिध्यते ।

---

१ M. Sūtra. सह ॰दशपेयस्य Comm. द्वौ सोमौ क्रीणन्ति । नैकस्य सोमस्य विभागो यथान्यत्र । दशपेयस्य विभागो यथान्यत्र । दशपेयस्य च । अभिषेचनीयस्य चेति सम्बन्धात् । Sūtra तन्त्र ॰पर्यन्तम् Comm. सोमक्रयणौ याज्या सहत्वाता । उभयोरपि कुर्वन्ति ... स । Sūtra कार्यं ॰यात् Comm. यजेत cf vol. 1, p. 242.
२ C in marg. वाभि (alt. to अभि) मिथौ भवं वातिय [कर्म above the line] सोपवसथमवरभिषाप्येत्यर्थः । ३ C D M संस्कारार्थत्वात् । ४ C D om. प्र ।
५ C D यन्यतेवम् om. न स्नानं ।

१४. कृष्णाजिनस्य यजमानसकाशस्य पूर्वपादमुदके ऽवसृज्य[1] वृषभस्य वा दर्भां ततः प्रत्याहरन्ति।

१४.

१. उत्तरं दशपेयाख्यं देवयजनं यजमानो ऽध्यवस्यति। अथ-शब्दादन्येन कर्मणा व्यवदधत्।

२. तद्देवयजनं प्राप्य संसृपाख्यानां हविषामिष्टिभिर्यजेत।

३. दशभिरिष्टिभिर्दशरात्रं यजेत। एकैकयैकैकमहः।

४. दीक्षणीयातो ऽनन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे यजेत।

५. सवित्र आसवित्र इष्टिं निर्वपेत्। सविता देवता। आस-वितेति विशेषणम्।

६. तृतीयामिष्टिं तृतीयाह्ने सवित्रे सत्यप्रसवगुणाय निर्वपेत्।

७. चतुर्थीमिष्टिं चतुर्थे ऽहनि सरस्वत्यै वाचे कुर्यात्। वाच इति विशेषणम्।

८. पञ्चमे ऽहनि पञ्चमीमिष्टिं निर्वपेत् त्वष्ट्रे रूपविशिष्टाय।

९. षष्ठे ऽहनि षष्ठीमिष्टिं निर्वपेत् पूष्णे देवाय[2]। पथिभ्य इति विशेषणम्।

१०. सप्तमे ऽहनि सप्तमीमिष्टिं निर्वपेदिन्द्राय। अस्मै इति गुणविशेषणम्[3]।

११. अष्टमे ऽहनि अष्टमीमिष्टिं निर्वपेत् बृहस्पतये तेजो-गुणाय।

---

१ C D M ॰सृज्य। २ C D देवतायै। ३ C D M गुणः।

१२. नवमीमिष्टिं नवमे ऽहनि निर्वपेत् सोमाय राज्ञे। सोमो देवता। राजेति गुणः[1]।

१३. दशमे ऽहनि दशमीमिष्टिं निर्वपेत्। विष्णवे देवतायै। शिपिविष्टायेति विशेषणम्। देवयजनमात्रमेकैकेनोत्सर्पतीत्येवमादिकः[2] शाखान्तरीयो धर्म इतिकरणाल्लभ्यते।

१४. दशमी चन्द्रतिथिर्गृह्यते। तस्यां दशपेयः कार्यः। सौत्यमहरिह दशपेयाख्यम्।

१५. अपि वेति प्राकृतो विष्णवे शिपिविष्टायेत्यन्तेन[3] सह विकल्पसमुच्चयः। एताभिर्दशभिर्देवताभिः सहोच्चारणेन सदः प्रसर्पेयुर्भक्षान्वा भक्षयेयुः।

१६. प्रयोगगतस्य प्रतीकवचनम्[4]।

१७. एवमन्तो भक्षणमन्त्रः।

१८. ऋत्विजो ऽनेन विशेषणेन विशिष्टा याजयेयुः येषां मातृतः पितृतश्च दशदश पुरुषाः श्रोत्रिया भवन्ति[5]।

१९. शतसंख्याका ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति।

२०. यजमानचमसे ऽपि ब्राह्मणा एव। शतसंख्यायोगात्। दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्तीति श्रुतिः शाखान्तरात्।

२१. तस्मात् दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्ति। तस्माद्दशपेय इति निर्वचनेनेह स्तुतिः[6]।

---

१ C D M देवता। तेन गुणेन। २ C D °केनातः सर्पे° A om. शाखान्तरीयो। ३ C D M om. इत्यन्तेन। ४ C प्रयोगमर्वस्य प्रतीक° M प्रयोगमन्तस्य प्र° D प्रयोगमध्यप्रतीक°। ५ A adds श्रोत्रियश्छन्दोऽधीत इति वेदपाठपारगाः। ६ C D स्तुतिः C (orig.) इति वचने° D इति वचने° A उपसर्पन्ति।

२२. परिसमाप्य दशपेयमनन्तरं पञ्चबिलश्चरुर्भवति । यागो ऽयं द्रव्यनिर्देशात् ।

२३. परिसमाप्ते पञ्चबिलयागे श्येनीपृषतीभ्याम् । श्येनी लोहिता । पृषती शुक्लालाञ्छनादियोगयलक्षणा[1] । श्येनीपृषतीभ्यामिति पञ्चमी । पष्ठौह्यौ चतुर्वर्षा निगमेषु प्रसिद्धा । गर्भिणीभ्यामन्तर्वतीभ्यां[2] पूर्वा अदितिदेवत्या वैश्वदेवी वा मारुत्युत्तरा ।

१५.

१. अथशब्दादियं सौत्रामणी चरकाणां राजसूयाद्बहिरपि वर्णत्रयस्यापि भवति । काम्येष्टीनां च मध्ये पाठात् । तस्याः संस्कारमध्ये च पाठात् । स्मृतौ संस्कारार्था भवति । कौकिला तु सौत्रामणी येषामध्वर्यूणां पठिता तदधीनमेव वाकृत्यम्[3] ।

२. आश्विनदेवत्यो लोहितवर्णो ऽज आलब्धव्यः ।

३. सरस्वतीदेवताका मेषी कर्तव्या ।

४. इन्द्राय सुत्रामगुणाय ऋषभ आलब्धव्यः ।

५. पर्यग्निकृतेष्वेतेषु सुरासोमेन प्रचरन्ति । सुराया एव सुरासोमाभिधानम् ।

६. पवित्रेण पुनीहि मेत्येवमादिना कल्पपठितेन[4] मन्त्रेण सुरां स्रवन्तीमुपतिष्ठन्ते सयजमाना ऋत्विजो गरद्यमाणविशेषात्[5] ।

---

१ C ०दियोग्य० । २ A ०मन्तर्वत्नी०, C ०र्वतीभ्यां, D ०र्वती०, M ०वर्ती० ।
३ C D वाकृथं । ४ C D कल्पे । ५ M ग्रह्यमाण ।

७. पित्र्याभिर्वेति सोक्तम्। कथं नाम सोमवतां बर्हिषदा-मग्निष्वात्तानां च या उक्तास्ताः स्युरिति।

८. युवं सुराममित्येषा सुरासोमानां पुरोनुवाक्या भवति।

९. होता यक्षदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणं सोमानामिति प्रैषो भवति।

१०. सर्वान्प्रैषानेक आचार्या विकृतानूहितानामनन्ति।

११. तदूहितमाम्नातं तथा न कुर्यात्। आसुरं तत्।

१२. पुत्रमिव पितरावश्विनोभेत्येषा याज्या कर्तव्या। सोम-स्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः। सुरायाः सोमशब्दात्।

१३. यमश्विनेत्येवमादिकः सुराभक्षणमन्त्रः।

१४. ब्राह्मणं सुरायं परिक्रीणीयादित्येवं ज्ञात्वा तस्मै भक्ष उपनीयते। परिक्रीणीयादिति ब्राह्मणवचनं स्मृतिविरोधाशंकानि-वृत्त्यर्थम्।

१६.

१. सौत्रामण्यनन्तरं केशवपनीयो नामैकाहः। यद्यस्मिन्नवसरे सौत्रामणी क्रियते ततोऽयं क्रमः। अतःशब्दादन्यत्रापि भवतीति विज्ञायते।

२. वैधातवी नामोदवसानीया कार्या।

३. पुरोडाशः शाखान्तरात्। आग्नावैष्णवस्य याज्यापुरोनुवाक्ये पूर्वोपदिष्टे[1]। इन्द्राविष्णू दृंहिताः शम्बरस्य उभा जिग्यथुर्न परा

---

१ C D om. from आग्ना॰ to ॰दिष्टे।

अयेथे इति याज्यानुवाक्ये भवतः[1]। सं वां कर्मणेति द्वितीयासप्तम्यौ वा[2]।

४. वैधातव्यनन्तरं व्युष्टिद्विरात्रः कार्यः।

५. अग्निष्टोमसंस्थमेकमहर्द्वितीयमतिरात्रसंस्थम्।

६. अग्निष्टोमसंस्थस्य ब्राह्मणमुक्तम्। व्युच्छन्त्यस्मै ब्राह्मणाय सुप्रभातमहर्भवति यो वेदमनुब्रूते क्षिप्रम्यः।

७. अतिरात्रसंस्थस्य क्षत्रियसंस्तवः। क्षत्रियस्यापि तस्य सुप्रभातं यो ऽभिषिच्यते। तस्मा अग्रपा उषसो व्युच्छान् इन्द्राय सुनवामेत्याहेति मन्त्रवर्णवचनात्।

८. व्युष्टिद्विरात्रादनन्तरं वनस्पतिनामैकाहेन[3] यजते।

९. वनस्पतेर्विशेषणान्येतानि पदार्थानि प्राकृतान्येवानूद्यन्ते[4]।

१०. उहेति निपातो वाक्यपूरणार्थः। तेन विष्टोमेन वृद्धद्युम्नो नामाभिप्रतारिण इष्टवान्।

११. तं वृद्धद्युम्नं ब्राह्मणः कश्चिदनुव्याजहार। अनुव्याहारो नामाभिशापः[5]।

१२. एवं ब्राह्मणो ऽनुव्याजहार। नायमयष्ट वनस्पतिना वृद्धद्युम्नः। अत एतस्माद्यज्ञापचारादिममेव समरं संग्रामं प्रति कुरवो राजानः कुरुक्षेत्राद्देशाच्च्योष्यन्त इति।

१३. यथैवैतेन ब्राह्मणेनोक्तं तथैवाभूत्।

१४. न चिष्टोमेन।

---

१ C D om. भवतः। २ C D om. वा। ३ C D °स्पतिनाम्नै°। ४ C °वानूद्यन्ते, M °वानूद्यन्ते, D °न्येवानूद्यन्ते। ५ A °शापः।

१५. प्रतिष्ठा यज्ञानां चतुष्टोमः प्राथम्यात्[1]।

१६. अयुतं दश सहस्राणि दक्षिणा देया। गवामियं संख्या न्यायप्राप्तेः।

१७.[2] न वै तस्माद्राष्ट्रात् यस्याधिपतिः। तस्मान्न युवते प्रजा। तस्यै वा विशो राजा। तस्या न युवते न पृथग्भावं गच्छतीत्यर्थः। यो ऽयुतं ददाति।

१८. अयुतमित्यस्य निर्वचनम्।

१९. लक्षं वा दद्यादित्यभिप्रायः।

उक्तमाध्वर्यवे। शौनःशेपं च प्रेष्यति[3] सूतान्ते वेति। ततः प्रेषितेन होत्रा ख्यातव्यम्। तदिह सूत्रकारः पठति।

१७.

p. 187, l. 22 हरिश्चन्द्रो नाम राजा। वेधाः प्रजापतिः। तस्यायं वैधसः। ऐक्ष्वाक इति वंशाख्या। स किल राजपुत्र आस आसीत्[4]।

p. 188, l. ५ तस्य ह राज्ञः शतंपरिमाणा जाया बभूवुः।

अनेकास्वपि पत्नीषु सतीष्वप्यपुत्र एव। साधनसंपन्नो ऽपि पुत्रं न लब्धवानित्यर्थः।

2. तस्य राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य गृहे कथंचित्पर्वतनारदावृषी वस्रोषितौ।

---

१ C D प्राधान्यात्। २ Om. in A. ३ C D प्रेषानित्युत्तरान्प्रैवेति। ४ cf Streiter, be Sunahsepo, fabula I. lica, Berolini 1861. ५ the numerals indicate here page and line of the text in vol I.

स राजा नारदं पृष्टवान्।

3. 4. यदेतद्वयं पृच्छामस्तद्भगवन्नारदास्माकं प्रब्रूहि। नुइति वितर्के। इममित्यभिप्रेतस्य प्रत्यक्ष एव निर्देशात्। सर्वे एव जना विद्वांसो ऽविद्वांसश्च पुत्रफलं पुत्रमिच्छन्ति। किं पुनस्तत्पुत्रफलं यत्पुत्रेण पिता विन्दत इति।

5. स नारद एकयर्चा पृष्टो दशभिर्वक्ष्यमाणाभिः प्रत्युवाच।

6. 7. पुत्रेण जातेन पिता पितॄणामनृणो भवतीत्युच्यते। ऋणमस्मिन्संनयतीति। अमृतत्वं च विन्दते[१]। नैवासौ म्रियते यस्य पुत्रः। पिता पुत्रस्य जातस्य कर्मयोग्यस्य[२] निष्पन्नस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखं संप्रतिकाले[३]।

8. 9. सर्वेषां प्राणिनां पृथिव्यां यावन्तो भोगाः क्षुदुपशमादयः। यावन्तो जातवेदसि आलोकप्रकाशरूपोपलब्ध्यादयः। अप्सु च यावन्तो भोगास्तृडुपशमादयस्तेभ्यो भोगेभ्यः पितुः पुत्रे भूयान्भोगः।

10. 11. पितरो नरकपातलक्षणं सान्द्रं तमः पुत्रेणात्यायन्। किं चान्यत्। आत्मा हि स आत्मनः सकाशाज्जातो अपृथग्भूत एवेत्यर्थः। स इरावत्यतितारिणी[४]। इरावत्यन्नवति श्राद्धोदकदानादौ कर्मणि अतिता(!)। संतत्येन[५] प्रापयिता। अवश्यकर्तव्यस्य च श्राद्धादेस्तरणी।

12. 13. हे ब्राह्मणाः। अब्राह्मणब्राह्मणयोरविशेषात्। हे ब्राह्मणा

---

१ C D मि। २ C M पुत्रयोग्यस्य। ३ Streiter proposes संप्रतिकाले। ४ C °णी°, D ण। ५ C D सततेन।

इत्यामन्त्रिताः[1] किं नु मलं धारयथ नखलोमादिकं। किमजिनं धारयथ कृष्णाजिनं मुमुक्षवः सन्तः। किमु श्मश्रूणि धारयथ वैखानसाः सन्तः। किं तपो धारयथ कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं। विष्णुलोकप्राप्त्यर्थं किं तर्हि कुर्मः। पुत्रमिच्छध्वं स वै लोको ऽवदावद इति। वद स्थैर्ये। [2]चिरविष्णुलोकप्राप्तिहेतुः पुत्र एवेत्यर्थः।

14. 15. अन्नं ह प्राण इत्येवमादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानम्। यथानिश्चितमन्नमेव[3] प्राणः। शरणं वस्त्रं सर्वतः परित्राणम्। हशब्दो ऽवधारणार्थः। रूपं हिरण्यं सर्वद्रव्येभ्यः शोभनद्रव्यम्। पशवो ऽविवाहा विवाहरहिताः। सखा ह जाया इहलोकपरलोकसुखधर्मसाधनरूपत्वात्। दुहिता कृपणं। सर्वदा दीनैव शोककरी। यथैतानि यथायथं निश्चितानि एवं ज्योतिः पुत्रः परमे व्योमन् परमे स्थाने।

16. 17. पतिर्जायां सर्वाङ्गीकृत्य रेतसा प्रविशति। तत्र गर्भो भूत्वा मातरमिवाश्रित्य तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ऽभिव्यज्यते।

18. 19. जायाशब्दस्य निर्वचनार्थं पुनरुक्तं। यस्मादस्यां पुनर्जायते तस्माज्जाया जाया[4]। आसंसारमेषा भूतिर्भवनं यदस्यामेवैतद्बीजं निधीयते।

20. 21. देवा ऋषयश्च एतां जायां महत्तेजः संभारं कृत्वा

---

[1] CD °मिता। [2] A. चिरं। [3] CD यथैतन्निश्चित। [4] CD om. तस्माज्जाया जाया।

देवा मनुष्यानब्रुवन्नेषा पुनर्युष्माकं जननी भविष्यति। आयाग्रुति-रपत्योत्पत्तिस्तुत्यर्था।

l. 22 and p. 189, 1. एष इति प्रकृतसंनिहितपरामर्शकः। पन्था मार्गः। विततो विस्तीर्णो देवयानो[1] न पितृयानो येनाक्रमन्ते पुत्रिणः। येन गच्छन्ति पुत्रिणः ये विगतशोकाः। तं पश्यन्ति पशवो वयांसि च पक्षिणश्च। तस्मात्ते मातर्यपि मिथुनं चरन्ति। एवं नाम पुत्रोत्पत्तिः प्रशस्यते येन विरुद्धमप्यभिधीयते। यथा लोके ... शीला[2] निष्पादयितव्यं किमपीति।

23. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्तिप्रशंसार्थः। गावो वा एतत् सत्रमासतेति यथा।

१८.

4. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्त्यभिमुखीकरणाय। हशब्दो नि-पातो वाक्यपूरणार्थः। तमुपायं कथय येन पुत्रो जायेतेति।

5. स नारदस्तं हरिश्चन्द्रमुवाच वरुणं राजानमुपधाव। उप-धावनं अयनं। उपधावित्वा तं देवं ब्रूहि[3] पुत्रो मे जायतां तेन हे वरुण त्वा यजे। एवं वरुणं ब्रूहि[4]।

6. हरिश्चन्द्रेण नारदवचोऽभ्युपगतम्।

6. हरिश्चन्द्रो वरुणं राजानमुपससार। कथं तदाह।

---

१ CD ०स्तीर्णो देवयानः, देवयानः पितृयाणो। २ A भक्तादशीला, C कृतादशीला M कृतादशीला, D कृतादशी च। ३ CD ब्रूहि। ४ CD ब्रूहि।

6. 7. पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति। स हरिश्चन्द्र एवं वरुणमुक्तवान्।

7. तथेति वरुणो ऽभ्युपगतवान्।

तस्य हरिश्चन्द्रस्य पुत्रो जातो वरुणप्रसादात्।

तस्मै तत्पिता नाम दत्तं रोहित इति।

8. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच। अजनि वै ते पुत्र इति। अजनीति लुङि चिणि रूपं। जातस्ते पुत्र इति यावत्। यजस्व मानेनेति।

9. 10. स राजा हरिश्चन्द्रः पुत्रस्नेहाद्वरुणं प्रत्येतदुत्तरं कृतवान्। यदनतिक्रान्तदशाहो ऽयं पशुस्ततो ऽमेध्यो ऽतिक्रान्तदशाहो मेध्यो भवति पूर्णदशाहो ऽस्त्वथ त्वा यजा इति।

10. राज्ञोक्तं वरुणो ऽङ्गीचकार।

स रोहितो निर्दशो ऽभूत्।

11. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच निर्दशो ऽयमभूद्यजस्व मानेन।

12. दन्तैर्विना पशुरमेध्यो भवति। नु अस्य भवन्तु दन्ता अस्य। अथ त्वा यजा इति।

13. हरिश्चन्द्रोक्तमभ्युपगतं राज्ञा वरुणेन।

तस्य रोहितस्य दन्ता जाताः।

14. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उक्तवान्। दन्ता अस्य रोहितस्य जाताः। अनेन मां यजस्व।

14. 15. पन्नैर्दन्तैः[1] पशुर्मेध्यो भवति। दन्ता अस्य पतन्तु अनन्तरं तव यागमनेन करवै।

---

१ C D पतितै०।

16. तथैव वरुणो मेनिरे[1]।

तस्य दन्ताः पतिताः।

16. 17. तं वरुण उक्तवान् दन्ता अस्य पेतुः यजस्व मानेनेति।

18. पुनर्दन्तजन्मोत्तरं कृतवान् हरिश्चन्द्रः।

19. अस्त्वेवम्।

पुनर्दन्ता अभवन्।

20. वरुण उक्तवान्।

21. संनाहप्राप्त्यनन्तरं क्षत्रियः पशुर्मेध्यो भवति। इत्येवं हरिश्चन्द्र उक्तवान्।

22. भवत्वेवमिति वरुण उवाच।

स रोहितः संनाहं प्राप्तवान्।

p. 190, l. 1. वरुणेनोक्तम्।

स हरिश्चन्द्रस्तथेत्यङ्गीकृत्य पुत्रं रोहितमामन्त्रितवान्।

किम्।

2. ततेति[2] पुत्रमभिधाय संबोधनं कृतम्। अयं भगवान्वरुणस्त्वा अनेन समयेनाददाद्यत्त्वया[3] पशुना इमं यजा इति। स समयः संप्राप्तः। हन्त इति खेदे। परमखेदं प्राप्तवान् हरिश्चन्द्रः। एवमुक्तो रोहितः किं कृतवान्।

2. 3. स रोहितः पितुः खेदं वरुणस्य चेतिकर्तव्यतां

---

१ All MSS. मेनिरे। २ C (sec. h.) तावेति, C D read also in the text of the Sûtra तात॰। ३ C D यद्दाहम त्वया instead of ॰यत्त्वया।

आत्मनश्च मरणं दुष्करमालोच्य नेत्युक्त्वा न करिष्यामीत्यभिधाय चापं गृहीत्वा पितुरप्यविधेयो भूत्वा वनं गत्वा स्थितः।

3. स रोहितो धनुष्पाणिः सन्नेकं संवत्सरं यावदरण्ये निर्जने देशे चचार।

4. अथानन्तरं। रोहितवनगमनानन्तरं इक्ष्वाकुवंश्यं[1] राजानं हरिश्चन्द्रं वरुणो गृहीतवान्।

तस्य हरिश्चन्द्रस्य उदरं जलोदरनामानं व्याधिं कृतवान्।

5. तत्पितुर्वरुणकोपान्निष्पन्नमुदरं रोहितो वनस्थः श्रुतवान्।

स रोहितो ऽरण्याद्ग्राममागतः।

6. तं रोहितमुपगम्य ब्राह्मणवेषपुरुषरूपेणेन्द्रो वक्ष्यमाणमुक्तवान्।

१६.

7, 8. हे रोहित नीतिनिपुणानां मितवाक्यं[2] वयं श्रुतवन्तो यद्श्रान्तायानलसाय नानाप्रकारा श्रीरस्ति तथा निषद्वरो[3] ऽलसो जनः पापो दुःखी। चरत उद्यमवत इन्द्रो देवराजो मित्रं। तस्मात्[4]।

9. हे रोहित चरैव उद्यममेव कुरु इति ब्राह्मण उवाच। स रोहितो ब्राह्मणवचस्तथ्यं पथ्यं दुःखान्तकरं मत्वा पुनश्चरैवेति मां यदयमवोचत्तदवश्यं कर्तव्यं मया। इति कृत्वा

---

१ C ॰क्। २ C पुर्णानामिति मा॰। ३ C ॰चरो। ४ C D तस्मान्।

द्वितीयं संवत्सरमरण्ये चचार। स रोहितः पितुर्दुःखं मनसि विमृश्य पुनर्ग्राममेयाय द्वितीयसंवत्सरान्ते।

11. तं रोहितं तथैव पुनरिन्द्र उवाच।

12. 13. भगो भाग्यं पुण्यं संपदिति यावत्। स आसीनस्योपविष्टस्यासे उपविशति न वर्तते[१]। स एव भगस्तिष्ठत ऊर्ध्वस्थितस्य पुरुषस्योर्ध्वस्तिष्ठति वृद्ध्यभिमुखो भवति। स एव निपद्यमानस्य पततो ऽधः पतति। स भगश्चरत उद्यमवतश्चरानि वर्धते इष्टप्राप्तिं करोति। तस्मात्।

14. उक्तार्थम्।

15. तृतीयमपि संवत्सरमरण्ये[२] बभ्राम॥

पूर्ववद्व्याख्यानम्।

16. कृतव्याख्यानम्।

17. 18. 19. हे रोहित तस्माच्चरेव। एवशब्दो ऽन्यव्यवच्छेदार्थः। यतः स्वपन् पुरुषः कलिः पापो भवति। संजिहानो निद्रां परित्यजन् द्वापरो ऽपापो भवति। उत्थित ऊर्ध्वः स्थितः त्रिपाद्धर्मस्त्रेता भवति। चरन् चलन् चतुष्पाद्धर्मः कृतयुगं संपद्यते इति मन्त्रोत्कर्षबोधपूर्वं संबोध्योवाचेन्द्रः।

20. गतार्थम्॥

चतुर्थं संवत्सरं वने चरित्वा तदन्ते पुनररण्याद्ग्राममागाद्रोहितः।

21. वक्ष्यमाणं वाक्यम्।

---

१ C वर्तते। २ CD वने।

22; p. 191, 1. चरत उपायपूर्वमुद्यमं कुर्वतो जङ्घे पुष्पफलवत्यौ अनन्तरफलकारिण्यौ । चरतः पुंस आत्मा सुखदुःखफलभोक्ता फले-ग्रहिर्वृद्धस्त्वेष्टफलो भूष्णुर्भवनशीलः । अस्य पुरुषस्य चरत[1] उद्यमवतः पाप्मान इष्टफलहन्तारो ऽनिष्टफलदातारः विषादात्मकास्तमोगु-णोद्भवा हताः उद्यमेन मार्गं नीताः प्रपथे दूरमार्गे श्रमेण ग्लानिना शेरते भयादिव शीयन्ते उद्यमवन्तं न स्पृशन्तीत्यर्थः । तस्मात् ।

2. पुनः संबोध्येन्द्रेण वनं प्रहितो रोहितः ।

3. ब्राह्मणवाक्यं तस्य पुनःपुनर्मन्त्रवर्णपूर्वं महोदयकारि मन्य-मानः पञ्चममपि संवत्सरमरण्ये दुःखान्तमिच्छन् रोहितश्चचार ॥ मदर्थं मत्पिता वरुणेन महाव्याधिं घोरमुदरमुत्पाद्य पीड्यते किं मया पुत्रेण जीवतेति कृत्वा स रोहितः पुनर्ग्राममागतः ।

4. उक्तार्थम् ।

5. 6. चरन्नुद्यमं कुर्वन् मधु अमृतं मोक्षं विन्दति । स निश्च-येन योक्तव्यो[2] योगो ऽनिर्विण्णचेतसेति स्मरणात् । यथा पक्वं पच्यते स्व कर्मफलं उदुम्बरं फलकाल एव व्यक्तं भोगरूपं चरन्नुद्यमवान् प्राप्नोति । अनिर्वेदः श्रियो मूलमित्यादिग्रागमेन संबोध्य सांप्रतं प्रत्यक्षेण प्रमाणेन बोधयन्नाह । सूर्यस्येति । हे रोहित पश्य प्रत्यक्षां सूर्यस्य श्रीमत्तां यो न तन्द्रयते चरन् कदा चनालस्यं करोतीत्य-भिप्रायः ।

---

1 A om. पुंस to चरतः and has सर्वे instead. 2 CD को यक्तव्यो instead of योक्तव्यो ।

7. पुनरिन्द्रेण प्रेरितः।

8. पूर्ववत् षष्ठमपि संवत्सरम्।

9. व्याख्यातमेतत्।

10. 11. चतो वनेचरो वने चरन्मधुकरो वा मधु विन्दति न निषण्णः। अपचिन्वन्पक्वफलं विन्दति। य एवावचिनोति[1] वने स एव पक्वफलाख्यं फलं विन्दति। न तु निषण्णो निरुद्यमः। चरन्निष्ठन्विन्दति श्रियम्। उद्यमं कुर्वन् श्रियं लभते। निषण्णस्तु किमपि न लभते। तस्मात्।

12. पुनः प्रेरितः।

13. चरैवेति वै ब्राह्मणोऽवोचदिति मन्वानः स सप्तमं संवत्सरमरण्ये चचार प्रयतः।

14. स रोहितः सप्तमे संवत्सरेऽरण्ये बम्भ्रम्यमाणोऽजीगर्तं सौयवसिं क्षुधिमग्नमायापरीतं बुभुक्षया परीतं सर्वतो व्याप्तं पुत्रं भक्ष्यमाणं भक्षार्थमुपस्थितमरण्ये[2] उपेयाय उपगम्य दृष्टवान्[3]।

२०.

15. तस्याजीगर्तस्य सौयवसेस्त्रयः पुत्रा वक्ष्यमाणका आसुः। किंनामानः पुत्रास्त इत्यत आह॥

एते चयः।

---

१ A. चविनोति। २ C D. om. ३ C D om. उपगम्य दृष्टवान्।

16. 17. तमजीगर्तं सौयवसिं रोहित उवाच। हे ऋषे। हन्त हन्तेत्ययं निपातः सम्प्रणये वर्तते। अहमेषां त्वदीयानां[1] पुत्राणामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति। कं विक्रीणासीत्यर्थः। तुभ्यमहं गवां शतं ददामीत्येवमुवाच रोहितः।

17. स सौयवसिरजीगर्तो ज्येष्ठं पुत्रं पितॄणामर्थे निगृह्णान उक्तवान्।

18. नेति प्रतिषेधे। न्वित्यवधारणे। इमं तावज्ज्येष्ठं नाहं विक्रीणामि।

नो इति निषेधार्थः। एवेति निषेधावधारणार्थौ निपातः। कनिष्ठं पुत्रं माता नितरां विक्रेतुं नेच्छति।

19. तौ पितरौ मध्यमे द्वावपि विक्रयमिच्छतः।

20. तस्य क्रयार्थं रोहितः शतं गवां दत्त्वा स रोहितो गृहीत्वा शुनःशेपमरण्याद्ग्राममेयाय पितरं हरिश्चन्द्रमागत्योक्तवान्। तत इति पितुरत्राभिधानम्। हे भगवंस्तत हन्ताहमनेन शुनःशेपेनात्मानं निष्क्रीणा इति।

21. स हरिश्चन्द्रस्तथेत्युक्त्वा वरुणं राजानं सत्कारपूर्वमामन्त्रयां बभूव। अनेनेत्येव मामौपमिकं[2] पशुनानेन त्वा यजा इति।

वरुणस्तथेत्युक्तवान् प्रशस्ततरो ब्राह्मणः क्षत्रियादिति परितोषेणोक्तवान्।

---

१ C D भवदीयानां। २ A अनेनेत्येवममौपमिकं C अनेनेत्येवम मोपमिकं भनि पद्मरागैन in marg. का M corrupt.

p. 192, 1. तस्मै हरिश्चन्द्राय वरुणो राजा एतं राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं प्रोक्तवान्।

2. स हरिश्चन्द्र एतं शुनःशेपं पुरुषं पशुं राजसूये आलब्ध-वान्। यद्यपि राजसूये पुरुषस्यालम्भो न चोदितस्तथाप्याख्यानक-वशादेवं ग्रहीतव्यम्।

२१.

3. तस्य क्रतोर्विश्वामित्रो होता बभूव॥ अयास्य आङ्गिरस उद्गातासीत्॥ जमदग्निर्नामर्षिः सो ऽध्वर्युरासीत्।

4. तदानीं बभूव॥

तस्मै शुनःशेपायोपाकृताय नियोक्तारं न लब्धवन्तः। को हि ब्राह्मणं यूपे नियुञ्ज्यात्।

5. एवं सौयवसिरुक्तवान्।

6. तस्मै अजीगर्ताय यजमाना ऋत्विजो ऽपरमपि शतं नियोजनाय परिकल्पितवन्तः॥

तं शुनःशेपं सो ऽजीगर्तो यूपे नियुयोज।

7. विशस्ता च हिंसिता[१] ऽभिप्रेतः।

8. अपरेण शतेन तृतीयेन दत्तेन विशसनमप्यहं करिष्या-मीति सौयवसिरुक्तवान्।

---

१ A विशंसिता instead of हिंसिता। om. च

9. यौपवधमे ॥ स गृहीतहृतीयमतो ऽसिं तीक्ष्णं[1] कुर्वन्नभ्यु-मेयाय ।

10. चित्तेन पर्यालोचितवान् ।

11. अमानुषमिवात्मत्राणासमर्थं छागादिकं पशुं यथा तथा मां विशसिष्यन्ति ऋत्विजो यजमानस्य । हन्त हन्तेति निपातो ऽभिप्रेतकामप्राप्तीच्छाविजिज्ञासायां[2] वर्तते । देवताः प्रजापत्यग्न्यादिका उपधावामि । स्तुतिभिरुपगच्छामीत्येवं शुनःशेप ईक्षां बभूव ।

२२.

12. स शुनःशेपः प्रजापतिमेव प्रथममग्र्यं देवतानां मध्ये श्रेष्ठमुपससार । उपसरणं चात्र भक्तिमात्रेण मनसा स्तुतिकरणम् ।

13. प्रजापतिमुपससार ।

नेदिष्ठो ऽत्यन्तसंनिकृष्टः ।

14. पूर्वस्या इत्यन्तगमनन्तराग्नेरुपसरणाय ॥

अग्निः[3] स्तुत्या सवितुरुपधावनमुपदिष्टवान् ।

16. स सवितारमुपससारानन्तरेण तृचेन । अभि त्वा देव सवितरित्येवमादिकेन ।

17. अहं तावत्तुष्ट एवेत्यभिप्रायः ।

18. स शुनःशेपो वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिरावा-चकमेवैकत्रिंशता ।

---

१ C तुर्णं तुं । २ C D [illegible] । ३ C D [illegible] ।

19. सुयवसः काद्रविकः।

20. शुनःशेपो ऽग्निं स्तुतवान् द्वाविंशतिसंख्ययानन्तरया।

21. अग्निः परितुष्टो विश्वान्देवान् स्तोतव्येनोपदिदेश[1]।

22. नमो महद्भ्य इत्येतयर्चा विश्वान्देवान् स्तुतवान्। विश्वे देवाः स्तुताः परितुष्टा इन्द्रं स्तोतव्येनोपदिष्टवन्तः।

p. 193, 2. इन्द्रं शुनःशेपः स्तुतवान्।

3. तस्मै शुनःशेपायेन्द्रः स्तूयमानो मनसा हिरण्यरथं दत्तवान्। अनेन दत्तवानयं ज्ञायते॥

तं हिरण्यरथं शुनःशेपस्तस्मादिन्द्रः पोपृथद्भिर्जिगायेतयर्चा प्रतीयाय प्रतिगृहीतवान्। स्तोतैव देवताहृदयं जानाति[2] इति।

4. स्तोतव्याविन्द्र उपदिदेश।

5. स शुनःशेपो ऽश्विनौ स्तुतवानुत्तरेण तृचेन।

6. अश्विनौ स्तवनेनोत्सृष्टाव इत्यूचतुरुषसं स्तुहीति चोपदिष्टवन्तौ॥

स शुनःशेप उषसं तुष्टावात आश्विनात्तृचादुत्तरेण तृचेनैव।

7. तस्येति शुनःशेपस्य प्रतिनिर्देशः। ह स्मेति निपातो विस्मयार्थः। ऋचिऋचि उक्तायां पाशो मुमुचे। नितरां ऋचिऋचि पाशो विमुक्त इत्यर्थः॥

ऐक्ष्वाकस्य हरिश्चन्द्रस्योदरं कनीयो बभूव।

8. उत्तमायामृच्युक्तायां पाशो विमोकं गतः॥

---

१ C D स्तोतव्यान् See 22. २ C D जानातीति।

अगदो रोगनिवर्तित ऐक्ष्वाको बभूव।

9. अथानन्तरमेनं शुनःशेपमृत्विज ऊचुः। हे शुनःशेप त्वमेवे-तस्याह्नः संस्थां जानीहीत्यभिप्रायः।

२३.

10. आख्यानमेतन्नानुष्ठेयत्वे द्रष्टव्यम्।

11. तं सोमं यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह इत्येताभिश्चतसृभिरुलूखले ऽभिषुत्य।

12. उच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्येतयर्चा द्रोणकलशे सोमं समवनिनाय।

13. अथानन्तरं[१] अग्निमन्वारब्धे सोमे एतस्यैव सूक्तस्य याः प्रथमाश्चतस्र ऋचस्ताभिर्जुहवां चकार।

14. अथ हैनं यजमानं अवभृथमभ्यवनिनाय स त्वं नो ऽग्ने ऽवमो भवोती त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येताभ्यामृग्भ्याम्।

15. अथानन्तरमेनं यजमानमग्निमुपस्थापयामास शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रादित्येतयर्चा।

२४.

1. अथानन्तरं शुनःशेपो विश्वामित्रस्य होतुरुपस्थमाससा-दाजगाम।

---

१ C D om. चकार।

17. तं विश्वामित्रमजीगर्त उवाच।

18. विश्वामित्रो ऽजीगर्तेन याचितो नेत्युवाच। वै। यतो देवा इमं शुनःशेपं मह्यं इत्यवन्तः।

18. स शुनःशेपो देवरातो नाम्ना वैश्वामित्रो गोत्रेणासीत्।

19. तं विश्वामित्रमजीगर्त उवाच। त्वं च अहं च विक्रयामहै(!)। विवदावहै। यस्य वचो ऽयं शुनःशेपो मन्यते तस्यायमित्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं स एव भवत्विति॥

20. तथेत्येवं विश्वामित्र उक्तवान्।

21. 22. अजीगर्त उवाच। आङ्गिरसो जन्मनासि हे शुनःशेप आजीगर्तः। श्रुतो विख्यातः। कविर्मेधावी यतो ऽतः कारणात् अपे पैतामहात्तन्तोः पैतामहात्संतानान्मापगाः पुनरेहि मामित्युवाच।

p. 194, 1-3. शुनःशेपो ऽजीगर्तमुवाच। अद्राक्षुस्त्वां शासहस्तं सर्वे जनाः। न यच्छूद्रेष्वलप्सत। शूद्रेष्वपि ब्राह्मणवधकर्म न लब्धवन्तः। गवां त्रीणि शतानि त्वमवृणीथा मद्वधकर्मणि। हे अङ्गिरसोप...

...न्[1]।

4—6. प्रिष्टखरणमस्ति। पापं कृत्वाभिसंतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यत इति। तत्से वदामि हे [2]तात दुश्चरितं मां तपति यत्पापं कर्म मया कृतं तदहं निह्नुवे तुभ्यं। तुभ्यं चमापयामि प्रतियन्तु गवां त्रीणि शतानि।

१ A ०पोपसमितेति च C D ०पोपमासमेति च M ०सो भगवदेमेति। २ A ताभ्या०।

7—9. शुनःशेपो ऽसंधेयमित्यवोचदेतदेवमवधार्याजीगर्तिं पापमसंधानार्हमित्यभिप्रायः। किं कारणम्। अविश्वसनीयत्वात्। कथमविश्वसनीयता। यः सकृत्पातकं कुर्यात् कुर्यादेनत्पातकं ततो ऽपरं ततो ऽप्यधिकमित्यर्थः। शौद्रस्यायं न्यायो यदपत्यविक्रयः। ततश्चैतस्मान्न्यायान्नापगाः सकृत्प्रवृत्तो यः किमपशुं धनेनेति[1] यजमानाय यजनाय अदात्।

10. अथ शुनःशेपो असंधेयमित्यवोचदेवमवधार्याजीगर्तिं चोपालभ्य विश्वामित्र उपपपाद शुनःशेपमुपपत्तिभिरात्मीयं चकार।

२५.

11. 12. भयानक एवासौ सौयवसिः शासेन विशसनं कर्तुमिष्टवान् एतमस्थात्[2] तस्मात्कारणात् एतस्य पुत्रो मा भूर्ममैवोपेहि पुत्रतां सुहृदयस्य।

13—15. शुनःशेप उवाच। हे राजपुत्र विश्वामित्र तव पुत्रतामुपेयामिति।

16—18. विश्वामित्रः शुनःशेपमुवाच। ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्याः। किं चान्यत्। तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् मत्प्रसादादुपेया दैवं मे दायं। मे दायो दैवो विद्यारूपः[3] धनदायो मानुषः। तेनैतेनैव ज्येष्ठत्वेन सुप्रजास्त्वदैवदायोपायनेन निमित्तेन त्वामुपमन्त्रये ऽहमिति विश्वामित्र उवाच।

---

१ C (orig.) D किमपशुमनेनेति C प in marg. (D पध॰)। २ C एतमास्थात् तस्मात्कारणात् मायं एतस्य D एतमस्मात्। तस्मात्कारणान्मायं। ३ C D दायं। मे दायो दैवो धनदायो मानुषः।

19—21. शुनःशेप उवाच विश्वामित्रं यत्तु त्वयाभिहित[1] तत्संज्ञानेषु ब्रूयाः। संज्ञानेषु आत्मस्वबुध्यमानेषु सौहार्दाय च नः प्रीतये श्रिये च विद्याद्यलक्षणायै च[1] यथाहं[2] भरतवंशप्रधान तव पुत्रतामुपेयामिति।

22. अथानन्तरं शुनःशेपेनोक्तो विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयितवान्। आमन्त्रणमुच्यते। सत्कारपूर्वकं प्रयोजनेषु व्यापारणम्[4]।

२६.

p. 195, 1-2. क आमन्त्रितो। मधुच्छन्दा नाम। तथा ऋषभः। अपरो रेणुः। अन्यो ऽष्टकः। एवमादयो ऽत उच्यन्ते। हे भ्रातरः शृणोतन अस्मै शुनःशेपाय ज्येष्ठाय तिष्ठध्वं ये के च भ्रातरः स्थ ते सर्व उच्यन्ते।

3. तस्य विश्वामित्रस्य एकाधिकं शतं पुत्रा आसन्।

4. मधुच्छन्दसः सकाशात् पञ्चाशज्जन्मना वृद्धाः पञ्चाशत् कनीयांसो मध्ये मधुच्छन्दा एकपञ्चाशत्तमः॥

तद्विश्वामित्रवाक्यमस्मै ज्येष्ठाय तिष्ठध्वमिति मधुच्छन्दसः सकाशाद्ये वृद्धाः पञ्चाशत्ते कुशलं शोभनं नाङ्गीचक्रुः।

5. तान्पञ्चाशत्संख्याकान् व्याहरो ऽनुव्याजहार विश्वामित्रः। कथं शशाप। [5]अन्तं वः प्रजा भक्षीष्ट [6]प्रत्यन्तदेशवासिनी युष्माकं प्रजा भविष्यति।

---

१ C D ins. च। २ A व। ३ C D भरतं। ४ M °पूर्वप्रयोजनव्यापारेषु. ५ A अस्मत्। ६ A प्रत्य°।

6. एतद्दैश्वामित्र एवंनामानो बभूवुरिति।

7. तानेवं नामभिरुदाहरन्ति लोका इतिशब्देनोक्तार्थत्वात् न द्वितीया।

8. ये मधुच्छन्दसः पूर्वा एकपञ्चाशत्संख्याकास्ते विश्वामित्रवचो ऽङ्गीचक्रिरे। एवमुक्तवन्तः।

9—10. स मधुच्छन्दाः पञ्चाशत्कनीयांसो ज्येष्ठं विश्वामित्रं जगौ। यन्नो ऽस्माकं पिता संजानीते तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे। पुरस्ताज्ज्येष्ठं शुनःशेपं कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्मेति शुनःशेपं प्रति पितुरादेशादुक्तवन्तः।

11. पुत्रैरादेशे ऽङ्गीकृते तान्पुत्रान् विश्वामित्रः प्रीतस्तुष्टाव।

२७.

12 13. ये पुत्रा मम मानमनुगच्छन्तः प्रजा[1] वर्धयन्तो मां वीरवन्तं पुत्रवन्तं कृतवन्तः ते यूयं प्रजावन्तः पशुमन्तो भविष्यथ मत्प्रसादात्।

14. 15. हे पुत्रा देवरातेन पुरएत्रा पुरोगामिना ज्येष्ठेन सर्वे वीरवन्तो गाथिना राध्याः पूज्याः स्थ। एष वः सत्पूजनो ऽस्ति।

16. 17. हे कुशिका एष देवरातो युष्माकं मध्ये वीरो ज्येष्ठत्वमनुगच्छत युष्मांश्चानुगच्छतो ऽयं च दायमुपेतां विद्यां चाहुत वेदश्च उपगमसाधुकारी सर्वमेतन्मयास्मै प्रतिपादितमित्य-भिप्रायः।

---

[1] C D पूर्वा।

18. 19. ते वैश्वामित्रा मधुच्छन्दःप्रभृतयः सम्यञ्च एकचित्ता भक्तिप्रवणहृदया देवराताय तस्थिरे। तदनुयायिनः सर्वकार्येषु स्थिता इत्यर्थः। ज्यैष्ठ्ये श्रैष्ठ्ये च गाथिनाः। संज्ञा।

20. 21. रिक्थं दायो वेद इत्येकार्थाः[1]। उभयो रिक्थयोर्देवरातो द्रष्टा ऋषिरधीयते जह्नूनां च मध्ये गाथिना अधितस्थिरे। द्वे विद्यायां[2] वेदे धने वेद इति धननामाच।

22. हरिश्चन्द्रो ह वैधस इत्येवमादिकम्॥

परःशतमितमृचां गाथानां च रचितं[3] पुनर्यस्मिंस्तत्परःशतगाथम्। अभ्यधिकशतगाथमित्यर्थः। कियत्परिमाणं पुनस्तत्। अपरिमितं। बहुत्वात्तमित्यर्थः।

P. 196, 1. तदाख्यानमभिषिक्ताय राज्ञे होताचष्टे॥

2. कशिपुरासनं हिरण्मयं कशिपुः हिरण्यकशिपुस्तस्मिन्हिरण्यकशिपौ होतासीन उपविष्ट आचष्टे। हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिमुखात्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति॥

ऋक् प्रविष्टैव। यथार्थवादो न पादश्चवशा॥ सो ऽन्ते एवमिति तथेत्येवम्।

3. अर्थवादार्थ उपन्यासः।

4. उभयरूपेण प्रतिगरेणेत्यर्थः।

5. अस्मादाख्यानप्रतिगरेण[4] सर्वस्मादेनसः संप्रमुच्यते तस्मात्तो

---

[1] A °र्थाः। [2] C D विद्यायां। [3] C D चरितं। [4] C D अस्मात्प्रतिगरेण।

राजा अविजितो विजयासमर्थो ऽप्ययजमानो राजसूयेन बहिरपि क्रतोराख्यापयेतैवैतच्छौनःशेपमाख्यानं किमस्य भवतीत्यत आह।

6. चनशब्दो ऽप्यर्थे[1]। न ह्यस्मिन्राजनि स्तोकमप्येनः परिशिष्यते॥

सहस्रं गवामाख्यात्रे दद्यात्। शतं गवां प्रतिगरित्रे दद्यात्॥

हिरण्मयौ कशिपू यथास्वं दद्यात्।

7. पुत्रकामाः श्रद्दधाना आख्यापयन्ते॥

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारः। तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चदशो
ऽध्यायः समाप्तः॥

---

[1] C D om. चनशब्दो ऽर्थे।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

इदानीमश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधैकोत्तरा अहीना वक्तव्यास्तत्राश्वमेधस्य तावदर्थवादेनोपक्रमः ।

१.

१. एवं कामितवान् । तद्वाप्तये ।

२. स प्रजापतिरेतं त्रिरात्रं त्रिसुत्यकं[१] । यज्ञक्रतुमिति सुत्यार्थं वचनम् । अपश्यत् दृष्टवान् साध्यसाधनसंबन्धेन विज्ञातवान् । अश्वमेधाख्यम् ।

३. संभारादिना द्रव्यजातेन ।

४. निर्ज्ञातस्वरूपेण[२] फलसंपत्तिप्रक्रियुक्तेन ।

५. यथाभिलषितं प्राप्तवानित्यभिप्रायः ।

६. प्रजापतिवन्मनुष्ययजमानो ऽपि ।

७. ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युभ्यो महर्त्विग्भ्यश्चतुरः पात्रान् कांस्यादीन् चतुरश्चाञ्जलीन् । उभयहस्तयोगो ऽञ्जलिः । प्रसृतांश्चतुर एव । प्रसृतिरेकहस्तो ऽङ्गुलिकोशः[३] ।

८. वादशप्रकारम् ।

---

१ A ०सुत्याकं C ०सुत्याकं । २ A D ख्यार्थ । ३ A ऽङ्गुलिकोशः ।

९. पाचाञ्जलिप्रभृतिभिश्चतुर्भिस्त्रिभिर्वा द्वादशपक्षया संवत्सरो व्याप्यते

१०. अश्वौदनदानादनन्तरमध्वर्युर्यजमानाय निष्कं प्रतिमुञ्च-त्याबध्नाति[1]।

११. अयमाहुतौ नित्यहोमायां हुतायां पश्चाद्गार्हपत्यस्यो-दक्शिरा यजमानः संविशति वावातया प्रियतमया पत्न्या सह।

१२. वावाताया ऊर्वन्तरे असंवर्तमानो अक्षुभ्यमानः शयीत।

१३. अनेन वावातासंवेशनेन तपसा इमं स्वस्ति कल्याणं संवत्सरमाप्नवामहा इति प्रार्थना। सावित्र्युत्तरमन्त्रागानपारिप्लव-वृत्तीः संवत्सरमर्धमासमासर्त्वैमास्यषण्मास्यानि चैके इति (का० २०. २.७; ३.५) यद्यपि तन्त्रान्तरे पञ्चपञ्चकमाम्नातं तथाप्यत्र वावा-तासंवेशनं संवत्सरं भवतीत्यस्यायमेव पक्षः।

१४. तं निष्कं प्रातर्होमे निवृत्ते ददाति।

१५. अथशब्दः आनन्तर्यार्थः। निष्कदानादनन्तरमाग्नेय-मष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपति।

१६. सुखतो ऽश्वमेधस्यादितः।

१७. तस्मिन्नेवाहनि अथशब्दात्।

१८. यत्पूष्णे पथिकृते चरुं निर्वपति।

१९. शुक्लकृष्णनीलपीतादीनि सर्वाणि रूपाणि यस्मिन् स सर्वरूपः। तमश्वं जवेन वेगेन संपन्नं संवत्सरायोत्सृजन्ति। संवत्सर-ब्रह्मचर्यनियमाय वा[2]। सर्वकामिनं स्वेच्छाप्रवृत्तम्। अब्रह्मचर्यमात्रं वर्जयित्वा।

---

१ A ins. कर्णे। २ A om. वा।

२०. शतसंख्याका राजपुत्राः। राजपुत्रा इत्यभिषेकाद्याधिपत्ययुक्तस्य राज्ञः पुत्राः। कवचिनः संनद्धाः। राजन्याः क्षत्रियजातयो निषङ्गिणो बद्धतौणीराः[१]। शतसंख्याका एव। सूतग्रामणीनां पुत्रा उपवीतिनः। उपवीतमिति मंनाहविशेषः। सूतः प्रतिलोमजो ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्। ग्रामणीर्मंडलेश्वरः। शतमेवैतदुभाभ्यां[२]। क्षत्रसंग्रहीतॄणां[३] पुत्रा दण्डिनः। क्षत्ता सारथिः संग्रहीता मन्त्री। दण्डिनो दण्डहस्ताः। शतसंख्याका एव। अनावर्तयन्तो ऽश्वं रक्षन्ति। अनेन नियमेन।

२१. अथानन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे प्रथमा एकहविष्का इष्टिः। सवित्र आसवित्रे द्वितीया एकहविष्कैव। सवित्रे सत्यप्रसवायेति तृतीयाप्येकहविष्कैव। एतानि हवींषि संवत्सरं भवन्ति।

२२. कथं नाम सविता। यतः प्रसविता महान् स मम इमं यज्ञं प्रसुवे।

२३. आङ्पूर्वः सव आभिमुख्येनाभ्यनुज्ञा।

२४. तस्मात्सवित्रे सत्यप्रसवायेति।

२५. स इमा विश्वा आतान्या देवो यातु सविता सुरत्न इत्येते याज्यानुवाक्ये प्रथमस्य हविषः। विश्वानि देव सवितः स आ नो देवः सविता सहावेति द्वितीयस्य। आ विश्वदेवं सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तदिति तृतीयस्य।

२६. संवत्सरमेव षष्ठब्दात्।

---

१ O बद्धतौणीराः; sec. h. तौ; M बद्धतूणाः; D बद्धतूणीरा (by alt.), not quite legible. २ C शतमेवैतमाभ्यां; D शतमेवैतराभ्यां। ३ C (orig.) क्षत्रि sec. h. क्षत्र; D क्षत्र।

१७. उक्तार्थम्।

१८. अत्राप्युक्त एवार्थवादो दशमे ऽहनि।

१९. अथशब्द आनन्तर्ये वीणानां गणा वीणागणाः। वीणा-गणैर्गायन्तीति वीणागणगिनः। तानध्वर्युः संप्रेष्यति। पुराणै राजभिः पुण्यकृद्भिः सगरदिलीपादिभिरेनं राजानं संगायत। समानं कृत्वा गायतेत्यभिप्रायः।

२.

१. मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादिकमाख्यानं परिप्लवाख्यं प्रथमे ऽहन्याचष्टे।

२. तस्य राज्ञो मनुष्या विशः प्रजास्त इम आसते ऽत्रापि स्वधर्मास्त वसन्ति।

३. पञ्चमहायज्ञानुष्ठानकारिणो गृहमेधिनो गृहस्थाः। ता-नुपदिशति।

४. ऋचो वेदः ऋग्वेदः सो ऽयमिति वदन् सूक्तं निगदेत्। सूक्तं किंचिदाख्यान इवानुवदेत्।

५. यमो वैवस्वतो राजेत्याहेति द्वितीय एवाहनि शतपथे दर्शनात्।

६. पूर्वोक्तं ब्रुवन् स्थविरान्वयोऽधिकान् प्रदर्शयति।

७. आश्वमेधिकत्वेव प्रकरणात्।

८. वरुण आदित्यो राजेत्याह पारिप्लवं तृतीये ऽहनि।

९. शोभनानव्यङ्गान् यूनः प्रदर्शयति।

१०. या ओषधीरित्येतत्सूक्तं केचिदाहुः। तदयुक्तम्। समाम्नानाद्[1] भेषजग्रन्थस्याथर्वणिकानाम्।

११. सोमो वैष्णवो राजेति शतपथश्रुतेः। प्रतीकग्रहणान्येतानि।

१२. तथैताः सभायामन्यासामप्रवेशात्।

१३. घोरमाथर्वणो ग्रन्थः।

१४. अर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याहेति श्रुतेः।

१५. सर्पान्वा प्रदर्शयति सर्पविदो वा जनान्।

१६. सर्पविद्यां गारुडीं[2] कङ्कतीयं वा।

१७. कुबेरो वै श्रवणो राजेत्याहेति श्रुतेः।

१८. सेलगागायन्याः[3] (?) पापकृतो वा म्लेच्छानुपदिशेत्।

१९. रक्षोविद्या[4] रक्षोघ्नं सर्वान्वेदानावपेद् इति वचनात्तत्स्था-नमपि विद्यैव [5]कुहकरूपा रक्षोविद्येति।

२०. २१. कुसीदिनो वार्धुषिकप्रयोगजीविनः।

२२. असुरविद्येन्द्रजालादिना तन्निर्देशान्नाद्यामपि काञ्चित् कुर्यात् अङ्गुलिन्यासरूपाम्।

२३. मत्स्यः सांमदो राजेति श्रुतेः प्रतीकग्रहणमेतत्।

२४. मत्स्यानुपदिशति जातिसंबन्धेन मत्स्यविदो वा मैमिका-न्पाठीनादिविशेषविकल्पान्विदन्ति पतान्वा[6]।

---

१ C ॰म्नानाद्। २ A गारुडी। ३ C सैलगा॰ सैव पामायन्याः (ल in marg.) D सैलगाः सैलगायन्याः M शैलागायनी वा cf. Comm. Sat. Br. 13, 4, 3, 9. ४ C ins. व M. विद्या नाम रक्षोघ्नं शास्त्रं। ५ C D कुहकु। ६ A पैतान्वा D पैतान्वा।

२५. इतिहासवेदस्य पृथग्भावेन दर्शनात् ।

२६. तार्क्ष्यो वैपश्यतो राजेत्याहेति प्रतीकश्रुतेः ।

२७. वयांसि पक्षिणो ब्रह्मचारिण उपकुर्वाणका नैष्ठिका वा ।

२८. पुराणं वायुप्रोक्तमथाख्येयम् । न तु यो यज्ञो वितत-स्तन्तुभिस्तत इति सूक्तमस्य वेदैकदेशत्वात् ।

२९. धर्म इन्द्रो राजेत्याहेति शतपथे प्रतीकदर्शनात् ।

३०. मनुष्यदेवा हि ते[1] इत्यभिप्रायेण ।

३१. यत्किंचिदनिष्पन्नं[2] वाग्यनैमित्तिकं वा प्रकरणात् ।

३२. परिप्लवाख्यानेन दशभिरहोभिर्यथानुक्रमणम् ।

३३. मनुर्वैवस्वतो राजा यमो वैवस्वतो राजेत्येवमादीनि ।

३४. तस्य मनुष्या विशस्तस्य पितरो विश इत्येवमाद्याः । अर्थवादार्थ उपन्यासः ।

३५. सर्वं वा अश्वमेध इत्युच्यते । पुरुषमध्यात्परं नाप्नोतीति कृत्वा ।

३६. यदेतद्दशभिरहोभिराख्यानजातमुक्तमेतदेकादशाहे पुन-रावर्तते एवमेकविंशाहे । अनेन प्रकारेण संवत्सरमाचष्टे । तस्मा-त्पारिप्लवमाहेतत्पारिप्लवं । तथा च शतपथश्रुतिः । षट्त्रिंशतं दशा-न्नमाचष्ट इति ।

---

१ C नुहैवांचित D मनुहैनाचित । २ A ०न्द्य० C चनिष्पर्व M चनिष्पन्नोवा ।

३.

१. एकविंशतिरिति संख्यानियमः। एकविंशत्यरत्नय इति प्रमाणनियमः।

२. अष्टौ यूपा बैल्वा भवन्ति। दश खादिरा भवन्ति।

३. पैतुद्रवौ दैवदारवौ[1]। उपस्थावानौ [2]अग्निष्ठयूपपार्श्ववर्तिनौ।

४. राज्जुदालः श्लेष्मातकः[3] सो ऽग्निष्ठः कार्यः।

५. एकविंशतिसंख्याकां यूपपङ्क्तिं प्रकृत्य तस्मिन्नेकविंशतिमग्नीषोमीयान् पशूनालभन्त इति श्रुतेः।

६. समानप्रचार इत्यभिप्रायः।

७. अथ प्रातर्गौतमस्य चतुरुत्तरस्तोमो भवतीति (१३.५.१.१) श्रुतेः। तिसृणां सुत्यानां प्रथममेतदहर्भवति।

८. तेन गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमेनेमं लोकमाप्नोतीत्यर्थवादः पूर्वस्य विधेः शेषः।

९. एकविंशः स्तोमो यस्य तदिदमेकविंशस्तोमं द्वितीयमहर्वैश्वजीतिचोच्यते।

१०. द्वादश वै मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति। सो ऽयमादित्य एकविंशस्तदेनं स्वेन रूपेणैकविंशतिलक्षणेन समर्धयति।

११. एतस्मादादित्याद्यो भिस्तष्टस्तत्पूर्वमुत्पन्नः[4]।

---

१ A D M बैल्वा°। २ C D M om. यूप। ३ C D श्लेष्मातकः। ४ C एतस्मादादित्यो विसृष्टः। तत्पूर्वमुत्पन्नः C (in marg.) वि-D विसृष्टः।

११. अग्नीषोमीयेयमनुगात्मनो दीर्घतमस[1] आर्षं । यमेन दत्तमेनमश्वं त्रिस्थाने चित एनं युनक्ति युक्तं च सन्तमेनम्[2] इन्द्रः प्रथमो अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । गां धारयतीति गन्धर्वः । सो ऽस्य रशनां गृहीतवान् । ईदृशं महाभागमश्वं हे वसवः सूरात् सूर्यात् निरतष्ट यूयं निष्पादितवन्त[3] इत्यर्थः ।

१३. प्रजापतिदेवत्या यथोद्दिष्टा अश्वादयः ।

१४. स्तृह[4] हिंसायां अनुहिंसना इत्यर्थः ।

१५. चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविंशतये एकविंशतिसंख्याभ्यः प्रत्येकमेकविंशतिरेकविंशतिः पशवो भवन्ति । एवमेकचत्वारिंशानि चत्वारि शतानि । एकविंशतिः चातुर्मास्यदेवताः पितृश्यम्बकपुनरुत्सृष्टवर्जं वैश्वानरपार्जन्ययोरवभृथदेवताया मित्रवरुणोत्सर्गदेवतायाश्च वर्जनम् ।

१६. अर्थवादो ऽयं पूर्वस्य विधेः[5] प्रबोधनार्थः ।

१७. अश्वं विविधैरसंस्कारैरसंस्कृतमध्वर्य्वादय आसवं वहिष्पवमानस्थानमाप्रापयन्ति ।

१८. सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंस इत्येवमादिकयर्चावघ्रापयन्ति ।

१९. अनवजिघ्रत्यःस्वश्व्यं सुगव्यं न इति यजमानं वाचयेत् ।

---

१ A चार्ष् मनो दी M ०चाकग्रा० – A चार्षं C यज्ञीनीये इत्यनिनाश्वमी० चार्षं D दीर्घतमसमार्षं । २ A संनतेन M संतापनं । ३ C चमादि० । ४ A ह C स्तृह (?) D स्तृह । ५ A विधे C M विधिः ।

२०. होताभिष्टौतीति वाक्यशेषः । तमेकादशभिर्होता अभिष्टौति । यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति शतपथश्रुतेः ।

२१. समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनामित्येवमादिका आप्रियो ऽस्य भवन्ति ।

२२. अध्रिगो शमीध्वमित्येव निर्वचनं[1] परिशिष्य मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरित्येतत्सूक्तमावपेत् ।

२३. उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमित्येते उभे उत्तमस्य सूक्तस्यान्ते चाप्यावपेत् ।

२४. वह्नीनां निगमादावध्यावपेत्[2] ।

२५. अश्वायेति तादर्थ्ये चतुर्थी । वासो वस्त्रम् । अधीवासः कम्बलः । हिरण्यं सुवर्णम् ।

२६. यथाभ्युदितमिति दृढीकरणार्थमुक्तम् ।

२७. अथानन्तरमश्वं मेध्यं यज्ञार्हमध्वगमालभन्ते[3] ।

२८. पञ्चदश [4]पर्यङ्ग्यांस्तानालभन्ते । आरण्यांश्च वसन्ताय कपिञ्जलानित्येवमादीन् ।

२९. पूषा देवताविशेषः । तस्य पूष्णो ऽश्वललाटे नियोजनं पौरुषेयोपायेन[5] ।

३०. अथाश्वमेधे पूष्णः प्रथमो भागः [6]प्राप्नोति ।

३१. अश्वस्य नाभ्यामैन्द्रापौष्णः श्यामवर्ण आलभ्यः ।

---

१ A ०चनं । २ A निगमपावपेत् C निगमापाद्यावपेत्, alt. to निगमाद्यावपा० D निगमपाद्युपेत् M निगमनात् । ३ A यज्ञमध्य । ४ C पर्यंत्यास्तान् (in the Sûtra पर्यङ्ग्यान्) D (Sûtra) पर्यन्यान् Com. पर्यन्यास्तान्) । ५ C पौरुषेयेण । ६ A ins. इति ।

३२. पाथो ऽन्नं तस्मिन्नश्वमेधे इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति।

३३. संज्ञप्तायाश्वाय सोपस्थेषां महिषीमुपनिपातयन्ति।

३४. अश्वं च महिषीं च। महिषी यजमानस्य प्रथमपत्नी। तथैव प्रथमा वित्ता सा महिषीति (६.५.३.१) दर्शनात्।

३५. अश्वं च महिषीं च यजमानो ऽभिमेथति।

३६. अभिमेथनमश्लीलभाषणेन मर्मयुक्तः परीहासः। आक्रोशो वा। हे अश्व सक्थ्योरूर्वोर्जङ्घयोर्वा[1] भद्रमस्या गुदमवधेहि उपरि स्थापयेत्यर्थः। अर्वाञ्चमभिमुखाञ्चितम्। अञ्जिं प्रजननं शिश्नं[2] आभराभिमुख्येनानयोः ऊर्वोः[3]। यः कीदृशः स्त्रीणां जीवभोजनः। यमुपभुञ्जत्यः स्त्रियो जीवन्ति।

३७. तं यजमानं न कश्चन प्रत्यभिमेथति। न यजमानं प्रति-प्रतिः कश्चिदस्तदिति[4] (१३. ५. २. ३) शतपथे।

४.

१. एनां महिषीं होताभिमेथति। अनयाभिमेथिन्या[5] आक्रोशतीत्यर्थः। हे महिषि माता च पिता च ते वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्चकस्याग्रे उपरि क्रीडतो विहरतः। प्र तिलामीति ते पिता। तिल स्नेहने। प्रस्नेहयाम्येनामिति मन्यमानस्त्वदीयः पिता गर्भे वर्ण-

---

[1] C D M om. ऊर्वोः and वा। [2] C D M om. शिश्नं। [3] C D M om. ऊर्वोः। [4] A न घ॰ प्रति कश्चनास्थिदिति C यजमान प्रतिप्रति D ॰यजमानं प्रति॰। [5] C D ॰मेथन्यात् महिषी।

विपर्ययं कृत्वा भग इत्यर्थः। किं भगे सुष्टिमतंसयत् सुष्टिरङ्गुलि-संनिवेशस्तं गभोपरि[1] क्षिपतीत्यभिप्रायः[2]।

२. ब्रह्मा वावातामभिमेथति। ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतात्। लोण्मध्यमपुरुषस्यैकवचनं। उच्छ्रयतादित्यनाशिष्यपि छान्दसत्वात्[3]। गिरौ भारं हरन्निव यथा गिरौ भारमारोपयन् ऊर्ध्वमुच्छ्रयति। एवमेनामुच्छ्रयतात्। अथास्या एवमवस्थायै मध्यं कायस्य[4] गुह्यमेजति चलति शीते वाते पुनन्निवेति पुंस्प्रजननमुच्यते।

३. यदस्या अंहुभेद्या इत्यनया आघनस्ययोद्गाता[5] परिवृक्तामभिमेथति।

४. पालागली नाम पत्नी। तामध्वर्युरभिमेथति। यद्धरिण इत्येवमादिकया। परकीयं यवं हरिणः शून्ये[6] भक्षयति। तत्पु[7]-ष्टमात्मानं न बहु मन्यते। भूयो ऽपि तदश्नाति। एवं शूद्रा भवत्यर्यजारा। अर्यं जरयतीति अर्यजारा। न तस्मै पोषाय[8] धनायति तदेव कामयत इत्यर्थः।

५. अश्वपालानां राजपुत्रादीनां प्रत्येकं शतसंख्याका अनुचर्यस्ता एता ऋत्विजः प्रत्यभिमेथन्ति।

६. राजपुत्र्यो महिष्या अनुचर्यो होतारं प्रत्यभिमेथन्ति। यियस्सत इव ते मन इत्यादिकया। क्षत्रियदुहितरो वावातानुचर्यो ब्रह्माणं प्रत्यभिमेथन्ति[9] ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयताद्गिरौ भारं हरन्निवेत्येव-

---

१ A गभोपरि C D M भगत। २ A क्षप०। ३ C वनाशिष्यप्यपि इत्यावशत्वात् D वनादिष्यपौत्यावशत्वात्। ४ C मध्यकायगु० प्रजमनु० D कायस्य ०युप्रजनेन। ५ C प्रचयमवयोद्गाता D प्रचयनया। ६ C शून्ये। ७ C तस्य। ८ C M पोषाय धना (M धनं) कामयत इ०। ९ C D om. from यियस्सत to ऊर्ध्व।

मादिकया। अथास्य मध्यमेजत्विति च विकारः। सूतग्रामण्यः परिवृक्ताया अनुचर्य[1] उद्गातारं प्रत्यभिमेथन्ति यद्देवासो ललामगुमित्येवमादिकया। क्षत्तृसंग्रहीतॄणां दुहितरो पालागल्या अनुचर्यो ऽध्वर्युं प्रत्यभिमेथन्ति यद्धरिणो यवमत्तीत्येवमादिकया शूद्रो यदर्यजारा[ः]पतिरित्यस्यां[2] विकारः।

७. सदस्युपविष्टा ब्रह्मोद्यं वदन्ति[3]। वक्ष्यमाणमनया संज्ञयोच्यते। होताध्वर्युं पृच्छति किं स्वित्सूर्यसममिति। द्वितीयया प्रत्याहाध्वर्युः ब्रह्म सूर्यसममिति। तृतीयया पृच्छत्यध्वर्युः कः स्विदेकाकीति। चतुर्थ्या प्रत्याह होता सूर्य एकाकीति।

५.

१. प्रश्नचतुष्टयमस्याम्।

२. यथासंख्यं प्रतिवचनानि।

३. अस्यामपि प्रश्नचतुष्टयमेव।

४. यथासंख्यं प्रतिवचनानि।

५. पूर्ववत्[4]।

---

१ C D om. परिवृक्ताया अनुचर्यः। २ M यदर्यजारापति। ३ A ins. आचार्याभिमिथिचरिते इति छान्दोग्ये सदः प्रपद्य आचार्याभिमिथिचरिता ब्रह्मोद्यं वदन्तीत्यावचनानि। A यजमानार्थैर्मन्त्रैः प्रणीतरूपेण यद्वदनं मदेवं। ४ C om.

६.

१. प्रश्नद्वयं ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति।

२. इति प्रतिवचनद्वयम्। अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति।

३. ब्रह्मा पृष्ट उद्गात्रोत्तरया प्रत्याह।

४. प्रतिवचनम्[१]।

५. पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्येवमादिकया यजमान-मृत्विजः पृच्छन्ति।

६. इयं वेदिरित्येवमादिकया।

७.

१. सुभूः स्वयंभूरित्येवमादिका महिम्नः यज्यस्य[२] पुरोनुवाक्या।

२. होता यक्षत्प्रजापतिमित्येवमादिकः प्रैषो भवति।

३. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा याज्या भवति।

४. अश्वमेधं कुर्वन्प्रीणातीत्येवं मन्यमानाः।

५. वपया चरित्वा तदन्यया वपा जुहुयुरिति केचित्।

६. वपया चरित्वा तदन्यया वपा इति वा।

७. इन्द्रोतो नाम शौनकः। स एवमाह। किमुत त्वरेरन्किं पुनः कारणं प्रकृत्यास्त्वरां कुर्युः न त्वरमाणो विधियुक्तः[३]।

८. पृथक् पृथग्देवताभिर्वपाभिः। पृथक्पृथगेव प्रचरेयुरित्य-भिप्रायः।

---

१ C om. २ C D M om. यज्यस्य। ३ A त्वरमाणो विधियु॰ C ॰त्वरा मूल मूलमाणो वि॰ D त्वरां मूलत्वर॰ I propose to read त्वरमाणविधि॰।

९. याः समानदेवता वपास्ताभिः सहतन्त्रेण प्रयोग इत्यर्थः। अव्यवस्ताभिरव्यवहिताभिः।

१०. समानदेवताभिरूपाभिरपि व्यवहिताभिर्नाग्नेवेति[1] सूत्रारम्भः।

११. याया देवता तांतां यथानुपूर्व्येण।

१२. यादृशः पूर्वो महिमा तादृशोऽयमप्युत्तरः सम्प्रैष एव। अस्योत्तरस्य याज्यानुवाक्ये विपर्यस्येदिति एतावान्विकारः।

१३. उभे इति वचनाच्चशब्दाच्च पक्षे पूर्वं पाङ्क्तमुत्तरमैकाह्निकम्। तथा च शतपथश्रुतिः। अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति होता पाङ्क्तमाज्यं शस्त्वैकाह्निकमुपसंशंसतीति (१३.५.१.८) समानेनाहावेनोप संशंसनम्[2]।

१४. ऐकाह्निकपाङ्क्तयोराज्ययोरन्यत्र श्रुतस्य फलार्थवादस्यात्रि-वचनादर्थवादार्थम्[3]।

१५. ऐकाह्निको माधुच्छन्दसो बार्हतः पाङ्क्तमाह्निकः उभा-विति वचनात्। [4]द्विरुक्तकारकारणात्पक्षे पूर्वो बार्हतः प्रउगः। तथा च शतपथे। बार्हतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं च तृचश उभे संशंसतीति (१३.५.१.८)।

१६. पूर्ववदुक्तार्थमेतत्।

---

१ C D om. from अपि to एव। २ C D om. उपसं। ३ C ०त्रिवचनाद D ०त्रिवचनवादार्थं A ०त्रिवचनवादा०। ४ A द्विकावकार इति कारणात् पक्षे C M om. पूर्वो।

८.

१. तदुक्तं महानाम्न्यः स्तोत्रियो यथा तिस्रो ऽनुष्टुभस्तथैके-कैत्येवमादिना ग्रन्थेन (१०.६.१०)।

२. सर्वे वै कामा महानाम्नीष्वित्यर्थवाददर्शनात् ।

३. सर्वेषां फलानां साधनत्वात् ।

४. सानुरूपाः सप्रगाथाः शंसन्तीति श्रुत्यन्तरात् ।

५. इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्मेति तत ऐकाहिकम्[१]। तस्मिन्वि-वित् मरुत्वतीये। निष्केवल्ये ऽप्येवमेव ।

६. अर्थवादो ऽयमैकाहिकयोः[२]क्रमस्तुत्यर्थः ।

७. वाशब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः। मध्यन्दिनशब्दो निष्के-वल्यमरुत्वतीययोर्वाचकः ।

८. गायत्र्यादेश्छन्दसो[३] गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यौ पङ्क्तिश्च त्रि-ष्टुब्जगत्यौ इत्यनेन क्रमेणैकैकशश्चत्वारिंशतंचत्वारिंशतं मरुत्वतीये शंसेत् ।

९. नित्या अपि गण्याः सूत्रारम्भात् । नित्या मरुत्वतीये पञ्च-दश । मरुत्वन्तं हवामह इति तिस्रः । वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्त इति षट् । इयं उ ते अनुष्टुतिरिति चतस्रः। इमं नु मायिनं हुव इति द्वादशैता गायत्र्यः। य इन्द्र सोमपातम इति चतस्त्रिंशत्। इन्द्र त्वमवितेदसीति तिस्रः। नित्याभिः सह एताश्चत्वारिंश-दुष्णिहः[४]। पूषण्वते मरुत्वत इति द्वे। किं न इन्द्र जिघांससीति

---

[१] A इत्था विती मरुत्वां इन्द्र चर्षं च इति क्रमः। [२] A M क्रमः। [३] C गाय-त्र्युष्णिगनुष्टु°। [४] C in marg. चत्वारिंशत् प्रतिपदादिभिः सहावरसंपात्यास...

तिस्रः। आ नस्ते गन्तु मत्सर इति तृतीयामुद्धृत्य तिस्रः। मत्सि न इति प्रथमा चतुर्थी पञ्चमी च। अर्वावतो न आ गहीत्यष्टौ। य इमे रोदसी उभे पर्युद्द नाम। क इमं दशभिर्मम। एतद्वेदुत वीर्यं। यस्ते मदो वरेण्य य इति वग्रस्यार्षम्[1]। यत्पाञ्चजन्यया विशा। सोम इद्वः सुतो अस्तु। कुविच्छकदिति चतस्रः। प्र नूनं धावता पृथगिति तिस्रः। प्रेतो मुञ्चामि नामुतः। इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः। प्रेता जयता नरः। आ यस्मिन्सप्त कल्पजा[2]। यद्ध प्राचीरजगन्त[3]। येनेन्द्रो हविषा कृत्वी। यदिन्द्र ब्राह्मणस्पते। अहमस्मि सहमानेति द्वे। ध्रुवं ध्रुवेण हविषा। येनेन्द्रो हविषा कृत्वीत्यनुष्टुभश्चत्वारिंशत्।

त्वमङ्ग प्र शंसिषः। बलं धेहि तनूषु नः। यः सत्राहा विचर्षणिः। युञ्जानो हरिता रथे। वक्ष्यां इन्द्रासि मे पितुरिति षडोविंशतिः पिबा त्वस्येत्युद्धृत्य। विश्वे त इन्द्र वीर्यमिति चतस्रः। प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णव इति चतस्रः[4]। तवेदिन्द्रावमाशसेति। इहदिन्द्रायेयि प्रथमा तृतीया च पञ्चमी च। इति चत्वारिंशद्बृहत्यः।

इत्था हि सोम इन्मदे यदुदञ्चो वृषाकपे द्वितीयस्यामुद्धृत्य पङ्क्तयश्चत्वारिंशत्।

अभिष्ठा उप इति निविद्धानम्। इन्द्र सोमं सोमपत इति द्वादशीं परिहाप्य। तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येताश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुभः।

---

१ C इमस्यार्षं D इमस्यार्षे। २ A C कल्पजाम् D om। ३ M द्वे। ४ C om.

त्वं सु मेषं महया स्वर्विदमिति त्रयोदशीं चोत्तमां चोद्धृत्य। प्र मन्दिने पितुमदर्चता वच इति चतस्रः। षष्ठीसप्तम्यौ च। उत स्य न इन्द्रो विश्वचर्षणिः। तुभ्यं हिन्वान इत्येका। आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषस इत्येका। प्र सु ग्मन्तेति चतस्रः। मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदायसं कष्टकरः कष्टयमुद्धातन तमस्य द्यावापृथिवी सचेत-सेति नवेति मरुत्वतीयम्।

१०. विंशत्यधिकानि सप्तशतानि निष्केवल्ये शंसेत्। छन्दस-श्छन्दस्यधिकं त्र्यधिकं[1] शतं द्व्यधिकमानुष्टुभम्। सह नित्याभि-र्मरुत्वतीयवत्। चतुर्दशानुष्टुभो महानाम्न्यः[2]। एका च पङ्क्तिमनु-पुरीषम्[3]....एव केवलेति च व्यपदेशात्। शाक्वरं प्रगाथं शस्त्वाह्य सुरूपकृत्नुमिति सूक्ते। इन्द्रमिद्गाथिन इति च तीणि। अया ते मन्नमानाम्। पुरूतमं पुरूणाम्। य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामित्युद्धृत्य वार्त्रहत्याय शवस इति दश। इन्द्र त्वेति तीणि। अशानो नु शतक्रतुरिति नव। शिक्षा ण इन्द्रेत्यधिका। इन्द्रतौ चेदनुरूपाभ्यां। स एक इदिद्यत इति तिस्रः। आ याह्यद्रिभिरिति तिस्रः। यच्च त्वा स्वमरं मद इति चतस्रः। यूयं हि ष्ठा सुदानव इति भारद्वाजी अनुष्टुभेति (?) पञ्चविंशतिः।

इमा अस्य प्रतूर्तय इति पञ्च। तम्वभि प्र गायतेति दशमी-मुद्धृत्य। वयस्तु त्वा तदिदर्थाः। आ याहीम इन्दवः। सौदन्तस्ते

---

१ A °धिकमानुभां सह–तीयवतुर्द°। २ C °म्यः। ३ A पङ्क्तिमनुपुरीषमनु वा चाचा एव केवलेति C एका च पङ्क्तिमेनुमनुविपरीषमनुसक्ता तुशो चाच D एका च पङ्क्तिमनुपुरीषमितिकानुवी चाच एव। See कौ॰ ब्रा॰ २२ २.

वयो यथा। नूना इदिन्द्र ते वयम्। यो न इदमिदं पुरा। त्वया ह स्विदुजा वयम्। अभ्रातृव्यो अना त्वम्। मा ते अमाजुरो यथा। सखाय आ शिषामहीति तिस्रः। न ते सव्यं न दक्षिण-मिति नव। नकिष्टं पुरा चनेति द्वे। एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तोम्यं नरमिति पञ्च। तदिन्द्राव आ भरेति तिस्रः। इधानो गोमदश्ववत्। सखायः क्रतुमिच्छत। कर्णगृह्या मघवा शौरदेव्यः। इन्द्राय सामेति चतुर्थीमुद्धृत्य। सखायोरिन्द्र इति षट् चतुर्थीमुद्धृत्येत्युष्णिहः।

गायन्ति त्वा गायत्रिण इति द्वे सूक्ते तृतीयामुद्धृत्य। उत स्म ते वनस्पते अभावि सोम इन्द्र त इति पञ्चमी द्वितीयामुद्धृत्य। यस्ते साधिष्ठो ऽवस इति द्वितीयामुद्धृत्य। उरोष्ट इन्द्र राधस इति सप्तमीं तृतीयामुद्धृत्य। एन्द्र याहि हरिभिरिति त्रयोदश तृतीया-पञ्चम्यावुद्धृत्य। स प्रत्नथा कविवृध इति द्वे। तं त्वा यज्ञेभिरीमह इति। प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमित्येका। उदप्लुतस्य विष्टपं। अव स्वराति गर्गर इति द्वे। यो रयिर्वो रयिन्तम इति तिस्रः। यज्जायथा अपूर्व्येति द्वे। आ त्वा गिरो रथीरिवेति सप्तमीमुद्धृत्य। त्वं त्या चिदच्युत-श्चाश्वागाः त्वं न इन्द्र शूर शूरैः। गाव इत्या। उत्तिष्ठतेत्येका। अयं ते अस्त्विति सूक्ते। अप्सा इति गायत्री चेदनुष्टुप्भ्यां। त्वामिद्धि हवामह इत्येका। इन्द्र त्रिधातु शरणं। अध ज्मो अध वा दिवः। यदिन्द्र सर्गे अर्वतः। मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येका। इम इन्द्राय सुन्विरे। स वीरो अप्रतिष्कुतः। उदिन्न्वस्य रिच्यते। तवेदिन्द्रावमं वसु। यदिन्द्र यावतस्त्वं तरणिरित्सिषासति। अभि

मा शूर मोशुमः । अभी षतस्तदा भर । इन्द्र क्रतुं न आ भर । मा चिदन्यद्वि शंसतेत्येका । यच्चिद्धि त्वा जना इमे । पिबा सुतस्य रसिन इत्येका । इमा उ त्वा पुरूवसो । इन्द्रमिद्देवतातये । अभि त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमेभिरिति । तत्त्वा यामि सुवीर्यम् । शग्धी न इन्द्र यत्त्वा । उदु त्ये मधुमत्तमाः । [illegible] हि वृत्रहन्तम । भिरिन्द्र वृहतीभ्यः । यदिन्द्र प्रागपागुदगित्येका । यथा गौरो अपा कृतम् । प्र चक्रे सहसा सहः । अश्वी रथी सुरूप इत् । अध्वर्यो द्रावया त्वम् । रथेष्ठायाध्वर्यवः । वयं घ त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश । नहिन्वि सन्ध्यूतयः । अभि प्र वः सुराधसमित्येका । प्र सु श्रुतं सुराधसमित्येका । उभयं शृणवच्च न इत्येका । आ वृषस्व पुरूवसो । शग्ध्यू षु शचीपते । त्वं ह्येहि चेरवे । अविप्रो वा यदविधत् । न पापासो मनामहे । यत इन्द्र भयामहे । इन्द्रः सानुतं वृत्रहा । अषाढा श्वःश्वः । वयमेनमिदा ह्यः । वयं घा ते त्वे इद्दु । तं घेमित्था नमस्विनः प्रथमेव । नकिष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार । यद्‌ द्याव इन्द्र ते शतं । विश्वेत्ता विष्णुराभरत् । तं वो दस्ममृतीषहम् । आ नो विश्वासु हव्य इत्येतयोरयुग्मयोः । इन्द्रे भुजं शशमानास आशतेति च । यमौं रेभासो अस्वरन्निति द्वे । त्वामिदा ह्यो नर इत्येतस्या अयुग्मायाः[1] । सं मा तपन्त्यभित इति कवषस्यार्षां । प्र ते रथं मिथूकृतमित्येका । अन्तर्यच्छ जिघांसतः । त्वं विश्वस्य जगतः । यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति द्वितीयामुद्धृत्य । इन्द्रो मदायेति

1 A एतस्यायुग्मयोः M ॰तस्यायुग्माया C D ॰तस्यायुग्मायाः ।

चतुर्दश। स्वादोरित्था विषूवत इति तिस्रः। मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसो। अस्माकमिन्द्रेहि नः। अस्मा इत्काव्यं वचः। वि पिप्रोरहिमायस्य दृन्हाः। स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया। बाधसे जनान्वृषभेव मन्युना। त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहम्। ये गव्यता मनसा शत्रुमादभुः। सिन्धोरिव। इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा। मा स्रेधत सोमिनो दक्षता महे। सत्रमखर्वं सुधितं सुपेशसम्। त्वं विश्वस्य धनदा असि श्रुतः। शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे। न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु। न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो। मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्यः। वि तर्तूर्यन्ते मघवन्विपश्चितः। भूयाम ते सुमतौ वाजिनो वयम्। अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः। इन्द्रो मह्ना रोदसी पप्रथच्छवः। अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यं शवः। येना समुद्रमसृजो महीरपः। शग्धी नो अस्य यद्ध पौरमाविथ। कण्वा इव भृगवः सूर्या इव। इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया। निरग्नयो रुरुचुर्निरु सूर्यः। यद्वा रुमे रुशमे श्यावके कृपे। मन्दन्तु त्वा मघवन्निन्द्रेन्दवः। सहस्रेणेव सचते यवीयुधा। सव्यामनु स्फिग्यं वावसे वृषा। ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि। स्वयं चित्स मन्यते दाशुरिर्जनः। उप ब्रध्नं वावाता वृषणा हरी। पृदाकुसानुर्यजतो गवेषणः। उप त्वा कर्मन्नूतये स नो युवा। अच्छा च त्वैना नमसा वदामसि। विद्मा सखित्वमुत शूर भोज्यम्। हर्यश्वं सत्पतिं चर्षणी-सहम्। जयेम कारे पुरुहूत कारिणः। नकी रेवन्तं सख्याय विन्दसे। मा ते गोदत्र निरराम राधसः। य ऋष्वः श्रावयत्सखा। तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे। असामिसत्य मघवन तथेदसत।

वीरो अस्य पुरुहूतवामसि। उग्रबाहुर्म्रक्षकृत्वा पुरंदरः। उग्रं युयुज्म पृतनासु सासहिम्। त्वं हि राधस्पते राधसो महः। प्रभङ्गी शूरो मघवा तुवीमघः। अयुजो असमो नृभिरिति पञ्च। उज्जातमिन्द्र ते शव इति तिस्रः। निखातं चित्पुरुसंभृतं वसु। महा सोमेषु पुरुहूत वज्रिवः। इन्द्रश्चिदस्य वारण उरामथिः। पूर्वीश्चिद्धि त्वे तुविकूर्मिन्नाशसः। त्वं नो अस्या अमतेरुत क्षुधः। आ तू सुशिप्र दम्पते। इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्नवसे। अषाळ्हमुग्रं पृतनासु सासहिम्। आ पप्राथ। तं वो दस्ममृतीषहम्। आ नो विश्वासु हव्य इत्यनयोर्युग्मा। कन्या वारवायतीति द्वे। मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानाम्[१]। इन्द्र सोममिमं पिब। एवा तदिन्द्र इन्दुना। मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानाम्। इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमिति निविद्धानम्। एतायामेति त्रयोदश। तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरित्यष्टौ। यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति पञ्चमीमुद्धृत्य नवमीं च। अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति पञ्च उत्तमामुद्धृत्य। प्र घा न्वस्य महतो महानि। आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी। इन्द्रं कामा वसूयन्तो अग्मन् अनुष्टुभ[२] इत्युद्धृत्य। आ न इन्द्रो हरिभिरित्यष्टौ। अभि त्यं मेषमिति त्रयोदश। प्राचीव इन्द्रेति सप्त। मा नो अस्मिन्मघवन्निति पञ्च। अव स्वेदा इति तीणि। अश्वावतीं पञ्च। इमां ते धियमिति दश। प्र वः सतां ज्येष्ठतमायेत्यष्टौ। तदस्मै नव्यमिति षट्। विश्वजित इति पञ्च। अजातशत्रुमिति सप्त।

---

१ M has अश्वी प्रीतस्वधियानां instead.   २ C om.

अस्मिन् इन्द्र पृत्सुतौ यशस्वतीति। प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति।

११. सह मरुत्वतीयेन।

१२. परिपूर्णत्वात्।

१३. परिपूर्णकामत्वात्[1]।

१४. सहस्रेण सर्वेण सर्वमश्वमेधम्।

१५. पञ्चमे ऽहनि भवानि पाञ्चमाह्निकानि सामूह्लिकानि परिगृह्यन्ते। आज्यप्रउगमाहवर्यात्। न त्वस्तिनोमिमीतीयं पूर्वाणीति वचनात्।

१६. अर्थवादो ऽयमेकाह्निकानां निविद्धानानां प्रशंसार्थः।

१७. उक्थ्यसंस्थमेतदहः समाप्यते।

१८. अर्थवादो ऽयमुक्थ्यसंस्थस्य अग्निष्टोमादुत्कृष्टत्वसामान्येन।

१९. अश्वमेधस्य त्रिरात्रस्य तृतीयमहः। सर्वस्तोमो ऽतिरात्रो भवति।

२०. अर्थवादो ऽयम्।

२१. एवं सामान्यम्।

२२. प्रार्थना।

२३. अर्थवादो ऽयमतिरात्रसंस्थस्याश्वमेधस्य।

२४. आभिप्लविकाद्द्वितीयादह्नः शस्त्रं कर्तव्यम्।

२५. पुराकल्पो ऽर्थवादः परकृतिरूपं वा[2]।

---

1 C संपूर्ण॰। 2 D पराकृतिरूपं वा च।

२६. तदेतदिन्द्रोतायाजनां[1] (?) इति एषा यज्ञगाथा प्रसिद्धैव प्रच्छ्यते[2]। उतान्यापि।

९.

१. आसन्दीवत्यधिष्ठाने देशे वा। धान्यं भक्षमाणमश्वं रुक्मवन्तं हरितस्रजं सर्वालंकारालंकृतं देवेभ्यो जनमेजय आलब्धवान् इति यज्ञगाथा यज्ञस्तुतिः। यज्ञसंयोगाद्राजस्तुतिः।

२. एते एव द्वे यथोक्ते अहनी। तृतीयं ज्योतिःसंज्ञको ऽतिरात्रस्तेन उग्रसेनं शौनको याजयां चकार।

३. पूर्वोक्ते द्वे अहनी। तृतीयं गोसंज्ञकमहस्तेन भीमसेनं याजयां चकार शौनकः।

४. एते एव पूर्वे अहनी। आयुःसंज्ञो ऽतिरात्रस्तृतीयम्। तेन श्रुतसेनं याजयां चकार इन्द्रोतः शौनकः।

५. उग्रसेनादयः।

६. वक्ष्यमाणिका।

७. पारिक्षिताः परोवरम्। पुत्रपौत्रादिभिरश्वमेधयाजिभिः पुण्याः पापकमपुण्यकर्म तत्यजुः[3] प्रायश्चित्तार्थम्। तेनाश्वमेधयाजिनो भवन्ति[4]।

---

१ A इन्द्रतायाजनां प्रति M इन्द्री वाज्यानां C इन्द्रोवाज्यानां D तदेतदिन्द्रो-ःनां।
२ D सिद्ध्यते C प्रच्यते। ३ A C पुण्यकर्म instead of अपुण्य॰ D पुण्याः पापकर्म तत्यजुः M पुण्यापुण्यकर्म। ४ C om. भवन्ति।

८. उक्ते एव पूर्वे अहनी। अभिजिदतिरात्रस्तृतीयः। तेनेह-
वामृषभो याज्ञतुरः।

९. उतैषाप्यन्या।

१०. ऋषभाख्ये राजनि पुरा याज्ञतुरे ऽश्वमेधेन यजति सति
तृप्त इन्द्रः सोमेनासीत्। ब्राह्मणाश्चाभिलषितैर्धनैः।

११. एते एव पूर्वे अहनी। तृतीयो विश्वजिदतिरात्रः। तेन
ह वैदेहः पर आह्लार ईजे।

१२. अपेषा अप्यन्या शाखान्तरात्।

१३. आह्लारो धनस्य पूर्णा अश्वमेधे दिशो दत्तवान्।

१४. गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोम इत्येवमादिके पूर्वे अहनी उक्ते
एव। महाव्रतमतिरात्रस्तृतीयम्। तेन तादृशेनाश्वमेधेन मरुत्तो
नामाविक्षित ईजे।

१५. स सर्वस्यार्थस्य[1] स्तुत्यर्थः।

१६. इयं विभूतिरश्वमेधयाजिनो मरुत्तस्यासीत्।

१७. विशिष्टस्य श्रद्धानस्य कर्मोपासकस्य फलार्थवादो ऽयम्।

१८. दानेन दिक्संबन्धो ऽस्य क्रियते। विजयमध्यात् दिग्वि-
भागाः[2]।

१९. दिग्ग्रहणमनुवर्तते।

२०. दिग्भवति।

---

१ A D om. स C स्तुत्यर्थः। २ A मध्यात् विजयदिग्विभागाः C D (?) M
विजयरेखा दिग्विभागाः cf 24।

२१ षष्ठीनिर्देशादन्यत्रापि दिक्संबन्धः।

२२. भूमिपुरुषब्राह्मणस्ववर्जं दिग्दानमिति तन्त्रान्तरे।

२३. तदेव होत्रका अन्वाभक्ता इति (१३.५.४.२४) शतपथश्रुतेः।

२४. विजयमध्ये। तुशब्दः समविभागार्थः[१]।

२५. विशाखो विविधशाखो यूपस्तत्र पञ्च पशव उक्ता आल-भ्याः। आध्वर्यवविहिता देवता इह स्वरूपादर्शनात्[२]।

२६. ऋतुपशवो वक्ष्यमाणाः। वसन्तादारभ्य प्रत्यृतु कर्तव्याः।

२७. षलाग्नेया एकतन्त्राश्चोदनैक्यादेकप्रदानाश्च विभवात्।

२८. षलेव पूर्ववत्।

२९. अत्रापि च देवताविकल्पः। कालविशेषश्च सूत्रोपात्तः। शेषं पूर्ववत्।

३०. अत्रापि देवता ऋतुश्च। शेषं समानम्।

३१. पूर्ववद्व्याख्याताः।

३२. षलेव पशव ऐन्द्रावैष्णवाः शिशिर ऋतौ पूर्ववदेकतन्त्राः।

१०.

१. उक्तो ऽश्वमेधः। पुरुषमेधो वक्तव्यः। तस्यायं पुरस्तात्पुरा-कल्परूपो ऽर्थवाद उच्यते। प्रजापतिः किलाश्वमेधयागं निर्वर्त्य[३] पुरुषमेधाख्यं यागं साध्यसाधनसंबन्धद्वारेण वेदादुपलब्धवान्।

२. महाभाग्यख्यापनार्थो[४] ऽर्थवादः।

---

१ C D om. चार्थः। २ A om. the text from उक्ता M स्वरूपार्थदर्शनात्। ३ A निवर्त्य C निवर्त्य M निर्वर्त्य। ४ C D om. ख्या।

३. यथा प्रजापतिस्तथैव वर्तमानिको[1] ऽपि यजमानः पुरुषमेधेनाभिलषितं फलमाप्नोति।

४. मन्त्रलिंग्यो निर्वपतीत्येवमादिकमिति कर्तव्यताजातं[2] पुरुषमेधे ऽप्याश्वमेधिकं भवति।

५. उपजनस्तु पञ्चविंशतिर्यूपा इत्येवमादिक[3] आश्वमेधिकस्य निवर्तको भवति। किमुपजन एवायं न भवति। विकारो ऽयं। पुरुषालम्भादिप्रातिपदो विधिरिहोपजनशब्देनाभिप्रेतः।

६. तिस्र इष्टयस्तीणि हवींषि। एकहविष्का[4]।

७. अग्नये कामायेत्यस्यार्थवादः।

८. अग्नये दात्रे हविर्येत् कर्तव्यं तस्यायमर्थवादः।

९. अग्नये पथिकृते कर्तव्यमिति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः।

१०. पूर्ववदश्वस्योत्सर्गं कृत्वा ततः पुरुषं ब्राह्मणजातीयं क्षत्रियजातीयं वा सहस्रेण गवां शताश्वाभ्यधिकेनावक्रीय संवत्सरायोत्सृजन्ति। अश्वरक्षणा इवास्यापि तत्संख्याका एव रक्षिणः[5]।

११. अनावर्तयन्तो ऽन्यच्च दृष्ट्यादिग्रहास्तथा चैवेत्येवशब्दप्रयोगादयमप्यधिको ऽर्थो लभ्यते।

१२. एतानि त्रीणि हवींषि संवत्सरं कार्याणि।

१३. आश्वमेधिकैः सावित्रैरहरहर्विपर्यासमनुष्ठेयानि।

१४. पारिप्लवीयैर्विपर्यासं नाराशंसानि कार्याणि।

१५. अनुमतय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः।

---

१ M वर्तमानानि को ऽपि। २ C om. तं। ३ A ॰का ॰धिकं।
४ M कत्व ह॰। ५ C रक्षापितः C D om. वा रव।

१६. पथ्यायै स्वस्तय इति यदुक्तमिति तस्यायमर्थवादः[1]।

१७. अदितय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः।

११.

१. शौनःशेपमाख्यानं पौरुषमेधिकानां प्रथममाचष्टे।

२. एतदाचष्टे।

३. शुनःशेपस्य प्रथमे कस्य नूनमित्येवमादिके निगदेत्। व्याचक्षाण इवानुद्रवेदित्यर्थः।

४. काक्षीवतमाख्यानं द्वितीयमाचष्टे। एकान्तरिते ऽह्नि।

५. कक्षीवानुशिजः पुत्रः स्वनये भावयव्ये[2] राजनि षष्टिं सहस्राणि दक्षिणां लब्धवानित्यर्थः।

६. प्राता रत्नमित्येतत्[3]।

७. श्यावाश्वमाख्यानं तृतीयमाचष्टे।

८. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा श्यावाश्व ऋषिरार्चनानसो वैददश्वौ राजनि षष्टिं सहस्राणि दक्षिणां लब्धवान्।

९. निगदेदिति प्राकृतमनुवर्तते।

१०. चतुर्थमाख्यानं भारद्वाजं क्रमप्राप्ते ऽहन्याचष्टे।

११. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा द्वयौ राजनि तद्दिवो दासे प्रस्तोके च राजनि सार्ञ्जये भरद्वाजः षष्टिं सहस्राणि दक्षिणां लब्धवान्[4]।

---

१ D om. the second इति C यदुक्तं तस्यायमर्थवादः। २ C भाव्ये D भावये।
३ A रत्नं। ४ C इत्यर्थः।

१२. अधि द्वयोः पणीनामिति तिस्रः। प्रस्तोक इन्नु राधसस्त इन्द्रेति चतस्रः। एताः सप्त निगदेत्। व्याचक्षाण इवानुद्रवेत्।

१३. पञ्चममाख्यानं क्रमप्राप्ते ऽहनि वासिष्ठमाख्यानमाचष्टे।

१४. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा वसिष्ठ ऋषिः। सुदासो नाम राजा पिजवनस्य[1] पुत्रस्तस्य सुदासः पैजवनस्य वसिष्ठः पुरोहितो बभूवेति।

१५. द्वे नप्तुर्देववतः शते गोरित्येतत्सूक्तशेषमेव[2] सूक्तमित्याह। देवतासूक्तमिति प्रसिद्धा।

१६. मैधातिथमाख्यानं षष्ठं क्रमेणाचष्टे।

१७. तथा[3] तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा आसङ्गो नाम राजा पुमान्बभूव स्त्रीत्वमनुभूय।

१८. स्तुहि स्तुहीदेते घा त इति सूक्तशेषं व्याचक्षाण इवानुद्रवेत्। निगदेदित्यनुवृत्तेः।

१९. [4]धात्यमाख्यानं तेन क्रमेणाचष्टे येन सप्तमं भवति।

२०. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा कण्वपुत्रो वत्स ऋषिस्तिरिन्दिरे राजनि पारशव्ये सनिं ससान दक्षिणां लब्धवान्।

२१. निगदेत्।

२२. वाम्रमाख्यानकमष्टममाचष्टे।

२३. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा वम्र ऋषिरत्रपुत्रः।

---

१ C सुदासनामराज्ञः पिजवनस्य पुत्रः। २ C गोरिति च सूक्तशेषमेव सूक्तमित्याह।
३ D यथाद्वृत्तकमिवाचष्टे। ४ C D here and in the Sūtra धात्यं।

पृथुश्रवा नाम राजा कानीतः। तस्मिन् सनिं ससान। दानं प्राप्तवानित्यर्थः।

२४. आ स एतु य ईवदेत्येवमादिकं सूक्तशेषं च निगदेत्।

२५. प्रास्कण्वमाख्यानं नवमं यथाप्राप्तक्रमेण नवममाचष्टे।

२६. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा प्रस्कण्व ऋषिः पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वे राजनि मातरिश्वनि वा समन्त्रलिङ्गात्। सनिं ससान दक्षिणां लब्धवान्।

२७. भूरीदिन्द्रस्य वीर्यमिति सूक्तं निगदेत्।

२८. नाभानेदिष्ठमाख्यानं क्रमप्राप्तं दशममाचष्टे।

२९. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा अङ्गिरःसु सत्रिषु नाभानेदिष्ठ ऋषिर्दक्षिणां प्राप्तवान्।

३०. स केवलमाख्यानकमाचष्टे सूक्तं च ये यज्ञेनेत्येवमादिकं निगदेत्।

३१. सर्वाण्येतानि आख्यानानि नराणां पुरुषाणां दक्षिणाप्रशंसकानीत्येतेन रूपेण भवन्ति।

३२. पुरुषरूपः पुमान्नररूपेण प्रशस्यत इति नाराशंसः। नरैर्वा परमात्मदर्शिभिः श्रद्धामेदर्शनसंपन्नैः प्रशस्यत इति नाराशंसः।

३३. [1]एवं नाराशंसान्याख्यानान्याचष्टे।

१२.

१. पञ्चविंशतिसंख्याका यूपाः पुरुषमेधे भवन्ति।

---

१ C एवं ना॰ M यज्ञा।

२. एकैकः पञ्चविंशत्यरत्निः।

३. दश बिल्वजातीया[१] द्वादश खदिरजातीयाः।

४. पैतुद्रवौ देवदारुप्रसिद्धौ। उपस्थावानौ पार्श्ववर्तिनावग्नि-ष्ठस्य।

५. राज्जुदालः श्लेष्मात्मकः[२] सो ऽग्निष्ठो भवति।

६. पशवो भवन्ति।

७. समानदेवतत्वात्।

८. यान्याश्वमेधिकानि[३] शौत्याद्यान्युक्तानि गोतमस्य चतुरुत्त-रस्तोम इत्येवमादीनि तेषां प्रथमे च[४] उत्तमं चैतदिष्यातिदिश्यते।

९. अहर्भवतीति शेषः[५]।

१०. दश हस्ताङ्गुलयो दश पाद्याङ्गुलयश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंश इत्यनेन पञ्चविंशो वै पुरुष इत्युक्तम्।

११. पुरुषमेधं पुरुषरूपेण।

१२. पुरुषः पूर्वमुक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वा परिक्रीतः। अपरः पशुर्गोमृगः। तृतीयो ऽजश्चपरः। एते प्रजापतिदेवत्याः कर्तव्याः।

१३. गौरादयः पञ्च पुरुषस्यानुस्तरणाः कार्याः।

१४. पञ्चविंशतिः पशवस्तासामनुर्मास्यदेवताः पञ्चविंशतिरनुग्र-हीतव्याः। अश्वमेधे पितृमैत्रेयम्बकपुनरुक्तवर्जमिह[६] तु पितरस्त्रैयम्ब-कदेवतां इत्येवं पञ्चविंशतिः। पुनरुक्तानि तु वर्जनीयानि।

---

१ A बैल्वजातीं। २ C श्लेष्मात्मकः। ३ C om. यानि C M D शौत्यानि।
४ C D ins. द्वे। ५ C adds तृतीयसवः पञ्चविंशस्तोमकं भवति।
६ C ०षका A यथमेधपित्र्यं।

१५. चातुर्मास्यदेवतानां [1]सर्वदेवताप्रीत्यर्थं पशव आलभ्यन्त इत्यर्थवादः।

१६. अलंकृतं पुरुषं पौरुषैरलंकारैरास्तवमवघ्राय उदीरता-मवर उत्पराम इत्येकादशभिः। प्रणवो गणधर्मात्प्राप्तो वार्यते।

१७. अग्निर्मृत्युरित्येवमादिकाः [2]शाखान्तरोक्ता आप्रियो भवन्ति।

१८. अभिगो इति (१६.३.२२) परिश्रिय मेनमग्ने वि दहो माभि शोच इत्येतत्सूक्तमावपेत्। तथैव। यथाश्वमेधे।

१९. कौशं कुशमयम्[3]। तार्प्यं घृताक्तं[4] क्षौमं तूपाणं वा। अरुणं पीतांशुकम्। आंशवं पट्टसूत्रमयम्।

२०. संज्ञप्तं पुरुषं यामेन साम्ना यामाख्येन साम्ना उद्गाता उपतिष्ठते।

१३.

१. सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यनेन पुरुषेण नारायणेन षोडशकेन होताभिष्टुयात्।

२. होत्रादयो यथोद्दिष्टानुसार ऋत्विजः परेयिवांसं प्रवतो महीरन्वित्येवमाद्यारभ्य द्वाभ्यांद्वाभ्यामेकैक उपस्थानं कुर्यात्।

३. अथानन्तरमृत्विजो यजमानं भिषज्यन्ति। अगदं कुर्वन्ती-त्यर्थः। वर्णाभ्यामुपमार्जयन्ति सर्पदष्टादौ दर्शनात्।

---

१ C (orig.) सर्वे। २ C M शाखान्त॰। ३ A कौ॰ C D कुशमय (D क)। ४ C घृताक्त M घृताक्त D घृताक्तं।

४. उत देवा अवहितमित्यनेन होता। मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमित्यनेन ब्रह्मा। अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यामित्यनेनो-द्गाता। वात आ वातु भेषजमित्यनेनाध्वर्युः।

५. प्र तार्यायुः प्रतरं नवीय इत्येतासां नैर्ऋतीनां[१] होत्रादय ऋत्विजो यजमानमेकैकयाभिषज्यन्ति।

६. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येताः शंतातीयाः। एता-सामाम्नायक्रमेण तिसृभिस्तिसृभिर्होत्रादयो यथोद्दिष्टा यजमानं भिषज्यन्ति।

७. संश्रमाय पुरुषाय महिषीं यजमानस्य प्रथमविन्नामुपनि-पातयन्ति।

८. पुरुषं च महिषीं च।

९. तौ पुरुषमहिष्यौ तथैव यथाश्वमेधेऽश्वमहिष्यावुत्सक्थ्योरव गुदं धेहीति।

१०. होता महिषीं परिहृक्ता च महिषीत्यनया। ब्रह्मा वावातां अग्रपाणा च वेश्मन्त्येनया। उद्गाता परिहृक्तां यो ऽना-काचो इत्यनया। अध्वर्युः पाल्लागलीं न वेश्मे यस्य रोमशमित्यनया। तथैवेत्यधिकारात्।

११. उक्ताभ्यो ऽभिमेथिनीभ्यो या उत्तरास्ताभिरश्वमेधवत् प्रत्यभिमेथन्ति। वावाता च महिषी। सुग्रपाणा च वेश्मन्ता। च आकाचः स्वभ्यक्त इति।

---

१ C •नाम्।

१२. न वेमे यस्य रम्बंत इति।

१३. उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकम्। उदीर्ष्वातः पतिवती ह्येषा। उदीर्ष्वातो विश्वावसो। अश्मन्वती रीयते सं रभध्वमित्येता उत्थापिन्यः। आभिर्होत्राद्यो महिषीमुत्थापयन्ति।

१४. होत्राद्यो महिषीम्। मनो न्वा ह्वामह इति तृचेन होता। असुनीते मन इति तृचेन ब्रह्मा। यत्ते यमं वैवस्वतमिति तृचेनोद्गाता। यथा युगं वरत्रयेति तृचेनाध्वर्युः।

१५. ब्रह्मा महिषीं वाचयति[1]। तुशब्दाच्चानुमन्त्रयते।

१६. ऋत्विजः सदसि ब्रह्मोद्यं वदन्ति वक्ष्यमाणकम्।

१७. गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन्निति होताध्वर्युं पृच्छत्यनयर्चा।

१८. स यदयं यवसादो जनानामित्येतया।

१९. होताध्वर्युमन्वेदु मे मंसमे सत्यमुक्तमित्येतया।

२०. अध्वर्युस्तुर्य्या प्रत्याह। यस्यानक्षा दुहिता जात्वासेत्यनया।

२१. द्वे स्रुती इत्येवमादिकया ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति। द्वे समीची बिभृतश्चरन्तमित्येतयोद्गाता प्रत्याह।

२२. कत्यग्नयः कति सूर्यास इत्येतया।

२३. एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध इत्येतया।

१४.

१. आश्वमेधिकं कर्म ब्रह्मोद्यानन्तरं प्रागाज्याद्भवति।

---

[1] A om the first three words. In the text of the Sûtra I ought to have written ब्रह्मा तु वाचयति.

२. [1]ऐकाह्निकं च प्र वो देवाय माहाव्रतिकं च विशोविशो वः। एते उभे शंसेत्।

३. फलार्थवादो ऽयं न फलविधिः।

४. [1]ऐकाह्निकं च माधुच्छन्दसं माहाव्रतिकं च कुविदङ्गेत्यादिकं प्रउगौ संशंसयेत्। तृचशः[2]। सितेतरमणिवत्।

५. फलार्थवादो ऽयं। द्वितीयादारभ्य विकात्प्रातःसवने होत्रकाः।

६. अस्याह्नो महाव्रतान्माध्यन्दिनो निष्केवल्यमरुत्वतीये भवतः [3]षष्ठाषाह्नो होत्रकाः।

७. राजनाख्यमस्याह्नः पृष्ठं भवति।

८. पुरुषविधं पुरुषप्रकारमेतत्सामार्थवाददर्शनात्।

९. वैश्वदेवानुचरादारभ्य षष्ठादह्नस्तृतीयसवनं भवति।

१०. ये यज्ञेनेति शंसनादर्थवादो ऽयम्।

११. नरैः शस्यत इति कृत्वा।

१२. यत्षष्ठाह्निकं तृतीयसवनं करोति।

१३. अर्थवादार्थ उपन्यासः।

१४. महादिवाकीर्त्यप्रशंसार्थो ऽर्थवादः।

१५. षोडश्यन्तमेतदहः समाप्यते शाखाभिप्रायेण।

१६. उक्तार्थो ऽयमर्थवादः।

१७. पुरुषमेधे चतुर्थमहः पृष्ठ्यस्य यत्पञ्चमं तद्भवति। सकलाह्नो ऽतिदेशः।

---

१ A om. २ Com. तृचशः। ३ A षष्ठा षाह्नो होत्रकाः।

१८. समपञ्चाशं पुरुषमेधे शतपुरुषं दीयते। पुरुषाः किल ब्राह्मणवर्जं संवत्सरमकृत्यिष्टिं कुर्युः। तेषां च राजैवाशनं[1] ददाति।

१९. विविधशाखो यूपस्तस्मिन्‌श्च पशव आलभ्यन्ते शाखान्तरात्।

२०. द्वादशद्वादश[2] क्रमेण ऋतुषु पशव भवन्ति। य आग्नेया (१६.९.२८) वसन्त इत्यनेनैव क्रमेणाश्वमेधवत्।

१५.

१. सर्वमेधो वक्तव्यः। तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्परूपो[3] ऽर्थवाद उच्यते। ब्रह्म किल स्वयम्भु तपो ऽतप्यत।

२. वैशब्दो निपातः। न आनन्त्यमपवर्गाख्यं तपसः फलमस्ति। हन्त तर्हि सर्वेषु भूतेष्वात्मानमेकान्तेन सर्वक्रतुविशिष्टदर्शनेन जुहवानीत्येवमैक्षत।

३. तद्ब्रह्म स्वयम्भु सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेष्वात्मानमद्वैतदर्शनेन कृत्वा सर्वाणि भूतानि सर्वमेधाख्ये क्रतौ जुहवां चकार।

४. श्रैष्ठ्यं प्राधान्यं स्वाराज्यं मानसी सिद्धिः। आधिपत्यं प्रभुता। एतत्सर्वं ब्रह्मणा प्राप्तम्।

५. यथैवैतद्ब्रह्म स्वयम्भु तथैवाद्यापि यजमानः[4] सर्वभूतशरण्यो ऽद्वैती[5] सर्वमेधयाजी सम्यग्दर्शनसम्पन्नः। सर्वेषु भूतेष्वात्मानं सर्वाणि भूतानि चात्मनि जुहोति। जुहवां करोतीति छन्दोऽनुकरणम्।

---

१ M तेषां वरापिबा शतं। २ A has only once द्वादश। ३ C रूपो। ४ C ins. तद्। ५ C M द्वितीय।

६. ततो ऽनेन दर्शनेन समं पश्चमात्रयाजी श्रैष्ठ्यं स्वाराज्य-माधिपत्यं पर्यैति। सर्वतः प्राप्नोति।

७. प्रागग्नीषोमीयात्।

८. सर्व एव सर्वमेधो दशरात्रो यज्ञक्रतुर्भवतीति। तस्याग्निष्टु-दग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति। इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति। वैश्व-देवस्तुत्तृतीयम्। चतुर्थे सूर्यस्तुति अश्वमालभन्ते।

९. पौरुषमेधिकं मध्यमं पञ्चममहर्भवतीति शतपथश्रुतेः।

१०.[1] तस्मिन्नेव पौरुषमेधिके पञ्चमे ऽहनि पुरुषमालभन्ते।

११. अपरियज्ञो[2] वाजपेयः षष्ठमहर्भवति।

१२. आप्तोर्यामः सप्तममहर्भवतीति च शतपथश्रुतेः।

१३. तत्र तस्मिन्नाप्तोर्यामे सर्वान्मेधानालभन्ते। मेधाश्चान्य-त्रूत्[3]। ये के च प्राणिनस्तान्। प्रजापतिरेकैकस्य। नेति केचित्[4]। देव-तास्तु नानाप्रकारा आध्वर्यवे सर्वस्मै जुहोतीति (१३.७.१.९) शतपथे।

१४. ये वपावन्तः पशवस्तेषां वपाहोमः।

१५. अवपाकानां त्वचो जुह्वति।

१६. ओषधिवनस्पतीनां संछेदं प्रक्षिपेयुः।

१७. त्रिणवमष्टममहर्भवति। त्रयस्त्रिंशं नवममहर्भवति।

१८. सर्वमेधस्योत्तममहर्विश्वजित्सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठो ऽतिरात्रो भवति।

---

१ om. C. २ C D अपरियज्ञो। ३ Doubtful. A om. तत्र--पयूरम् but in a repetition of this passage after xvi, 29, 16, it reads मेधानाप्याक्षपयूरम्।
४ M केचित्। केचित् D केचित्। केचिद्देव तास्तु नाना० C केचित्। केचि-द्देवतास्तु नाना०।

१९. फलार्थवादो ऽयम्।

२०. विंशतिः पशवो यस्मिन्नालभ्यन्ते स विंशतिपशुः विविधशाखो यूपो भवति।

२१. वसन्तादिष्वृतुष्वाग्नेयादीन् प्रत्यृतु चतुर्विंशतिं चतुर्विंशतिमालभन्ते।

२२. वक्ष्यमाणा[1] दक्षिणा विकल्प्यते[2]। अत्र संतिष्ठत इति वचनात्।

२३. सर्वभूमि सपुरुषं[3]। प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होत्रका अन्वाभक्ता इति श्रुतेः।

१६.

१. अरण्यं प्रव्रजेदिति सूत्रान्तः। गार्हपत्ये ऽग्नावधरारणिम्।

२. आहवनीये ऽग्नावुत्तरारणिं प्रक्षिप्य।

३. दक्षिणाग्निमपि बहुवचनात्।

४. न ग्रामं प्रविशेदित्यर्थः।

५. विश्वकर्मा नाम भौवनो ऽन्नत ईजे। अश्वेनेष्टवान्[4]।

६. तं विश्वकर्माणं भूमिः किल विग्रिष्टेन श्लोकरूपेण याचाचयाच।

७. हे विश्वकर्मन्भौवन मां दिदासिथ[5] त्वं चान्ये च युष्मदीया अन्ये च भ्रातरः कश्यपाय दातुमिच्छत:(?)। स ईदृशः संगर आरभो

---

[1] C D ०च। [2] C D विकल्प्यते। [3] C ०भूमिपुरुषप्रा० D सपुरुषप्रा०। [4] A चाने० C M दृष्टवान्। [5] C D दिदासिथ C also in the text.

भवतो मृषा। किं कारणम्। येन मां सलिलमध्ये मज्जन्तीं क उद्धर्तुं शक्नोति यस्य स्ववशे वर्तते तद्दीयत इति।

८. विश्वकर्माणमाश्रित्य स्नातव्यां मज्जन्तीमुदके काश्यप ऋषिरुद्धृतवान्। विश्वकर्मा भौवन इत्येवमादिको ऽर्थवादस्तस्यायं संक्षेपार्थः। ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा यजमानेन परमात्मदर्शनसम्पन्नेन सर्वमेधः कर्तव्यः। स एव यथाचोदितं भूमिदानाद्यपि सर्वं कर्तुं पारयति। ऋत्विग्भिरप्यचेत्यभूतेर्भवितव्यं ये भूमेः प्रजाये ऽप्युद्धरणक्षमाः।

१७.

१. वाजपेयः षष्ठमित्युक्तम्। तत्रायं विधिरनित्यः वाजपेयप्रकरणे ऽपठितत्वात्।

२. वाजस्येममित्येवमादिकेन मन्त्रेण ब्रह्मौदुम्बरं रथचक्रमारोहेत्।

३. बृहस्पतेरित्यस्य स्थाने यज्ञमानमेवेन्द्रस्येति।

४. वैश्ये यजमाने बृहस्पतेरित्यस्य पदस्य स्थाने प्रक्षेपः[1]।

५. तस्मिंश्चक्रे ब्रह्मासनमन्त्रेणोपविश्य आविद्धे नाभिदघ्ने उच्छ्रिते[2] असंप्रेषितो ब्रह्मा विराविर्मर्या इति ऋचि साम गायात्[3]।

६. पञ्चान्तरं वाशब्दात्। तस्यैव साम्नो योनिं वक्ष्यमाणिकां निर्लपेत्।

---

[1] C पदस्य क्षेपः D स्थानस्य क्षेपः। [2] A उत्थिते C आविद्धेनाभिदघ्नमुच्छ्रित D उच्छ्रिते। [3] C D om. from आविद्ध to ऋचि।

७. एतच्च जपेद्वायेद्वा ।

८. वाजस्याहमित्येवमादिकेन ।

९. आरोहणमन्त्रस्य प्रत्यवरोहणे उत्तमं नाकं रोहेयमिति स्थाने अवरुहमिति[1] विकारः ।

१०. ब्रह्मेत्येतत्प्रकृतमेवानुवर्तते । वाजपेय इति च[2] । मधुग्रहस्याध्वर्युणा समर्पितस्य हिरण्मयेन पात्रेण प्राणभक्षं भक्षयित्वा । हिरण्मयपात्र एव मधुग्रहः केषांचित् । उपयच्छते पात्रं प्रतिगृह्णातीत्यर्थः[3] । अथैतं[4] सहिरण्यपात्रमेव मधुग्रहं ब्रह्मणे ददद्दमृतमायुरात्मन्धत्ते ऽमृतं ह्यायुर्हिरण्यं । तेन स यं भोगं कामयते तं कुरुते ।

११. पत्नीयजमानयोर्यूपारोहणकाले ब्रह्मा सौत्रं मन्त्रं पठेत्[5] । मन्त्रविकल्पः ।

१२. वाजपेयाधिकारः । प्रकृत एव[6] वाजपेये पत्नीयजमानौ यूपमारोहतः । तत्र यजमानविशो यजमानमूषपुटैराघ्नन्ति ।

१८.

१. प्राक् सौमःप्रेपात् राजसूये ऽभिषिक्तो यजमानो ब्रह्मन्नित्येवं पञ्चकृत्वो ब्रह्माणमामन्त्रयते ।

२. प्रतिवचनं[7] ब्रह्मा करोतीत्यर्थः ।

३. त्वं ब्रह्मासीत्येवमुक्त्वा[8] सवितासि सत्यप्रसव इति प्रति-

---

१ A अवरोहमिति C D om. from स्थाने to विकारः । २ C वा ।

३ D प्रतिगृह्णीयात् । ४ A सहिरण्मयपा॰ । ५ C M om. from पत्नी॰ to पठेत् । ६ C M प्रकृतः । प्रकृत एव वा॰ D ॰धिकारः । प्रकृत एव । A प्रा॰ ।

७ C repeats त्वं ब्रह्मासीत्येवं ब्रह्मा सर्वत्र प्रतिब्रूयादिति । ८ C उक्तः ।

शृणुयात्[1]। स ब्रह्मन्नित्येवं प्रथममामन्त्रयते। तथा त्वं ब्रह्मासि इतीतरः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रसव इति श्रुतेः।

४. द्वितीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रो ऽसि विश्वौजा इति।

५. तृतीय आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणो ऽसि धर्मपतिरिति।

६. चतुर्थ आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो सुशेव इति।

७. पञ्चम आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासीत्येवमादिकम्।

८. अस्मै ब्रह्मणे यजमानो मनसा हिरण्मयौ [2]प्रवृत्तावलंकारौ ददाति।

९. दक्षिणामन्त्रं मनसा पठतीत्यर्थः।

१०. अश्वमेधक्रतौ होता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युरित्येतदृत्विजो ऽश्वबन्धनानि धारयन्तः। अश्वं हृदयोः किंचिन्निम्नयोः संस्पन्दिनोः परस्परं स्पन्दिनोः स्थापयन्ति।

११. अनेनाथमित्येवमादिना मन्त्रेण गृहीताश्वरशना ऋत्विजो ऽश्वं हृदयोः संस्थापयेयुः।

१२. यदि च[3] केचिच्छाखिन एतमश्वं यजमानेन पृष्ठे ऽभिमर्शयेयुः ततो यजमानो ऽहं च त्वं च वृत्रहन्नित्येतामृचं जपेत्।

१३. अश्वमेध इति वर्तते। आश्वमेधिके मध्यमे ऽहनि संस्थिते यजमानपुरुषा आहवनीयमभितः सर्वासु दिक्षु प्रासादान्कुर्वन्ति।

---

१ A inserta त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति यजमानं प्रतिगृह्णाति।
२ C D प्रवृत्ताव (D व)। ३ A वा।

१४. तान्प्रासादाननुपरिष्टात्प्राकारशिखरैः समवाच्चैः परिघ्नन्ति परिवेष्टयन्ति।

१५. ऋत्विजो ब्रह्मादयः प्रासादानारुह्य सर्वौषधिमाध्वर्यव-विहितामाध्वर्यवैरेव मन्त्रैर्जुह्वति नैर्गत्राच्चैः।

१६. सर्वरात्रं कृत्वा प्रातरनुवाकवेलायामृत्विजः प्रत्यवरोहन्ति।

१७. परिकर्मिणस्तत्पुरुषाः प्रासादानारोहन्ति। आरुह्य च जुहुयोदयात् पूर्ववत्।

१८. अथशब्दादश्वमेधावभृथ एव। अवभृथप्रवृत्ता आत्रेयं सहस्रेण गवावक्रीय। किंविशिष्टो। य आत्रेयः शुक्लः पिङ्गाक्षः वलिनः। तिलकाश्चावलीषु यस्य। विक्लिधः कुष्ठी। खण्डो हीनाङ्गः। षण्डः प्रजननासमर्थः। खलतिः प्रसिद्ध एव। तमादाय नदीं यन्ति।

१९. अथैनमवक्रीतमुदके प्रगाह्य समाप्तायामवभृथेष्टौ प्राग-भ्युक्षणात् यदास्यावक्रीतस्यावगाढस्योदकं मुखमास्यन्देत मुखं प्रवि-शेत् अथास्मा अध्वर्युर्मस्तके स्वलोहितं जुहोति भ्रूणहत्यायै स्वाहा इत्यनेन मन्त्रेण।

२०. अथानन्तरं तं पुरुषं निःषेधन्ति निर्गमयन्ति। निः-शब्दाद्दूरं नयन्तीत्यर्थः।

२१. तस्मिन्नवसरे स्नाता निर्गतपाप्मान अपग्रामा महा-पातकिनः ये ग्रामाद्बन्धुभिः परित्यक्तास्ते पूता भवन्ति। इति-करणो ऽधिकारपरिच्छेदार्थः।

१९.

१. अथशब्दो धर्मविशेषाधिकारार्थः। एकोत्तरा अहीना इति संज्ञा। अनेकोत्तराश्च पूर्वोक्ताः।

२. अवयवार्थवादो ऽयम्। यदेकविधमधिदैवतमग्निरध्यात्मं[1] मन इत्येवमादिकं तदेकरात्रेणाप्नोति।

२०.

१. अथशब्दादियमप्यवयवस्तुतिः।

२. द्वे इमे प्रतिष्ठे इति पूर्वयोर्व्याख्यानम्। प्रतिष्ठे द्वे द्यावापृथिवी इति श्रुतेः[2]। अधिदैवतमश्विनौ अध्यात्मं चक्षुषी।

३. यत्त्र्यत्त्राव्यक्तो ऽहःसंघातश्चोद्यमानो दशरात्रमधिकुर्वीत।

४. यत्त्र्यत्त्रावच्छेदो न संपूर्णो दशरात्रस्त्रायाणां[3] ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते। अवच्छेदो निर्दिश्यमान आदितो निर्दिश्यमानो भवति।

५. अनभ्यस्ताक्तो ऽतिरात्रभावो भवति। अबुध्यमानो दाशरात्रिक एवाहर्योगः स्यात्।

६. कालेकाले ऽपि प्रत्यहं दक्षिणादानम्।

७. अदीक्षिता ऋत्विजो दीक्षितं यजमानं याजयेयुः। केषां[4] चिच्छाखिनामहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि यजमानाः स्युः। अन्येषामेकयजमानका अहीना इति। स पक्षः सूचितः।

---

१ A वाध्यात्ममात्मा मन इ॰ M चात्मं C अधिदैवतमग्निरात्ममन इ॰ D अधिदैवतमग्निरात्मा मन। २ C D M om. from द्वे to श्रुतेः। ३ A ins. चत्वारां वा। ४ A केषांचिच्छाखिनां अहीनां अहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि।

८. मासपरिमाणिका अहीना भवन्ति। उभयरूपा अप्यहीनवचनात्।

९. मासस्य यत्तुल्याभिर्न व्याप्यते तद्दीक्षावृद्ध्या व्याप्नुयुः।

१०.* असंवत्सरदीक्षिताय यजमानाय मद्दुक्थं न शंसेत्।

११. येन संवत्सरमुखाधारणं न कृतं तस्मै महाव्रतं न शंसेत्।

१२. [1]अस्य द्विरात्रस्य प्रथममहर्नित्यमाग्निष्टोमिकं प्रथममहः स्यादिति हैक आहुः।

१३. स्वरूपेण चार्यं(!) स्तुतिः।

१४. अपरिहारायेत्यभिप्रायः।

१५. निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने संपातसूक्ते भवतः। आ यास्विन्द्रो ऽवस इति मरुत्वतीयमा न इन्द्रो दूरादिति निष्केवल्यम्।

१६. ततं मे अपस्तदु तायते पुनरित्यार्भवम्। यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयम्। इत्येते द्वितीयस्याह्नो भवतः।

१७. त्रिरात्रे च वक्ष्यमाणे द्वितीयस्याह्न एते एवार्भवजातवेदसीये भवतः।

१८. द्विरात्रस्याहर्योगः।

१९. वक्ष्यमाणेन वाग्रब्देन विकल्पो ऽत्रापि द्रष्टव्यः।

२०. गौश्च आयुश्च।

२१. अधिदैवतमध्यात्ममित्युक्तम्।

---

[1] om. A.

२१.

१. अथ यत्त्रिविधं त्रिप्रकारं तत् त्रिरात्रेण वक्ष्यमाणेन प्राप्यत इति।

२. [1]अधिदैवतं चन्द्रमःप्रजापतिरुद्रा अध्यात्मम् मनोबुद्ध्यहंकाराः[2]।

३. प्रथमस्याह्नस्त्रयस्त्रिवृत्प्रभृतयः स्तोमा भवन्ति त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशा इति।

४. पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति।

५. षोडशस्तोत्रियकं ब्राह्मणात्कंचिन्न आज्यं भवति।

६. एकविंशः त्रिणवः त्रयस्त्रिंश इति तृतीयस्याह्नः स्तोमा भवन्ति।

७. अस्य त्रिरात्रस्य प्रथममहरग्निष्टोमसंस्थं भवति।

८. उक्थ्यसंस्थं द्वितीयमहः।

९. अतिरात्रसंस्थं तृतीयमहर्भवति।

१०. स्वमतेन।

११. छन्दोगवशादन्यथापि भवति।

१२. तृतीयस्याह्नो बृहत्पृष्ठं भवति। अर्थवादार्थं पृष्ठानां वचनम्। पूर्वकारिवशाद्व्यवस्था।

१३. भक्तिसाधर्म्यात्।

१४. भक्तिसाधर्म्यादेव।

१५. पूर्ववद्व्याख्या।

---

[1] om. C M D. [2] Corrected; Mss: मनोबुद्ध्य०।

१६. प्राप्तर्थे।

१७. षामूर्ध्विकात् षलहादाज्यानि भवन्ति।

१८. मध्यमाच्छन्दोमात्त्रैष्टुभ इत्यनेन विशेषेण प्रउगो भवति द्वितीयस्याह्नः।

१९. द्वितीयस्याह्नः। प्रकृतत्वात्।

२०. यद्द्वितीयस्याह्नः पार्ष्ठिकस्य मरुत्वतीयं तत्तृतीयेऽहनि करोति।

२१. अन्योऽन्योपभोगः परस्परेण पालनमभिप्रेतम्।

२२. द्वितीयतृतीये। अधिकारात्। [1]त्रिवृत्स्तोमं प्रथमं सप्तदशस्तोमं द्वितीयं पञ्चदशस्तोमं तृतीयम्। एवमन्वयोगो वा कर्तव्य इत्यर्थः।

२३. कस्तमिन्द्र त्वावसुमित्ययं मामप्रगाथो निष्केवल्यस्य भवति। होत्रकाणामनन्तरेषु संदेशो मा भूत् इत्यारम्भः।

२४. मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ द्विपदां व्यवधायिकामुद्धृत्य मैत्रावरुणस्य भवतः।

२५. कं नव्यो अतसीनामित्ययं कद्वान्प्रगाथः। कद्वद्वचनं प्रगाथादेशार्थम्[2]।

२६. द्वितीयात्पार्ष्ठिकादह्नः सूक्ते भवतः।

२७. अस्तावि मन्म पूर्व्यमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। उभयं शृणवच्च न इत्यनुरूपः प्रगाथग्रहणानुवृत्तेः।

२८. ब्राह्मणाच्छंसिन एव।

---

१ C D M om. from त्रिवृत्स्तोमं to इत्यर्थः। २ C D अतिदेशा०।

१९. आयन्त इव सूर्यमिति स्तोत्रियः। ग्रग्घ्रू ष्वित्यनुरूपः।

२०. प्रगाथग्रहणमनुवर्तत एव।

२१. यथाप्राप्ते एव।

२२. होतुः पश्चात् होत्रकाणां द्वितीयादह्न उक्थानि।

२२.

१. एष त्रिरात्रः सहस्रस्तोत्रियो येन प्रजापतिरिष्टवान्। स्या इति निपातसमाहारः।

२. एतमेव त्रिरात्रमपरे गर्गत्रिरात्र इत्येवं वदन्ति।

३. द्वितीयो ऽपि त्रिरात्रो ऽश्वत्रिरात्र इत्येवंनामा।

४. अश्वत्रिरात्रे ऽयं विशेषः।

५. यदक्रन्द इत्येतदग्निमारुतादपेत्।

६. तृतीयस्त्रिरात्रश्छन्दोमपवमानो[1] भवति।

७. चतुर्थस्त्रिरात्रः पराकाख्यः।

८. एवंस्तोमकान्यहानि त्रीणि भवन्ति।

९. यथोक्तलक्षणः।

१०. लोकान्तरप्राप्तिनिमित्तम्।

११. विशिष्टया वक्ष्यमाणया।

१२. पूर्वौ गायत्रीसंपन्नः पूर्वतरश्च। अयं तु जगतीसंपन्नः। तस्य आधिक्येन प्रशस्यते। अतो ऽयं जगतीसंपन्नः कर्तव्यः। इतरौ गायत्रीसंपन्नौ।

---

१ A छन्दोमः पव॰ C छन्दोमपव॰ D छन्दोमा पव॰ See xv, 6, 1.

१३. सम्यक्प्रशंसार्थं वचनम्।

१४. वक्ष्यमाणकस्त्रिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरित्यहर्योगेन कुसुरु-बिन्दुत्रिरात्रनामा[१]।

१५. प्रथमे ऽहनि गवां त्रीणि शतानि ददाति।

१६. त्रयस्त्रिंशतं गवां गोः कलाश्च पञ्च[२]।

१७. ददातीत्यनुवर्तते।

१८. या सहस्रतमी गौस्तस्याः सहस्रतम्या गोरेका कलादत्ता परिशिष्यते। किं तस्या इत्यत आह।

१९. तां कलामन्यया गवा सकलया निष्क्रीयामाकुर्वीत। ततो ऽमा यजमानस्य गृहे कुर्वीत।

२०. अमाकार्येत्येवमाङ्गराचार्या यजमानस्यैव संभूत्या इति। संभूतिविशेषप्रादुर्भावः। अमाकुर्वीतेत्यस्यायमर्थवादः।

२१. यायन्तीनां दक्षिणाकाले गच्छन्तीनां प्रथमोपरमेत् सा सहस्रतमी देयेत्याहुः।

२२. प्रथमोपरमणं गोर्बह्वीनां गच्छन्तीनां यत्कस्या अपि चेद्भवति[३] तदप्रस्थवनरूपम्।

२३. या संतिष्ठन्तीनां घनप्रचयच्छायाश्रितानां[४] या प्रथमोप-विशेत् सा सहस्रतमी कार्येति।

२४. संस्थायिनीनां[५] प्रथमोपवेशनम्।

२५. अद्य वा श्वो वा विजनिष्यत[६] इत्यश्वीना।

---

१ C ०बिन्दुत्रिरात्रनाम। २ C कलापंच। ३ A C (orig.) कस्यापि।
४ C घनप्रचयच्छा० M च्छाय०। ५ Corr; C संस्थापिन्यां प्र० A ०स्थापिनीनां।
६ त om. C M.

२६. संनिकृष्टप्रसवः प्रजात्यै रूपमिति।

२७. सत्तमा शोभनतमा अव्यङ्गा अकृष्णा [1]नवप्रजेत्यादिगुणा।

२८. कथं नाम यद्यत्[2] शोभनं तत्तद्गृहे स्यादित्यर्थवादः।

२९. सर्ववेदत्रिरात्रो नाम अहीनस्तस्मिन् त्रिवेदाध्यायी ब्रह्मा भवति यस्य चोभयतः पितृतश्च मातृतश्च त्रिपुरुषं श्रोत्रिया भवन्ति। एवंविधो ब्रह्मा सर्ववेदत्रिरात्रे कार्यः।

३०. पूर्वोक्तानां त्रिरात्राणामर्थवादः।

२३.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यत इत्यर्थः।

२. मेदोऽसृङ्मांसमज्जावयवाः।

३. अपि च चतुष्पादाः पशवः।

४. ऋग्यजुःसामाथर्वणमधिदैवतं ब्रह्म चतुर्विधम्। अध्यात्मं चत्वार्यङ्गानि।

५. एवं स्तोमकान्येव चत्वारि।

६. पूर्वस्य स्तोमविधेः[3] स्तुत्यर्थः शेषः।

७. जमदग्नेश्चतूरात्रो ऽयमुच्यते।

८. वक्ष्यमाणो ऽन्यश्चतुर्वीरसंज्ञकश्चतूरात्रः।

९. एष प्रथमस्याह्नः स्तोमसमाहारः।

---

[1] C नव॰ गुणः। [2] C यत्–तत्। [3] C पूर्वस्य ॰विधि।

१०. एष प्रथमस्याह्नस्त्रिवृदुत्सृज्यते। एकविंशं प्रजन्यते[१]।

११. सर्वस्मिन्नहनि पञ्चदशो दृष्टः। स उत्सृज्यते। त्रिणवः प्रजन्यते।

१२. अत्रापि सप्तदश उत्सृज्यते। त्रयस्त्रिंशः प्रजन्यते।

१३. उक्तेन न्यायेन।

१४. स्पष्टम्[२]। वीरसाधनः स्तोमो वीर इत्युच्यते।

१५. तस्य [३]चतुरात्रस्य शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः।

१६. तदभिप्रायेण शस्त्रमपि भवति।

१७. यो जात इति।

१८. वा यथयोक्ते।

१९. तृतीयं[४] वैरूपपृष्ठं भवति पक्षेण। तस्मिन्सति वैराजा-त्तृतीयसवनं। चतुर्थादह्न इत्यर्थः।

२०. आदितो ऽवच्छेद इति परिभाषितत्वात् चतुर्थं वैराज-पृष्ठमेव भवति। तस्य पुनर्वचनं विकल्पार्थम्। वैरूपात्तृतीयसवनं तृतीयादह्न इत्यभिप्रायः।

२१. चतुर्थमहर्भवतीत्यानन्तर्यात्।

२२. प्राकृतमतिरात्रम्। इह प्रकरणे संव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम्।

२३. अथमपरस्चतुरात्रस्याहर्योगविशेषः। आभिप्लविकानामन्त्यामभिजिच्चतुर्थो भवति।

२४. पार्ष्ठिकानामन्त्यां विश्वजिच्चतुर्थः। आभिप्लविकानां पार्ष्ठिकानीतराणि।

---

१ C om. ११। २ C M om. ३ C M त्रिरात्रस्य। ४ A तृतीये C तृतीय।

२५. पार्ष्ठिकानामेव[1] प्राकृतो ऽतिरात्रश्चतुर्थो भवति महाव्रतं वा।

२६. अर्थवादो यथाविहितानुष्ठानप्ररोचनार्थः।

२४.

१. आप्नोतीति वाक्यशेषः।

२. त्रीणि सवनानि अग्नीषोमीयो ऽनूबन्ध्येति पाङ्क्तो यज्ञः। पञ्च जना[2] इत्यधिदैवतं पञ्चेन्द्रियाण्यध्यात्मम्।

३. तत्रार्थवादः।

४. तदिदमहर्योगरूपमासामेवाङ्गुलीनां रूपेणार्थवादः।

५. कनिष्ठा।

६. उपकनिष्ठिका।

७. मध्यमा।

८. अनामिका।

९. अङ्गुष्ठः।

१०. मध्यमामभिनयेनाह[3]।

११. चतुर्ष्वहःसु[4] व्यस्ताः स्तोमास्त एव चात्र[5] समस्तास्तेनायमङ्गुष्ठः सर्वाङ्गुलीः प्रत्येति[6]।

१२. तस्यैवंविधस्य पञ्चरात्रस्य प्रशंसोच्यते।

१३. एवमयं चतूरात्रः। पञ्चममहर्निरूप्यते।

---

१ A प्राकृतानाम्। २ C D om. इति। ३ A ०नयेनानाचा। C ०नेभि०। ४ C चतुर्वेनवंस M चतुर्षेनचद। ५ C D om. चात्र। ६ A प्रति ······ येति।

१४. पञ्चमस्य आभिप्लविकस्य द्वे सवने। पृष्ठ्यस्य षष्ठादह्नस्तृतीयसवनमित्येतत्कृत्स्नं पञ्चमे।

१५. षष्ठ वाभिप्लविकस्य। वाशब्दो विकल्पार्थः।

१६. उत्तमादाभिप्लविकात्पञ्चमे तृतीयसवनं भवति। अत्र द्वे सवने पञ्चमादाभिप्लविकात्।

१७. पक्षान्तरमेतद्विधानसामर्थ्यात्।

१८. पाष्ठिकानां चतुर्थ इत्यर्थः।

१९. उभयोरपि पक्षयोः पञ्चमत्वेन।

२०. आभिप्लविकपक्ष इतरच।

२१. उक्तार्थो ऽर्थवादः।

२५.

१. शस्यत इति वाक्यशेषः।

२. द्यौश्च पृथिवी चेत्यादि षण्मोर्वीरिति षड्विधमधिदैवतम्। चक्षुर्ज्ञो ऽयमात्मेत्यध्यात्मम्।

३. एवं युक्तानि[1] षळहानि।

४. वाशब्दो विकल्पार्थः।

५. यस्मिन्पक्षे अभिजितो ऽनन्तरं महाव्रतम्।

६. स एक एव पक्षे पृष्ठ्यः पक्षे ऽभिप्लवः।

७. उक्तार्थो ऽर्थवादः।

---

[1] A उक्तानि।

२६.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यते।

२. सप्तको मरुद्गणो ऽधिदैवतम्। सप्ताङ्गानि विद्यात्[1] सप्तमी-त्यध्यात्मम्।

३. एवमुक्तः सप्तरात्रः।

४. वक्ष्यमाणः सप्तरात्र एवंसंज्ञकः।

५. यथोक्तानि सप्ताहानि।

६. वक्ष्यमाणः सप्तरात्रस्तेनाप्तः।

७. अस्यैव संज्ञान्तरं जनकसप्तरात्र इति।

८. सत्राभिप्लविकान्यहानि सप्तमो ऽभिजिदित्ययमहर्योगपक्षः।

९. इतरेषां पार्ष्टिकानां विश्वजित्सप्तम इत्ययमपरो ऽहर्योगपक्षः।

१०. सर्वां[2] सप्तमो वैश्वानरो महाव्रतं वा विकल्पेन।

११. कृतव्याख्यानमेतत्।

२७.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः।

२. अष्टावदितेः पुत्रा अधिदैवतम्। अष्टावङ्गानीत्यध्यात्मम्।

३. उक्तार्थमेतत्सूत्रम्।

४. पार्ष्टिकानामेव सप्तमः।

५. अष्टममहर्विकल्पितम्।

---

१ C विद्यात्। २ C सर्वा।

६. वाशब्दो विकल्पार्थः। उभयोः पृष्ठ्याभिप्लवयोरभिजित्सप्तमो विश्वजिदष्टमः।

७. उक्तार्थो ऽर्थवादः।

२८.

१. अनुष्ठीयमानेन प्राप्यत इति वाक्यशेषः।

२. अष्टौ वसवः प्रजापतिश्चेति नव इत्यधिदैवतम्। नव प्राणा इत्यध्यात्मम्।

३. अनेन वाक्यशेषेण नव[1]।

४. ज्योतिःसंज्ञको ऽग्निष्टोमः। गोसंज्ञक उक्थ्यः। आयुःसंज्ञको ऽतिरात्रः। [2]एवं त्रिरूपयन्ति। एवं नवरात्रम्। तं ज्योतिषोपिगच्छ इत्याचक्षते।

५. ज्ञातव्याख्यानो विधिशेषः[3]।

२९.

१. देवलोकं पितृलोकं जीवलोकमित्यादयो ऽधिदैवतम्। दशेन्द्रियाणीत्यध्यात्मम्।

२. दशरात्रस्याशयोग उच्यते। अध्यर्धो ऽभिप्लवस्तानि नवाहानि भवन्ति। नवाग्निष्टोमा इत्येवं वा नव। वैश्वानरश्चेति दशमं वक्ष्यति।

३. प्राकृतो वा दशरात्रः संख्याविकारेण विकृतः।

---

१ C वा instead of नव। २ A एतन्त्रिरूप॰। ३ C विधिः।

४. पूर्वेषामां नवानां दशम इत्युक्तम्।

५. पुरोधाकामस्यायमहीनस्तोदितः। तत्रायमर्थवाद उच्यते। एतेन दशरात्रेण किल असौ जातूकर्ण्यो दृष्टा त्रयाणां राज्ञां[1] निगुस्थागोत्रावयववंशजानां जातूकर्ण्यः प्राप। कतमे पुनस्ते [2]नि-गुस्थागोत्रा इति। अत आह। काश्यवैदेहयोः पुरोहितो बभूव। कौशल्यस्य च राज्ञः।

६. तस्य ह जातूकर्ण्यस्य तां श्रियमभिध्याय[3] मम स्यादिति मन्वानः पितरमध्यूहे ऽधिप्रापितवानुपलब्धवानित्यर्थः। पलित यज्ञकामान्यान् अनाश्रिया यशसा समर्धयितुं जानामि येनान्येभ्य एव एतां विद्यां प्रयच्छसि। आत्मानं समर्धयितुं अस्मत्सन्तद्धिद्वारेण नैवेच्छसि।

७. ततः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच। हे पुत्र श्वेतकेतो मा मैवं वोचः। उपदेशयज्ञक्रतुरेव लोके प्रसिद्धिं यायादित्येतत्फलं[4] ममाभीष्टम्।

८. यदेतन्मयोच्यते यज्ञक्रतोरप्रकाशीकरणे[5] विद्यादानं फलं[6] तत्समेव[7] कृत्स्नके[8] ऽप्येकस्मिंश्चिद्ब्रह्मबन्धौ विज्ञातवानस्मि। एतदुक्तं भवति। तदेतद्यज्ञक्रतोः फलं श्रूयते। एतत्परिच्छिन्नं। यज्ञशास्त्र-प्रकाशने तु फलस्येयत्ता नास्ति।

---

१ A राज्यधिगुस्थ्या॥ गोत्रा॰ C M भिगुस्था गोत्रा——वयववंश॰ D गिगुस्था-गोत्रा॰ aet. to भिगू(?)स्थानं गो॰। २ A$^{\circ}$(?) धिगुस्थ्यागोत्रा।

३ A चभिध्याय C (orig) मामभस्यादिति M मामस्या॰ D चभिध्याममस्यादिति।

४ A यायात्पिता इत्ये॰। ५ A करणं। ६ A om. फलं।

७ A C (orig.) D M तमस्। ८ C कृत्स्नकारके D कृत्स्नकारे।

९. उशब्दो प्रशब्दस्यार्थे[१]। क्लिलेति विद्याप्रकर्षे। यथास्य श्वेतकेतोः पित्राभिहितं यज्ञशास्त्रप्रकाशयितुः फलम्।

१०. तथैतद्वेदितव्यम्। श्रद्धा तु कर्तव्येत्यर्थः।

११. स एष दशरात्रः पुरोधाकामस्य ब्राह्मणस्य यज्ञः।

१२. प्राप्नोति पुरोधामेवंविहितानुष्ठानेनेत्यर्थः।

१३. त्रिककुद् इति[२] चतुष्टोमो दशरात्रो यज्ञः शाखान्तरे। तत एवं व्याख्यातव्यम्। चतुष्टोमस्त्रिककुदाभिधानस्तस्मादस्य[३] शस्त्रं भवति।

१४. अयमपि चतुष्टोम एव क्रमान्यत्वविशेषविहितः।

१५. छन्दोमस्तोमैर्विशिष्टश्छन्दोमत्रिककुदित्युच्यते[४]। यद्येऽप्येते छान्दोग्ये विहितास्तथैवाह्नर्योगो दशरात्रतो वा।

१६. अयमपरोऽस्य दशरात्रस्याह्नर्योगकल्पः। पूर्वस्मिन्नपि कल्पे वैश्वानर एव[५] दशमस्य शब्दात्।

१७. अयं चापरो दशरात्रकल्पः।

१८. पूर्वस्मिन्कल्पे विशेषः। तेनैव तत्कल्पान्तरम्।

१९. अनुष्ठानप्ररोचनोऽयं विधिशेषोऽ[६]र्थवादः।

---

१ A उशब्दो प्रश॰ C D तच्छब्दो मच्छब्दस्यार्थे। २ A त्रिककुप् इति C D M त्रिककुद इति चतुष्टोमस्य शाखान्तरे। ३ A त्रिककुबाभिधान॰ C D त्रिककुदाभिधानः तदस्य शस्त्रं M त्रिककुदाभिधानस्तद्दशरात्रं। ४ A ॰त्रिककुप् इत्युच्यते C D M ॰त्रिककुब इत्युच्यते। ५ A inserts between एव and दशम the text and comm. of xvi, 15, 8 ff. beginning with भूतेष्वात्मानं कृत्वा and ending with अभिक्रोशः (19)। ६ C ॰शेषश्चायं विधिः।

३०.

१. सर्वमेकादशविधं प्राप्यते वक्ष्यमाणेनैकादशरात्रेण।

२. अधिदैवतमेकादश रुद्राः। अध्यात्मं दशेन्द्रियाण्येकादशं मनः।

३. इति नु व्यूळ्ह इति यत्रोच्यते स व्यूळ्हच्छन्दाः।

४. अथ[1] समूळ्ह इति यत्रोच्यते स सामूळ्हिको दशरात्रः। स वा भवति।

५. एकादशमहः।

६. दशरात्रो भवति।

७. बृहद्रथन्तरपृष्ठस्य दशरात्रस्यैकादशो विश्वजित्कार्यः।

८. तमनेनाहर्योगेन विशिष्टमेकादशरात्रं पौण्डरीकमित्याचक्षते याज्ञिकाः।

९. अयुतं गवां पौण्डरीके दक्षिणा भवति।

१०. अयुतं दश सहस्राणि[2] पूर्वोक्तानि। एकादशमश्वसहस्रमित्येके मन्यन्ते।

११. शुक्लपक्षस्याष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्त इत्येवमादिना धर्मजातेन युक्तः। अतो मासापवर्गा अहीना इत्येवमादिको नास्य धर्मः।

१२. यथोक्तानामेवार्थवादार्थं[3] उपन्यासः।

---

१ C D ins. यत्। २ C दक्षिणानि instead of द० स०। ३ A om. ०वादार्थं।

१३. यतो ऽभ्यधिकां श्रियमिच्छन्ति[1] उत्तरोत्तरिणीमुत्तरोत्तरोत्कृष्टां श्रियं विविधां च दीप्तिं प्रशंसां साधुवादरूपां च विराजमन्नाद्यं चोत्तरोत्कृष्टं[2] सर्वजनातिशयमुपभोगसंबद्धमित्येतदाप्नोति य एवं वेद।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चावश्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये षोडशो ऽध्यायः समाप्तः॥

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्यं समाप्तम्॥

---

१ C.D ॰च्छति। २ C चोत्तरोत्तरोत्कृष्टं।

अथ सप्तदशो ऽध्यायः।

१.

मधुसूदनगुरुं वन्दे देवमातं त्रयीविदम्।
कृष्णं विनायकं रामं हरिरामं हलायुधम् ॥१॥
अष्ट चैतान् गुरून् नत्वा तेषां वै पादपांसवः।
भाष्यं महाव्रतस्याहं कुर्वे गोविन्दसंज्ञकः ॥२॥

व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्राहीनानामित्यनेन वाक्येन शुक्लपक्षस्याष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्त इत्येवमायुक्तो द्वादशाहः सत्राहीनेषु प्रकृतित्वेनातिदिश्यते। तत्र विकृतौ द्वादशाहं यैरहोभिर्विवर्धते तान्युदाहरिष्याम इति प्रतिज्ञाय[1] एकाहार्थं महाव्रतमाहरन्तीत्यनेन वाक्येन त्रयोदशरात्रसंपत्त्यर्थमाचार्यो महाव्रतं विदधे तस्य चानुष्ठानकाले क्रमापेक्षायामूर्ध्वं तु (१२. १५. १२) दशमादहो महाव्रतस्य स्थानमिति स्वकीयानुष्ठानस्यानुरोधेन सूत्रकारस्य दशमादह्नः परमथातो महाव्रतस्येत्यादि महाव्रतस्य सूत्रणं युज्यते। कथं तर्हि सर्वकर्माभिधानोत्तरकालमथातो महाव्रतस्येत्येवमादिना सूत्रेण महाव्रतं[2] कर्म पृथगेवोपदिश्यते। सत्यम्। उच्यते। न हि पाठक्रमवशेनानुष्ठानक्रमो भवति। सर्वस्तोरपराकयोर्मध्ये कर्मणात्। तथा चास्य क्रतोरारण्यकसंबन्धात्पृथगुपदेशः। कथं पुनरारण्यकसंबन्धः। श्रुतेः। ऐकाहिकमेव स्याद्ब्रह्म वा एकाहो

[1] A om. प्रति। [2] A महाव्रतार्थं।

ब्रह्मैतद्वह्मणैव तद्ब्रह्म समर्धयतीति ब्रह्मस्वरूपत्वेनास्य क्रतोः श्रवणात्। उपनिषद्वाक्यान्यपि ब्रह्मनिरूपणपराणि भवन्ति। एवमेकनिरूपणत्वेन संबन्धः। श्रुतिक्रमो ऽप्येवमेव। सर्वकर्मविधानानन्तरं प्रजापतिर्वै संवत्सर इत्यादि पृथगेव श्रूयते। तस्मात्सूत्रकारस्यापि सर्वकर्मविधानानन्तरं पृथगुपदेशो युज्यते। अनुष्ठानक्रमानुग्राहकाणि कानि चिदङ्गानि तत्रैवोक्तानि। यथा होत्रकाणां शस्त्रसृष्टौ प्रातःसवने श्वःस्तोत्रियानुरूपत्वं माध्यन्दिने सवने चतुर्विंशे ऽभिजिति विषुवति बृहत्पृष्ठे विश्वजिति महाव्रते च (१२. ६. ७) षष्ठादिति। तथा तृतीयसवने। अथ यदभिजितं विषुवन्तं बृहत्पृष्ठं विश्वजितं (१२. २७. ४) महाव्रतीयमहरित्युक्थ्यानि कुर्युरिति। एवमनुष्ठानक्रमो ऽप्यनुग्रहीतो भवति। होत्रकाणां परिगणितपदार्थत्वादनुष्ठानक्रमानुग्रहाय[१] तत्रैवोपदेशं कृत्वा होतुः कर्मबाहुल्यात्पृथक् [२]सविस्तरान्महाव्रतीयपदार्थान्[३] सूत्रकार उपदिशति।

१. विधिरुच्यत इति वाक्यशेषः। अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। महाव्रतीयकर्मविशेषो ऽधिक्रियत इत्यर्थः[४]। आनन्तर्यार्थो वा। अथ सर्वकर्माभिधानानन्तरं महाव्रतीयं कर्मोच्यत इत्यर्थः। अतःशब्दः क्रमार्थः। सर्वकर्माणि क्रमेणोपदिष्टानि। अतः क्रमप्राप्तं महाव्रतीयं कर्माभिधीयत इत्यर्थः। हेत्वर्थो वा। यतः सर्वाणि कर्माण्युक्तानि अतो हेतोर्महाव्रतीयं कर्म वक्ष्यत इति हेत्वर्थः।

---

१ C om. अनुग्रहा। २ C सूर्यै॰। ३ C महाव्रतीयान्। ४ C ॰व्रतीयं कर्म वक्ष्यत इत्यर्थः। विशेषो ऽधिक्रियत इत्यर्थः।

२. महाव्रतीयादह्नः कतिपयाहेनोपलक्षिते पुरस्तादेव काले क्रियमाणो दिवसेभ्यः पूर्वमित्यर्थः। होता प्रेङ्खफलकमुदुम्बरकाष्ठामयं तदर्थमौदुम्बरीं शाखामुत्पाटयति उच्छिनत्तीत्यर्थः। ननु वक्ष्यते दशमे ऽहनि (१७. ६. २) सदो हविर्धानानि समूहन्तीत्येतस्मिन्नवसरे दशमादह्नः परं महाव्रतीयाहःसंनिधौ प्रेङ्खफलकादि कथं नाम न क्रियत इति चेत्। उच्यते। अपि द्वे वा त्रीणि वा (१७. १. ८) फलकानि संदध्युरिति संतष्टमिति चाग्रे वक्ष्यते। संतर्दनं संतक्षणं चार्द्रकाष्ठेन कर्तुं न युज्यत इति कतिपयेभ्यो दिवसेभ्यः पूर्वमेव प्रेङ्खफलकार्थमुदुम्बरोत्पाटनं कर्तव्यमिति।

३. प्रेङ्खफलकोत्पाटनं कर्तव्यमिति शेषः। समयस्य परिवासनं मा भूदिति तिष्ठत एवेत्युच्यते। दृश्यते च। अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः। तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची वोर्ध्वगापि वेत्येवमाधारणिप्रकरणे ऽपि शाखाया एव छेदनमस्ति। तस्मादत्रापि शाखाया एव छेदनं युज्यते न समयस्येति।

४. होतोदुम्बरस्य प्रेङ्खफलकमुत्पाटयतीति प्रकृतम्। कथमुत्पाटयतीत्यपेक्षायां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यादित्योदयनदिगभिमुखीमौदुम्बरी शाखा गतवती सा छेत्तव्या। ननु सर्वदा पूर्वस्यां दिश्येवादित्योदयनं भवतीति। कथं पुरस्तादित्युक्ते आदित्यस्योदयनत इत्युच्यते। सत्यम्। राशिभेदात्पूर्वस्यां दिश्यपि आदित्यस्योदयनं भेदेन संभाव्यते। अतो राशिं विचार्य यस्मिन्राशौ यस्यां दिशि सूर्य उदेति तदभिमुखीमुदुम्बरशाखामुत्पाटयतीति

शाखानियमः। अथवा अयमर्थः। पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि या शाखा सा छेत्तव्या। अतः पूर्वस्यां दिश्यादित्यस्योद्गमनं भवेदिति।

५. पुरस्तादविद्यमानशाखस्योदुम्बरस्य कथमुत्पाटयेदिति यदि उदुम्बरस्य पूर्वभागे तादृशी शाखा न लभ्यते तदोदगाश्रितापि छेत्तव्या। अवान्तरेण इति सामान्योक्तेन कोणाभिमुखी ग्राह्या। तच दिगन्तरत्वश्रवणात्।

६. उदुम्बरस्य पूर्वोक्तयोर्दिशोरविद्यमानशाखत्वे[1] पक्षान्तरमेतत्। यद्युदुम्बरस्य दक्षिणे भागे प्रेङ्खफलककरणसमर्था शाखा कोणाभिमुखत्वरहिता स्यात् सापि ग्राह्या। दक्षिणा दिक् पित्र्यत्वाच्च प्रयोज्येति नाशङ्कनीयं वचनात्।

७. जघन्यपक्षान्तरमेतत्। यदि प्रकृतस्योदुम्बरस्य पश्चाद्भागे प्रयोजनसमर्था शाखा भवेत् सापि कोणाभिमुखत्वरहिता पूर्वोक्ताभावे ग्राह्या।

८. इतीयत्युदुम्बरे पक्षान्तरमेतत्। समग्रमप्युदुम्बरं[2] स्वपरिजनैर्मूले छेदयित्वा प्राक्शिष्टमुदङ्गा निष्ठमुत्पाटनमात्रं होता कृत्वा प्रेङ्खफलकं कुर्यादिति शेषः।

९. प्रकृतस्योदुम्बरस्य द्वे वा त्रीण्यपि वा फलकानि संदध्युः। संतष्टार् इति शेषः। द्वे वा त्रीणि वेतीच्छाविकल्पः। यथा पवित्रकरणे। कुशतरुणे अविषमे अविच्छिन्नाग्रे अनन्तर्गर्भे प्रादेशेन मापयित्वा कुशेन छिनत्ति पवित्रे स्थ इति। द्वे त्रीणि वा भव-

---

१ C om. त्व। २ C ॰म्बरस्य परि॰।

भीति उदुम्बरस्य मध्ये फलकद्वयम्। अणुले फलकचतुष्टमिति कस्य चिद्धयवस्थाशंका स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थमिदमुक्तम्।

१०. तत्फलकं प्रागायामं बाहुमात्रं बाहुप्रमाणं भवतीति।

११. तत्फलकं तिर्यक् पृथुलतो ऽरत्निमात्रम्। अरत्निप्रमाणं भवतीति।

१२. होतुः सुखेनोपवेशनार्थं सम्यक्तष्टं सुनिष्पादितं भवतीति।

१३. वक्ष्यति तत्पश्चाद्दीचीनाग्रं फलकं (१७ १०. ४) निधायेति। तस्माद्यथा तस्याग्रं ज्ञायते तथा भवतीति।

१४. तत्फलकमन्तेषु चतुर्षु कोणेषु चतुर्धा चतुःप्रकारं वितर्दयति षच्छिद्रं कारयतीति।

१५. अथ फलककरणानन्तरं यस्योदुम्बरस्य[१] फलकं कृतमेतस्यैवोदुम्बरस्य विशाखीकरणसमर्थविद्यमानशाखस्य[२]। तद्रहितत्वे ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसमर्थोदुम्बरस्य वा। विशाखौ वंशधरणसमर्थशाखे छेदयन्ति सपुरुषाः।

१६. किंप्रमाणे ते विशाख्यौ। पुरुषप्रमाणं किंचिदतिक्रान्ते। परःशब्दो निपातः। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति[३] समासः।

१७. एतस्योदुम्बरस्यान्यस्य वा छेदयन्तीति शेषः। वंशं विशाख्योरुपरि रज्जुबन्धनार्थः शाखाविशेषः तदपि परःपुरुषं छेदयन्ति।

---

१ C यस्योदुम्बरस्य तद्रहितत्वे ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसफलकं कृतम्। २ C °शाखस्य समर्थोदुम्बरस्य वा। ३ A क्रान्ताद्यर्थे द्वितीये°।

१८. इति संबन्धः। यदि देशविशेषादुदुम्बराणामभावा यति यो ऽन्यो वृक्षः फलग्रहणयोग्यो यज्ञियत्वादश्वत्थो बिल्वो वा तस्ये-तस्यैवं फलकादि कुर्यात्।

२.

१. अतःप्रभृति सर्वत्रानन्तर्यार्थो ऽथशब्दः। मुञ्जमयरज्जुद्वयं कारयन्ति स्वपुरुषाः।

२. ते रज्जू दृढे फलकधरणसमर्थे कारयन्ति स्वपुरुषाः।

३. तद्रज्जुद्वयं त्रिवृत्कारयन्तीति।

४. द्विव्यायामं किंचिदतिक्रान्ते परोद्विव्यायामे। प्रमाणतस्ते एवंविधे कारयन्तीति।

५. एतावत्पूर्वोक्तं सर्वं होतारमभितो देवयजनसमीपे उप-कल्पयन्ति स्वपुरुषाः।

६. उदुम्बरविकारामासन्दीमासनविशेषमुद्गात्रर्थं संनन्ति सम्य-ग्ग्रथ्यादयन्ति।

७. तस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तस्या आसन्द्याः प्रादेश-प्रमाणाः पादा भवन्तीति।

८. चत्वार्यपि काष्ठानि अरत्निप्रमाणानि भवन्तीत्यर्थः।

९. तामासन्दीं सम्यग्ग्रथ्याद्य विवयन्तीति संबन्धः।

१०. तामासन्दीं मुञ्जविकाराभिः रज्वाभी रज्जुभिर्द्विगुणी-कृताभिः प्रदक्षिणप्रोताभिर्विवयन्ति। वेञ् तन्तुसंताने इत्यस्य

धातौ रूपं विवयन्ति विशेषेण अच्छिद्रां वयन्ति [1]वेष्टयन्तीत्यर्थः।

३.

१. अथ पूर्वोक्तकरणानन्तरं तन्तुशतयुक्तां वीणामुपकल्पयन्ति कुर्वन्ति स्वपुरुषाः।

२. तस्या वीणायाः पालाशी पलाशविकारा सूना भवति। सा च काष्ठविशेषरूपा[2]।

३. [3]तस्या इत्यनुवर्तते। तस्या वीणाया उदुम्बरविकारो दण्डो भवतीति।

४. विपरीतं वा कर्तव्यमितीच्छाविकल्पः।

५. तां वीणां सर्वप्रदेशरक्षेन[4] आनडुहेन चर्मणा उपरिलोमाभिषीव्यन्ति। सुदृढां कुर्वन्तीति।

६. तस्या वीणाया दण्डं दशप्रकारं विद्धं कुर्वन्तीति।

७. तदिति सप्तम्यर्थे ऽव्ययं तस्मिन् दशधाविद्धे दण्डे प्रतिच्छिद्रं दशदश रज्जूः[5] प्रवयन्ति।

८. ता रज्जूर्वीणाया अग्रप्रदेशे पृथक्पृथग्बध्नन्तीति।

९. सा वीणा दण्डसमलेसन्तुभिः शततन्त्री भवतीति।

१०. पर्णयुक्ता वेतसवृक्षशाखा वीणावादनार्थं कर्तव्या।

---

१ C om. वेष्टयन्ति। २ Partly om. in A. ३ om. in A. ४ C ०प्रदेशेन। ५ MSS रज्जुः।

११. कर्करीभूता शरखेलीका वीणावादनार्थं कर्तव्या ।

१२. शाखान्तरोक्तलक्षणाश्चतुःप्रकारा वीणाः पत्न्यः कुर्वन्तीति ।

१३. पिच्छोरासंज्ञकां वीणामुपमुखेन मुखसमीपेन वादयेत् । पत्नी पूर्वकृतत्वात्[1] ।

१४. या पत्नी काण्डवीणां वादयेत्सा वादनेन वेतसशाखया वादयेदित्यर्थः ।

१५. तां काण्डवीणां घाटरीरित्याचक्षते वीणावादिनः ।

१६. या घाटरीसंज्ञका वीणा मृदुं शब्दं वादयति सा अरातिरूपा स्यात् । वैरीरूपा स्यात् ।

१७. अरातिरूपत्वाद्द्विषां जनयित्री भवति ।

४.

१. हननं वादनं तेन सहितं दुन्दुभिचतुष्टयमध्वर्युः समीपे करोति ।

२. चतुर्णां दुन्दुभीनां मध्ये द्वौ दुन्दुभी खनती सवादकौ पूर्वद्वारबाह्ये[2] अभितः सदसो बहिरावखनयति । आवध्नाति ।

३. चतुर्णां परिशिष्टौ द्वौ दुन्दुभी खनती सवादनावपरद्वारबाह्ये[3] अभितः सदसो अन्तर्मध्ये[4] आवखनयति आवध्नाति ।

---

१ C ०कृतत्वात् । २ C पूर्वद्वारशाखयोर्द्वारबाह्ये । ३ C अपरद्वारशाखयोर्द्वारबाह्ये अभितः । ४ C ins. अभितः ।

४. यदि दुन्दुभयः षट् युक्तया प्रत्येकं दुन्दुभिं सदसो दक्षिणार्धे मैत्रावरुणधिष्ण्यं दक्षिणेनासञ्जयति। एकं सदस उत्तरार्धे ऽच्छावाकधिष्ण्यमुत्तरेणासञ्जयति।

५. कुशकुशानां मिश्रितानामध्वर्योरर्थे कूर्चमासनविशेषं संस्कुर्वन्ति स्मपुरुषाः।

६. महदुक्थं शंसते होत्रे ऽध्वर्युस्तस्मिन्नेव तिष्ठन्नेव प्रत्यागृणाति। अथाध्वर्युर्मार्जालीयं यद्दं गृहीतैत्यग्रेण होतुर्धिष्ण्यं प्राङुपविशतीति (१७. ११. ९)। तत्रोपवेशनमात्रमाहावोत्तरकालं कूर्चं तिष्ठन्नेव प्रतिगृणाति।

७. अथ होतुर्ब्राध्वर्युभ्य इतरे गृहपतिप्रभृतयो दीक्षिताः प्रतिपुरुषं चतुर्दशापि दीक्षिताश्चतुर्दश इषीः कुशमयानासनविशेषान्कुर्वते। दीक्षितानां इषीकरणमत्र विहितमपि प्रातरनुवाकोत्तरकाल एव युज्यते। कतिपयान् कुशभारान् निदधति प्रातर्दीक्ष इति (१७. ६. ६) सूत्रारम्भात्।

८. ता इषीकादृशीः कुर्वते यादृश्यो भूमावुच्छ्रिताः प्रादेशप्रमाणा भवेयुः। दीक्षितानां इषीकरणप्रसङ्गेनान्यदपि करणीयपदार्थजातमुच्यते।

गणनाथं प्रणम्यादौ सुखेनोहादिसिद्धये।
वार्षिकद्वादशाहस्य पद्धतिः क्रियते मया॥

तत्र वार्षिकस्य द्वादशाहस्य समभ्यासस्य साग्निचित्यत्वात् प्रथमाग्निचयनधर्माः प्रदर्श्यन्ते। सत्रं चिकीर्षवः सर्वे यजमाना आहि-

ताश्च दृष्टप्रथमयज्ञा दीक्षिता गृहपतिसप्तदशाः शुक्लपक्षे पुण्ये नक्षत्रे पुण्याहे पूर्वाह्णे मातृयागपूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं विधायैतां संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति श्रुतौ बहुवचनत्वात्पृथक्पृथक् संनिवपनीयेष्टिं करिष्यमाणाः संनिवपनीयेभ्यः गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि संनिवपनीयेभ्यः गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमाहरामीत्येवमग्नी[1] विहृत्याग्न्यन्वाधानं कुर्वते । ततोऽपराह्णे सर्वे यजमानाः पञ्चस्व यथाम्नातव्रत्यं व्रतमश्नीयुः । रात्रौ भूमौ शेरते । प्रातः संनिवपनीयेष्टिः । तत्र विशेषः । यजमानो ब्रह्मवरणादि सर्वं प्रकृतिवत्करोति । ब्रह्मा चाहं भूपतिरित्यादि आमन्त्रितो होता प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणस्यद्वारं यथासंचरं[2] प्रतिपद्य बर्हिराक्रमणादि करोति । सप्तदश सामिधेन्यः । आवाहने अग्निमग्न आवह सोममावह । अग्निं ब्रह्मण्वन्तमावह । अग्निं क्षत्रवन्तमावह । अग्निं क्षत्रभृतमावह । देवाँ इत्यादि । इदमहं सप्तदशेन वज्रेण होतृयजमानयोः । उत्तमे प्रयाजे ये३ यजामहे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं ब्रह्मण्वन्तं स्वाहाग्निं क्षत्रवन्तं स्वाहाग्निं क्षत्रभृतं स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । प्रधानस्य पुरोनुवाक्या । ब्रह्म प्रजावदाभर० दिवो३ ॐ भूर्भुवः ये३ यजामहेऽग्निं ब्रह्मण्वन्तं ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च० अस्मयुष्मा३ औ३षट् ओजः सहः सह ओजः स्वः । द्वितीयस्य प्रधानस्य[3] पुरोनुवाक्या । अर्चन्त्यर्का हवामहे० तयो३म् भूर्भुवः ये३ ० ये३ऽग्निं क्षत्रवन्तमस्याकर्माग्ने अध्वरं जुषस्व० पाहो वौ३षट् ओजः स्वः । तृतीयस्य प्रधा-

---

1 C °ग्नीन् । 2 C °चरंम 3 A om.

यजतं[1] पुरोऽनुवाक्या । अग्ने घृतेन जाग्रवे ० ममो३म् भूर्भुवः ये ३ग्निं यजमानं सहस्व हव्या समिधो[2] दिदीहि ० दीदिवी ना३ वौषट् सोमः यजः । नित्यः स्विष्टकृत्पिप्रीहि देवान्० ओ३ भूर्भुवः । ये० ये ३ग्निं स्विष्टकृतमयाडग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामान्ययाडग्नेर्ब्रह्मण्वतः प्रिया धामान्ययाडग्नेः क्षत्रवतः प्रिया धामान्ययाडग्नेः क्षत्रभृतः प्रिया धामान्ययाट् देवानामित्यादि । अग्ने सहस्वेति याज्या । अन्वाहार्यो दक्षिणा । सूक्तवाके । अग्निरिदं हविरजुषत सोमो हविरजुषता ० अग्निर्ब्रह्मण्वान्हवि ० अग्निः क्षत्रवान्हविः अग्निः क्षत्रभृद्धविः देवा आज्यपा इत्यादि शिष्टं[3] प्रकृतिवत् । अन्यप्रभृता चेयमिष्टिः । अग्निं तु चेष्यमाणस्यादीक्षितस्येष्टिरित्युक्तत्वात् । कालविशेषाणामविशेषवती चेयमिष्टिः । तथा हि बहूनां चेष्यमाणानां संनिवपनीयैकस्योखासंभरणीया । अग्निं चिन्वत एकस्य यजमानस्य या इष्टिरुक्ता या बहूनां सत्त्रिणां चिन्वतां संनिवपनीयाख्या भवति । एकस्य चिन्वत उखासंभरणीयाख्या भवति । यौगिकी चेयं संज्ञा । संन्युप्यन्ते ऽग्नयो ऽनयेति संनिवपनीया । उखा संभ्रियते ऽनयेत्युखासंभरणीया । संनिवपनमग्न्योरेकत्रकरणम् । कुतः । श्रुतेः । ते ये दीक्षिष्यमाणा अग्नीन् संनिवपन्त[4] एकधैव तद्वर्ण[5] वीर्यमात्मन् दधते ऽथैतां संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति (कौ० १८.१)। तत्संनिवपनप्रयोजनेयमिष्टिः । अतश्च संनिवपनात्प्रागेव कर्तव्या । संनिवपनं प्रयोजनं यस्याः सा संनिवपनप्रयोजना । संनिवपनार्थं

---

१ A om. २ C समिधो दिदीहि वौषा३ वौ० । ३ C om. शिष्टं ।
४ A संनिवपन्त । ५ A तद्वर्णं ।

क्रियते। यदर्थं क्रियते तत्र न आपूर्वभाव एव युज्यत इति युक्तः संनिवपनादिष्टेः पूर्वभावः। तथा च प्राजापत्यस्य पशुबन्धो बाबच्ची वेदितस्मिन् सूत्रे सूत्रभाष्यकारेण व्याख्यातम्। आध्वर्यवाधीतेन क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवतीति। अध्वर्यूणामयं क्रमः। प्रथममग्निसंनिवापः ततः प्राजापत्यः पशुरिति। अस्माकं तु अयं क्रमः। संनिवपनीया संनिवपनं प्राजापत्यः पशुरिति तत्र संनिवपनीया पूर्वमुक्ता संनिवपनमिदानीमुच्यते। स्वशाखायां तु ते वै दीक्षिष्यमाणा अग्नीन्संनिवपन्त इति सामान्येन संनिवाप उक्तः। कथं संनिवपन्तीति शाखान्तरादुच्यते। तत्र प्रथमं संवादः गृहपतिपुरःसरा[1] ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृपोतृप्रतिहर्त्रच्छावाकनेष्ट्रग्नीध्रसुब्रह्मण्यग्रावस्तुदुन्नेतारो गृहपत्यरणी सर्वमुपस्पृश्येमं मन्त्रं पठन्ति। य इतो ऽग्निर्जनिष्यते स नः सह अदनेन यज्ञेन जेष्यामो ऽनेन पशुबन्धेन तस्य सह नः साधुकृत्या नामा पापकृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तत्। इति गृहपतिर्भूसंस्कारपूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धृत्य स्वकीयारणी आदाय तयोः स्वाग्नी प्रथमं समारोपयते। ततो ब्रह्मादय उन्नेतृपर्यन्ताः गृहपतिगार्हपत्यमुत्तरेण षोडशाग्न्यायतनानि गोमयोपलिप्तानि कृत्वा तेषु पूर्वोक्तेन क्रमेण यथास्वमग्नीन्संस्थापयन्ति। भूसंस्कारपूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धरन्ति च। द्वितीयो ब्रह्मा गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वावग्नी समारोपयते। तत उद्गाता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वावग्नी समारोपयते। ततो होता गृह-

---

१ A ०परादृ० C ०परा:।

पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोपयते। ततो ऽध्वर्युर्गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोपयते। ततो ब्राह्मणाच्छंसी गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोपयते। ततः प्रस्तोता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोपयते। ततो मैत्रावरुणो गृहपत्यरणी आदाय ततोः स्वाग्नी समारोपयते। ततः प्रतिप्रस्थाता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोपयते। ततः पोता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोपयते। ततः प्रतिहर्ता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोपयते। ततो ऽच्छावाको गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोपयते। ततो नेष्टा गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोपयते। ततो ऽग्नीद्गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोपयते। ततः सुब्रह्मण्यो गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोपयते। ततो ग्रावस्तुद्गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोपयते। तत उन्नेता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोपयते। एवं गृहपतिप्रमुखाः सर्वे सत्रिणो गृहपत्यरण्योरग्नीन्समारोप्य निर्मथ्य अनुबन्ध्यावशान्तिपर्यन्तं तं सत्रिसाधारणैकाग्निं मथित्वा तत्र प्राजापत्येन पशुना यजन्ते। दीक्षाकाले यथार्थप्रकीर्णमन्त्रैः[१] समारोपः सर्वादस्मारोपमन्त्रवादित्वबाह्वविष्यति। प्राजापत्यपशौ विशेषः[२]। इष्टकायज्ञ्यं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि इष्टकापश्चं गार्हपत्यादुखाग्निमुद्धरामीत्येवमग्नी[३] विहृत्याग्न्याधानं मुख्यः (१३.१४.४)

१ C ॰र्थप्रकीर्णमग्निं समारोपयत॰। २ C om. प्रजा॰ शेषः। ३ A C om. ॰मादधाति।

कुर्यात्परार्थानीति गृहपतिरेवाज्यस्याधानं कुरुते। परार्थात्मार्थ-भेदिनां पदार्थानां सुखावबोधनार्थं स्वयंकृताः श्लोकाः प्रदर्श्यन्ते।

आज्यावेक्षणं सर्वाः कुर्युर्वैक एव तु[१]।
अन्वारब्धो गृहपतिः कुरुते ध्रुवा असदन्[२] ॥१॥
कुर्वीरन्यावि मां सर्वे भिन्नकालतयाग्निषे[३]।
दृष्टिरसीति सर्वेषामग्ने व्रतपते तथा ॥२॥
अग्ने वायो ऽनुपदस्यमेतत्सर्वं सहैव तु।
मयीदं ब्रह्म पिन्वस्व कुर्वीरन्सर्वं एव तु ॥३॥
अत्र पितरो ऽमीमदन्तैको मुख्यः परार्थतः।
कुर्युः सुग्व्यूहनं सर्वे यं वा गृहपतिस्तथा ॥४॥
एक आप्यायन्तां[४] कुर्यात्तमिष्टे ऽन्वारब्धेन च।
सदसि सन्न इत्यादि कुर्युः सर्वे सहैव तु ॥५॥
पंच श्लोका मयाख्याता याज्ञिके द्वादशाहके।
पदार्थानां विवेकाय परार्थात्मार्थभेदिनाम् ॥६॥

सत्रेषु ब्रह्मवरणाभावः। बृहस्पतिर्ब्रह्मा इत्यत्र. द्वियजमानके यज्ञपती बहुयजमानके यज्ञपतीनित्यूहः। अग्निप्रणयनं। ततो इध्मे-त्यादिना[४] सर्वाः पत्न्यः सहैवाज्यावेक्षणं कुर्वते। ततस्तेजो ऽसि शुक्रमित्यादिना गृहपतिर्वेद्यामासादितमाज्यमवेक्षते। ततो ध्रुवा असदन्नित्यादिना गृहपतिराज्यान्यभिमृशति। द्वियजमानके यज्ञ-

१ A सर्वेषामुक्तमपरिन्याख्याः आदौ इत्यादि पाठः। २ C in marg. सर्वैरभि-मृशतः। ३ C (orig.) भिन्नकाले यथाग्निषे। ४ C ०यन्तां।

पती बह्वयजमानके यज्ञपतीमित्यूहः। ततो यूपाञ्जनं। अभिमन्त्रणम्। ततो व्रतग्रहणम्। गृहपतिप्रमुखाः सर्वे सत्त्रिणो वृहि-रसीत्यादिनाग्नावग्ने व्रतपत इत्यादिनाहवनीये समिधमादधते। सप्तदश सामिधेन्यः। एकविंशतिर्वा। एकविंशतिपक्षे समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेत्येतयोर्मध्ये यजूंषि[1] समास्थाय इति षट् दध्यात्। [2]इदमहं सप्तदशेन वज्रेण इदमहमेकविंशेन वज्रेणेति वा। सर्वेषां यजमानानां होतुश्च अध्यभिव्याहरणे विशेषः। गृह-पत्यार्षेयाद्यभिव्याहृत्याथ ब्रह्मणः। अथोद्गातुः। अथ होतुः। अथाध्वर्योः। अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः। अथ प्रस्तोतुः। अथ प्रशास्तुः। अथ प्रतिप्रस्थातुः। अथ पोतुः। अथ प्रतिहर्तुः। अथाच्छावाकस्य। अथ नेष्टुः। अथाग्नीध्रस्य। अथ सुब्रह्मण्यस्य। अथ ग्रावस्तुतः। अथोन्नेतुः। एवं सर्वेषां पृथक्पृथक् आर्षेयाद्यभिव्याहृत्य देवेद्ध इत्यादि। आवाहने द्वियजमानके। आवह देवान्यजमानाभ्यां। बह्वयजमानके। आवह देवान्यजमानेभ्यः। अग्निमग्न आवह। सोम-मावह। प्रजापतिं उपांशु आवह। वनस्पतिमावह। देवाँ आज्य-पानित्यादि। स्रुगादापने ऊहः। द्वियजमानके अग्निर्होता वेत्वग्नि-र्होत्रं वेतु प्रावित्रं साधु वां यजमानौ देवता। यावग्निं होतार-मवृषाथां। इतवतीमित्यादि। बह्वयजमानके। अग्निर्होता वेत्वग्नि-

---

१ C [illegible]। २ The text from इदमहं as far as [illegible] is based upon the Mss. Chambers only. It was not orginally intended to publish this Paddhati. When the editor resolved for the sake of completeness upon adding this part of the Comm. also, the Alwar Mss. had already gone back to India.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]मित्यादि । [illegible] [illegible]: । अथ
[illegible] यमिषो भवन्तीति शाङ्खायनो वा यजुर्वेदप्रसिद्धाः । एका-
दशाक्षे पर्यग्नय इत्यादि॰ दैव्याः शमितार उत ॥०॥ मेधपतये
मेधं । आवां इत्यादि । श्रुगादापनं पूर्ववत् । ततो वपायां विशेषः ।
जुषा मर्धदमित्यभिमर्शनं॰ प्रजापतिप्रभृत्योषः पूर्ववत् । इध्मसन्ना-
वाज्यभागौ यथैवौ । मैत्रावरुणस्य सर्वमग्नीषोमीयवत् । विशेषस्तु
वपायाः पुरोनुवाक्याः । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे॰ विधेम । ओम् ।
होता यक्षत्प्रजापतिं उपांशु छागस्य वपाया मेदसो जुषतां हवि-
र्होतर्यज । ये३ यजामहे हिमवन्तो महित्वा॰ विधेम वौ३षट्
स्वौः । पशुपुरोडाशे जुषा मर्धदमित्यभिमर्शनं । पशुपुरोडाशस्य
पुरोनुवाक्या । य आत्मदा बलदा यस्य॰ धेम । ओम् । होता
यक्षत्प्रजापतिमुपांशु पुरोडाशस्य जुषतां हविर्होतर्यज । ये३ यजा-
महे येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा॰ धेम । वौ३षट् । इडोप-
ह्वाने सर्वेषां मयीदमिति जपः । होतुस्तु उपहूतो ऽयं यजमान
इत्यन्तः मामयीदमिति जपः । द्वियजमानके । उपहूताविमौ यज-
मानावुत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतो भूयसि हविष्करण इदं मे
देवा हविरजुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः । बहुयजमानके उपहूता
इमे यजमाना उत्तरस्यां इत्यादि । अथ केचिदूहाकारं कुर्वते ।
तद्वाक्यविरुद्धत्वादस्माभिर्नाद्रियते । अत्र पिन्वतेत्यादि सर्वे यजमाना
बर्हिषदं पुरोडाशमभिमृशेयुः । अथ पितर इति व्रतपतिः कुर्यात् ।
अमीमदन्त इति च । [illegible]दीनामामावास्यनोत्तरकाले यथा यज-

हविरित्यादिनोच्चैर्यज्ञपतिशब्देन गृहपतिः सर्वाणि हृदयादी-न्यालभते। ततः सर्वे यजमानाः पाहि मां यज्ञन्यमिति मन्त्रेणा-त्मानमभिमृशेयुः। पशोः पुरोनुवाक्या। यः प्राणतो निमिषतो महित्वा॰ धेम। ओम्। होता यक्षत्प्रजापतिं उपांशु॰ छागस्य हविषः कस्मै देवं प्रजापतिः उपांशु॰ जुषतां हविर्होतर्यज। ये २० हे यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने ॰धेम उपांशु ॰वौषट्। देवेभ्यो वनस्पतेः पुरोनु॰ होता यक्षद्वनस्पतिं यज प्रजापतेः उपांशु छागस्य॰ यज। ये२० वनस्पते रशनया नियूयेत्यादिका याज्या। ततः सर्वे यजमानाः अग्ने वायो विधृदिति ध्यानं कुर्वते।, अनुप-दस्यमिति च॰ पिप्रीहि पु॰ होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतम॰ सोमस्य प्रिया धामान्ययाट्॰ प्रजापतेः उपांशु छागस्य हवि॰ अग्ने यद-द्येति याज्या इडायां पूर्ववत्। ब्रह्मणो देव सवितरित्यत्र द्वियज-मानके यज्ञपती बहुयजमानके यज्ञपतीनित्यूहः। देवी जोष्ट्री॰ वसु वार्याणि यजमानाभ्यां द्वियजमानके॰ यजमानेभ्य इति बहु-यजमानके। व्यूहनं सर्वे सह कुर्युः। अशक्ये ऽन्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः। प्रजापतेर्वनस्पतेरच्छितिमिति प्रजापतिर्वनस्पतिस्तमित्यादि। द्वियजमानके अग्निमद्य होतारमवृणीतामिमौ[1] यजमानौ पचन्तौ पक्तीः पचन्तौ पुरोडाशं बध्नन्तौ॰ प्रजापतये उपांशु॰ छागं। सूपस्था॰ रभवत्॰ प्रजापतये छागेन॰ नपादवृणीतामिमौ[2] यजमानौ बहुभ्य आ संगथेभ्यः (वा॰ सं॰ २१. ६०)। एष मे देवेषु॰ न्यदु-क्ताभ्यामा च शा॰ ब्रूहि। बहुयजमानके अग्निमद्य होतारम-

---

१ and २ C (in marg.) या (after मौ)।

वृणीतेमे यजमानाः पचन्तः पक्तीः पचन्तः पुरोडाशं बध्नन्तः प्रजापतये उपांशु छागं। सूप० वन्० प्रजापतये० छागेन० नपाद्‌वृणीतेमे यजमाना बहुभ्य आ संगथेभ्यः। एष मे देवेषु० न्यदुस्तान्येभ्यः आ च शास्ता० ब्रूहि। सूक्तवाके। इदं द्यावापृथिवी० श्रोमन्वती यामस्मिन्यज्ञे यजमानौ द्यावापृथिवी स्तामिति। अग्निर्हवि० सोमो हवि० प्रजापति० उपांशु हवि० वनस्पतिर्हवि० देवा इत्यादि० देवंगमायामाशासाते इमौ यजमानौ। इयोर्नंचवनामनी शर्माणे उचार्यावसानं। अमुकशर्मा अमुकशर्माणाविति। ततो द्वयोरपि द्वे व्यावहारिकनामनी शर्मान्ते उचार्य उत्तरां देवयज्यामाशासाते भूयो हविष्करणमाशासाते आयुराशासाते सुप्रजास्त्वमाशासाते दिव्यं धामाशासाते यदनेन हविषाशासाते तदश्यास्तां तदृध्यास्तां तदार्ध्यां देवा रासन्ताम्० मानुषाः। उभे चैनौ[1] द्यावापृथिवी इत्यादि द्वियजमानके। बहुयजमानके श्रोमन्वती वो ऽस्मिन्यज्ञे यजमाना द्यावापृथिवी स्तां० अग्निर्हवि० सोमो हवि० प्रजापतिः उपांशु० हवि० वनस्पतिर्ह० देवा इत्यादि देवंगमायामाशासत इमे यजमानाः। गृहपत्यादीनां सप्तदशानां सप्तदश नक्षत्रनामानि शर्मान्तान्युचार्यावसानं। अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्माण इति। ततस्तेषामेव सप्तदश व्यावहारिकनामानि शर्मान्तान्युचार्यामुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्माण उत्तरां देवयज्यामाशासते भूयो हविष्करणमाशासते सुप्रजास्त्वमाशासते दिव्यं धामाशासते यदनेन हविषाशासते तदश्यासुस्तदृध्यासुस्तदेभ्यो देवा

---

१ C (orig.) उभे च नौ; in marg. उभे चैनाविति वा चैनामिति वा।

रावन्तां॰ मानुषाः। उभे चैनान्[1] द्यावापृथिवी इत्यादि। ततः पत्नीसंयाजेषु गृहपतिः अनिष्टे गृहपतौ गार्हपत्ये स्रुवेण जुहोति। यं वां देवा इति। होतुर्वेदयशूलोपस्थानं। गृहपतिराप्यायतां ध्रुवा हविषा घृतेन ध्रुवामाप्याययति। गृहपतिरेव समिष्टयजुर्ह्रूयमान-मन्वारभते। पूर्णपात्राभिमर्शनादि प्राशनान्तं सर्वं सर्वे यजमानाः कुर्युः। प्राजापत्ये पशौ स्विष्टमग्नीषोमीयवत्। तत उखासंभरणा-दिषाणुर्वैदिककर्मणो ऽन्ते यथासंप्रकीर्णमग्नीनां समारोपः। ततः सर्वेषां मन्थनं। ततो दीक्षाकाले पुनर्गृहपत्यरण्योः संवदन्ते। य इतो ऽग्निर्जनिष्यते॰ य इतो ऽग्निर्जनिष्यते॰ पशुबन्धस्थाने अनेन सूत्रेणेति विकारः। ततः पुनः सप्तदशाग्न्यायतनानि गोमयेनोप-लिप्तानि कृत्वा पूर्वं गृहपतिर्गार्हपत्यं स्थापयति। तदुत्तरेण पूर्वा-न्तेन ब्रह्मादयः स्वान्स्वानग्नीन् स्थापयन्ति ततो गृहपतिः प्रथमं भूमिसंस्कारपूर्वकमाहवनीयमुद्धृत्य स्वकीययोररण्योः स्वावग्नौ समा-रोपयते। एवमितरे ब्रह्मादयो यथाक्रमं गृहपत्यरण्योः स्वौ स्वावग्नौ समारोपयन्ति। निर्मथ्याग्नी विहृत्य दैविकवरणं। तत्र गृहप-तिश्चन्द्रमा[2] नो दैवो ब्रह्मा इति उपांशु त्वं मानुष इत्युच्चैरेवं कुर्यात्। तथा आदित्यो नो दैव उद्गाता त्वं मानुषः। अग्निर्नो दैवो होता त्वं मानुषः। वायुर्नो दैवो ऽध्वर्युस्त्वं मानुषः। प्रजा-

---

१ O (orig.) उभे च नो; in marg. उभे चैनामिति वा। २ C in marg. चन्द्रमा नो दैवो ब्रह्मा। उपांशु। उच्चैस्त्वं मानुषः। आदित्यो नो दैव॰। अग्निर्नो दैव॰। वायुर्नो। दैवो प्रजापतिर्नो दैव॰। आपो नो दैवा॰। द्वियजमानके बहुयजमानके गृहपतिः।

पतिर्नो देवः सदस्यः त्वं मानुषः। यतो नो दैव्या होतारौ यूयं मानुषाः। दैविकवरणानन्तरं पठितत्वाद्दैविकवरणाङ्गत्वात् सर्वे हूता भर्गोभर्गो म इत्यादिकं मन्त्रं जपन्ति। ततो देवयजनजोषणं। ते पुरस्तादेव दीक्षाः प्रसवाक्कल्पयन्त इति श्रुतेः। प्रागेव दीक्षाप्रसवकल्पनं। इष्ट्यागमनं। अप्सु दीक्षा। ततो दीक्षणीया। प्रथममन्न्याधानं। अध्वा संस्कारादि करोति। पञ्चदश सामिधेन्यः। अभ्यभिव्याहरणादि इष्टकापशौ व्याख्यातं। आवाहने। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्नाविष्णू आवह। वैश्वानरमावह। आदित्यानावह। देवाँ इत्यादि। ये ३ ०हे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्नाविष्णू स्वाहा वैश्वानरं स्वाहा आदित्यान् स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्य पुरो० अग्नाविष्णू महि तत्० ष्टत् ओम् ये३ अग्नाविष्णू मयि धाम० ष्टत्। वौषट्। एतावानं वैश्वानरं० मीमहे। ओं। ये० वैश्वानरं नाभिं यज्ञानां० देवा३ वौ३षट्। त्यान् नु क्षत्रियाँ अवः०हुये। ओम्। ये३० हे आदित्यान्धारयन्त आदित्यासो जगत्० ऋणानि। वौ३षट्। नित्यः स्विष्टकृत्। इडायां उपहूताविमौ यजमानौ द्वियजमानके बहुयजमानके उपहूता इमे यजमाना इत्यस्य स्थाने अस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीयेति[1] तस्मिन्नुपहूताः। सूक्तवाके। [2]देवंगमायामाशासाते इमौ यजमानौ अस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीयेत्याशासाते[3] द्वियजमानके। देवंगमायामाशासत इमे यजमाना अस्य यज्ञस्यागुर उदृ-

---

१ O (orig.) उदृचमशीयेति तस्मिन्नुपहूताः in marg. द्विमीवत्ती तस्मिन्नुपहूत...।
२ O adds in marg. यजमानौ यावार्शवत्ती स्थाने। ३ O in marg. द्विव...वौ।

समग्नीयेत्याप्नावते बद्धयजमानके । अन्यत्सर्वं पशुना व्याख्यातं । अध्वर्युमन्वारभ्यौद्ग्रभणानि जुहुतं गृहपतिप्रमुखाः सर्वे यजमाना मनो मे मनसा दीक्षतामित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीरनुमन्त्रयेरन् । प्रायणीयेष्टिः प्रकृतिवत्० क्रयश्च । आतिथ्यपि प्रकृतिवत् । सोमाप्यायने सुत्ये उदृचमशीयेति सुत्याद्विले० सुत्या उदृचमशीयेति सुत्याबहुत्वे । अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोलाशमनु देवसूभ्यो हवींषि निर्वपन्ति । यजप्रैषाणि । आशुकानां सवित्रे सत्यप्रसवायाशूनामग्नये गृहपतये श्यामाकः सोमाय वनस्पतये नैवारो बृहस्पतये वाचस्पतये हायनानामिन्द्राय ज्यैष्ठ्याय रुद्राय पशुपतये नाम्बो[१] मित्राय सत्याय वरुणाय धर्मपतये इत्यष्टौ हवींषि । आशुकाः पुनःप्ररूढाः व्रीहयः । आशवः पञ्चत्रयपाकिनो व्रीहयः । उक्तरे चरवः हायना रक्तशालयः । स्वयंजाता व्रीहयो नाम्बाः[१] । तेषां याज्यापुरोनुवाक्याः । आ विश्वदेवं स प्रमिये० अग्निर्होता गृहपतिर्हव्यवालग्निः० त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां० बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः० इन्द्रं वयं महाधनं उग्रं नः० यथा नो अदितिः करत् उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरं० मित्रस्य चर्षणीधृतो महो आदित्यः० इमं मे वरुण श्रुधी हवं यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जने । अग्नीषोमीये सर्वमिष्टकापशुवत् । इत्योपक्रान्तसूक्तवाकयोर्दीक्षणीयावत् । सवाजपेयद्वादशाहकरणकाले पदार्थसुखावबोधार्थं कृतां पद्धतिं प्रदर्श्य प्रकृतमनुसरामि ।

---

१ the first letter is indistinctly written.

८. अथ पूर्णकुम्भा अपो बिभ्रत्यो मार्जालीयं परियन्तीत्युच्यते। ताश्च दास्यो भवन्तीति कात्यायने। मार्जालीयं दास्यः परियन्ति। ताभ्यस्तदर्थं प्रत्येकं यावत्यस्ता भवन्ति तावत्संख्याकान् नवान् नूतनान् कलशान् घटान् उपकल्पयन्ति उपस्थापयन्ति[१] यजमानाधिकारिणः।

५.

१. विततो विस्तीर्णो वरूथः संनाहो यस्मिन् तं विततवरूथमपरथमश्वयुक्तं रथमुपकल्पयन्ति संनिधौ कुर्वन्ति यजमानपुरुषाः।

२. धनुः प्रसिद्धम्। इषवश्च। तानुपकल्पयन्तीति।

३. उपकल्पयन्तीति शेषः। राजानं देशाधिपतिं। राजमात्रं क्षत्रियमात्रम्[२]। तं कीदृशमिति। आजेरस्तारं। आजिः संग्रामस्तस्मिन्नुत्सवसमर्थम्। व्यत्ययो बहुलमित्यनेनाजेरिति सप्तम्यर्थे षष्ठी।

४. राज्ञो ऽलाभे राजमात्रस्यालाभे वैश्यो ऽन्यो वा य एतत्कर्म कर्तुं जानाति स एव कुर्यात्।

५. आग्नीध्रायतनादुत्तरस्मिन् संनिहितप्रदेशे प्राञ्चौ प्रक्षे प्राग्दिक्प्रमणशीले खूणे शाखे विमिन्वन्ति निखनन्ति। किमर्थम्। आखणाय[३] वेध्याय।

६. तदाखणं चर्मणाभिवितन्वन्ति अभिविस्तृतं कुर्वन्तीत्यर्थः। तत्कीदृशं कुर्वन्तीत्यपेक्षायां विशेषणत्वेनोच्यते। दूरसंवर्तं वा। वेतौ-

---

१ C om. २ A om. ३ MSS आयणाय।

त्वाविकल्पः। इत्वा भूमिस्तया संवर्तं तिरोहितं यथा स्यात् तथा कुर्वन्ति। स्थूणयोरन्तराले किंचित्खनिला भूमिरुत्खन्नमभिविततमुयुः। इत्वाशब्दस्य ड्यापो संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति (६. ३. ६३) ह्रस्वः। अथ वोत्करमुत्क्षिप्तं स्थूणयोरन्तराले भूमेरूर्ध्वमभिविततं कुर्वन्तीति। एतद्विशेषणमर्थान्तरेणापि व्याख्यातुं शक्यते[1]। कथम्। उद्गतं करात्[2] हस्तप्रमाणादूर्ध्वं गतमित्यर्थः। स्थूणयोरन्तराले भूमेः खकाशात् हस्तमात्रं मुक्त्वोर्ध्वं चर्मणाभिनिविष्टं[3] कुर्वन्तीति। उत्करमिति कुगतिप्रादय इति (२. २. १८) समासः। कात्यायने तु उत्तरेण शालां वंशाचर्म कटे विशाख्यां वास्तीर्णं वोच्छ्रितं वा विध्यत्यनिष्पत्तमिति (१३. ३. १३) वेध्यस्थानान्तरमस्ति तेषां तत्रैवास्तु। अस्माकं तु स्थानस्य कण्ठोक्तत्वादाग्नीध्रमुत्तरेणैव वेध्यकरणं युज्यते।

७. राजा वा राजमात्रो वा एतमाखणं[4] विध्यतीत्यग्रे (१७. १५. ४) वक्ष्यते। तत्कथं विध्यतीत्यपेक्षित उच्यते। तदाखणम्। वेध्यं सपक्षेण शरेण नातिविध्यति। पत्रपर्यन्तं निर्गमयतीत्यर्थः।

८. आग्नीध्रागारस्य करणमन्तर्वेध्यमिति कात्यायनवचनादर्धं बहिर्वेदि भवत्यर्धमन्तर्वेदीति तस्मादाग्नीध्रागारस्य जघनप्रदेशे वेदेर्बहिःप्रदेशे ऽवटं खनन्ति।

९. ऐन्द्रस्य ऋषभः प्राजापत्यस्याज उपालम्भ्याविव्यग्रे (१७. ७. ८) वक्ष्यते। तमवटमेतस्य ऋषभस्य चर्मणा चर्माण्युत्तरलोमानि

---

१ C व्याख्यायते। कर्तुं शक्यते।　२ A उद्गातं करात् C उद्गतम् तं कराद्।
३ C चर्माभिविष्टं। ४ MSS ०ख०।

प्राग्ग्रीवाणीत्युक्तत्वात् प्राचीनग्रीवेण वोदीचीनग्रीवेण वा उपरिलोम्ना चर्ममयैर्दारकैरभिषीव्यन्ति ।

१०. आहन्ति दुन्दुभिमित्यग्रे (१७. १४. ११) वक्ष्यते । तस्मिन्काले तं भूमिदुन्दुभिं तस्यैव ऋषभस्य उपालब्धस्य लाङ्गूलेनाघ्नन्ति । लाङ्गूलं पुच्छं तेन वादयन्ति ।

६.

१. अथानन्तरं शूद्रजातिः स्त्री आर्यजातिः पुरुषः । ईदृग्लक्षणौ स्त्रीपुमांसौ । षण्ढः प्रजननासमर्थः । खलतिः खल्वाटः । ईदृग्लक्षणं पुरुषद्वयं उपकल्पयन्ति । संनिधौ कुर्वन्ति दीक्षितपुरुषाः । षण्ढश्च खलतिश्च षण्ढखलति[1] । सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद्भवतीत्येकवद्भावः । स नपुंसकमिति (२. ४. १७) नपुंसकत्वाद्ध्रस्वता षण्ढखलति ।

२. एतस्मिन्समुपक्रान्ते महाव्रतसामग्र्यां तदेतद्यत्किंचिदाक्षिप्यते तत्सर्वं पुराणं जीर्णमुत्सन्नं न कर्तव्यं वचनात् ।

३. दशमे ऽहनि पत्नीसंयाजान्संस्थाप्य सदः हविर्धाने च समूहन्ति संमार्जयन्ति ।

४. आग्नीध्रागारं पत्नीनां शालां च समूहन्ति मार्जयन्ति । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानामिति (२. ४. २५) शालाशब्दान्तस्य[2] तत्पुरुषस्य नपुंसकता । नपुंसकत्वाद्ध्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति (१. २. ४७) प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः ।

---

१ A षण्डखलति C षण्ढश्च खलतिश्च षण्ढखलतिः । २ C ins. तस्य ।

५. अथ अनन्तरमेव नवैर्नूतनैः कुशैर्बर्हिभिर्बद्धलं घनं सदसि हविर्धानयोराग्नीध्रे पत्नीशालायां च शिष्टेष्वपि च [1]महावेदेः प्रदेशेषु स्तरणं कुर्वन्ति अध्वर्य्वादयः।

६. स्तरणवर्हिर्भ्यः कतिपयान् कियतः कुशभारान् अपहृत्य प्रातर्बृसीकरणार्थं निदधति कुत्रचित्प्रदेशे स्थापयन्ति। बृसीशब्देन दर्भमयो वर्तुलाकार आसनविशेषो ऽभिधीयते।

७.

१. अथानन्तरमध्वर्यवो महारात्रे महाव्रतार्थं प्रातरनुवाकमुपाकुर्वन्ति देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीत्यनेन प्रैषेण।

२. अनूक्तः प्रातरनुवाको यथा परिषहस्रं सहस्रपरिमितं प्रातरनुवाकमनुब्रूयात्।

३. सर्वमहः पञ्चविंशस्तोमकं भवतीति।

४. माहेन्द्रस्तोत्रे राजनं साम भवतीति।

५. अग्निष्टोमसंस्थमेतदहर्भवतीति।

६. अथ एते स्तोमा राजनपृष्ठस्य परिप्लवनार्थे भवन्ति। एते के। त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति।

७. ऐन्द्राग्नः सवनीयो ऽन्वहमिति कात्यायनवचनादैन्द्राग्नो वा। [2]ऐकादशिनानां वा यः कश्चिदेकः[3] सवनीयो भवति।

८. सवनीयस्य पशोरेतावुपालम्भ्यौ भवतः।

---

1 C ins. वेदेः and om. पत्नी च। 2 A C एका०। 3 A ins. एकैका०।

६. उपावक्ष्ययोरैन्द्र उक्थैर्भवतीति।

१०. उपावक्ष्ययोः प्राजापत्य उपांशु भवतीति।

११. [1]वपामार्जनान्तं पशुकर्म कृत्वा प्राक्सर्पणात्तदेतत्प्रेङ्खमिश्रं प्रेङ्खबन्धनार्थं यत्किंचिद्रज्ज्वादि तत्सचितं बर्हिर्वेदि वेदेर्बहिःप्रदेशे[2] नदीतडागादौ प्रक्षाल्य अथवा चात्वालात्पुरस्तादभ्युद्धृतैर्जलैः[3] प्रक्षाल्यान्तरेण चात्वालोत्करौ तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं पर्यावृत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रसृत्य [4]होतुर्धिष्ण्यस्योत्तरतःपुरस्तात्प्रागग्रं प्रेङ्खफलकं विशाखौ वंशं रज्जुं चोपस्थापयन्ति होत्रादयः।

१२. प्रशास्त्रादीनां यस्ययस्य इत्यादि वेदेर्बहिर्भवति[4] तदप्येवमेव प्रक्षाल्य यथा संचरः संप्रसर्पणे भवति उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गच्छन्ति ये प्रत्यञ्चो धिष्ण्यानतिक्रामन्तीत्यनया व्यवस्थया (६. १२. १३) यावत्सुद्गृहपती एकान्ते सदसस्य दक्षिणेनाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गत्वा प्रशास्त्रादयो ऽच्छावाकपर्यन्ता धिष्ण्यवन्तो यथोक्तेन संचरेणाग्नीध्रं प्रविश्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं कृत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रविश्य धिष्ण्यानग्रेण कृत्वाच्छावाकधिष्ण्यमुत्तरेण कृत्वा [स्वस्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादानीय उत्तरतो धिष्ण्यं][5] तत्रतत्र स्थापयन्ति। अच्छावाकस्त्वपरया द्वारा सदः प्रसृत्य उत्तरेण धिष्ण्यं स्थापयति।

१३. [6]स्वमतस्थापनार्थं परमतं दर्शयति। तत्र महाव्रतस्य पैङ्ग्यशुष्कभृङ्गारयोर्मतेन चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति।

---

१ C ०देशेन। २ A ०भ्युद्ध०। ३ C om. ०जलैः। ४ A वृक्षादेर्व०। ५ C om.। ६ A om.

८.

१. यदुक्तं तस्य त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति तदनेन विरुध्यते। छन्दिन्यायात्। तस्य विशो विशो वो अतिथिमिति द्वादशर्चमाज्यं द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाप्त्यै तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो गायत्र्यश्चानुष्टुभश्चेति श्रुतेः।

२. तस्य विशो विशो वो अतिथिमित्येतस्य द्वादश ऋचः अर्धर्चावसानाः शस्त्वाग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्सूक्तमाहाव-रहितं शंसति। अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्पञ्चविंशत्यृच-मुपसंशंसति। तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो विराजश्च त्रिष्टुभश्चेति श्रुतेः।

३. तदग्निं नर इत्येतदादिष्टशस्त्रम्। आदिष्टं कथितं शस्त्रं शंसनधर्मो यस्य। अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतन्मा भूदित्येवमर्थं सूत्रम्। विराजोऽर्धर्चशः शस्यास्त्रिष्टुभः पच्छ इति।

४. तस्य त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादित्येतस्मात्सूत्रान्मण्डूकश्रुतिन्या-येन तस्येत्येतत्पदमनुवर्तते। तस्य महाव्रतस्य त्रैष्टुभः प्रउगो भवतीति।

५. [1]त्रैष्टुभं प्रउगस्येत्यर्थः।

६. कुविदङ्गेत्येतस्मादुत्तरं यावत्तर इति।

७. विषुवति मध्यमाच्छन्दोमात्त्रीणि तृचानि प्रथमे चोत्तमे च (११. १२. १३) प्रथमात्त्रीणीति। अतस्तोदां चतुर्वृचं सुप्र-तीकमित्येतद्भवति।

---

१ A त्रैष्टुभस्य प्रउग इत्यर्थः C त्रैष्टुभः प्रउगस्येत्यर्थः। cf १०. ८. ९ Comm.

८. एष वा उ कद्वांस्त्रैष्टुभस्तृचक्लृप्तो वामदेव्यः प्रउग इति श्रुतेः।

९. त्रैष्टुभं[1] प्रउगस्येति संबध्यते।

१०. पूर्ववद्व्याख्या।

११. पूर्वाणि त्रीणि[2] तृचानि वासिष्ठानि। इदमपि वासिष्ठम्। तथापि वामदेव्यः प्रउग इत्युच्यते छत्रिन्यायेन।

१२. स त्रैष्टुभः प्रउगस्तृचक्लृप्तः। क्लृप्तानि तृचानि यस्य। यद्यपि निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तथापि[3] वाहिताग्न्यादिषु पूर्वनिपातबाधः (२. २. ३७)।

१३. पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगतीनामिति त्रिष्टुभां[4] पङ्क्तःशंसने ऽपि प्राप्ते वचनमर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतस्य बाधनार्थम्।

१४. वाशब्दो ऽवधारणार्थः। ऐकाहिकमेव प्रातःसवनं स्यादित्यर्थः। तदाहुर्न त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यान्मोहयति क्लृप्तच्छन्दसो यज्ञमुखमैकाहिकमेव स्यादिति श्रुतेः।

१५. स्वमतपरमतभेदेन प्रातःसवनस्य क्लृप्तिर्ज्ञातेत्यर्थः।

९.

१. अथ प्रातःसवननिरूपणानन्तरं माध्यन्दिनं सवनं क्रमप्राप्तं निरूप्यत इत्यर्थः।

२. आ त्वा रथं यथोतय इत्येवमाद्यास्तिस्रः प्रस्तारपङ्क्तीया प्रतिपद्भवन्ति।

---

१ C त्रैष्टुभः। २ C om. त्रीणि। ३ C तथा वाहिता०। ४ C त्रैष्टुभां।

३. इदं वचो सुतमन्ध इत्येवमादिरनुचराख्यस्तृचो भवति ।

४. एष प्रतिपदनुचरलक्षणो विधिर्नित्यः प्राकृत एव एकाहाग्नप्रकृतिभूतादग्निष्टोमात्तायते । अत्रापि भवतीत्यर्थः । इत्यग्नित्वादिवत् प्रकृतिविकृतिभावेन प्राप्तो ऽप्येष विधिर्विस्पष्टार्थं क्वचिदनूद्यते ।

५. सूक्तविहृद्भावश्च इति (७. १९. २०) प्राप्तस्य पुनर्वचनं विस्पष्टार्थम् ।

६. पञ्चत्रिष्टुप्जगतीनामिति प्राप्ते वचनं[1] प्राकृतधर्मस्मरणार्थम् ।

७. निष्केवल्यस्य महत्तया मरुत्वतीयस्य कस्यचिदतिरिक्तग्रहणं[2] स्याच्छन्दोमवत् तन्निवृत्त्यर्थं वचनम् । इति एतावदेव मरुत्वतीयं नैतदधिकमिति ।

१०.

१. एतत्सूत्रमारभ्येषेति प्राहेति (१७. १७. १०) यावत्तदन्तर्गतस्य सकलस्य पदार्थकलापस्य निष्केवल्याङ्गताज्ञापनार्थमिदं सूत्रम् । अथानन्तरं क्रमप्राप्तं निष्केवल्यसंबन्धि कर्मोच्यत इत्यर्थः ।

२. कौषीतकिसंमतो ऽयं पक्षः स्थितिलिङ्गात् ।

३. मरुत्वतीयग्रहणानन्तरं होता प्रेङ्खफलकौ स्थापयेदिति पैङ्ग्यस्य मतम् ।

---

१ C पुनर्वचनं विस्पष्टार्थं । प्राकृतधर्मस्मरणार्थं च । २ C om. नि ।

४. दानवाचनान्वारम्भणवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयादिति यजमानस्यैव प्रमाणं प्राप्नोति। अत्र तु समानकर्तृताविरोधाद्धोतुरेव प्रमाणता। स्वं धिष्ण्यं अघनेन स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चाद्भागे चतुरङ्गुलाधिकं पदं होता प्रमिमीते।

५. तस्य [1]चतुरङ्गुलपदस्य पश्चात्प्रदेशे उदीचीनाग्रं फलकं निदधाति।

६. तस्य फलकस्य उभयतो दक्षिणप्रदेशे फलकाद्बहिः[2] उत्तरप्रदेशे च स्वकीयद्वयोर्हस्तयोश्चतुरङ्गुले उपदधाति। सर्वत्र तु क्त्वाप्रत्ययान्तत्वात् खानयेदिति योज्यम्।

७. [3]हस्तद्वयनिहितचतुरङ्गुलाभ्यां[4] बहिःप्रदेशे स्वपरिजनैर्दक्षिणपूर्वं लेखाद्वयं कारयित्वा प्रेङ्खावटौ दक्षिणपूर्वौ खानयति होता।

८. उत्किरौ धूलितौ प्राञ्चौ वोदञ्चौ वा उत्किरन्ति निक्षिपन्ति खनितारः।

९. तयोरवटयोस्ते विशाखौ ये पूर्वं तस्यैव अन्यस्य वा उदुम्बरस्य छिन्ने ते दक्षिणपूर्वं आरोप्य उत्तराग्रं वंशं रज्जुबन्धनशाखां तयोर्विशाखयोरुपरि अभ्यादधाति होता।

१०. यजमाननिवृत्त्यर्थं होतृग्रहणं। भूमिष्ठो होता शीर्षसंमितं वंशं करोतीत्यर्थः।

११. अल्पीयसि होतर्यूर्ध्वबाहुसंमितं वंशं कार्यम्।

१२. ते विशाखौ दृढपर्यूढे दृढनिखाते पर्यूषति परितो

---

१ C चतुर॰। २ C om. फलकाद्बहिः। ३ A ॰द्वयनिहितच॰। ४ C ॰ङ्गुला।

दृढयति[1] यथा न व्यथेयाताम् । न कम्पेयाताम् । सुदृढे करोतीत्यर्थः ।

१३. तच्चतुर्धान्तेषु वितर्दयतीत्युक्तम् (१७. १. १०४) । तेषु सच्छिद्रेषु अन्तेषु अधस्तात्फलकं रज्जुद्वये ग्रन्थिद्वयं[2] बद्ध्वा रज्ज्वोश्चतुर्भिरन्तैश्चतुर्षु च्छिद्रेषु परिव्ययति यथा न संभ्रश्येत । रज्जुच्छिद्रेषु भ्रंशनभिया ग्रन्थिचतुष्टयं कर्तव्यमित्यर्थादवगीयते ।

१४. दक्षिणरज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा दक्षिणां प्रेङ्खस्थूणामुत्तरेण वंशस्योपर्यन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः परिजनाः ।

१५. उत्तररज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा उत्तरां प्रेङ्खस्थूणां दक्षिणेन वंशस्योपरि अन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः परिजनाः ।

१६. तत्प्रेङ्खफलकं सुदृढं बद्ध्वा तथा प्रास्यति अधः प्रक्षिपति यथा प्रक्षिप्तमुपरि भूमेः प्रादेशमात्रेण स्थाद्भवतीति ।

१७. तस्य फलकस्याधस्तात्प्रदेशे प्रागग्रैरुदगग्रैश्च दर्भैरुपोषति ।

१८. तत्फलकमभिनिबद्धं[3] यथा भवति तथा पर्यूषति, दृढीकरोति । यथा न व्यथेत न प्रकम्पेत ।

१९. तत्फलकं संबाध्य सुदृढं बद्ध्वोत्तरस्यां प्रेङ्खस्थूणायामपाश्रयति[4] उत्तरस्यां विशाख्यां प्रतिमुञ्चतीत्यर्थः ।

२०. तत्फलकं मरुत्वतीयशंसनानन्तरं यथास्थानं स्थापयेद्धोता ।

---

१ A दृढयति । २ C ins द्वयं । ३ A अभिनिविष्टं । ४ A उपाश्रयति ।

११.

१. माहेन्द्रग्रहणानन्तरमध्वर्युः सदस्येति आगच्छति।

२. होतृधिष्ण्यस्याग्रतोऽध्वर्युः प्राङ्मुख उपविशति।

३. तं होतृधिष्ण्यस्याग्रत उपविष्टमध्वर्युं होता आह अध्वर्यो उप नु रभा३ इति।

४. स होता उत्तरां प्रेङ्खस्थूणामध्वर्युं च उत्तरेण गत्वा प्राग्द्वारेण निष्क्रम्य पूर्वद्वारेणाग्नीध्रगृहं प्रपद्य आग्नीध्रीयं धिष्ण्यमुत्तरेण पर्येति आवर्तनेन सर्वतो गत्वा पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणजान्वक्तः स्रुवेणाज्यस्थाल्याः सकाशादाज्यं गृहीत्वा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरष्टावाकृतीर्जुहोति।

१२.

१. अष्टानामाकृतीनामियं प्रथमा।

२. मन्त्राणामल्पाक्षरत्वात्तिसृणामाकृतीनामथोत्तरत्रापि[1] संग्रहोपादानम्।

३. गवे स्वाहेत्येवमादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैरपरास्तिस्र आकृतयो होतव्याः।

४. यदिदमित्यादिना मन्त्रेणाष्टमीं कृत्वा वक्ष्यमाणं करोति।

५. स्रुवं स्थाल्यां मुक्त्वा वक्ष्यमाणं करोति।

---

[1] A. ॰कृतीनामथोत्तर॰।

६. उत्तरेणाग्नीध्रीयं[1] धिष्ण्यं पर्येत्याग्नीध्रपश्चात्पूर्वया द्वारा निःसृत्य सदसोऽग्रे गत्वा[2] अन्तःपात्यादुत्तरवेदिपर्यन्तरेखा स्तुतिसंज्ञका। तामुत्तरेण प्राङ्मुखस्तिष्ठन्परिमादसंज्ञकान् जपाञ्जपति।

७. अथैतान्परिमादाञ्जपाञ्जपति। कीदृश्येषा परिमादसंज्ञेति चिन्त्यते। रूढा वा [3]यौगिकी वेति। अत्र योगो न दृश्यते। अथ कथंचित् दृश्येत तथापि रूढिर्योगाद्बलीयसीति रूढिरेवाश्रयणीया।

८. अथ परिमादाञ्जपादनन्तरमत्रैव[4] सदसः पुरस्तात् स्तुतिमुत्तरेणैव तिष्ठन्पूर्वार्धपक्षं पुच्छाद्यङ्गयुक्तमग्निचयनमुपतिष्ठते होता।

१३.

१. नमस्त इत्यादिना मन्त्रेण चयनस्य पूर्वभागमुपतिष्ठते।

२. नमस्ते रथन्तरायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य दक्षिणं पक्षमुपतिष्ठते।

३. नमस्ते बृहत इत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्योत्तरं पक्षमुपतिष्ठते।

४. नमस्ते वामदेव्यायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य मध्यमुपतिष्ठते।

---

१ C दक्षिणेन instead of उत्तरेण। २ A ०पर्येत्यं। ३ C ०गिके वेति।
४ C ०माद्राञ्जपानन्त०।

५. नमस्ते यशायशीयायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य पुच्छमुपतिष्ठते।

६. यद्यपि यजुःशाखिनां सत्याग्नते चयनस्य नियमो ऽस्ति तथाप्यस्मच्छाखायामेतस्मादेव सूत्रारम्भसामर्थ्यात्सत्याग्नते चयनस्य विकल्प इत्यनुमीयते। यदुत्तरवेदावग्निराहितो[1] भवति तथा सति समिद्धस्य दीप्तस्याग्नेरेव पूर्वार्धादिभागान् कल्पयित्वा क्रमेणोपतिष्ठत इत्यर्थः।

७. आदित्यदर्शनाय क्वचिच्छिद्रलोपस्थास्यत इति मत्वैव तिष्ठेदित्युच्यते। अर्थेत्यानन्तर्ये।

८. केचिदेवं वदन्ति। सदसः पुरस्तात्स्तुतिमुत्तरेण स्थित आदित्यमपश्यन् शाखाया आकाशं कृत्वा तदन्तरालेनादित्यं दृष्ट्वोपतिष्ठते।

९. [2]शाखाभेदनस्यायुक्तत्वात् यस्मिन्देश आदित्यो ऽस्ति तद्देशस्थमेवादित्यं ध्यात्वोपतिष्ठत इति सिद्धान्तः।

१०. आदित्यमुपतिष्ठत इत्युक्तम्। तत्रायं मन्त्रः करणत्वेन[3] विनियुज्यते।

११. अथ अनन्तरं दक्षिणेन बाहुनावृत्य सदः प्रविशेत् पूर्वेणैव संचरेण प्रेङ्खफलकस्य पश्चाद्गच्छेत्।

१२. प्रेङ्खस्य पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य तत्प्रेङ्खमन्वारभ्याविमुक्ताम्नाय्यत आसीनाय समधिस्थयेति (१७. १६. ५) यावत्।

---

१ C °ग्निरचितो। पूर्वार्धादिस्थ°। २ C शाखाभेदे न युक्तत्वाद्। ३ A मन्त्रकरण°।

१४.

१. स होता पुरस्तात्प्रथमं छन्दोगैः शीर्षण्यान् शिरोरूपान् त्वचाभिगादयेत्। गापयति।

२. स होता पुरस्तात्प्रथममेवाध्वर्युणा सह संवादं कुर्यात्। कथमित्याकाङ्क्षिते आह।

३. इतिकरणः संवादान्तर्गत एव संवादस्यार्थ उच्यते। अध्वर्यो ग्रावाणं प्रथमं पुरस्तादियं पित्रे राष्ट्र्यत्यग्रे त्रिश्वे देवा मम शृण्वन्तु यज्ञिया इत्येतास्तिस्र ऋचः स तूष्णींशंस इत्येतस्य द्वादशसंख्याकपादसमुदायस्य तूष्णींशंससंज्ञा। हे अध्वर्यो तस्मिंस्तूष्णींशंसे प्रतिपादं[1] द्वादश प्रतिगरास्त्वया देया इत्यर्थः। आत्मनो विहृतत्वात्पदानुषङ्गाणां वैपरीत्येन शंसनात्प्रतिगरस्यापि[2] वैपरीत्यमाशङ्क्य निराचष्टे[3]। होतैवमाह। हे अध्वर्यो अहं आत्मानं विहृतं पदानुषङ्गांश्च विहृतान् शंसिष्यामि तत्र त्वया अविहृत एव प्रतिगरो दातव्यः।

४. अथापि इतिकरणः संवादान्तताज्ञापनार्थः। अथ अनन्तरं होता प्रस्तोतारमाह। हे प्रस्तोतः तव यदा सप्त स्तोत्रियाः परिशिष्यन्ते तदा नः अस्मान् प्रतिब्रूतात्[4]। अवसरो वक्तव्यः। तस्मिन्नवसरे मम इदं वक्ष्यमाणं सं मह्यामित्यादि अप्रत्ययमस्ति।

५. परस्त्रोत्रीयमपि क्रमज्ञापनार्थमुच्यते। अथानन्तरमध्वर्युः षाड्डिकं स्तोत्रमुपाकरोति।

---

१ A ins. इति। २ A वैपरीत्यम्। ३ A निराकियते। ४ C ०ब्रिवंति A ०ब्रूयात।

६. अथेतरे दीक्षिताः प्रतिपुरुषं कूर्चीः कुर्वत इत्युक्तम्। यत्र काले उद्गातासन्द्यारोहणं करोति तदानन्तरमेव प्रस्तोताप्रतिहर्तारावेव[१] कूर्च्यावारोहयतः।

७. एतत्सूत्रकरणसामर्थ्यादेव दीक्षितानां कूर्चीकरणकाले उपगातारो ऽपि प्रतिपुरुषं कूर्चीः कृत्वास्मिन्काले ऽध्यारोहेयुरिति ज्ञायते।

८. कदाचिदपि पत्न्यः प्रथमं न प्रवादयेयुरित्येतदर्थमिदं सूत्रम्। प्रथमं वीणावादनमुद्गातैव कुर्यात्।

९. तमुद्गातारमनु पश्चात्पत्न्यो ऽपि वीणावादनं कुर्युः।

१०. पूर्वद्वारादिषु स्थापितान् दुन्दुभीन् वादनैर्वादयन्ति यजमानपुरुषाः।

११. तं तस्यैव लाङ्गूलेन काले (१७. ५. १०) भूमिदुन्दुभिमाघ्नन्तीत्युक्तम्। अतो ऽस्मिन्नवसरे तं दुन्दुभिमृषभस्य लाङ्गूलेनाघ्नन्ति।

१२. स्तोत्रोपाकरणकाले बहवो घोषाः कर्तव्या इति सूत्रान्तरम्। तस्मादस्मिन्नवसरे महावादिनो[२]घोषान् कुर्वन्तीति।

१३. अथ या मार्जालीयं पर्यन्त्यो भवन्ति ताभ्यः प्रत्येकं नवान् कलशानुपकल्पयन्तीत्युक्तम्। अथानन्तरमुदकपूर्णान् घटान् बिभ्रत्यो दास्यो मार्जालीयं परियन्ति परिभ्रमणं कुर्वन्तीत्यर्थः।

१४. मार्जालीयं परिगच्छन्त्यो दास्यो हैमहा३ इदं मध्विदं मधु इत्येतां वाचं वदन्ति।

१५. अप्रादक्षिण्येन त्रिवारं भ्रमणं कुर्वन्तीति।

१ C ०र्तारावपि तावेव। २ A बहवो०।

११. तत ऊर्ध्वमप्रदक्षिणमगनागन्तरं प्रदक्षिणं त्रिस्तूर्णीं परिधन्नीति।

१५.

१. अथैतमश्वरथमुपकल्पयन्तीत्युक्तम्। अथ एतमुपक्लृप्तं रथमस्मिन्नवसरे युञ्जन्त्यध्वर्यवः क्व प्रदेशे युञ्जन्तीत्यपेक्षिते उच्यते।

२. दक्षिणवेद्यंसस्य पुरस्ताद्भागे युञ्जन्ति।

३. यथासंपन्नः क्षत्रियः संनद्धस्तीषु धनुरादाय तं रथमातिष्ठति.

४. स राजा वा राजमात्रो वा अभितो वेदिं प्रदक्षिणं वर्तमानो भ्रमन्नुत्तरेणाग्नीध्रं प्राञ्चौ प्रक्षे स्थूणे (१७. ५. ५) 'विभिन्नमाखणायेत्युक्तलक्षणमेतमाखणं त्रिः कृत्वा विध्यतीति।

५. तमाखणं पत्नसहितेन शरेण नातिविध्येत। आखणसंलग्नमेव[1] शरं करोतीत्यर्थः।

६. त्रिः प्रदक्षिणं विध्यतीति वेधस्य त्रित्वे सिद्धे ऽपि द्वितीयतृतीयशराभ्यां सपत्नवेधो मा भूदिति सूत्रात् आखणे त्रयो ऽपि शराः संलग्ना एव कर्तव्याः।

७. तं रथं प्राञ्चमुदञ्चमुत्तरपूर्वस्यां दिशि अश्नन्ति शिथिलयन्त्यध्वर्यवः।

८. तं रथं तत्रैव उत्तरपूर्वस्यामेव विमुञ्चन्ति योक्तारः।

---

१ MSS. ॰माखण॰।

९. अथ यस्मिन्नवसरे प्रस्तोता स्तोत्रियायां सप्तकं परिशिष्य वेलेत्याह तदा होत्रा किं कर्तव्यमित्युच्यते।

१०. अथ प्रस्तोत्रा वेलेत्युक्ते होता दक्षिणेन प्रादेशेन भूमिसंग्नाङ्गुष्ठेन प्रेङ्खफलकं भूमिं च सहैव संस्पृशन् संमहान् महत्या दधादिति मन्त्रं जपति।

११. अथ प्रेङ्खफलकस्योपरि प्रागग्रं प्रादेशं निधाय सं देवो देव्या दधादिति मन्त्रं जपति।

१२. अथ प्रेङ्खफलकादुपरि प्रादेशमात्रे आकाशे प्रागग्रं प्रादेशं धारयन् सं ब्रह्म ब्राह्मण्या दधादिति मन्त्रं जपति।

१३. अथ प्रेङ्खफलकमग्रतः समीपे कृत्वा तस्मिन्प्रेङ्खफलके ऽग्रतः स्थिते चिरभ्यन्य त्रिःकृत्वः श्वासं मुक्त्वा चिरभ्यवानिति त्रिःकृत्वः श्वासं प्रतिग्रह्णातीत्यर्थः :

१६.

१. अथ अनन्तरमेतत्प्रेङ्खफलकमुरसा हृदयेन संलग्नं संलग्नं कृत्वा प्रेङ्खफलकस्य दक्षिणं भागमात्मनो ऽतिहरन् हृदयात्पृथक् कुर्वन्नर्को ऽसीत्यादिकं मन्त्रं जपति। इतिकरणश्च मन्त्रान्त इति मन्त्रान्तज्ञापनार्थ इतिकरणः।

२. अथ दक्षिणं भागमात्मसंलग्नं कृत्वा उत्तरभागमात्मनो ऽतिहरन् रुद्रास्त्वेत्यादिकं मन्त्रं जपति।

३. अथोत्तरं भागमुरःसंलग्नं कृत्वा दक्षिणं भागं हृदयस्तनप्रदेशात्पृथक् कुर्वन्नादित्यास्त्वेत्यादिकं याजाम्नायेत्येवमन्तं मन्त्रं जपति।

४. अथ दक्षिणं भागमात्मसंस्पृष्टं[1] कृत्वा उत्तरं भागमात्मनो वियोजयन् विश्वे त्वा देवा इत्यादिकं कामप्रायेत्येवमन्तं मन्त्रं जपति ।

५. अथ प्रेङ्खफलकरज्जू अन्तरेण समधिस्पृश्य आरुह्य प्रागग्रौ पादौ कृत्वा भूमौ सुस्थितौक रोति ।

६. कृतव्याख्यानम् ।

७. अथ भूमौ स्थापितौ पादौ प्रेङ्खफलकस्योपरि दक्षिणपूर्वौ नीत्वा[2] उपेत्याथास्मिन्पुत्रादयस्तिष्ठन्तीत्युक्तलक्षणदक्षिणभागोऽन्तमुपस्थं कृत्वा दक्षिणपार्श्वप्रदेशेन[3] प्रागग्रेण दक्षिणेन प्रादेशेन[4] प्रेङ्खफलकस्य पश्चाद्भागमुपस्पृशति । प्रजापतिष्ट्वेत्येवमादिना मन्त्रेण । इतिकरणो मन्त्रान्तज्ञापनार्थः ।

८. कृतव्याख्यानम् ।

१७.

१. अथ प्राञ्चमुभयहस्तसंनिवेशं कृत्वा[5] सं वागित्यादिकं स्वर्गमिव्यमित्येवमन्तं मन्त्रं जपति ।

२. कृतव्याख्यानम् ।

३. स होता विसृष्टो वाचो मत्सरो ऽन्यशुभद्वेषो यथा[6]

---

१ C संस्पृ° । २ C नीत्वा उपेत्य पश्चिमम् । ३ C om. न । ४ C om. प्रादेशेन ।
५ A ins. सं कृत्वा । ६ C (in marg.) ins. न ।

भवति तथा विनिर्गीयमाणे उपवत्सलं[1] स्तुतिपर आसे [2]आवस्तोत्रं प्रवदन्ति।

४. प्रस्तोतृप्रतिहर्तृउद्गातृअध्वर्युव्यतिरिक्ताः[3] सर्वे गृहपतिसहिता दीक्षिता ऋत्विजो वा यत्र अथ समधिसृप्येत्येतस्मिन्नवसरे होता प्रेङ्खावरोहणं करोति तदा इषीरधिसर्पेयुः धिष्ण्यवन्तो धिष्ण्यसंनिधौ अपरेण होतुः पश्चादिति प्रकृतिसिद्धम्।

५. यदा उद्गातृणामुत्तमा स्तोत्रिया परिशिष्यते तदा स्तोत्रे स्तूयमाने वाद्यमानान् दुन्दुभीनवहणन्ति। उपरमयति होता।

६. स्तोत्रे स्तूयमाने वाद्यमानं भूमिदुन्दुभिमुपरमयति।

७. उद्गातुरासन्द्यारोहणकाले कुर्वन्ति घोषं घोषकृत इत्युक्तम्। अस्मिन्नवसरे उत्तमस्तोत्रियापरिशेषे[4] ते ऽप्युपरमन्तीति।

८. अथ अस्मिन्नप्यवसरे दास्यो मार्जालीयं परिभ्रमन्ति पूर्ववदिति सोक्तत्वात्तद्देवेति गम्यते।

९. ता दास्यस्तानुदकपूर्णान् घटान् मार्जालीये निनीय उपनिधाय तत्रैवमुक्त्वा यथागतं गच्छन्तीति।

१०. वाग्यमनावध्यर्थं सूत्रम्।

११. प्रस्तोत्रा एषेति प्रोक्ते होता वाग्यमनं करोति तावद् यावद्वनुवषट्कारं करोति।

१२. प्रतिहारसंनिधावाहावं बुद्धिस्थं करोतीत्यर्थः।

१३. उत्तमात्प्रतीहारादूर्ध्वमाहूय (७. १० २.) शंसतीत्युक्तत्वात्तदनन्तर एव आहावो युक्तः।

---

[1] A om. व। [2] C ins. तावत्। [3] C om. अध्वर्यु। [4] C शोषियाय।

१४. यथास्य होतुर्वाक् वाणी सर्वा अन्या वाचो ऽतिक्रम्य[1] वदति तथातितरामुच्चैराहूय चिरुपांशु विकृत्य तूष्णींशंसं शंसतीति संबन्धः ।

१५. पूर्वसूत्रे आहावधर्मोपदेशः। अत्र तमेवाहावमनूद्य तूष्णींशंससंबन्धं विधाय तस्य तूष्णींशंसस्यातः परं विधिरुच्यत इति शेषः।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति द्विरभ्यस्तम् ।

इति महाव्रतभाष्ये प्रथमो ऽध्यायः समाप्तः ।

---

१ C मम्यते ।

अथाष्टादशो ऽध्यायः।

१. यथास्य वाक् सर्वा अन्या वाचो ऽतिवदेदित्यनेन प्रकारेण उच्चैस्तरामाहावं कृत्वाहावान्तेन प्रणवेन प्रथमस्य हिंकारस्य प्राणसंधानं कृत्वा मकारेणावसानं कार्यम्। ततो द्वितीयो हिंकारो मकारान्तः कर्तव्यः। ततस्तृतीयं हिंकारं मकारान्तमेव कृत्वा प्राणसंततं तूष्णींशंसस्य संधानं कार्यम्। श्रुतिरपि प्रथमस्य हिंकारस्याहावेन सह प्राणसंधानं दर्शयति। हिंकारेण प्रतिपद्यत एतदुक्थम् प्राणो वै हिंकारः प्राणेनैवैतदुक्थं प्रतिपद्यत इति। प्रतिपदः प्राणरूपेण संस्तवात्प्राणसंततमाहावस्य हिंकारेण प्रणवेन गम्यते। ननु आहावस्योच्चैस्त्वाद्धिंकारस्योपांशुत्वात्तत्संधानं न युज्यत इति चेत्। सत्यम्। न दोषः। आश्वलायने उपांशुयाजे प्रणवयेयजामहवषट्काराणामुच्चैस्त्वे याज्यापुरोनुवाक्ययोरुपांशुत्वे प्राणसंधानस्य दर्शनात् प्राणसंततः प्रणवः पुरोनुवाक्यायास्तथागूर्वषट्काराविति। आगूरिति तेषां येयजामहस्य संज्ञा। एवमत्रापि उच्चैराहावं कृत्वा उपांशुधर्मेण मकारान्तेन हिंकारेणावसानं ततो ऽसंहितमेव द्वितीयं हिंकारं मकारान्तं कृत्वा ततस्तृतीयेन मकारान्तेन हिंकारेण संततेन तूष्णींशंसपादस्य[1] संधानं कार्यम्।

---

१ A तूष्णींशंसं।

२. अत्र अग्नानमित्याद्यानां तिसृणामृचां तूष्णींशंससंज्ञा। तासोपांशुधर्मकाः सप्रणवो द्वितीयस्य चतुर्थस्येति (७. ११. ५) प्राप्तं[1] प्रणवमकुर्वन्[2] पच्छः शंसेत्। अथैतं तूष्णींशंसमुपांशु शंसति। वाग्वा एतदह[3] मनस्तूष्णींशंसो मनसैव तद्वाचं समर्धयतीति श्रुतिः।

३. मध्यमया माध्यन्दिनमुत्तरेणोत्तरां मरुत्वतीयान्निष्केवल्यमिति ([illegible]. १४. २. ४) सकलस्य निष्केवल्यशस्त्रस्य मरुत्वतीयशस्त्रादुत्तरोत्तरां मध्यमस्वरे प्राप्ते ऽपि शस्त्रारम्भे आहावस्योर्ध्वं तूष्णींशंसस्योपांशुत्वादात्मने वाचमुत्सृजतीत्यात्मशब्देन सकलं परिधानीयान्तं शस्त्रमुपलक्ष्य प्रकृतिप्राप्तो मध्यमस्वरो ऽनूद्यते।

४. तस्य पञ्चविंशः स्तोमो राजनं पृष्ठमित्युक्तम् (१७. ७. २. ४)। तस्य पृष्ठस्यायं स्तोत्रियस्तृचः। ननु स्तोत्रियं शस्त्रानुरूपं शंसन्तीति स्तोत्रियानुरूपयोः सर्वत्र साहचर्यम्। कथं तर्ह्यत्रानुरूपाभाव इति कथं ज्ञायते ऽत्रानुरूपाभाव इति। अनुक्तत्वादिति ब्रूमः। नैतद्युक्तम्। सवर्णमिदं सूक्तं तन्मध्ये प्रथमस्तृचः स्तोत्रियत्वेन विहितः साहचर्याद्परो ऽप्यनुरूपत्वेनानुमीयतां को दोष इति चेत्। न हि वचनमन्तरेण द्वितीयस्तृचो ऽनुरूपत्वेन भवितुमर्हति। अनुरूपाभावे ज्ञापकमप्यस्ति त्रिरेवाक्रयते स्तोत्रिये निविदं परिधानीयाया इति (१८. २१. २)। त्रिष्वेव स्थानेष्वाहाववचनात् ज्ञायते नात्र कश्चित्तृचो[4] ऽनुरूपत्वेन शस्यत इति चेच्छस्यते तर्ह्याहावेन[5] भाव्यम्। स तु नास्ति तस्मात्तदभाव एव[6] वैषम्यादपि द्वितीयस्तृचो ऽनुरूप-

---

१ C प्राप्त। २ C (in marg.) शंतनीयमन्ते कुर्वन्। ३ A एतदहरवाणि C वाचमन॰। ४ C कावेत्। ५ A तर्ह्यनिर्दिशेन। ६ C om. एव।

त्वेन न भवति । कथं वैषम्यम् । सोऽपि यस्य प्रथमस्य तृचस्यान्त्यो ऽर्धर्च उत्सृज्यते न द्वितीयस्य तृचस्य तस्मादपि द्वितीयतृचो नानुरूपत्वेन प्रसूत्य इति । पञ्चविंशात्मस्वरूपसिद्ध्यर्थमेव तस्य शंसनमुच्यते । तस्माद्वानुरूपाभाव इति मन्तव्यम् ।

५. पञ्चविंशात्मके आत्मनि प्रथमायाः षट्कृत्वने एता नवर्चः संख्येयाः ।

६. स एष आत्मा पञ्चविंश इत्यग्रे (१८. १. ११) वक्ष्यते । तस्मिन्नात्मनि एता अष्टौ संख्येयाः ।

७. पञ्चविंशात्मकमध्ये गण्यते ।

८. पञ्चविंशात्मनि मध्ये गण्यन्ते ।

९. प्रथमायाः षट्कृत्वनेनैतास्त्रयोविंशतिसंख्याका भवन्ति ।

१०. संपद्यत इति शेषः ।

११. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति एवमादिकः पञ्चविंशत्यृक्संख्याकः पञ्चविंश आत्मसंज्ञको[१] भवति ।

१२. तमात्मानं नदेन नदं व ओदतीनामित्येतया पादश उपसृष्टं संयुक्तं शंसति ।

१३. पूर्वसूत्रे नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते नदशब्देन किमुच्यते इति । प्रदर्शनार्थं प्रतीकग्रहणम् । नदशब्देनैषर्गुच्यत इत्यर्थः ।

१४. तं नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम् । उपसर्गस्त्वभयथापि भव-

---

१ A om. आत्म ।

तीति पैष्टुभानां पादानां पूर्वप्रयोगनियमार्थं वचनम्। तमेव प्रयोग-प्रकारं विवरीतुमाह।

१५. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं नदं व श्चोदतीनाम्।

१६. यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णो नदं योयुवतीनो इति।

१७. सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रून्पतिं वो अघ्न्यानामिति।

१८. अनु यं विश्वे मदन्त्यूमा धेनूनामिषुध्यसीमिति।

१९. एवं नदेन विहृतामित्यर्थः।

२०. प्रथमा व्यतिरिक्ता। उत्तरा द्वाविंशतिमृचो[1] नदेन विहृता[1] अनावृत्ताः शंसति।

२१. एवं नदेन विहृता तदिदासीयसूक्तस्य[2] या तृतीया ऋक् तस्या उत्तरमर्धर्चमुत्सृजति नदस्योत्तरम्। एवं द्वावर्धर्चावुत्सृजति। स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा सं पतिं वो अघ्न्यानाम्। अदः सु मधु मधुनाभि योधीः धेनूनामिषुध्यसो इति।

२२. तौ इत उद्धृतावर्धर्चौ द्विपदानामिमा नु कमित्याद्यानां पुरस्ताच्छंसेत्।

२३. पूर्वोक्तं पञ्चविंशाख्यमात्मानं शस्त्वा तदनन्तरं सूददोहसं शंसेत्। सूददोहःशब्देन[4] किमुच्यत इति प्रदर्शनार्थं प्रतीकग्रहणं ता अस्य सूददोहस इति। अर्धर्चशःशंसनं प्राप्तमेवानूद्यते।

---

१ A ॰तिर्यं॰ C ॰तिच॰। २ C om. नदेन विहृता च। ३ C om. तदिदासीय A in marg. ४ C ॰दोहस इति।

२.

१. अथो यमेवैतमृङ्मयं यजुर्मयं साममयं पुरुषं संस्कुर्वन्तीति श्रुतौ पुरुषरूपेण संस्तवात्तस्य शीर्षसंबन्धीनि शीर्षस्थानि त्रीणि वा अस्य शीर्ष्णः कपालानि भवन्तीत्यर्थवादात्त्रीण्येव तानि भवन्ति।

२. इन्द्रमिद्गाथिन[1] इन्द्रो दधीच उद्वेदभि श्रुतामघमुदु त्यं जातवेदसमित्येतेषु[2] सामगाः स्तुवन्ति। अत एतान्येव शंसेत्। तत्रेन्द्रमिद्गाथिन इत्यत्र तृचे प्रथमाद्वितीयाचतुर्थीषु स्तुवते अतः ताः शंसेत्।

३. छन्दोगवशात्पाङ्क्तरमेतत्।

४. ते छन्दोगा यदि तथा कुर्वन्ति तदास्माभिः किं कर्तव्यमित्यत आह।

५. नवर्चमिति शेषः।

६. छन्दोगानां विकल्पोऽस्ति नवर्चं स्तोतव्यं तृचे वेति।

७. छन्दोगैः प्रथमे तृचे स्तुते ऽस्माभिः किं कर्तव्यमित्याह।

८. इन्द्रमिद्गाथिन इत्यादीनां पञ्चानां तृचानां[3] मध्ये ये द्वे तृचे इन्द्रेत्ते उदु त्यं जातवेदसमित्येतस्मात्तृचात्परे शंसेत्।

९. महति शस्त्रे विस्तृतिशङ्कया प्राप्त एव शस्त्रधर्मः[4] सर्वत्रानुवर्तते।

---

१ A C (sec. h.) om. the vers इन्द्रेष सं चि contained in the text of the Sûtra. C in marg. [illegible]। २ C (in marg.) पञ्चानां तृचानां। ३ A om. तृचानां। ४ C शस्त्रधर्मः।

३.

१. पुरुषस्य पौंवारूपमित्यर्थः ।

२. अस्य छन्दसः शाखान्तरीयत्वात्सकलपाठः ।

३. तं देवं छन्दमित्यर्थः ।

४.

१. अथैतामश्वां शंसति । सा वै त्रिष्टुप् भवतीति श्रुतेः ।

२. प्रश्नधर्मः प्राप्त एवानूद्यते ।

३. अस्तोत्रियत्वे ऽपि ककुप्कारप्रापणार्थं[१] वचनम् ।

४. अगाथ्यननुरूपत्वात् ककुप्कारप्रापणार्थं[२] वचनम् ।

५. प्राप्त एव प्रश्नस्यानुवादः ।

६. अर्धर्चशंसनं प्राप्तमेवानूद्यते ।

७. तद्दिमौ पशौ व्यतिषजत्यविवर्हायेति श्रुतेः ।

८. अथैतं प्रगाथकं शंसति । ता वै तिस्र ऋचो भवन्ति[३] । त्रीणि वा अस्य पार्श्वेः पर्वाणि भवन्तीति श्रुतेः ।

९. लिङ्गद्व्याख्यानम् ।

---

१ A ins. न । २ A om. प्रापणार्थं । ३ C ins. इति ।

५.

१. इयं द्वितीयाच्छा। अच्छाशब्देन[1] वाऽऽउच्यते। अच्छा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू इति बाह्वोरभिरूपेति श्रुतत्वात्।

२. कृतव्याख्यानम्।

३. पूर्ववद्व्याख्यानम्।

४. कृतव्याख्यानम्।

५. शस्त्रभेदाभावात्।

६. कृतव्याख्यानम्।

७. 'पक्षव्यतिषङ्गनार्थम्।

८. सुगतार्थम्।

९. कृतव्याख्यानम्।

१०. अयमपि प्राप्तानुवादः

११. प्रहस्तकसंज्ञकं तृचमित्यर्थः।

६.

१. वक्ष्यमाणानीत्यर्थः। चतुरुत्तराणि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरधिकानां सप्तानां छन्दसां सप्त तृचानि।

२. गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीनामित्यर्थः।

३. सुगतार्थम्।

---

१ C. अच्छाशब्देन।

४. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौतीति धर्मकम्।

५. पृथक्सूत्रकरणं ग्रन्थभेदात्[1]।

६. मतार्थम्।

७.

१. गायत्रीष्टत्युष्णिहामित्यर्थः।

२. एतया ऋचा[2] अशीतितृचात्मके गायत्रीछन्दस्के ऋग्गणः प्रारभ्यते।

३. अशीतिमध्ये गण्यन्ते।

४. अशीतिमध्ये तृचा गण्यन्ते।

५. अशीतिमध्ये गण्यन्ते।

६. अशीतिमध्ये गण्यन्ते।

७. तानि समस्तानि परिगणितानि चत्वारिंशत्तृचानि भवन्ति।

८. पूर्वो भाग इत्यर्थः।

९. अपरो भाग इत्यर्थः।

१०. गायत्र्यशीतिमध्ये गण्यन्ते।

११. १२. १३. १४. १५. resp. अशीतिमध्ये गण्यन्ते।

१६. शीर्षण्यतृचमध्ये उत्तिष्ठन्नोजसेति तृचः श्रुतः। तस्मिन्यदा छन्दोगाः स्तुवन्ति तदाप तमुद्धरेत्।

---

१ C ग्रन्थभेदात्। २ C गायत्र्या instead of ऋचा।

१७. यदि शीर्षण्यहवनमध्ये अभिमन्त्र स्तुवते तथाप्यशीतिमध्ये उद्धरेदेव।

१८. अशीतिमध्ये गच्छन्ते।

१९. तानि समस्तानि उत्तरभागसंबन्धीनि चत्वारिंशत्सूक्तानि भवन्ति।

२०. गायत्र्यशीत्या उत्तरो भागः। इयमेव दक्षिणं पार्श्वं गायत्री मध्यमौष्णिही मध्यं बार्हतीत्यात्मनो ऽङ्गसंपादनं दृष्टम्। अतश्च कपालशब्दो भागवचन इति युक्तम्। पूर्वोत्तरभागकरणप्रयोजनं चिन्त्यम्।

२१. आश्वावकूपलादन्तरांशसमम्।

८.

१. बृहतीसंबन्धिनीमशीतिं प्रारभत इत्यर्थः।

२. बृहतीसहस्रं संपद्यत इति वक्ष्यते। तत्रेमाः प्रत्यक्षबृहत्यो ऽन्याः संपादिताः।

३. ता विंशतिः प्रत्यक्षबृहत्य इत्यत्र (१८. १०. ४) वक्ष्यते। तत्रैतास्तिस्रो भवन्ति।

४. विंशतिमध्ये गच्छेते।

५. विंशतिमध्ये गच्छन्ते।

६. चत्वारिंशत्प्रगाथानां पुरतः परतश्च विंशतिर्विंशतिः प्रत्यक्षबृहत्यः शस्यन्ते। तत्र याः पुरतः शस्यन्ते ता एताः प्रत्यक्षबृहत्यः।

७. शस्यन्त इति वाक्यशेषः।

८. ते चत्वारिंशत्प्रगाथा इत्यग्रे (१८. १०. १३) वक्ष्यते। तत्रैते चत्वारो भवन्ति।

९. रायस्काम इत्येनां द्विपदामुद्धृत्य मो षु त्वेत्यादिकाश्चत्वारः प्रगाथा भवन्ति।

१०. चत्वारिंशन्मध्ये भवन्ति।

११. [1]चत्वारिंशति प्रतिप्रतीकं द्वौद्वौ भवतः।

१२. चत्वारिंशन्मध्ये गच्छन्ति।

१३. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गच्छेते।

१४. चत्वारिंशन्मध्ये गच्छन्ति।

१५. प्रगाथा भवन्ति।

१६. यः शक्र इत्यादीनां षण्णां प्रगाथानां मध्ये त्रयः प्रगाथाः शस्यन्ते चौम्यरिश्मिनष्टि। उत्तरचत्वारिंशतः प्रारम्भणार्थम्।

१७. ये निविदः पूर्वतः सत्यचक्षरतीविंशतिद्वयमध्ये[2] शस्यन्ते त इमे चत्वारिंशत्प्रगाथाः।

९.

१. अथ चत्वारिंशत्प्रगाथानन्तरमित्यर्थः।

२. सत्यचक्षरत्यो भवन्ति।

---

१ A ins. प्रगाथा। २ C ॰चूबतीः।

३. मद्धे चन त्वामित्यादीनां विंशतिं प्रत्यानन्तरं सूददोहसं शंसति ।

४. निविद्धीयते यस्यां सा निविद्धानीया ।

५. तां निविद्धानीयां पच्छः शस्त्वा शोंसावो३ इत्याहूय निविदं दधाति ।

६. तां निविदं पच्छः पादेन व्यवगृह्य समयस्तूक्तां शस्त्वा इत्यर्थः ।

७. निवित्पदानां मध्ये यदुत्तममन्त्यं तेन प्रणवं कृत्वा सजाति-भिर्देवहा सेदु हव्येरित्येतां निविदा सह निवित्संज्ञां शंसतीत्यर्थः ।

८. तां सजातेभिरित्येतां त्रिष्टुभावन्तरेण त्रिष्टुब्वैनिवित्[1] वैश्वा-मित्रावरुणवत्यावभिरूपे इति श्रुतेः ।

१०.

१. यथा निविदः पूर्वभागे गायत्र्यशीतिः सूददोहा विंशतिः प्रत्यवृहत्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः पुनर्विंशतिः प्रत्यवृहत्यः सूददोहा निविद्धानीया निविच्चेत्येवं क्रमः तथा निविदुत्तरभागेऽपि निवि-त्संशंसनीया[2] सूददोहाः पञ्चविंशतिः प्रत्यवृहत्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः पुनर्विंशतिः प्रत्यवृहत्यः सूददोहा औष्णिह्यशीतिरिति ।

२. मद्धे चन त्वामद्रिव इत्यादिपञ्चविंशतेर्याः पञ्च परिशि-ष्टास्ताः[3] शंसति ।

---

१ A त्रिष्टुब्वैग्निरिति । २ A (in marg.) सजातेभिरिति । ३ A in marg. या अा एव इत्यासाः ।

३. प्रत्यक्षवृहत्यो भवन्ति।

४. परिश्रिष्टाभिः पञ्चभिः सहेत्यर्थः।

५. उक्तार्थम्।

६. तेषां चौनाद्गा इत्युक्तम्। तान् प्रथमतः शंसति।

७. चत्वारिंशति प्रगाथा भवन्ति।

८. चत्वारिंशति भवति।

९. चत्वारिंशति भवन्ति।

१०. प्रगाथा भवन्ति।

११. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गण्यन्ते।

१२. सूक्तवद्गे ऽष्टाविंशतिः प्रगाथास्तन्मध्ये द्वावुद्धृत्य षड्विंशति-प्रगाथान् शंसति।

१३. पूर्वं चतुर्दश वालखिल्यानां षड्विंशतिरेवमेते चत्वारिं-शत्प्रगाथा भवन्ति।

११.

१. सुगमम्।

२. प्रत्यक्षवृहत्यो भवन्ति।

३. अस्मिन् सूक्तद्वये दश प्रत्यक्षवृहत्यो भवन्ति।

४. ते सूक्ते अर्धर्चशसे प्रस्ताव पार्श्वत्यशीतिसमाप्त्यनन्तरं सू-दोहसं शंसति।

१२.

१. एतयोष्णिक्छन्दस्काममशीतिं प्रारभते ।

२. तानि षट्त्रिंशत्तृचानीत्यग्रे (१८. १२. ७) वक्ष्यते । तन्मध्ये एतान्येकादश भवन्ति ।

३. एतस्मिन्नुक्ते षट्त्रिंशत्तृचमध्ये दश तृचानि भवन्ति ।

४. षट्त्रिंशन्मध्ये भवन्ति ।

५. षट्त्रिंशन्मध्ये भवन्ति ।

६. षट्त्रिंशन्मध्ये भवतः ।

७. तानि समस्तानि षट्त्रिंशत्तृचानि भवन्तीत्यर्थः । एताः षट्त्रिंशत्त्र्यचौष्णिहस्तृचाः (!) ।

१३.

१. औष्णिह्यशीतिसंपादनार्थम् ।

२. चतुःशतमध्ये गच्छन्ति ।

३. चतुःशतमध्ये गच्छन्ति ।

४. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।

५. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।

६. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः ।

७. चतुःशतमध्ये भवन्ति ।

८. औष्णिहश्रीतिमध्ये शंसतीत्यर्थः ।

९. औष्णिहश्रीतिमध्ये शस्यन्ते ।

१०. द्वादशौष्णिहश्रीतिमध्ये भवन्ति ।

११. शस्त्रधर्मः प्राप्त एवानूद्यते ऽसंदेहार्थम् । इन्द्राय साम गायतेति तद्येतदन्ततः शंसति संभिद्याभिरुष्णिग्भिर्वयं समारोहा-णीति श्रुतेः ।

१४.

१. वशशब्देन वशर्षिसंबन्धि सूक्तं लक्ष्यते । अर्धर्चशस्त्रमौत्स-र्गिकम् ।

२. वशशब्देन किमुच्यत इति संदेहव्युदासार्थं प्रतीकग्रहणं यावतः पुरूवसो इति ।

३. विशेषस्त्वर्धर्चशस्त्रमपवदति । तस्य वशस्य सप्तदशी चाग् जगतीछन्दस्का । तां पच्छः शंसति ।

४. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्तीनामिति (७. २६. ३) पङ्क्तिशंसनधर्म उक्तस्तद्धर्मकाः शंसन्तीत्यर्थः ।

५. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्तीनामित्यु-क्तम् । तदिह न भवति वचनात् ।

६. अस्मिन्सूक्ते छन्दोबहुत्वात्प्राप्तो ऽपि शस्त्रधर्मो ऽनूद्यते ।

७. तौ पुरस्ताद्विपदानां शंसतीत्युक्तम् (१८. १. २२)। अतो ऽत्र शंसनं वचनात् ।

८. अर्धर्चद्वयं मिलितं स्त्रीत्वविशिष्टेन तच्छब्देन परामृश्यते। सा स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा सं पतिं वो अघ्न्यानाम्।
अदः सु मधु मधुनाभि योधीर्धेनूनामिषुध्यसो॥
इतीयमृक्[1]। तत आत्मन एवोत्सृज्यते। अतो ऽत्र शस्तव्या एवेत्येतदर्थं वचनम्।

९. सूददोहसः परिगणनमिदम्। आत्मनो ऽसंभवात्। ता अस्य सूददोहस इत्येषा अत्र द्विपदानां प्राक्शंसने चतुर्विंशतितमः शस्ता भवति।

१५.

१. अथेति वशशंसनानन्तरम्।

२. ता एकविंशतिर्द्विपदा इत्यग्रे (१८. १५. ७) वक्ष्यति। तत्रैताः पञ्च गण्यन्ते।

३. ४. ५. resp. एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते।

६. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वान्। वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितम्। अया वाजं देवहितं सनेमेत्येतास्तिस्र एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते।

७. ता एता एकविंशतिर्द्विपदा भवन्ति। ताः पञ्चः शस्यन्ते।

---

(१) १०. १२०. ३। ऋ. १९. १।

१६.

१. गायत्रीग्रंसमिति द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति द्वाभ्यामवसायैकेनाष्टाचरस्तु प्रणवनीयः (७.२१.१०) इत्येतद्धर्मयुक्तम्।

२. एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रणौति द्वाभ्यामवसाय (७.२१.११) द्वाभ्यामित्येतद्धर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रम्। ग्रंसं गायत्रीमुत्तरामिति उत्तरा गायत्रीवच्छंसव्येत्यर्थः। द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति।

३. विस्पष्टार्थं वचनम्।

१७.

१. आवपनमिति छन्दसामन्वर्थसंज्ञा। कियन्ति छन्दांस्यचोपन्ते। आगतपाङ्क्तवैराजानुष्टुभानि। एकाधिकसूक्तत्रचानि ग्रंसतीत्यर्थः। चतुरुत्तरत्रचेषु छन्दसामानुलोम्येन त्रचाणि ग्रस्यन्ते। अत्र तु तद्वैपरीत्यम्। अथो एतान्येव पुनरर्वाचीनि भवन्तीति श्रुतौ दृष्टत्वात्।

२. जगतीच्छन्दस्का।

३. जगतीच्छन्दस्काः पञ्चैका त्रिष्टुप्[१]।

४. प्राप्त एव ग्रस्यधर्मो ऽनूद्यते विस्पष्टार्थम्।

५. द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्तीनामित्येतद्धर्मकम्।

---

१ Om. the last three words.

६ अथापि प्राप्त एव धर्मो ऽनूद्यते ।

७. एतानि चत्वारि छन्दांस्यावपनसंज्ञकान्यवरोहेण ग्रस्तव्यानि।

१८.

१. आनुष्टुभमिति समूहार्थे भिक्षादित्वादण् (पा० ४. २. ३७. ३८)। अनुष्टुप्समुदायं शंसतीत्यर्थः। समाम्नायं समाम्नायक्रमविशिष्टम्। गायन्ति त्वेत्यारभ्य ग्राम इत्येत्येतत्पर्यन्तं समाम्नायक्रमेणानुष्टुप्समुदायं शंसतीत्यर्थः। गायन्ति त्वेत्यस्य प्रथमस्तृचस्तु सप्तरक्षेषु ग्रस्तत्वात्परित्यक्तः।

२. आनुष्टुभे गच्छन्ते।

३. अनुष्टुप्समुदाये गच्छन्ते।

४. गच्छन्ते[१]। अस्मिन् सूक्ते षडेवानुष्टुभः॥ मत्स्यपायि ते मह इत्येकपातिनीषु दशसु वृहतीषु ग्रस्तत्वादनुक्ता। उभयोः सूक्तयोरन्यानित्युक्ता।

५. गच्छन्ते।

६. अन्या पङ्क्तिरनुक्ता।

७. गच्छेते।

८. अन्या पङ्क्तिरनुक्ता।

९. अस्मिन्सूक्ते षडेवानुष्टुभः।

---

१ C om. the first six words.

१०. अन्वहतृचो गायत्रः परित्यक्तः।

११. स प्रत्नथा कविवृध इति तृचमर्कवत्तेन समूढं गायत्र्युत्तमा तथा समूढमिति श्रुतेः।

१२. गच्छेते।

१३. नव गच्छन्ते।

१४. पञ्च गच्छन्ते।

१५. तत्सर्वमानुष्टुभमनुष्टुप्समुदायो ऽर्धर्चशः शस्यते।

१९.

१. अथानन्तरमेतत् वक्ष्यमाणं त्रिष्टुभां शतं शंसेत्।

२. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्पञ्चदशर्चं त्रिष्टुप्शते प्रथमं शस्यते।

३. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतन्नवर्चं शंसति।

४. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्पञ्चदशर्चम्। चकारः सर्वेषु समुच्चये।

५. द्वादशर्चं चैतत्।

६. अष्टर्चपञ्चर्चे विश्वामित्रस्य शंसेद्विश्वामित्रो भ्रमदपश्यदिति श्रुतेः।

७. विश्वामित्रस्य शंसेदित्युक्तम्।

८. एकविंशर्चं वामदेवस्य शंसेद्वामं श्लोतद्देवानामिति श्रुतेः।

९. यथर्षं वसिष्ठस्य यं वेद्वासिष्ठं श्रोतद्देवानामिति श्रुतेः । एवमेतत्परिधानीयासक्तद्गाने त्रिष्टुभां ग्रनम् ।

१०. अत्र त्रिष्टुप्ग्रते वासिष्ठसूक्तद्वये[1] उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येत्येतस्य सूक्तस्य पुरस्तात्पदानुषङ्गान्वक्ष्यमाणाङ्कंसति । तदर्थं यो व्यर्तौरफाणयदित्येतस्मिंस्तृचे प्रथमाया अर्धर्चं शस्त्वा उपरमति । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नो३यो व्यर्तौरफाणयत्सुयुक्ताँ उप दाशुषे इति ।

२०.

१. तक्को नेता तदिद्वपुरतीद् शक्र ओहतो इति ।

२. यथा उपमा यो अमुच्यतेन्द्रो विश्वा अति द्विष इति ।

३. यथा भिनत्कनीन ओदनमर्भको न कुमारको इति ।

४. यथा पच्यमानं परो गिराधि तिष्ठत्वं रथमिति ।

५. यथा स पचन्महिषं मृगं पिबे माबे विभुक्ततो[1] । उदु ब्रह्माण्यैरत अवस्या इति ।

६. ओं३सावो३ एवेदिन्द्रं वृषणमिति ।

७. त्रिष्टुप्ग्रते सक्तद्गानितत्वात्संदेहव्युदासार्थं प्राप्तार्थानुवादः ।

८. नितरां परिधानीयां शस्त्वा समासमीत्यादि जपित्वा मयदसीत्यादि जपति ।

---

१ C ins. वा । १ ऋग्वेद ८. ६९. १४-१५

२१.

१. चतुर्विंशतिकृत्वः शस्तापि सूददोहास्ता अस्य सूददोहस इत्येषा सकृदेव गण्यते। यावच्चत्वस्तं शस्ते यावत्य ऋचः शस्यन्ते तावतीनां सहस्रं बृहत्यः संपद्यन्त इत्यन्वयः। तं नद्नोपसृष्टं शंस-तीत्युक्तम्। अतो नदं व ओदतीनामित्येषा ऋगुपसर्जनी। सा [१]पञ्चविंशतिकृत्वः शस्तापि बृहतीसंपत्त्यर्थं गण्यत एव। ऋते तूष्णीं शंसमिति अह्म जज्ञानमित्येतास्तिस्र ऋचो बृहतीसंपत्तये[२] न गण्यन्ते।

२. स्तोत्रियायाज्यात्रो ऽनुरूपाय धाय्यायै प्रगाथाय सूक्ताय निविदे परिधानीयायै चेत्यनेन सप्तसु स्थानेषु प्राप्त आहावस्तिष्वेव नियम्यते।

३. स्थाननियमार्थं सूत्रम्।

४. पिबा सोममिन्द्र मन्दतुत्वेति।

५. होता याज्याया वषट्कारे सजपेन कृते प्राक् अनुवषट्कारात्। प्रासर्पकाः प्रेङ्खं अश्नन्ति ईषद्विमुञ्चन्ति।

६. आगच्छन्तमध्वर्युं [समाहृतभक्षहस्तं ज्ञात्वा प्रेङ्खात्प्राङ्][३] प्रेङ्खसंनिधावेवारोहति[४]। न तु धिष्ण्योपरि।

७. धिष्ण्यस्य पश्चात्सु स्थासनार्थम्।

८. यद्द प्रतिग्टह्णन् यमिमं प्रजयमिति मन्त्रं जपति।

---

१ A ins. चात्मनि प्रत्युषसुपसृष्टा चो। २ A संपत्त्यै C संपन्नेये। ३ C om. the words enclosed in brackets. ४ A चवरोहति।

९. प्रकृत्यनुवादः क्रमार्थः।

१०. अग्निमन्थनि भवतीत्यर्थः।

११. तस्यातिग्राह्यस्य उप मा यन्तु मज्जय इत्येवमादिना मन्त्रेण भक्षः कार्यः।

१२. क्रमार्थो ऽनुवादः।

१३. प्रकृत्यनुवादसहितविशेषेण सम्यक् प्रोक्तमिति।

२२.

१. अथ माध्यन्दिनसवनक्लृप्तेरनन्तरम्। अतो हेतोर्यतो माध्यन्दिनं सवनं क्लृप्तमित्यर्थः। अतस्तृतीयसवनं कल्पते।

२. प्रकृत्यनुवादो विस्पष्टार्थः।

३. एष प्रतिपदनुचरलक्षणो विधिर्नित्य[1] एकाहाग्रकृतिभूतादग्निष्टोमात्नायते[2]। अत्रापि क्रियते।

४. सुगमार्थम्।

५. इदमपि तथा।

६. इदमपि तथा।

७. एतस्मिन्सूक्ते एतावान्विशेषः। ऋग्द्वयमर्धर्चशः शस्यं छन्दोविशेषत्वात्। इतरासां पच्छो ऽविशेषात्[3]।

---

[1] A नित्य एव यत्र एकाहाग्र। [2] A om. नायते। [3] A ऽविशेषात्। A adds the following passage: इदं च सूक्तं पङ्क्तिछन्दस्कमग्नि गौरिवितमिति ऋषि-मुक्तीति तत्त्वापामस्यभिधानात् पङ्क्तिछन्दस्कामापन्नत्वात् सूक्तस्य तथा च श्रुतिः पङ्क्तिमं श्लोकं सूत्रदेवानामिति।

८. ऐकाह्निके त्रिविदं दधातीति श्रुतेः।

९. यद्यपि पञ्चजनीया परिधानीया सर्वत्र वैश्वदेवस्येत्युक्तं तथापि विस्पष्टार्थमनूद्यते।

१०. इतिशब्देन तत्सवितुर्वृणीमह इत्यादि सर्वं परामृश्यते। एवंविधमत्र वैश्वदेवशस्त्रं भवति।

२३.

१. अथानन्तरमाग्निमारुतं शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः।

२. सुगमार्थमेतत्।

३. इदमपि विस्पष्टार्थम्।

४. ते सामगा यदि यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति।

५. यज्ञा यज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायज्ञीयस्येत्युक्तम् (८. ६. ५)।

६. प्रगाथानां ककुप्कारशंसनमुक्त्वा सर्वत्र यज्ञायज्ञीयस्येत्युक्तम्।

७. [1]यदि सामगा इलांदसंज्ञकमग्निष्टोमसाम कुर्युरिति शेषः। तथा सति किं स्यादित्याह।

८. संशब्दौ स्तोत्रियानुरूपावित्यर्थः।

९. छन्दोगापेक्षया विकल्पः।

१०. [अग्ने तवेत्यादीनां द्वादशानामृचां शंसनप्रकार इत्यर्थः।

---

१ C अग्निष्टोमसामे इलांदं साम कु०।

इत्यादं सामाग्ने तवेति प्रथमे तृचे गेयमिति पचे तावौ स्तोत्रियानुरूपौ। यदि त्वग्ने तवेति तृचद्वये सुवीरंस्तदाग्ने तवेति षट् स्तोत्रिय ऋग्निनेति षडनुरूप इति][1] प्राप्तमेवैतद्विस्पष्टार्थमनूद्यते।

११. छन्दोगा यदि अतिच्छन्दःसु अग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति।

१२. एतावपि संख्यावेव स्तोत्रियानुरूपौ। कियांस्तु विशेषस्तमाह।

१३. अतिधृतिच्छन्दस्त्वात्षष्ठीमुद्धृत्य तत्स्थाने सप्तमीं कृत्वा एवंविधो ऽनुरूपः कार्यः।

१४. छन्दोगापेक्षया विकल्पः।

१५. विविधास्त्वत्वारो ऽर्धर्चा भवन्ति यस्मिन् शंसने तद्विचतुरम्। एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रणौति द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामिति (७. २६. ११) शस्त्रधर्मेण न पदं च पुनःपदं चान्तरेणावान्यादिति (कौ० ब्रा० २२. ६) पदपुनःपदमध्ये ऽवसानरहितविशिष्टास्त्वत्वारो ऽर्धर्चा भवन्ति यस्मिञ्छस्त्रे तदेवंविधं विचतुरं शस्त्रम्। शंसनमतिच्छन्दसामग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तमित्यादीनां स्तोत्रियानुरूपाणां भवतीति प्राप्तमेवानूद्यते। अपूर्वस्यार्थान्तरस्यासंभवात्।

१६. बृहद्रथन्तरपृष्ठव्यतिरेकेण योन्यनुशंसनस्य निषेधो ऽस्ति। अतो ऽत्रापि योन्यनुशंसनं निषिध्यते। न ह्यन्येषां पृष्ठानां योनिः शस्ता भवतीति ह स्माह कौषीतकिरिति श्रुतेः।

---

[1] The words enclosed in brackets are omitted in C.

१७. सूक्तं भवतीत्यर्थः ।

१८. वैश्वानराय पृथुपाजसे प्रयज्यवो मरुतो वह्निरित्येतान्याग्निमारुतशस्त्रे निविद्धानानि सूक्तान्युक्तानि ।

१९. इतिशब्देन महत्वतीयप्रभृतीन्येतस्याह्नः सर्वाणि सूक्तान्युक्तानीत्यर्थः ।

२०. तदेतदहरग्निष्टोमसंस्थं भवतीत्यर्थः। छन्दोगवशादुक्थ्यसंस्थं[1] भवतीत्यर्थः। अथ यद्यभिजितं (११. १७. ४) विषुवन्तं इन्द्रस्तुतं विश्वजितं महाव्रतीयमहरित्युक्थ्यानि कुर्युस्तातुर्विंशिकान्युक्थ्यानीत्युक्तम् ।

२१. अग्निष्टोमसंस्थमेतदहः परिसमाप्य प्राक् प्रातरनुवाककालादेतां[2] रात्रिं वसन्ति निर्व्यापारा यथासुखं स्वपन्ति सत्रिणः।

२४.

१. सत्रिण इति शेषः ।

२. यः प्रायणीयो निर्ज्ञातस्वरूपः । उदयनीयो ऽपि स एव। विशेषस्तूच्यते ।

३. तत्रोदयनीयातिरात्रे मैत्रावरुणः सर्वान्करस्थान्संबाध्य वस्त्रादिना बद्ध्वा प्रेषानाह । यद्यपि करस्थौ बाहू कर्मणां प्रस्तोतारा-

[1] C ins. अपि।　　　[2] C °तारे: ।

विति करस्नशब्दो बाहुवचनस्तथाप्यत्र तदवयवभूतानां नखानां वाचकः करस्नानिति बहुवचनानुपपत्तेः[1]। करे स्नान्ति वसन्तीति करस्नाः[2] नखा धातूनामनेकार्थत्वात्। बहुकरस्नसंप्रेषणप्रयोजनमदृष्टोत्पत्तिरेव।

४. ते दीक्षिता गवामयनस्य प्रथमे मासे दीक्षितवसनानि दीक्षाकाले यानि[3] धृतानि तान्येव वसते वसनार्थं धारयन्ति। वाशब्दो ऽत्रावधारणे।

५. तानि प्रथममासधृतानि दीक्षितवसनानि सवराचार्थं कस्मिंश्चित्प्रदेशे स्थापयन्ति।

६. यानि दीक्षितवसनानि प्रथममासि धृतानि सवराचार्थं निहितानि तान्युत्तममासे परिधानार्थं धारयन्ति। केचिदुत्तराय च मासायेत्येवं पठन्ति। तदयुक्तम्। उत्तरमासस्य सवराचान्तर्गतत्वाद्विषुवतः परेषु चतुर्स्त्रिंशः[?]सु पुनर्विधानं व्यर्थं स्यात्। तथा पूर्वोत्तरपटलयोर्दीक्षितवसनपरिधाने वैषम्यं स्यात्। यथा[4] प्रथमपटले प्रथममासे दीक्षितवसनानि धृतानि पुनश्च विषुवतः पूर्वेषु चतुर्स्त्रिंशःसु सवराचैकदेशभूतेषु एवमेवोत्तरपटले ऽपि विषुवतः परेषु चतुर्स्त्रिंशःसु दीक्षितवसनानि धृत्वा उत्तममासे चाविंशदहरात्मके धारयितव्यानि। उत्तराय च मासायेत्येतस्मिन्पाठे एवं न स्यात्। अतश्च वैषम्यम्। तस्मादुत्तमाय च मासायेत्ययमेव पाठः साधीयान्।

---

१ A °पत्ता। २ C ins. न। ३ C om. ये and यानि। ४ C ins. चि।

७. अथेतराग्रप्रथमोत्तममासनवरात्रवर्जितान् दश मासान् अजिनानि पाविश्यात्[1] कृष्णाजिनानि दीक्षाधृतव्यतिरिक्तानि परिधानयोग्यानि कृत्वा वा वसते परिधत्ते। अथवा आर्द्राण्युदकक्लिन्नानि वसनानि वसते परिधत्ते। एवं मासविशेषे वसनविधौ[2] दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टं कल्पनीयम्।

८. तस्मिन्नुदयनीयातिरात्रे संस्थितकर्माणि समाप्तिसंबन्धीनि कर्माणि क्रियन्ते ऽध्वर्य्वादिभिः।

९. अहर्गणे व्युत्क्रामताग्रावहं वसतीवरीग्रहणं चेत्युक्तं (१३. ४. १७. १८) कातीयसूत्रे। तदेतस्मिन्न भवति।

१०. इह सद[3] एव सपत्निन्त्यतिप्रैषमात्र द्वितीयप्रभृतिष्विति (१०. १. ११) यदुक्तं तदिह न भवति।

११. सर्पिण इति शेषः। सर्वेषां त्यागाधिकारादहुवचनम्।

१२. सर्पिणश्चमसाध्वर्यवश्च।

१३. सर्पिभिरिति शेषः।

१४. ते दीक्षिता यदि यज्ञागारेषु समद्यानं सत्रान्तरं प्रारब्धुकामा भवेयुस्तथा सति प्रेङ्खमिन्ममादधत एव। दुधाञ् धारणपोषणयोरिति धारणार्थो दधातिरिह ज्ञातव्यः।

१५. यदि सत्रान्तरमारप्स्यमाना न[4] भवेयुस्तथा सत्यादीप्य[5] प्रविशन्तीत्युक्तत्वात्सर्वान्यज्ञागारानग्निसात्कुर्वते। तथा सति प्रेङ्खफलकमपि तत्रैव प्रक्षेप्तव्यमित्यर्थः।

---

१ A पाविश्यात्। २ C वसनविशेषविधौ। ३ C इदमत्र।
४ C om. न। ५ A चादिह्य।

१६. अवभृथमवेतीत्यत्र निर्ज्ञातपदार्थस्वरूपः ।

१७. प्रायणीयवदुदयनीया व्याख्यातेत्यत्र ।

१८. मैत्रावरुणी वशानूबन्ध्या पयस्या वेत्यत्र ।

१९. व्यत्ययो वक्तव्यमिति तस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अनूबन्ध्याया वपाकर्मणि समाप्ते[१]। वेदेरर्धद्वयमस्ति उत्तरार्धं दक्षिणार्धं च दक्षिणार्धे ऽप्यर्धद्वयम् । पूर्वार्धमपरार्धं च । तस्माद्दक्षिणापरार्धाद्बहिः[२] पश्चाद्भागे पटकुटीं[३] कृत्वा सर्वे दीक्षिताः केशश्मश्रुवपनं कुर्वते ।

२०. वैधवपनं कक्षशाख्यवर्जमिति निषेधो ऽस्ति । तद्बोधनार्थं सर्वाणीत्युक्तम् ।

२१. स्नतिप्राप्तमपि विशिष्टस्नानार्थमनूद्यते । विशेषस्तु वक्तव्यमस्नातत्वात्सर्वमलापकर्षः ।

२२. चन्दनकेसरसुगन्धितिलकमाल्यसुवर्णवस्त्रसुवर्णाभरणादिभिः स्वशरीराणि सुभूषितानि कुर्युः । स्नानमलंकरणं च पत्नीनामपि, समानं मलिनताविशेषात् ।

२३. स्वलंकृता दीक्षिता उष्णीषाण् शिरोवेष्टनानि पर्यस्यन्ति बध्नन्ति । आ केशानां संजननात् । केशोत्पत्तिं मर्यादीकृत्य ।

२४. परिशेषं वपायागोत्तरानुष्ठेयं कर्मशेषम् । अनूबन्ध्याये अनूबन्ध्यायाः संस्थापयन्ति समापयन्ति ।

२५. उदयनीयान्ता अनूबन्ध्या संतिष्ठते समाप्यते ।

---

१ A समाप्ते C समाप्तो । २ A वेदे instead of बहिः । ३ A पर्णकुटीं ।

२६. तस्यामनूबन्ध्यायां संस्थितायां समाप्तायां गृहपत्यरण्योः यथासंप्रकीर्णमेकीकृतानामग्नीनां समारोपं कृत्वा ततः।

२७. गृहपतिप्रभृतयस्तालासोत्करावन्तरेण उपनिष्क्रमणं कुर्वन्ति।

२८. यात्रिकदेवयजनप्रदेशादुत्तरत उत्तरस्मिन्प्रदेशे उद्भूतावोक्षिते समदेशे अग्न्यायतनानि अग्निस्थानानि कृत्वा ततः।

२९. तानि गोमयोपलिप्तानि कृत्वा।

३०. तत उदवसानीयेष्टिमुपक्रम्य गृहपत्यरण्योः सर्वेषां मन्थनं कृत्वा गृहपतिब्रह्मादयः स्वान् स्वानग्नीन्संस्थापयन्ति।

३१. प्रणीताप्रणयनं कृत्वा गृह्येतिकर्तव्यतया इदं विष्णुरित्यनेन सर्वे पूर्णाहुतीर्जुह्वति।

३२. नाना उदवसानीयाभिरिष्टिभिर्यजेरन्। य आहिताग्नयो भवन्तीत्यनेन अनाहिताग्नीनामपि सत्रासनं दर्शयति।

३३. ये अनाहिताग्नयः सत्रिणस्ते गृहपतिमेव उदवसानीयेष्टा[1] उपासीरन्। उदवसानीयाकाले गृहपतिसमीपे उपविशन्तीत्यर्थः। गृहपतिमेवेत्येवकारकरणं नेदिष्ठिप्रतिषेधार्थम्। मुख्य गृहपतिमेव न नेदिष्ठिनमिति। अथवा तद्देवत्यैः स्थालीपाकैर्यजेरन्नाहिताग्नय इति छान्दोग्यभाष्ये।

३४. उत्थाय आग्निष्टोमः संवत्सरदक्षिणः पृष्ठशमनीय[2] इति (१३. १४. ७) य उक्तस्तस्य इच्छयानुष्ठानं भवति।

---

[1] A °ष्टा।   [2] Mss. षष्ठ°।

२५. विकल्पेन न भवतीत्यर्थः।

२६. यस्मिन्पक्षे यजेत तस्मिन्पक्षे एते एव सत्रिण ऋत्विजो भवन्ति। स कामममेवेत्याद्येकवचननिर्देशेन[1] गृहपतेरेव पृष्ठशमनीयो[2] भवतीत्यवसीयते। अस्य गृहपतेः पृष्ठशमनीययागे एते एव सत्रिण ऋत्विजः स्युरित्यर्थः। सत्रिणः सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्निति। शाखान्तरश्रुतेस्तु एकैको यजमान अन्यानन्यान्षोडशषोडश ऋत्विजो वृत्वा पृथक् पृथक् पृष्ठशमनीयं करोतीत्यपि च।

२७. तेभ्यः सत्रऋत्विग्भ्यः तद्दयाद्देयं स्यात् पृष्ठशमनीये। सहस्रं गावो विभज्य देया इत्यर्थः।

२८. अत्र उदयनीयातिरात्रसमाप्तौ[3] संवत्सरसत्रं समाप्तं भवतीत्यर्थः।

२९. अथशब्दो मङ्गलार्थः। अतः होत्रनुष्ठानविचारानन्तरं होत्राणामेव मीमांसा होत्रकाणामेव विचारो ऽवशिष्टः। तस्मात्। तस्य होत्रकानुष्ठानस्य अत एव उक्तादेव शास्त्रान्निर्वाह इत्यर्थः। यथा। ऐकाहिकं वा (११.१०.६) प्रातःसवनमित्यत्र वाशब्दस्यावधारणार्थत्वात् प्रातःसवने होत्रकाणामैकाहिकान्येव शस्त्राणि। चतुर्विंशे ऽभिजिति विषुवति वृहत्पृष्ठे विश्वजिति महाव्रते च षष्ठादिति (१२.६.७) माध्यन्दिने सवने[4] पार्ष्ठिकात्षष्ठादेव।

---

१ A °देन C °वेन। २ Mss. श throughout. ३ C °रात्रि°।
४ C उभयोः सवनयोः instead of माध्यन्दिने सवने।

अथ षडभिजितं विषुवन्तं बृहत्पृष्ठं विश्वजितं महाव्रतीयमहरि-त्युक्थ्यानि (१२. २७. ४) कुर्युश्चातुर्विंशिकान्युक्थानीत्युक्थ्यसंस्थे चातुर्विंशिकानीत्यादि।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्य-मिति।

इति महाव्रतभाष्ये द्वितीयो ऽध्यायः[1] समाप्तः।

---

१ A ०काण्डसूत्रव्याख्यायामष्टा० C इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये ऽष्टादशो ऽध्यायः।

CORRECTIONS.

P. 7,	line 8	read	बोषा°	instead of	बोषा°
„ 13	„ 21	„	C	„	„ A C om.
„ 14	„ 16	„	ऽस्मो°		
„ 38	„ 4	„	संक्रमण् एं समाम्		
„ 61	„ 18	„	सुषा°		